

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

**TÜRK ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİ:
BİRİKİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNDE REKABET**

(DOKTORA TEZİ)

Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER

BURSA - 2015

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI**

**TÜRK ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİ:
BİRİKİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNDE REKABET**

(DOKTORA TEZİ)

Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER

**Danışman:
Prof. Dr. Tahir BAŞTAYMAZ**

BURSA - 2015

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Çalışma Ekonomisi Bilim Dalı'nda 710513001 öğrenci numaralı Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER' in hazırladığı "Türk Çimento Sektöründe Sermaye Birikimi Süreci: Birikim ve Bölüşüm İlişkilerinde Rekabet" konulu doktora tez çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 02/07/2015 günü 15:30-18:30 saatleri arasında sorulan sorulara alına cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı)

Prof. Dr. Tahir BAŞTAYMAZ
Uludağ Üniversitesi

Üye

(Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Nalan ÖLMEZOĞULLARI
Uludağ Üniversitesi

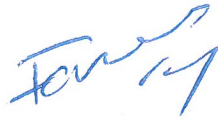

Üye

Prof. Dr. Özlem İŞİĞİÇOK
Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Fuat ERCAN
Marmara Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Derya GÜLTEKİN-
KARAKAŞ
İstanbul Teknik Üniversitesi

02 /07/ 2015

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bilim Dalı	: Çalışma Ekonomisi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XII + 279
Mezuniyet Tarihi	: / / 20.....
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Tahir BAŞTAYMAZ

TÜRK ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİ: BİRİKİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNDE REKABET

Sermaye birikimi sürecinde ve yaratılan toplam değer bölüşüm sürecinde açığa çıkan rekabetin çimento sektörü örneği üzerinden incelenmesi, çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Çalışmada rekabetin analizi iki düzey üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bunlardan ilki sermaye birikimi sürecinin üretim, dolaşım ve artı değer değerlendirilmesi süreçlerindeki rekabettir. İkinci düzey ise toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde açığa çıkmaktadır. Sonuç olarak, iki düzeyde de açığa çıkan rekabet, yaratılan toplam değer bölüşüm sürecini de belirlemektedir.

Türk çimento sektörü, birikim sürecinde açığa rekabet ve sürece bilinçli devlet müdahaleleriyle merkezileşme eğiliminin oldukça güçlü olduğu bir sektördür. Sektörde faaliyet gösteren sermayeler ölçek bakımından heterojen bir görünümde de olsa, bölgesel düzeyde birbirlerine yakın bir bileşimle üretim yapmaktadırlar. Dolayısıyla, çimentonun dolaşıma girebildiği mekânsal alan dikkate alındığında, sektörde ortalama bir bileşimin varlığından söz edilebilmektedir. Bu süreçte rekabet, bölgesel düzeyde sermayeler arasında genel kar oranının eşitlenmesine doğru bir eğilim yaratmaktadır. Sermayeler arasında bölgesel fiyat anlaşmaları ve pazar paylaşımları gibi pratikler, bu eğilimin varlığını işaret etmektedir. Dolayısıyla sektörde, ortalama bileşim düzeyinde yakın/aynı biçimde üretim yapamayan sermayeler, pazardan silinmekte ve diğerleri tarafından ele geçirilmektedir. Bugün, sektörde oligopolistik bir yapının varlığından ve bu yapının korunabildiğinden söz edilebilmektedir. Bu yapının korunabilmesi ve yeniden üretilebilmesi, hem sermayenin kendi içindeki rekabet süreci ve devletin bu sürece müdahaleleri, hem de sektörde yaratılan toplam değer emek ve sermaye arasında gerçekleşen bölüşümüyle sağlanmaktadır. Sermaye açısından, özellikle kriz zamanları uygulanan düşük ücret ve esnek istihdam politikaları, hem birikim sürecini hem de toplam değer bölüşüm sürecini belirleyen temel mekanizmalardır.

Özetle, bu çalışmanın odak noktasını, sermaye birikiminin aşamalarında ve toplam yaratılan değer bölüşümünde açığa çıkan rekabet süreci oluşturmaktadır. Rekabet, sermaye birikimi mekanizmasıyla harekete geçmekte ve sektörde merkezileşme eğilimini tetiklemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, sermayenin hem kendi içindeki, hem de farklı sermayelerle arasındaki rekabetin, bölüşüm sürecinin emeğin aleyhine gelişmesine kaynaklık ettiği savunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Rekabet, Sermaye Birikimi, Bölüşüm İlişkileri

ABSTRACT

Name and Surname : Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER
University : Uludag University
Institution : Institution of Social Sciences
Field : Labor Economics and Industrial Relations
Branch : Labor Economics
Degree Awarded : PhD
Page Number : XII + 279
Degree Date : / / 20.....
Supervisor (s) : Prof. Dr. Tahir BAŞTAYMAZ

CAPITAL ACCUMULATION PROCESS IN THE TURKISH CEMENT SECTOR: COMPETITION IN THE ACCUMULATION AND DISTRIBUTION RELATIONS

Main aim of this study is to analyze the competition which emerges both in the capital accumulation process and in the distribution process of total value generated in the cement sector. In this study, competition is analyzed by its two dimensions. First one is the competition in the production, realization and valorization processes of capital accumulation. Second one is the level of competition emerged in the accumulation process of total social capital. Consequently, by its two dimensions, competition determines the distribution of total value generated.

In the sector, centralization tendency is quite strong by virtue of the competition emerged in capital accumulation process and the goal-oriented state interventions. Capitals have close compositions to each other at the regional level even though they seem like they show heterogeneous structure in terms of their scales. Hence, in consideration of its ability on getting into spatial circulation, it's clear that there is an existence of average composition in the sector. Competition generates a tendency to the equalization of general rate of profit among capitals at the regional level in this process. The practices such as regional price agreements and market shares among capitals directly show the existence of this tendency. Therefore, the ones that has no ability to produce with a close composition level to the sector average, will be vanquished or acquired by others. Today, it can be mentioned that there is an existence and maintainability of an oligopolistic structure. Sustainability and reproduction of this structure are provided by the competition process among capitals and state interventions, and by the distribution of total value between labor and capital which generated in the sector. From the point of capital's view, especially in the crisis periods, the low wages and flexible employment politics are the main mechanisms which determine the accumulation and total value distribution processes.

In brief, this study focuses on the competition emerged both in the stages of capital accumulation and in the distribution of total value generated. Competition triggers the centralization tendency in the sector while it's triggered by the mechanism of capital accumulation. Thus, in this study, it is defended that the competition on relations at inter-capital and intra-capitals levels is the main reason of that distribution process develops against labor.

Keywords:

Monopolization, Competition, Distribution Relations, Labor, Capital

ÖNSÖZ

Çalışmanın araştırma ve yazma süreci, hem akademik hem de kişisel anlamda uzun bir yolculuğa çıkmak gibiydi. Bu yolculuk toplumsal alana dair birçok şeyi öğrenmemi ve gözlemlememi sağladı. Çalışmaya ilk başladığımda ve bu sürecin beni tam olarak nereye götüreceğini kestiremediğim zamanlarda bana yol gösteren tez izleme komitesi hocalarıma çok şey borçlu olduğumu belirtmek isterim.

Akademik hayatın başında birisi olarak, bu süreçte bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Tahir BAŞTAYMAZ'a büyük bir teşekkür borçluyum. Kendisinin anlayışı ve sabrı olmasaydı, bu çalışma tamamlanamazdı. Çalışmanın yazma aşamasında bana zamanını ayıran, eleştirileriyle yönlendiren Prof. Dr. Nalan ÖLMEZOĞULLARI'na çok teşekkür ederim. Çalışmanın teorik bölümüne ilişkin yaptığı eleştiriler ve katkıları çalışmayı zenginleştirmesi yanında benim için çok öğretici oldu. Yine bu süreçte, desteğinden dolayı Prof. Dr. Özlem IŞIĞIÇOK'a çok teşekkür ederim. Tez savunmama giren ve sonraki süreçte tezime yaptıkları katkılardan dolayı Prof. Dr. Fuat ERCAN'a ve DOÇ. Dr. Derya GÜLTEKİN-KARAKAŞ'a çok şey borçluyum. Uludağ Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümü hocalarım ve çalışma arkadaşlarım, bu süreçte beni yalnız bırakmadılar. Çalışmamın yoğunlaştığı dönemlerde herkesin desteğini hissettim. Dolayısıyla bu çalışmanın tamamlanmasında herkesin önemli bir katkısı vardır. Özel bir teşekkürü çalışma arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Özer ARABACI'ya bir borç bilirim. Benimle değerli vaktini, bilgisini ve deneyimini paylaştı.

Çalışmanın son bir yılını, ailemden çaldığım zamanlarda tamamladım. Bunun için öncelikle yol arkadaşım ve ortağım olan eşime anlayışı için minnettarım. Bir teşekkürü de oğlum Yaman'a borçluyum. Yolculuğa sizlerle birlikte, sizin için çıktım.

Son olarak aramızdan ayrılan babama hem teşekkür ediyorum, hem de özür diliyorum. Çalışmayı bu kadar uzattığım için, bu sürece tanık olamadığı için.

Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER

2015/BURSA

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VIII
ŞEKİLLER	XI
TABLOLAR	XI
GRAFİKLER	XII
HARİTALAR	XII
GİRİŞ	1
METODOLOJİ	7
DENEY VE GERÇEKLİĞİN ANALİZİ	9

1. BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİNDE REKABET

1. REKABET KAVRAMININ TEORİK KÖKENLERİ	20
1.1. Neoklasik İktisatta Rekabet ve Oligopol	22
1.1.1. Neoklasik İktisatta Rekabet Yaklaşımı	23
1.1.2. Neoklasik İktisatta Oligopol Kavramsallaştırması	27
1.2. Marksist İktisat Yazınında Temel Tartışmalar	30
2. REKABETİN DİNAMİK BİR ANALİZİ VE TEORİK ÇERÇEVE	36
2.1. Sermaye Birikimi Süreci	41
2.2. Genişlemiş Ölçekte Sermaye Birikiminin Yeniden Üretimi ve Rekabet	45
2.2.1. Genel Kar Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenme Eğilimi	48
2.2.2. Sermayenin Yoğunlaşması ve Merkezileşmesi	50
2.3. Toplumsal Artı Değerin Bölüşümü Süreci ve Rekabet	54
3. REKABET KAVRAMINA İLİŞKİN SUNULAN ÇERÇEVENİN YÖNTEMSEL ANLAMDA DEĞERLENDİRİLMESİ	56

2. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TEMEL EKONOMİ POLİTİKALARI: ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE SERMAYE BİRİKİMİ

1. TÜRKİYE ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE BİRİKİM SÜRECİ: 1960-79	68
1.1. Türkiye Çimento Sektöründe Devlet Mülkiyeti	71
1.2. İthal İkameci Sanayileşme Sürecinde Özel Sermayenin Birikim Süreci	77
1.3. 1970’lerdeki Kriz ve Sermayenin Varlık Koşullarının Değişmesi	82
2. DIŞA DÖNÜK SANAYİLEŞME STRATEJİSİNİN DÜZENLENMESİ: 1980-1989 DÖNEMİ İHRACAT YÖNELİMLİ BİRİKİM	87
2.1. Özelleştirme Sürecini Hazırlayan Yasal Zeminin Oluşturulması	96
2.3. Neoliberal Politikaların Toplumsal Sınıflar Açısından Sonuçları ve Temel Sosyal Politika Sorunları	100
3. 1989-1999 ARASI PARA SERMAYE YÖNELİMLİ BİRİKİM SÜRECİ VE ÖZELLEŞTİRMELER	109
3.1. Çimento Sektöründe Özelleştirme Süreci	116
3.2. Sınıf İlişkileri ve Rekabet Süreci	125
3.2.1. Devlet-Sermaye İlişkileri	129
3.2.2. Sermaye-Sermaye İlişkileri	135
3.2.3. Sermaye-Emek İlişkileri ve Devletin Düzenleyici Rolü	141
4. 1999 SONRASI ÜRETKEN SERMAYE YÖNELİMLİ BİRİKİM STRATEJİSİ VE ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE MERKEZİLEŞME	147
4.1. 2001 Krizi Sonrası Değişen Devlet, Sermaye ve Emek İlişkileri	151
4.2. Rekabet Hukukunun Düzenlenmesi ve Rekabet Kurumu’nun Kuruluşu	157
4.3. Türk Çimento Sanayinde Oligopol	162

4.3.1.	Fiyat Anlaşmaları ve Uyumlu Eylemler	166
4.3.2.	Şirket Birleşmeleri, Devralmalar ve Ortak Girişimler	173

3. BÖLÜM

TÜRK ÇİMENTO SANAYİNDE BİRİKİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNDE REKABET

1.	ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE BİRİKİM YARATILMA SÜRECİNDE REKABET	180
1.1.	Birikim Sürecinde Rekabetin Açığa Çıkması	182
1.2.	Çimento Sektöründe Artı Değerin Volarizasyonu	185
1.2.1.	OYAK	187
1.2.2.	Sabancı Holding Çimento Grubu: AKÇANSA ve ÇİMSA	193
1.2.3.	Limak Holding Çimento Grubu	198
2.	ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE BÖLÜŞÜM SÜRECİ VE REKABET	202
2.1.	Çimento Sektöründe Oligopolistik Yapının korunması Sürecinde Rekabet	205
2.1.1.	Çimento Sektöründe Merkezileşme Eğilimi: Yoğunlaşma Oranları	209
2.2.	Bölüşüm İlişkilerinde Rekabet	214
2.2.1.	Bölüşüm Sürecinde Emek-Sermaye İlişkileri	216
2.2.1.1.	Çimento Sektöründe Alt İşveren Uygulamaları	223
2.2.1.2.	Çimento Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği	231
2.2.2.	Bölüşüm Sürecinde Sermaye-Sermaye İlişkileri	234
	SONUÇ	245
	KAYNAKLAR	252
	ÖZGEÇMİŞ	278

KISALTMALAR

Adana çimento: Adana Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Adoçim: Adoçim Çimento ve Beton Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Afyon çimento: Afyon Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Age: Adı Geçen Eser

Agm: Adı Geçen Makale

Akçansa: Akçansa Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Anadolu çimentoları: Anadolu Çimentoları Ticaret A.Ş.

Aşkale çimento: Aşkale Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Baştaş: BAŞTAŞ Başkent Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Batıçim: Batı Anadolu Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Batisöke: Batisöke Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Bolu çimento: Bolu Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Bursa çimento: Bursa Çimento Fabrikası A.Ş.

Çimentaş: Çimentaş İzmir Çimento Fabrikası Türk A.Ş.

Çimko: Çimko Çimento ve Beton Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Çimsa: ÇİMSA Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Denizli çimento: Denizli Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Elazığ Altınova çimento: Elazığ Altınova Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Göлтаş çimento: GÖLTAŞ Göller Bölgesi Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Kars çimento: Kars Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Kçk Kahramanmaraş: KÇS Kahramanmaraş Çimento Beton Sanayi ve Madencilik İşletmeleri A.Ş.

Konya çimento: Konya Çimento Sanayii A.Ş.

Lafarge: Lafarge Aslan Çimento A.Ş.

Limak çimento: Limak Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Mardin çimento: Mardin Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Nuh çimento: Nuh Çimento Sanayi A.Ş.
Set çimento: Set Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Yurt çimento: Yurt Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.
AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP: Anavatan Partisi
BKD: Brüt Katma Değer
Bkz.: Bakınız
BSB: Bağımsız Sosyal Bilimciler
BYKP: Beş Yıllık Kalkınma Planı
ÇEİS: Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası
CHP: Cumhuriyet Halk Partisi
ÇİSAN: Türkiye Çimento Sanayii T.A.Ş.
ÇSGB: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DB: Dünya Bankası
DP: Demokrat Parti
DPT: Devlet Planlama Teşkilatı
GEGP: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
HES: Hidroelektrik Santrali
HHI: Herfindahl-Hirsman Endeksi
IMF: Uluslararası Para Fonu
İSO: İstanbul Sanayi Odası
KHK: Kanun Hükümünde Kararname
KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsleri

KKBG: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği

KOBİ: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler

KOİ: Kamu Ortaklığı İdaresi

KOSGEB: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı

KOYK: Kamu Ortaklığı Yüksek Kurulu

MB: Merkez Bankası

MESS: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası

OECD: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı

OYAK: Ordu Yardımlaşma Kurumu

OYAKK: Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu

OYSA Niğde: OYSA Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

ÖYK: Özelleştirme Yüksek Kurulu

SEKA: Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş.

RK: Rekabet Kurumu

RKHK: Rekabetin Korunması Hakkında Kanun

RKK: Rekabet Kurulu Kararı

TİSK: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TKKOK: Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurumu

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TOKİ: Toplu Konut İdaresi

TÜSİAD: Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği

ÜFE: Üretici Fiyatı Endeksi

YHK: Yüksek Hakem Kurulu

YLOAÇ: Yibitaş Lafarge Orta Anadolu Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.

ŞEKİLLER

Şekil 1: Dünyanın Çok Katlılığı	12
Şekil 2: Sosyal Bilimlerde İlişki Biçimleri	16
Şekil 3: Sermaye Birikimi Süreci	42
Şekil 4: OYAK Çimento Grubu İştirak ve Yatırımları	191

TABLolar

Tablo 1: Gerçekliğin Düzeyleri	13
Tablo 2: Dört Piyasa Modelinin Karakteristik Özellikleri	28
Tablo 3: 1980 Öncesi Türkiye’de Çimento Üretiminin Durumu	73
Tablo 4: 1980-1989 Ara Dönemi Türkiye’nin Dış Ticareti	93
Tablo 5: Hane Halkı Temel İşgücü Göstergeleri	103
Tablo 6: Sosyal Sigorta Kurumlarının Kapsadığı Nüfus	106-107
Tablo 7: Bankaların Faiz Gelirleri	112
Tablo 8: 1980-1988 Yılları Arası Türkiye’de Banka Sayısı	114
Tablo 9: Özelleştirilen Çimento Fabrikaları Genel Faaliyet Bilgileri	121-122
Tablo 10: 1982-1991 Yılları Arası KİT’lerin Borçları	123
Tablo 11: 1990-1996 Yılları Arası Holdinglerin Karlarındaki Artış	139
Tablo 12: Mal Gruplarının Toplam İhracattaki Payları	155
Tablo 13: Çimento Sektörüne İlişkin RKK Sayıları	165
Tablo 14: RK’nın Verdiği Para Cezaları	168-169
Tablo 15: 1998-2000 Yılları Arası Çimento Şirketlerinin Marmara Bölgesindeki Pazar Payları	175
Tablo 16: OYAK-Çisan Ortaklığı Çimento Fabrikalarında OYAK’ın Hisse Payları	189
Tablo 17: Sabancı Çimento Grubu İştirak ve Yatırımları	195-196
Tablo 18: Türk Çimento Sanayinde CR4, CR8 ve HHI Oranları	210

Tablo 19: Çimento Sektöründe Asıl İşveren-Alt İşveren İstihdamı	224
Tablo 20: İş Kazalarının İmalat Bölümüne göre dağılımı	232
Tablo 21: 2013 Yılı Çimento Sermayeleri Çimento Üretimi Satışları ve Toplam Satışları	236

GRAFİKLER

Grafik 1: Limak Çimento Net Satışlarının Toplam Payı	201
Grafik 2: 2003-2013 Çimento Sektörü ÜFE ve İşgücü Maliyeti Endeksleri	217
Grafik 3: Çimento Sektörü Toplam İstihdam ve İşgücü Maliyetleri	218
Grafik 4: Çimento Sektörü İstihdam ve İşgücü Maliyetleri Artış Oranları	219
Grafik 5: Çimento Firmalarının Yıllık BDK ve İstihdam Endeksleri	220
Grafik 6: TÇMB Üyeleri Toplam İç Satış Miktarları ve İstihdamın Endeks Değerleri	221
Grafik 7: İstihdam ve Üretimden Satışlar	222
Grafik 8: Alt işveren ve Asıl işveren işçileri 2000-2013	226
Grafik 9: İşçi Başına Düşen Satış Miktarı ve İstihdam Edilen Taşeron İşçiler	227
Grafik 10: İşgücü maliyetleri ve İşçi Başına Düşen Satış Miktarı	228
Grafik 11: 2003-2013 Ara Dönemi Asıl ve Alt İşveren İşçi İstihdamı ve İşgücü Maliyetleri	229
Grafik 12: Alt İşveren İşçi İstihdamı ve İşgücü Maliyetleri Artış Oranı	230

HARİTALAR

Harita 1: Türkiye’de Çimento Fabrikalarının Konumları	213
--	-----

TÜRK ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİ: BİRİKİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNDE REKABET

GİRİŞ

Doktora tez çalışması olarak gerçekleştirilen bu çalışma, özellikle çalışma ekonomisi alanında sıklıkla üzerinde durulan istihdam biçimleri, ücret politikaları gibi emek-sermaye ilişkilerini niteleyen süreçlerin aslında nasıl şekillendiği ve hangi mekanizmalar üzerinden açığa çıktığını anlama çabası olarak başladı. Bu ilişkileri belli bir sektör örneği üzerinden inceleyebilmek amacıyla özelleştirmenin tamamlanarak mülkiyet yapısının oluşturulduğu ve sermaye açısından heterojen bir nitelik arz eden Türkiye çimento sektörü örnek olarak seçildi. Sektöre ilişkin olarak yapılan incelemeler sonucu sektörde sermayenin merkezileşme eğiliminin oldukça yüksek olduğu ve bu anlamda oligopolistik bir yapı arz ettiği gözlemlendi. Dolayısıyla çalışma, bu eğilimi yaratan rekabet sürecinin hem sermayenin kendi içindeki hem de farklı sermayelerle arasındaki ilişkiler, ve sektördeki emek ile sermaye arasındaki ilişkiler dolayımında açığa çıkma süreçleri ve bu ilişkileri ne ölçüde belirlediği sorunu üzerine odaklandı.

Çimento niteliği gereği oldukça yüksek miktarlarda bir başlangıç sermayesi (para sermaye) gerektirdiğinden sektör, özellikle ithal ikamesine dayalı sanayileşme sürecinde devlet teşvikleri, yardımları, kamu-özel ortak girişimleri gibi mekanizmaların devreye girmesiyle gelişebilmiş ve belli ölçüde bir birikim sağlayabilmiştir. Bunda dönemin toplam toplumsal sermaye birikimi yaratabilme ihtiyacı doğrultusunda devletin bir üretici olarak ekonomide etkin bir rol oynama zorunluluğu belirleyici olmuştur. Bir başka belirleyici olan unsur ise çimentonun hem ülkenin inşasında önemli bir ara malı olması, hem de ürünün niteliğinin bu anlamda yeni oluşmakta olan özel sermaye açısından devlet desteği ve yardımı gerektirmesidir. Çimento ürününün niteliği genel olarak üretiminin büyük miktarlarda gerçekleştirilmesi, bu ürünün pazara ulaştırılmasının oldukça maliyetli olması ve stok ömrünün sınırlı olması ile ifade edilebilir. Buna çimentonun üretiminde nicel olarak çok büyük miktarlarda hammadde kullanılması dolayısıyla bu hammaddenin stok

sorunu da eklendiğinde çimentonun hem üretim hem de dolaşım süreçleri oldukça maliyetli olmaktadır. Aslında tüm bu özellikler sektöre ilişkin olarak belli bir dönem devlet desteğine duyduğu ihtiyacı ifade ederken, bugün sektörde gözlemlenen oligopolistik yapının oluşturulma sürecine ilişkin olarak da belli bir fikir verebilmektedir.

Yukarıda kısaca değinilen çimentonun hem üretildikten kısa bir süre içerisinde tüketilme zorunluluğu, hem de pazara ulaştırılmasının oldukça zor ve maliyetli olması çimentonun dolaşım sürecindeki rekabetini de mekânsal anlamda sınırlamaktadır. Yani bir fabrikada üretilen çimento coğrafi şartlar da göz önüne alındığında üretim merkezine yaklaşık olarak 250-300 km'lik bir çember içerisinde satışı gerçekleştirilebilmektedir. Sektörde gözlemlenen şirket birleşmeleri ve devralmalar biçiminde gerçekleşen sermayenin merkezileşme pratiklerine mekânsal konumlanımları üzerinden bakıldığında, temelde, bu çemberin genişletilmesi amacı taşıdığı gözlemlenmektedir. Sektördeki merkezileşmeye ilişkin olarak belirtilmesi gereken diğer bir önemli nokta, belli bir coğrafi pazarda yayılım göstermiş ve bu anlamda sınırlarına ulaşmış sermayelerin yine birleşme ve devralmalar yoluyla yeni pazarlarda yaratılan toplam artı değerden pay alabilme mücadelesine girmeleridir. Dolayısıyla çimento sektöründeki merkezileşme eğilimi, zaten sermaye birikimi mekanizmasına bağlı olarak açığa çıkan zorunlu bir eğilim olmakla beraber dolaşım sürecinde çimentoya özgü rekabet edebilmenin rasyoneli doğrultusunda gerçekleşmektedir. Buna ek olarak Türkiye'de toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde farklı işlevleri olan sermayelerin arasındaki yaratılan toplam artı değerden pay alma mücadelesi üzerinden şekillenen bir rekabet süreci de sektördeki rekabete ilişkin olarak göz önünde bulundurulması gereken bir başka boyuttur.

Toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde özellikle çimento sektörü örneğinde, devletin özelleştirmeler biçiminde yaptığı müdahaleler merkezileşme sürecini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Örneğin 1998 yılında tamamlanan ilk dönem çimento fabrikalarının özelleştirme örneğinde satışı gerçekleşen toplam 24 fabrikadan 16 tanesi 3 sermaye grubunun elinde toplanmıştır. Bu anlamda özelleştirme süreci hem merkezileşme sürecini kolaylaştırmış hem de önemli bir kaynak aktarım mekanizması olarak işlev görmüştür. Özelleştirmeye ek olarak 1989'la beraber tüm finansal sistemin serbestleştirilmesi çimento sektörünün hem kendi içinde hem de ekonominin farklı kesimlerindeki sermayelerle rekabetini etkilemiştir. Bu süreçte kendi para sermayesine

sahip holdinglerin bünyesindeki çimento firmaları toplam artı değerden pay alma sürecinde daha avantajlı bir konum elde etmişlerdir. Örneğin bu süreçle beraber büyük çimento üreticileri net dönem karlarının oldukça üzerinde faaliyet dışı karlar elde etmeye başlamışlardır. Bugün birçok büyük sermayenin gelir tabloları incelendiğinde karlarının büyük bölümü yine faaliyet dışı karlar kaleminden oluşmaktadır. Bu durum sektörde diğer çimento sermayeleri ile olan rekabetini de belirlemiştir. Yine firmaların holding bünyesinde örgütlenmeleri hem ilk dönem özelleştirmelerde hem de 2002'de Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devri gerçekleşen ve 2004'te tamamlanan ikinci dönem özelleştirmelerde de önemli bir avantaj sağlamıştır. Bunun en temel nedeni merkezileşme sürecinde olan bir sermayenin bu sürecin finansmanında gerekli olan fon kaynağına erişimde kendi bankası olan holdinglere bağlı çimento sermayesinin diğerlerine göre ayrıcalıklı olmasıdır.

Sektöre ilişkin olarak rekabetle tetiklenen merkezileşmenin oldukça güçlü olması yanı sıra, çimentonun dolaşım sürecinde, yani sermayelerin karşı karşıya geldiği süreçte, fiyat anlaşmaları ve pazar paylaşımları gibi işbirliğine dayalı ilişkilerin sıklıkla devreye sokulduğu gözlemlendi. Bu ilişkilerin Rekabet Kurumu tarafından para cezası olarak gerçekleştirilen yaptırımlarına rağmen süreklilik arz etmesinin temelinde Marx'ın rekabet yoluyla genel kar oranının eşitlenme eğilimi olarak nitelendirdiği bir itici güç yer almaktadır. Bölgesel düzeyde yapılan pazar paylaşımları, çimentonun fiyatlanmasına ilişkin tüm anlaşmalar, aslında söz konusu bölgede yaratılan toplam artı değer her sermayenin kendi bileşimleri oranında paylaşılması gibi bir eğilim üzerinden gerçekleşmektedir. Bugün çimento üretiminde kullanılan her bir sermayenin sahip olduğu organik bileşim farklılık arz etmesine rağmen, rekabetin bölgesel düzeyde gerçekleştiği düşünüldüğünde aynı pazara dönük üretim yapan tek tek fabrikalardaki bileşim çok farklılık göstermemektedir. Dolayısıyla çimentoya ilişkin olarak üretim sürecinde başlayan ve dolaşım aşamasında da devam eden rekabet, zaten bölgesel düzeydeki toplam ortalama bileşimi yakalayabilmiş ve/veya bu ortalamaya yakın sermayelerin bölgesel düzeyde kar oranlarının eşitlenmesine doğru oldukça güçlü bir hareketi yaratmaktadır.

Genel anlamda sektördeki sermayelerin hem kendi içlerindeki hem de ekonominin farklı kesimlerindeki sermayelerle rekabet sürecine bakıldığında, çalışmanın ilk bölümünde rekabetin analizine dair çizilen teorik çerçeveye ve önerilen analiz düzeyiyle

bir örtüşme göstermektedir. Bu anlamda yukarıda kısaca değinilen üretim ve dolaşım aşamalarındaki rekabetin yanı sıra, çalışmanın teorik bölümünde üzerinde durulan toplumsal artı değerın bölüşüm sürecinde rekabetin açığa çıkma biçimleri, sektörde yaratılan toplam artı değerin sınıflar arasındaki bölüşüm sürecinde de yaşanmaktadır. Yaratılan toplam değer içerisinde karşılığı ödenmiş emek zamanını gösteren ve bizim ücret olarak tanımladığımız emek gücünün değerindeki artış, toplam artı değerdeki artışla uyumlu olmamaktadır. Ücret konusu çimento şirketlerin ilgili bilgiyi paylaşmaktan özellikle kaçındığı oldukça sorunlu bir alandır. Bu çalışma kapsamında Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonunun üye çimento üreticilerinden elde ettiği bilgilerle belirlediği ortalama işgücü maliyetleri istatistikleri, ücrete ilişkin olarak bir fikir vermesinin yanı sıra oldukça yol gösterici olmuştur. Örneğin üretim maliyetlerinin yükseldiği dönemlerde sermaye genişlemiş ölçekte sermaye birikiminin kesintisiz devamlılığı için öncelikli olarak ücretlerde aşağı yönlü bir ayarlamaya gitmektedir. Benzer bir eğilim sektörde hem emeğin istihdam edilme biçiminde hem de genel anlamda istihdam miktarında gözlenmektedir.

Sektörde belli dönemlerde istihdam miktarı artsa bile bu artış ücretlerin büyük kısmını oluşturduğu işgücü maliyetlerindeki artışla karşılaştırıldığında, ücretlerdeki düşüşe veya azalan oranlı artışa rağmen gerçekleştirilmektedir. Yine sektördeki toplam istihdamı üretim miktarlarıyla karşılaştırdığımızda aralarındaki ilişki özellikle kriz zamanlarında ters yönlü olmaktadır. Türkiye’de özellikle 2000’lerden itibaren çalışma yaşamında eneklikle ilgili düzenlemelerle paralel olarak, sektörde emeğin istihdam edilme biçimi de değişmiştir. Bu anlamda üretim sürecinde alt sözleşme ilişkileri kapsamında taşeron işçi istihdamı yaygın olarak kullanılmaktadır. Taşeron işçi istihdamı işgücü maliyetlerinin arttığı zamanlarda artmakta, işgücü maliyetlerinin düşüşe geçtiği dönemlerde azalmaktadır. Çimento sektöründe rekabet edebilmenin tüm koşulları göz önünde bulundurulduğunda sektördeki hem ücret hem de istihdam politikaları rekabet sürecinin emeğin aleyhine geliştiğini göstermektedir. Temelde yukarıda özetlenen biçimiyle ücret ve istihdam politikalarının varlığı, bu düzenlemelerin aynı zamanda bir denetim mekanizması olarak da kullanıldığı anlamına gelmektedir. Örneğin sektördeki fabrika işçisi istihdamıyla taşeron işçi istihdamı arasında ters yönlü ilişkinin varlığı bunun bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir.

Çalışma kapsamında, yukarıda özetlenen sektördeki üretim ve dolaşım sürecindeki rekabete dolayımında açığa çıkan ilişkiler ve eğilimler, genel olarak hem sermayenin kendi içinde ve arasındaki, hem de emek sermaye arasındaki ilişkilerin nasıl bir yasa etrafında örgütlendiği ve hangi mekanizmaların harekete geçmesiyle açığa çıktığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu anlamda çalışmanın araştırma sürecinde, sosyal bilimlerde araştırma yöntemine dair olarak gerçekleştirilen eleştirel realizm okumaları bu konuda önemli bir yol haritası çizmiştir. Eleştirel realizm sunduğu gerçeklik algısı, yüzeyde görünen olaylar ve ilişkilerin belli yasalarca oluşan mekanizmaların dolayımında açığa çıktığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu çerçevede, çalışmada, rekabet ve tekeli birbirinin karşıtı olarak ele alan ve dolayısıyla rekabet ve tekeli aynılaştıran yaklaşım yerine, ilişkilerin altında yatan mekanizmaların tanımladığı ve açığa çıkardığı olayları bütünsel ve ilişkisel olarak kavrayabilecek dinamik bir kavramsallaştırma ve analiz tercih edilmiştir. Bu anlamda çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye ekonomisi genel eğilimler üzerinden anlatılmaya çalışılırken sermayenin yönelimi üzerinden bir dönemleştirmeye gidilmiştir. Bu dönemleştirmede sermaye birikimi sürecinde sermayenin kendi içinde hem de toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde sermaye-sermaye ve emek-sermaye ilişkilerini ve bu ilişkilerde devletin konumlanışını anlama çabası temel hareket noktası olmuştur. Çalışmanın son bölümü ise tüm bu ilişkilerin hangi düzeneklerle harekete geçtiği, nasıl bir eğilim gösterdiği ve bu noktada devletin de bu ilişkilerin yeniden üretilme sürecindeki rolü sektöre ilişkin ulaşılabilen bilgiler çerçevesinde somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Genel anlamda bu çalışmanın hem araştırma hem de yazma sürecinde özellikle sermayenin kendi içindeki rekabetinde hem işbirliğine, hem de çatışmaya dayalı ilişkilerin bir aradalığı, gözlemlenen ilginç örnek olaylar vb. gibi deneyimler bir doktora öğrencisinde yeni bir bilgiye ulaşabilme anlamında heyecan yaratsa da rekabet sürecinin toplumsal alana yansımaları oldukça düşündürücü olmuştur. Bunun en temel nedeni de rekabetin sadece bir metanın üretimi ve dolaşım süreçlerinden ibaret olmaması, toplumsal alanda yaratılan toplam servetin bölüşümünde geniş halk kitlelerin aleyhine eşitsiz gelişen bir sürece kaynaklık etmesidir. Çalışmada çimento sektörü örneğinde rekabetin hem üretim sürecinde ücret ve istihdam politikaları üzerinden hem de yaratılan toplam değer bölüşümü aşamasında bölüşüme konu olan sınıflar arasındaki eşitsizlik üzerinden incelemek bu süreçte devletin konumlanışını da dikkate almayı gerektirmiştir. Rekabet

sürecinin hem sektördeki sermayenin kendi içinde hem de farklı sermaye kesimleriyle arasında açığa çıkma biçimlerinde devlet bu durumun düzeltilmesinden çok düzenlenmesi gibi bir rol üstlenmektedir. Bu da verili durumu yeniden üretmekte ve süreç, emeğin çalışma biçimine ve kendi yeniden üretiminde yaşamsal önemi olan ücret gelirin olumsuz yansımaktadır.

Metodoloji

Çalışma kapsamında özellikle iktisat disiplinde rekabet kavramsallaştırmaları ve teorik ele alış tarzları incelenirken Klasik, neoklasik ve bazı Marksist bakış açısıyla rekabete ilişkin gerçekleştirilen araştırmalarda analiz düzeyinin yanlış veya eksik kurgulandığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla rekabete ilişkin sürece konu olan tüm tarafları kapsayıcı bir teorik çerçeve ve analiz düzeyi ihtiyacı doğrultusunda eleştirel realizm ile ilgili bazı temel okumalar yapılmıştır. Bu bölüm hem ilgili yazınlara yöneltilen eleştirileri hem de rekabete ilişkin olarak bu çalışmadaki düşünme ve ele alış tarzını temellendirmesi bakımından eleştirel realizmin hareket noktasını oluşturan metodolojinin kısaca açıklanmasına ayrılmıştır. Dolayısıyla öncelikle klasik ve neoklasik iktisat kuramlarında kullanılan yöntemin bir anlamda düşünsel arka planını oluşturan bazı geleneklere değinilmektedir.

Günümüz sosyal bilimler alanında çoğunlukla hakim olan belli başlı yaklaşımlarda, özellikle de klasik emprisizmi bilim felsefesinde mutlak doğru olarak kabul eden yaklaşımlarda, herhangi bir çalışma ampirik olarak uygulanmadıkça ve test edilmedikçe bilimsel olarak nitelendirilmez. Sosyal bilimlerde bir gelenek olarak klasik emprisizmde, gerçeklik, bir deneyimin tamamen somut bağlamları ile ilgilidir. Bu, ampirik bilginin kendi epistemolojisini tamamen bilinebilir ve deneyimlenebilir bir dünya gerçeği üzerine kurduğu anlamına gelir. Bizim deneyimlerimizle sabit bu bilinebilir dünya, birbirinden bağımsız olarak var olan atomistik olaylar zinciri olarak algılanır. Roy Bhaskar¹, David Hume tarafından sistematikleştirilen klasik emprisizmdeki iki temel karakteristiği aşağıdaki gibi ifade eder:

“İlk olarak, bilgi deneyimler bağlamında algılanan bu atomistik olaylara indirgenir. İkinci olarak, bu olaylar dolayısıyla dünyanın somut varlıkları olarak tanımlanır. Bu yolla bizim gerçekliğe dair bilgimiz, bilimin bildiği gerçeklikle kelimesi kelimesine tanımlanmıştır ya da en azından izomorfik bir örtüşme içinde olması gerekmektedir”.

Bhaskar'ın bu ifadesi, bir ampirik realistin kendi algılamadığı yani kendi deneyimlerinde görünmeyen mekanizmaların, derin ilişkilerin vs. var olduğunu gerçekliğini neden reddettiği açıklamaktadır. Buna göre, bir önkoşul olarak, olaylar dizisinin

¹ Bhaskar, Roy. 2008. **A Realist Theory of Science**, New York: Routhledge, p.31.

deneyimlenebilir şartlar altında gelişmesi halinde deneyin kesin olduğu varsayılır, aksi durumda mümkün değildir². Bu bağlamda, bir ampirist için nedensel yasaların değişmez olaylar dizini olarak algılanması kendi içinde tutarlıdır. Yukarıda belirtildiği gibi tam da bu yüzden klasik esprisizimde nedensel yasalar *ampirik düzenlilikler* olarak görülür.

Bilim felsefesinde ikinci bir gelenek Kant'ın transendental idealizmidir. Buna göre bilimsel bilginin nesnelere, insanların kendi bilişsel faaliyetlerinde anlamlandırdıkları doğal düzenin idealleri olarak düşünülür. Bu, bilginin zihnimizin bir ürünü olduğu ve herhangi bir deneyimden bağımsız olarak bilinebileceği anlamına gelmektedir. Fakat bilginin içeriği, kendi içindeki bilinebilir şeylere dayanmaktadır. Her akıl aynı yoldan çalışır. Bhaskar'a göre bu gelenekte, bilimsel bilgi "özel olarak insandan bağımsızdır, genel olarak insandan ve insan eylemlerinden bağımsız değildir"³. Bu noktada "transendental" tartışmasının Kant ve Bhaskar'ın kendi bağlamlarında aynı anlama gelmediğini belirtmek gerekmektedir. Kant'ın tersine Bhaskar, bilimsel bilgiyi üreten yegâne faaliyet olarak tanımlamaz. Andrew Collier, Kant'a göre bilgiyi mümkün kılan koşulları mekân ve zamanda düzenlenmiş, düzenli bir biçimde işleyen, şeylerden ve onların özelliklerinden oluşan, ölçülebilir ve sadece nedensel yasalara göre değişen" şeklinde özetler⁴. Dolayısıyla, zihnimiz bu bilinebilir formu ona yükler, yani Kant'ın teorisi dünyaya bir yapı yükleyen aklın gücüyle ilgilidir.

Bilim felsefesinde ve bu çalışmada da temel olarak alınan üçüncü bir gelenek olarak, Bhaskar tarafından geliştirilen transendental realizm, bilimin nesnelere yaratma ve dönüştürme gücüne sahip yapı ve mekanizmalar olarak ele alır. Bu nesnelere bizim onlara ulaşmamıza olanak veren bilgi, deneyimlerimiz ve şartlardan bağımsız olarak işleyen ve süren gerçek yapılarıdır. Bu nedenle transendental realizmde bilginin nesnelere olaylardan çok yapılar olarak tanımlanır. Bir ampiristin aksine, transendental realist, olayları kategoriksel anlamda deneyimlerden, yani kendi algısından bağımsız olarak düşünür. Bu, araştırmacının kendi deneyimleriyle sınırlı araştırdığı nesnelere yapılandırılmış bir özellik arz ettiği anlamına gelmektedir.

² Bhaskar, age, p.23.

³ Bhaskar, age, p.15.

⁴ Collier, Andrew. 1994. **Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy**, New York: Verso, p.21.

Bhaskar *geçişlilik* ve *geçişsizlik* kavramlarını geliştirerek, epistemoloji ve ontoloji arasında kesin bir ayrım çizer. Dünya hakkındaki bilgimiz geçişlidir ve bir teoriler setinde somutlaş(tırıl)mıştır. Bu teoriler seti, geçişli bir süreç olan bilimsel pratikler için bir hammadde oluşturur, yani bir omurgayı oluşturur. Fakat bilim temel olarak geçişsiz nesnelere araştırır. Yukarıda belirtildiği gibi, bilginin geçişsiz nesnelere yapılar, süreçler ve mekanizmalardır. Bu yapı ve mekanizmalar bizden bağımsız olarak vardırlar. Dünyanın geçişsiz niteliği, bilimsel çalışmayı olanaklı kılan yapı ve mekanizmalardan oluşur. Kısaca ifade etmek gerekirse dünya belirli bir düzen içerisinde yapılandırılmıştır ve bu dünyaya içkin olan yapı, mekanizma ve süreçler bilimsel çalışmaya açıktır. Burada önemli olan eleştirel realizmin görünen olay ve bunların deneyimlenebilmesinden çok, altında yatan ve onlara kaynaklık eden temel mekanizmaları anlamaya çalışmasıdır. Örneğin sermayenin merkezileşme eğiliminin çok güçlü olduğu bir sektörde şirket birleşmeler, devralmaları gibi pratikler yüzeyde görünen olaylardır. Ama bu görünen olayların altında bir mekanizma olarak sermaye birikimi yer almaktadır. Bu mekanizmayı da Marx'ın artı değer yasası olarak nitelendirdiği bir yasa üzerinden işlemektedir. Dolayısıyla burada olay/ilişki, süreç, mekanizma ve yasa kavramlarının toplumsal gerçekliğin neresinde yer aldığını ve bu bilgiye nasıl ulaşılacağını bilmek oldukça önemlidir. Aşağıdaki bölümde, yapı, mekanizma ve süreçlerin bu anlamda bilimsel çalışmayı nasıl olanaklı kıldığı, Bhaskar'ın deneysel çalışmanın anlaşılabilirliği (intelligibility of experiment) kavramsallaştırması üzerinden daha ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Deney ve Gerçekliğin Analizi

Bhaskar deneysel faaliyetin anlaşılabilirliğini geçişsizlik ve dünyanın yapılandırılmış karakteristiği olmak üzere iki önkoşul üzerinden açıklar. Bu, bilimsel araştırmaya konu olan nesnelere “olaylar dizisine indirgenemez ve insanların onlara ilişkin belirlenimlerinden bağımsız olarak, aktif halde”⁵ olduklarını ifade eder. Deneyinde, araştırmacının amacı olaylar dizisi üretmek nedensel bir yasa belirlemektir. Kendisi ayrıca bu nedensel yasayı üretmez, çünkü nedensel yasalar, araştırmacının kendi faaliyetlerinden ve yaşam pratiklerinden bağımsız olarak zaten vardırlar. Bu nedenle, eleştirel realizm,

⁵ Bhaskar, Roy. 1998. **Possibility of Naturalism**, New York: Routledge.p.26-27; Bhaskar, 2008, age, p.129.

ürettiğimiz olaylar dizisinden keşfettiğimiz nedensel yasaların kategorik olarak bağımsız olmalarını sıkı sıkıya savunmaktadır.

Bhaskar, deneyimlerin, aktüel olayların, yapıların, eğilimlerin, mekanizmaların ve güçlerin gerçekliği nasıl inşa ettiği ön kabulünden hareketle deneyin anlaşılabilirliğini çok açık bir biçimde göstermektedir. “Mekanizma” kavramı, genelde özellikle uygulamalı bilimlerde mekanik/teknik niteliği olanı çağrıştırmaktadır. Fakat Bhaskar’ın bağlamında, mekanizma kavramı, oldukça farklı ve detaylıdır. Örneğin sermaye birikimini bir mekanizma olarak tanımladığımızda, onu yöneten ve belirleyen bir yasaya da bir gönderme yapmış oluruz. Daha açık bir ifadeyle, bir deneyde, hep beraber işleyen mekanizmalar arasından bir tanesini ele alırız ve dolayısıyla kapalı sistemlerde söz konusu mekanizmanın varlığı ve/veya yokluğunun olası etkilerini anlamayı amaçlarız. Bhaskar’ın belirttiği gibi, sadece kapalı sistemlerde nedensel yasalar ve olaylar dizini arasında karşılıklı bir ilişkiden söz edilebilir. Doğal olarak deneyimizde işleyişleri nedensel yasalarda tanımlanmış olan doğanın bu süregelen mekanizmaları fiilen açığa çıkar ve araştırmacı açısından ampirik anlamda ulaşılabilir bir nitelik kazanır. Deney yoluyla keşfettiğimiz bu mekanizmalar açık sistemlerdeki sonuçlar üzerinde belirgin etkilere sahiptir, çünkü açık sistemlerde mekanizmalar işler ve diğer mekanizmaların sistemleri birlikte belirlemeleri ve etkilemeleri dolayısıyla deneysel şartlar altında etkileri gözlemlenenlerden çok daha fazla diğerlerini etkiler⁶.

Sosyal bilimlerde doğa bilimlerinde olduğu gibi belli bir mekanizmayı diğerlerinden ayırarak olası etkilerini gözlemleyip belli bir bilgiye ulaşmak yöntemsel açıdan daha zordur. Sosyal bilimlerde mekanizmalar doğa bilimlerindeki gibi sabit değildir; mekanizmalar başka mekanizmaya dönüşebilir, onu dönüştürebilir. Somut anlamda insanlar doğa bilimlerinin araştırma nesnelere farklı olarak bir bilince sahiptir. Dolayısıyla değişme ve değiştirme güçleri vardır. Bir araştırmacının önce toplumsal bir set yaratması, sonra belli bir mekanizmayı diğerlerinden ayırıp olası etkilerine dair bilgiye ulaşması imkânsızdır. Bunun yerine sosyal bilimlerde bir araştırmacının bilgiye ulaşmadaki en kusursuz aracı *soyutlamadır*. Örnek olarak sosyal bilimlerde araştırmaya sıkça konu olan sınıf, toplumsal cinsiyet, rol gibi kavramlar aslında birer soyutlamadır. Dolayısıyla doğa bilimlerindeki hava, basınç gibi kavramlar ne kadar

⁶ Collier, age, p. 36.

gerçekse sosyal bilimlerde kullanılan soyutlamalar da aynı oranda gerçektir. Bu noktada belirtilmesi gereken en önemli nokta somut ve soyut olan arasındaki farkın gözlemlenebilir olanla gözlemlenemez olan arasındaki farkla aynı olmadığı gerçeğidir⁷. Bu soyut kavram(a)lar kendi etkileri dolayımında ifadelerini bulurlar, yani toplumsal yaşam pratiklerinde daha çok somut fenomeni üretirler. Araştırmacı ise belli bir somut fenomeni açıklamak için farklı düzeylerde soyutlamaya ihtiyacı vardır. Somut bir fenomen belli bir takım mekanizmaların işleyişi sonucu oluştuğundan soyutlama sürecinin de başlangıç noktasıdır.

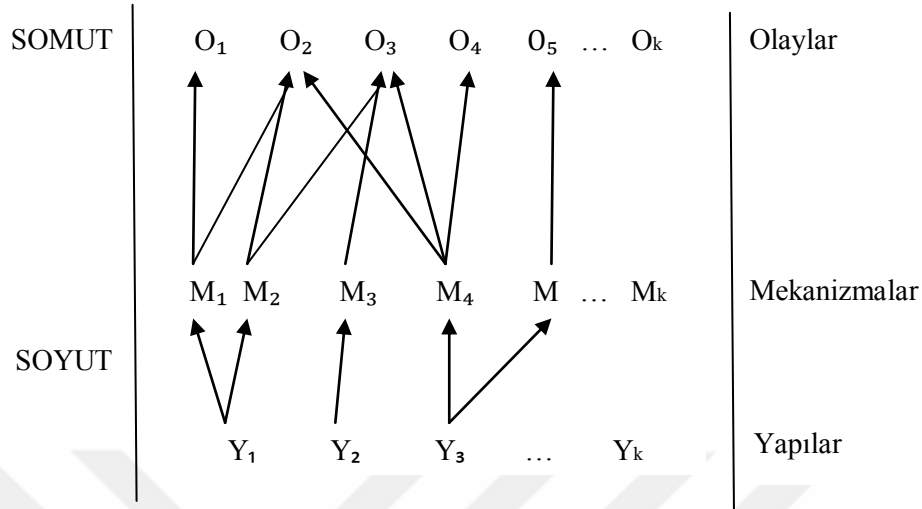
Bir araştırmacının tek bir sanayideki sermayelerin kendi aralarındaki rekabeti incelemesi durumunda araştırmacı rekabetin reel ücretlerin düşmesi, tekelleşme derecesi gibi etkileri saptamaya çalışabilir. Sonuç olarak araştırmacı, sermayeler arasındaki rekabet dolayısıyla gerçekleşen fiyat anlaşmaları ve/veya şirket birleşme ve devralmalarının bu olaylar dizinine neden olduğunu söyleyebilir. Bu araştırmacının deneyini hayata geçirdiği kapalı bir durumdur ve araştırmacı kendi deneyine ve olaylar dizinine dayanarak dünyanın açık doğasını açıklayamaz. Dünyayı kapalı bir sistem olarak düşünmemiz, olaylar dizini yaratan altta yatan mekanizmaları görmemizi engeller. Öte yandan araştırmacı deney yoluyla işlemekte olan çok sayıda mekanizma arasından araştırma alanıyla ilgili olanı soyutlayarak, yani bir anlamda söz konusu mekanizmayı yalnız bırakarak kapalı bir sistemde işleyişini, etkilerini ve ne tür olay veya olaylara kaynaklık ettiğini gözlemleyebilir.

Toplumsal dünya açıktır ve çok katlı bir nitelik arz eder. Daha önce de belirtildiği gibi araştırmacının gözlemlerinden ve ona dair bilgisinden bağımsız olarak çok sayıda yapı ve yaratıcı güce sahip mekanizmalardan oluşur. Çok sayıdaki mekanizmanın işleyişi ve diğer mekanizmalarda etkileşimleri dolayımında dünyayı anlamaya çalışırız. Dünyanın çok katlı niteliği de çok sayıda mekanizma ve yapının varlığı ve biraradalığından kaynaklanmaktadır. Bu aşamada, Andrew Sayer, dünyanın çok katlı niteliğini aşağıdaki şekil üzerinden açıklar⁸.

⁷ Danermark, Berth et al. 2002. **Explaining society: Critical Realism in Social Sciences**, London: Routledge, p.43.

⁸ Sayer, Andrew. 1992. **Method in Social Sciences: A Realist Approach**, 2nd Eddition, New York, Routledge, p.117.

Şekil 1: Dünyanın Çok Katlılığı

Buna göre açık sistemlerde bir arada işleyen ve birbiri ile sürekli etkileşim içinde olan çok sayıda mekanizma vardır. Bu da dünyaya çok katlı niteliğini verir. Eleştirel realizm bu anlamda belli bir yapı ya da mekanizma katının olduğu ön kabulünden hareket eder ve olayların altında yatan tetikleyici mekanizmaların ne olduğunu açıklamaya çalışır. Burada temel mantık dünyanın çok katlı nitelik arz ettiği öngörüsüne dayanır. Toplumsal dünyaya içkin şeyler yapıları dolayısıyla belli güçleri harekete geçirir. Burada güç ile bir şeyi yapabilme, davranabilme, olmasını sağlayabilme anlamında bir yeterlilik, potansiyeli olma durumu anlatılmaya çalışılmaktadır. Bu güçler harekete geçirilmesinden bağımsız olarak vardırlar. Basitleştirmek gerekirse içi dolu bir tabanca, birinin onu eline alıp kullanmasından bağımsız olarak bir şeyi yok edici, zarar verici bir potansiyele sahiptir. Kullanılmayan ama kullanıldığında iletişimi sağlayan bir yabancı dilin varlığı yine örnek olarak verilebilir. Bu anlamda mekanizmalar, kompleks şeylere içkin güçler olarak varlık gösterirler. Güç harekete geçirilsin veya geçirilmesin, bizim onları deneyimlememizden bağımsız olarak vardırlar. Mekanizmalar tetiklendiğinde belli bir takım etkileri olur, ilişkileri dönüştürebilir veya gözlemlenebilir nitelikte olayları açığa çıkarabilirler. Belli bir mekanizma farklı zamanlarda tamamen farklı eylemler üretebilir ve tam tersi olarak aynı olayı tetikleyen çok farklı mekanizmalar söz konusu olabilir⁹. Bu mekanizmalar çok farklı

⁹ Danermark et al., age, p. 58.

yollardan işlerler, deneyimlenirler ya da hiç deneyimlenmezler (eğilimler anlamında), ve şeyleri (olayları) çeşitli birleşimlerle belirlerler. Daha açık bir ifadeyle bir mekanizma tek başına işlemez. Diğer mekanizmaların yanı sıra işler, yani birleşik bir nitelik arz eden mekanizmaların çeşitliliğinden ve çok katlılığından bahsedilebilir.

Bilimsel araştırma sürecinde araştırmacı için esas olan açıklayıcı yapılara ve bu yapılar içindeki anahtar role sahip aktörlere ulaşmaktır. Örneğin rekabet süreci inceleniyorsa, birçok iktisat yazınında olduğu gibi bunu üretilen metanın dolaşımında fiyat üzerinden kurgulamak hem yanlış olur, hem de buna ilişkin gerçekliğin anlaşılması engeller. Çünkü rekabet sadece meta ve para ilişkisi üzerinden anlaşılabilir. O metanın üretilme sürecinde gerekli olan üretim araçları emek gücü tarafından harekete geçirilir. Dolayısıyla rekabete ilişkin olarak yapılacak analizde, emek, anahtar bir role sahip aktör olarak içerilmek zorundadır. Genel anlamda, Bhaskar'ın bağlamında, gerçeklik derindir. Buna göre, mekanizmalar, olaylar ve deneyimler gerçekliğin üç düzeyini oluştururlar¹⁰.

Tablo 1: Gerçekliğin Düzeyleri

	<i>Gerçeğin Alanı</i>	<i>Aktüelin Alanı</i>	<i>Ampiriğin Alanı</i>
Mekanizmalar	✓		
Olaylar	✓	✓	
Deneyimler	✓	✓	✓

Bhaskar, 2008, age, p. 47.

Yukarıda da belirtildiği gibi, mekanizmalar olaylar dizininden ve deneyimlerden bağımsız olarak vardırırlar ve deneyimlenmiş ya da hiç deneyimlenmemiş çok farklı yollardan işleyişlerini sürdürürler. Deneyimler sosyal ürünlerdir ve olaylar deneyimler dolayısıyla algılandığında, nedensel yasalar için ampirik temeller sağlar. Tablo 1 üzerinden açıklamak gerekirse ampiriğin alanı sadece deneyimlerden oluşur. Açık sistemlerde doğrudan ya da dolaylı olarak deneyimlediklerimizle olaylar dizinini algılarız. Dolayısıyla deneyimler ve olaylar bileşimi aktüel alanı oluştururlar. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir nokta olayların bizden bağımsız olarak oluştukları gerçekliğidir. Daha açık bir ifadeyle olaylar tarafımızdan deneyimlenmese de oluşurlar ve deneyimler yoluyla

¹⁰ Bhaskar, 2008, age, p. 47.

algılanırlar. Mekanizmalar aktüel alanda yer almazlar, çünkü burada gerçekleşmezler. Deneyim ve olaylardan bağımsız olarak var olurlar ve gerçektirler. Ampirik olan sadece deneyimler üzerinden inşa edilir. Burada deneyim ile aynı zamanda araştırmacının kendi algısı yani subjektif olan da içermektedir. Bunun nedeni bizim deneyimlerimiz dolayısıyla bazı olayları algılamamızdır. Olayların hepsini algılayamayız. Bazı olayları deneyimleyerek, bazı mekanizmaları deneysel anlamda algılanabilir kılabiliriz. Bhaskar bu üç alan arasındaki düzeysel ilişkiyi $d_r \geq d_a \geq d_e$ şeklinde ifade eder, yani gerçeğin alanı aktüelin alanından büyük veya ona eşittir, aktüelin alanı ampiriğin alanında büyük veya ona eşittir. Gerçekliğin niteliği deneyimlediklerimiz ve algıladıklarımız arasında ontolojik anlamda bir mesafe olması durumudur ve bu alanda mekanizmalar olayları üretirler¹¹. Bunu somutlaştırmak için konuyu çalışmanın temel inceleme alanıyla örneklendirmek bu aşamada açıklayıcı olacaktır.

Ana akım iktisatta ve birçok ana akım iktisada eleştirel yaklaşımlarda rekabet, firmaların fiyat savaşı, yani üretilen ürünün dolaşım süreciyle ilgili bir unsur olarak ele alınır. Özellikle çimento pazarına bakıldığında gerçekten büyük sermayeler arası fiyat anlaşmaları, daha küçük sermayeleri dışlamak için yıkıcı fiyatlama gibi pratikler sıklıkla görülebilmektedir. Böyle bir bakış açısıyla yapılacak bir rekabet analizi üretilen metanın sadece dolaşım süreciyle sınırlanacak ve alana dönük bilgi de olaylar ve/veya deneyimler düzeyinde algılanacaktır. Buna karşın eleştirel realist çerçeve, rekabeti harekete geçiren sermaye birikimi gibi temel bir mekanizmanın bilgisine ulaşmayı olanaklı kılacaktır. Analize bu anlamda sermaye birikimi sürecinin dâhil edilmesiyle genişletildiğinde, üretken sermaye düzeyinde rekabetin, üretim sürecini başlatabilmek için gerekli olan üretim araçları ve onu harekete geçirecek emek gücü alımında da var olduğu, bunun da ötesinde ilgili sermayenin daha pazara girme kararında da belirleyici olduğu görülecektir. Bir adım daha atarak, sürecin sadece üretken sermaye için değil, ticari sermaye ve para sermaye içinde benzer biçimde yeniden üretildiği görüldüğünde ve analiz sektör içi sınıf ilişkilerinde ekonominin farklı kesimlerindeki sermayeler arası ilişkilere doğru genişleyecektir. Böyle bir bilgi ile çimento sektöründe metanın üretim ve dolaşım sürecindeki ilişkilere ek olarak, sektörün tedarikçisi olduğu ve/veya alıcısı olduğu diğer üretken sermayelerle ilişkileri ve çimento sektöründeki sermayelerin ticari ve para

¹¹ Danermark et al., age, p.39.

sermayelerle ilişkilerin anlaşılabilmesini kolaylaştıracaktır. Bu ilişkilerin anlaşılabilmesi bir üst aşamada devletin bu alanda konumlanması, toplam sosyal sermayenin yeniden üretimi için gerekli kurumsal ve yasal düzenlemelerin verili sınıf ilişkilerini etkileme süreçlerinin analizini de kolaylaştıracaktır. Yapılacak analiz düzeyi bu anlamda gerçekliği yansıtabildiği ölçüde, çalışmanın amacına uygun olarak deneyimlenen olayları açığa çıkaran temel ilişkiler ve bu ilişkileri harekete geçiren temel mekanizmaların bilgisine ulaşmak da olanaklı hale gelecektir.

Bilim insanları olayların, olayları meydana getiren süreçlerin ve bu süreçlere kaynaklık eden yapıların nedenlerini bulmaya çalışırlar. Bunların nasıl olduğunu anlamak için Bhaskar'ın deyiimiyle “geçişli bilgi üretimi süreci kavramına ve ürettikleri bilginin geçişsiz nesnelere kavramına –özel bir durum olarak onlara ilişkin algılarımız dâhil, dünyanın aktüel fenomenini yaratan gerçek mekanizmalara- ihtiyaç duyarlar¹². Yani araştırmacının gözlemlendiği veya gözlemlenebilir nitelikte olan olaylar altında yatan yapılar, bu yapıların sahip olduğu tetikleyici güçler, aracılığıyla işleyebildikleri mekanizmalar ve yarattıkları eğilimler yoluyla açıklanabilir¹³. Bu fenomenal gerçeklikten gerçekliğin derin alanına inilmesine retrodüksiyon (retroduction) denir. Sayer'e göre retrodüksiyon, mekanizmaların varlığı ön kabulünden hareketle yine mekanizmaların üretme gücüne sahip olduğu olayların açıklandığı bir çıkarım biçimidir¹⁴. Bu yüzden Lawson retrodüksiyonunun transendental realizm için önemini açıklarken yüzeydeki bir fenomenden çok daha derinde yer alan nedensel (causal) şeye bir yönelim/hareket olduğu vurgusunu yapar¹⁵.

Eleştirel realizmde gerçekliğin bilgisine ulaşmak için soyutlama çok önemli bir araçtır. Soyutlama, araştırmacıya araştırdığı sosyal fenomene içkin belli bir ilişkiler setini izole etme imkânı verir. Danermark ve diğerleri, soyutlanacak olası ilişkileri aşağıdaki şekil üzerinden açıklamaktadır¹⁶. Buna göre temel iki ilişki tipinden köklü ilişki, araştırma nesnelere arasında gerçek bağlantıların olduğunu işaret ederken, diğeri (biçimsel) herhangi

¹² Bhaskar, age, p. 52.

¹³ Palermo, Guilio. 2007. The Ontology of Economic Power in Capitalism: Mainstream Economics and Marx, **Cambridge Journal of Economics** 31(4): p.541.

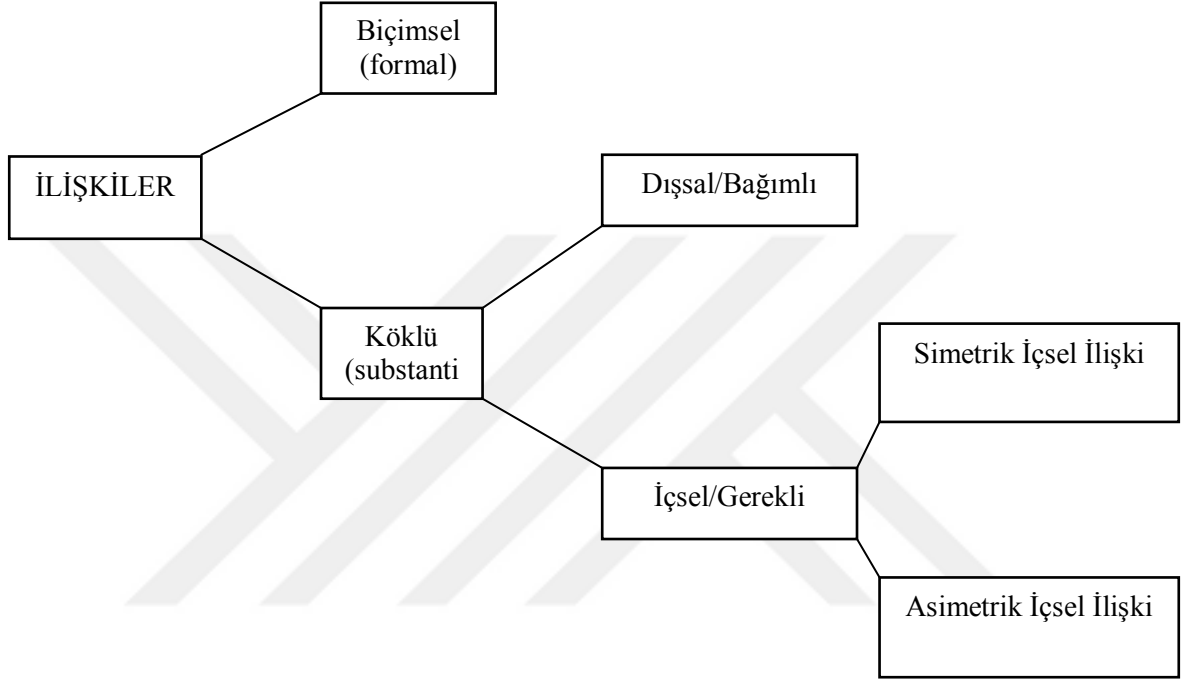
¹⁴ Sayer, Andrew, 1992. age, p.107.

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Lawson, Tony. 1997. **Economics and Reality. Chapter I**, New York: Routledge.

¹⁶ Danermark et al., age, p. 46.

bir bağlantı olmadığını ifade eder. Daha açık bir ifadeyle köklü ilişkiye taraf olanlar birbirinin varoluşunu da gerekli kılar. Emek ve sermaye arasındaki ilişki bu ilişki tipine örnek olarak verilebilir. Aşağıda X'in sosyal bilimlerde ilişki biçimlerine dair eleştirel realist bir yaklaşımla gerçekleştirdiği ayırım, şekil üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır.

Şekil 2: Sosyal Bilimlerde İlişki Biçimleri

Buna göre içsel ilişkide ilişkiye konu olan taraflar birbirinin varlığını gerekli kılar, yani biri diğerini koşullandırır. Daha açık bir ifadeyle biri diğeri ile olan ilişkisinin varlığına bağlıdır¹⁷. Öte yandan dışsal ilişkide karşılıklı olarak bir nesne diğerinin varlığını koşullandırmaz. Lawson bunu iki nesnenin veya olgunun birinin diğeri dayandığı bir ilişki üzerinden oluşturulmamışsa dışsal olarak ilişkili olarak ifade eder¹⁸. Bu noktada ekmek ile tereyağ veya kahve ile süt örneğini verir. Fakat bir öğretmen ve öğrenci ilişkisi çok tipik bir içsel ilişkidir. Simetrik içsel ilişki tipinde taraflar karşılıklı olarak birbirlerinin varlığını gerekli kılar. Kapitalizmde ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişkinde hem emek hem de sermaye birbirinin gerekli ve zorunlu önkoşulunu oluştururlar. Bu ilişki ortadan kalktığında araştırma konusu –örneğin emek piyasası- anlamını tamamen

¹⁷ Sayer, age, p. 89.

¹⁸ Lawson, age, p. 160.

yitirecektir. Dolayısıyla simetrik olarak gerekli ilişki tipinde karşılıklılık esastır. Asimetrik içsel ilişkide ise biri diğeri olmadan var olabilir fakat tersi mümkün değildir. Örneğin kapitalizmde ücretli emek gücü alt işveren ilişkisi olmadan da varlığını sürdürür fakat tersi, yani alt sözleşme ilişkisine konu olan işi yapacak ücretli emek gücü olmadan alt işverenin var olması söz konusu değildir.

Araştırma alanı emek-sermaye ilişkisi olunca yukarıda sözü edilen içsel ilişki tipi üzerinden bir soyutlamaya gitmek yeterli olmaz. Bunun nedeni de kapitalizmde emek-sermaye ilişkisi dendiğinde ana değil devam etmekte olan dinamik bir sürece vurgu yapmak gereklidir. Emek-sermaye ilişkisine kaynaklık eden yapının ve onun harekete geçirdiği mekanizmaların açıklanması ve yaratıcı/oluşturucu güce sahip bu mekanizmaların açığa çıkardığı olaylar dizininin gözlemlenmesi gerekmektedir. Sosyal bilimlerde araştırmacı, içsel olarak tanımlanmış belli bir sosyal ilişkiler setini yani belli bir yapıyı soyutlar. Dolayısıyla sosyoloji disiplinindeki anlamından farklı olarak eleştirel realizmde yapı *içsel olarak ilişkili nesnelere seti* olarak tanımlanır¹⁹. Yapı araştırmaya konu olan nesneye içkin yaratıcı güçlere (causal powers) kaynaklık eder. Araştırmacı, bunları mekanizmaların açığa çıkardığı ve neden olduğu olaylar dizini üzerinden deneyimler, gözlemler. Tüm bu süreç yöntemsel anlamda bir *nedensellik* analizini gerekli kılmaktadır.

Yukarıda genel anlamda eleştirel realist yaklaşımın sosyal bilimlerde nasıl bir farklılığı gerektirdiğine ilişkin olarak, diğer belli başlı yaklaşımlardan farkını da içerecek bir biçimde genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Bu düşünme biçimine dair genel bir çerçeve denemesi sadece eleştirel realist yaklaşımın anlaşılması noktasında değil aynı zamanda akademik bir çalışmaya dair bir yol haritası sunma noktasında da oldukça önemlidir. Dolayısıyla çalışmaya başlamadan önce bu noktada, eleştirel realizmin araştırmacıya sunduğu olanakları kısaca özetlemek gerekmektedir. Buna göre;

- Bilimsel araştırmaya konu *geçişli* ve *geçişsiz* nesnelere arasında bir ayrıma gidilmesi araştırmacının algısı, kavramları, modelleri vb. sübjektif belirlenimlerin ürünleri ile varlıklar, ilişkiler, mekanizmalar vb. gibi gerçekler arasında da bir ayrım anlamına gelmektedir.

¹⁹ Danermark et al., age, p. 47.

- Bir sonraki aşama gerçekliğin *gerçek, aktüel ve ampirik* olan temelinde yeniden tanımlanması ve farklılaştırılmasını içermektedir. Gerçek alan deneyimler, olaylar ve mekanizmaların olduğu derinliği ifade ederken, aktüel olan deneyim ve olayların olduğu alandır. Ampirik alan ise gerçek ve aktüel alanlara bağlı bir ilişkide yer almaktadır. Dolayısıyla sadece deneyimler üzerinden açıklanmaktadır.

- İlişkilerdeki *nedensellik* vurgusu, bunun yaratıcı güce sahip *mekanizmaların* etkileşimleri dolayımında belirlenmesi ön kabulü ve bu etkileşimlerin araştırmacı tarafından deneyimlenmesi veya deneyimlenmesinin olayları yaratabilmesidir.

- Araştırmacıya sunulan bir diğer olanak çalışmanın yöntem bölümünün başında değinilmeye çalışılan klasik ampirisizm dâhil birçok yaklaşımın reddinde yatar. Yukarıda bahsi geçen gerçekliğe ilişkin tanımlamalar eleştirel realizmde kullanılan terminolojik bir dil değildir. Bu tanımlamalar bir varlığın veya yapının en basit anlamda doğasına dair yapılan belirlenimlerdir, bir gerçeklik algısıdır.

- Son aşama bilimler araştırmayı somutlaştıran ve bu anlamda olanaklı kılan realist bir açıklama kavramasıdır. Bu kavrama da en basit ifadeyle mekanizmaların nitelenmesi ve var olduklarının gösterilerek açıklanması girişimini içermektedir.

Yukarıda kısaca özetlenen eleştirel realizmin sunduğu olanaklar bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Çalışmanın teorik çerçevesi kapsamında hem ana akım iktisadın hem de bir dönem Marksizm kapsamında rekabet ve tekele ilişkin olarak yapılan tartışmaların ele alınmasında ve ardından özellikle rekabet ile ilgili olarak bu çalışmanın dayandırıldığı teorik zeminin anlaşılmasında eleştirel realizme dair yapılan kısa bir vurgunun önemli olduğu düşünülmüştür. Teorik bölümle ilgili olarak rekabete ilişkin ilişkiler ve bu ilişkileri harekete geçiren mekanizmaların tanımlanmasında Karl Marx'ın çalışmaları ışık tutmuş, yöntemsel anlamda da kapitalizmin bir toplumsal ilişkiler sistemi olarak hangi ilişkileri hangi mekanizmalarla yeniden ürettiği ve/veya açığa çıkardığı eleştirel realizm üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın ilerleyen bölümlerinde eleştirel realist yaklaşımın gerekleri doğrultusunda hareket edilmeye çalışılmış ve araştırmaya konu olan nesnelere üzerinden alternatif bir kavrama ve dolayısıyla kavramsallaştırmaya gidilmiştir. Bunun en temel nedeni ise çalışmada eleştirel realizmin yukarıda belirtilen gereklerinin sadece sosyal bilimlerde alternatif bir yaklaşım

olmasından değil, bilimsel araştırmaya konu olanı anlama ve anlamlandırmayı, deneyle anlaşılabilir hale getirmeyi ve bu anlamda bilgiyi üretmeyi olanaklı kılmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla eleştirel realizm sosyal bilimler kapsamında alternatif bir araştırma yönteminden çok, farklı bir gerçeklik algısından hareket eden bir bilim felsefesidir.

1. BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİNDE REKABET

1. REKABET KAVRAMININ TEORİK KÖKENLERİ VE TEMEL TARTIŞMALAR

Bugün sosyal bilimlerin geldiği aşama ve disiplinler arası yaklaşımı göz önünde bulundurarak rekabet ve tekel kavramlarının tarihsel anlamda tüm teorik kökenlerini incelemek ve açıklamak bu çalışma kapsamında olanaksızdır. Çalışmanın bu bölümünde özel olarak iktisat disiplini merkez alınarak rekabet ve tekel kavramlarına ilişkin ana akım iktisat ve Marksist iktisat yazında yer alan temel tartışmalara yer verilmiştir.

Neoklasik iktisatta rekabet kavramına ilişkin tartışmalar tarihsel anlamda teorik kökenleri Adam Smith'in *Wealth of Nations* (Ulusların Zenginliği) adlı çalışmasında belirttiği *görünmez el* kavramsallaştırmasında yatmaktadır²⁰. Smith'e göre insanın kendi çıkarını gözetmesi bilinçli bir amaç olmaksızın toplumsal çıkarın sağlanmasına da hizmet etmektedir²¹. Yani rekabetçi bir piyasada bireysel anlamda her bir birey/firmaların kendi çıkarlarını gözetmesiyle fiyatlar düşmekte ve görünmez el piyasada denge ve uyumu sağlamaktadır. Literatürde klasik rekabet kuramı genel anlamda fiyat rekabeti üzerine kurgulanmıştır. Rekabetin en önemli işlevi de üretim faktörlerinin getirisinin düşük olduğu alanlardan karlı alanlara kaydırılmasıyla bu gelir farkının eşitleyeceği yönündedir. Dolayısıyla bu özellikleri ile klasik rekabet kuramı "bir denge durumunu gerçekleştirmeye yönelik" dinamik bir piyasa süreci olarak algılanmaktadır (Ölmezoğulları 2008: 29). Genel olarak Adam Smith'le başlayıp 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden süreçte rekabetin derecesinin piyasada var olan aktör sayısına bağlı olduğu yönünde bir ön kabulden hareket edilmekteydi. Yani bir malı arz eden satıcı sayısının fazla olması söz konusu malın

²⁰ Emery K. Hunt'a göre Adam Smith (1723-1790) ticari sermaye üzerinden ücret, rant ve kar, ve endüstriyel sermayenin payına düşen karlar arasında ilk kez ayrıma giden oldukça önemli bir iktisatçıdır. Dolayısıyla gelir kategorileri olarak kar, rant ve ücretler aynı zamanda kendi döneminin kapitalist toplumsal ilişkilerinin taraflarına da (kapitalist, mal sahibi ve emekçi) işaret etmektedir. Hunt, Emery K. 2002. **History of Economic Thought: A Critical Perspective**, New York: M. E. Sharpe, p. 44-45.

²¹ Smith Adam, 2003. **Wealth of Nations**, New York: Bantam Dell, p. 572.

alıcılarının çıkarına bir durum olarak algılanıyordu. Bu noktada belirtilmesi gereken temelde bir ekonomik teorinin dönemin ekonomisi ve gereklerinden hareketle geliştirilmiş olmasıdır. Yani kapitalizmin gelişimine bağlı olarak belli sektörlerde belli sermayelerinin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, giderek tekelleşmesi bu öngörülerini geçersiz kılar. Somut anlamda tekelleşme olmasa bile bugün bazı sektörlerde yaşayan birçok sermaye gruplarının aralarında fiyat anlaşmaları yapması da bu anlamda yine Smith'in öngörüsünü geçersiz kılmaktadır.

Somutlaştırmak gerekirse, 1800'lü yılların ortalarında öncelikle İngiltere sonra Almanya ve Kuzey Amerika'da üretim sektörlerinde faaliyet gösteren dev şirketlerin varlığı ve ulusal ekonomiler üzerindeki ağırlıklı kontrolleri, klasik liberal iktisat teorisinin sorgulanmaya başlanmasına neden oldu. Artan rekabet koşulları bir yandan küçük firmaları pazardan siliyor, diğer yandan diğer firmaların ayakta kalabilmesi için şirket birleşmeleri ve devralmaları ile dev şirketleri ortaya çıkarıyordu. Buna örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde 1987 ile 1904 arası 7 yıl içinde gerçekleşen toplam 2943 tane şirket birleşmesi gösterilebilir²². Dönemin üretici sermayesinde başlayan daha sonra para sermaye gruplarının (bankacılık sektöründe artan birleşmeler) da birleşmesiyle devam eden bu süreç, sektörlerdeki tekelleşmenin yanı sıra yaratılan toplam servetin de giderek daha az ellerde toplanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla aynı dönemin iktisatçıları Adam Smith'in öncülük ettiği klasik teoriyi matematiksel yöntemler kullanılarak yenileme ve ispatlama çabaları, kapsamlı bir Neoklasik üretim ve rekabet teorisinin gelişimine de zemin hazırlamıştır.

Neoklasik iktisat yazınının rekabet kavramı ve bunun üzerinden piyasalarda denge kavramsallaştırmalarıyla disipline yaptıkları katkı oldukça önemlidir. Dolayısıyla izleyen bölümde Neoklasik iktisat yazınının rekabet ve oligopol kavramına ilişkin belli başlı tartışma başlıklarına yer verilmektedir. Ardından neoklasik ve klasik iktisat kuramlarını hem teorik hem de yöntemsel anlamda eleştiren Marksist iktisat yazınına yer verilmiştir. Marksist iktisat yazınının öncelikle yöntemsel olarak yaptıkları katkının yanı sıra bugün heteredoks

²² Mergerstat Review. 1989. Merrill Lynch Bussiness Brokerage'den Aktaran: Gaughan, Patrick A. 2011. **Mergers, Acquisitons and Corporate Restructurings**. Fifth Edition. New Jersey: John Wiley and Sons Inc, p. 37.

iktisat yazının da doğmasına kaynaklık etmesi bakımından oldukça önemli bir yerde durmaktadır. Son başlıkta ise bu çalışmanın hem teorik hem de yöntemsel anlamda zeminini oluşturan eleştirel realist yaklaşım üzerinden rekabet ve tekelin kavramsallaştırılmasına yer verilmektedir.

1.1. Neoklasik İktisatta Rekabet ve Oligopol

Neoklasik iktisatta rekabet ve oligopol kavramsallaştırmalarının temeli klasik iktisada dayanmaktadır. Geleneksel anlamda, rekabetin varlığı, ekonomik faaliyette etkinliğin sağlanabilmesinde büyük önem taşımaktadır. Bu anlamıyla rekabet, bir girişimcinin piyasada faaliyet gösteren diğer girişimciler tarafından pazara girişte, üretimde veya satışta herhangi bir engellemesi olmazsızın hareket edebilme serbestîsi idealine dayandırılır.

Bu aşamada bertilmesi gereken önemli bir nokta, izleyen bölümde de tartışılacağı üzere rekabetin hem üretim sürecinde hem de tüketimde etkinliğin sağlanmasında en önemli koşullarından biri olarak görülmesidir. Rekabet unsuru üretim ve tüketimde etkinliği sağlamanın ötesinde piyasayı da nitelemektedir. Daha açık bir ifadeyle bir piyasanın yapısı rekabetin gerçekleşme düzeyi üzerinden tanımlanır. Örneğin bir piyasada rekabetin olmaması durumu üzerinden 1800'lü yıllara kadar söz konusu piyasalar “tekel” olarak nitelenmiş, hatta iki veya üç üretici arasındaki verili rekabet durumunda bile Augustin Cournot'un (1838) çalışmasına²³ kadar iki/üç tekeli nitelemesi süregelmiştir²⁴. Benzer biçimde neoklasik iktisatta oligopol kavramsallaştırması ve oligopole ilişkin yürütülen tartışmalar da bu anlamda ilgili piyasadaki rekabet şartları ve düzeyi üzerinden gerçekleştirilmektedir. Az sayıda satıcı (birden fazla) ve çok sayıda alıcı aktörlerinin varlığı ile nitelenen oligopol piyasasını tekel ve rekabet unsurlarından tamamen ayıran oligopolcülerin (piyasadaki satıcıların) stratejik anlamda birbirlerine bağlı olmaları²⁵

²³ Fransız matematikçi olan Augustin Cournot'un “ *Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth*” isimli çalışma ilk Fransızca olarak 1838 yılında yayınlanmıştır. İngilizce baskısı için bkz. Cournot, A. 1897. **Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth**, New York: Macmillan Company.

²⁴ Friedman, James W. 1983. **Oligopoly Theory**, New York: Cambridge University Press, p, 20-21.

²⁵ Friedman, age, p. 1.

biçiminde ifade edilmiştir. Bu durumda bir sermaye için en iyi politika rakibi/rakipleri tarafından izlenmekte olan politikaya bağlı olmaktadır.

Temelleri klasik iktisatçılara dayanan rekabet tartışmaları neoklasik iktisat yazını içerisinde yöntemsel anlamda piyasanın ele alınışına ilişkin çok çeşitli tartışmalara ve yeni teorilerin gelişmesine kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla izleyen başlıkta öncelikle neoklasik iktisatta rekabet yaklaşımı açıklanmaya çalışılacak ve ardından da kavramsal düzeyde oligopol ele alınacaktır.

1.1.1. Neoklasik İktisatta Rekabet Yaklaşımı

Neoklasik iktisat yazınında rekabet piyasalarda temelde denge ve uyumu sağlayıcı etkisi ön kabulünden hareketle tanımlanır. Buna göre bir sektöre giren yeni firmalar söz konusu ürünün piyasasında karlar eşitlenene kadar fiyatları düşürür. Burada temel argüman uzun vadede rekabet sürecinin piyasalarda dengeyi yaratacağı yönündedir. Bu sadece iktisadi açıdan değil, toplumsal olarak da getireceği faydalar dolayısıyla istenilen bir durumdur. Bir sektöre yeni firmaların girebilmesi tekeli önleyici bir faktör olarak ele alınır. Dolayısıyla neoklasik iktisat yazınında rekabet ve tekel olguları bir ekonomide birbirinden ayrı/farklı atomistik olgular olarak ele alınır.

Neoklasik iktisadın önemli temsilcilerinden biri olan Leon Walras'ın geliştirdiği genel denge teorisi, idealize edilen piyasa ve rekabetin olumlu etkisine önemli bir zemin hazırlamıştır. Genel denge teorisinin en temel ön kabulü bir piyasada istikrarsız/dengesiz fiyatlar seti olsa dahi piyasa güçlerinin (arz ve talep) bir aşamadan sonra denge kurulana kadar fiyatları değiştireceğidir. Yani piyasada bir mala olan talep fazlası söz konusu malın fiyatını arttırıcı etki yaparken, arz fazlası ise talebin değişmediği durumda malın fiyatını düşürücü etki yapar. Piyasalarda denge de kendiliğinden bu şekilde sağlanır. Walras bunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Belli firmalar ve kar sonuçları açısından bir malın satış fiyatı üretici hizmet maliyetlerini aşarsa, girişimciler bu üretim dalına doğru akacaktır ya da çıktı artacaktır, böylece malın miktarı artacak, fiyatı düşecek ve fiyat ile maliyet arasındaki fark azalacaktır...”²⁶.

²⁶ Walras, Leon. 1977. **Elements of Pure Economics or the Theory of Social Wealth**, translated by William, Jaffe. Fairfield: Augustus M. Kelley Publishers, p. 225'den Aktaran: Ikeda, Yukihiro. 2006. “Leon

Bu ifade tam rekabet şartlarından piyasaya giriş ve çıkış serbestîsi ilkesini de bir anlamda ifade etmektedir. Yani bir girişimci karlılığın düşük olduğu alanlardan yüksek olan alanlara kayabilmektedir. Albert Jolink, bunun Walras'ın tam rekabet idealinin üç köşe taşından biri olduğunu belirtmektedir²⁷. Bir diğer önemli köşe taşı bireysel tüketicinin kişisel ihtiyaç ve bu ihtiyacın tatmini konusunda yani mal veya hizmetin olası faydasına fiyat biçebilme/satın alabilme kapasitesidir. Dolayısıyla burada kamusal fayda analiz dışındadır. Sonucusu ise devletin sürece sadece tam rekabetten bir sapma olduğu durumda müdahale etmesidir²⁸. Walras'ın genel denge teorisi iktisat yazınına katkısının yanı sıra kaynaklık ettiği tartışmalar açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Fakat Walras'ın piyasanın kendiliğinden dengeye geleceği tezi, rekabet mekanizmasının etkin bir biçimde işlediği mükemmel bir piyasa idealine dayanmasıdır. Bunun yanı sıra yine Walras'ın teorisinde piyasa güçlerinin var olan bir fiyat dengesizliğini, o mala olan arz ve talep miktarlarıyla bir aşamadan sonra ortadan kaldıracağı ve dengeye getireceği tezi, dengenin kurulmasının ne kadar zaman alacağı ve ne çeşit insan maliyeti gerektireceği konusunda boşluklar içermektedir²⁹.

Neoliberal iktisat yazınında rekabet olgusu tam ve mükemmel şekilde işleyen bir piyasa üzerinden idealize edilir. Bu ideal de tam rekabet şartları olarak nitelendirilmiştir. Buna göre, bir piyasanın tam rekabet kurallarına göre işleyebilmesi için belli başlı unsurların gerçekleşmesi gerekliliği öngörüsünden hareket etmektedir. Bu unsurların varlığı da belli başlı şartlarının sağlanmasına bağlıdır. Buna göre tam rekabetin olduğu bir piyasada öncelikle çok sayıda alıcı ve satıcının olması gereklidir. Daha açık bir ifadeyle bu alıcı ve satıcıların fiyatların belirlenmesinde tasarruf sahibi olmamaları gerektiği anlamına gelir. Bu çokluk ilkesi ile nitelendirilir. İkincisi piyasada söz konusu olan mal veya hizmetin bölünebilmesi kuralıdır. Yani alıcı ve satıcılar istedikleri kadar mal veya hizmet alabilmekte ve satabilmektedirler. Üçüncü bir ilke ise homojenliktir. Bu satım-alım etkinliğine konu olan mal ve hizmetlerin arasında herhangi bir fark olmaması anlamına gelmektedir. Kısacası söz konusu mal ve hizmetler homojendir. Bir diğer unsur piyasadaki

Walras and the English Classical School: Walras's Production Theory Revisited" in **From Walras to Pareto**. Edited by Backhaus J. G. & Hans Maks, J. A. New York: Springer, p. 41.

²⁷ Jolink, Albert. 1996. **The Evolutionist Economics of Leon Walras**. New York: Routledge, p. 101.

²⁸ Jolink, age, p. 100-101.

²⁹ Hunt, 2002, age, p. 274-275.

alıcı ve satıcıların tam bilgiye sahip olmaları gerekliliğidir. Daha açık bir ifadeyle alıcı ve satıcıların mal ve/veya hizmetlerin miktarı, kalitesi, fiyatı gibi konularda tam bir bilgiye sahip olmaları gerekmektedir. Tam rekabet şartlarından bir diğeri ise yine alıcı ve satıcılar açısından piyasaya giriş ve/veya çıkış konusunda herhangi bir engelin olmaması gerekliliğidir. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, bu piyasaların aynı zamanda marjinal maliyetle marjinal gelirin eşit olduğu³⁰, olması gereken bir piyasa ideali olduğudur. Dolayısıyla bu noktada, günümüz kapitalizminin ulaştığı aşama göz önünde bulundurularak, algıladığımız anlamda gündelik yaşam pratiklerimizde tam rekabet şartlarının bütünüyle sağlandığı herhangi bir piyasanın varlığından söz edilemeyeceği gibi söz konusu tam rekabet piyasa idealinin de verili gerçeklik içinde ne ölçüde geçerli olabileceği de oldukça tartışmalıdır.

Neoklasik iktisatta tam rekabetin varlığı sadece piyasalarda dengenin oluşmasında değil, aynı zamanda piyasadaki tüketiciler açısından da sunulan bir ideali nitelendirmektedir. Buna göre rekabetçi bir piyasa ekonomisinde çok sayıda satıcı ve karşılığında satıcı vardır. Böylesi bir piyasa tüketicileri de kendi gelirleri çerçevesinde en optimal mal seçimleri yapmalarında kendiliğinden yönlendirmektedir. Tam rekabet olarak nitelendirilen bir piyasa türünün günümüz kapitalizmde karşılık bulması oldukça ütöpik ve gerçek dışı bir iddidir. Bir sektörde ölçek ekonomilerinin varlığı zaten üretim maliyetlerinin aynı malın üreticileri arasında homojen olmayacağına bir göstergesidir. Dolayısıyla söz konusu malın aynı piyasada farklı fiyatlardan satılabilmesi söz konusu olabilmektedir. Bir mal niteliği gereği aynı fiyattan satılabilse bile veya büyükler arası fiyat anlaşmaları yapılmassa da ölçek ekonomileri, dağıtım tekelleri kurma veya reklam ve pazarlama gibi stratejilerle piyasaya giriş çıkışın serbest olduğu durumlarda da küçük ölçekli firmalar için engel yaratabilmektedirler. Hatta tek bir firmanın faaliyette olduğu tekel durumunda bile firmanın temel amacı var olan konumunu korumak olacaktır. Dolayısıyla bu noktada neoliberal iktisat kuramının savunduğunun aksine önemli olan firma sayısı değil, olası/potansiyel rakiplerin varlığıdır. Özetle söz konusu piyasaya girişler engellenmediği

³⁰ Marjinal maliyet (maliyetteki 1 birimlik artışın toplam maliyetteki değişimi) ile marjinal gelirin (gelirdeki 1 birimlik artışın toplam gelirdeki değişimi) eşit ($MC=MR$) olması durumu karın maksimize olmasının gerekli koşulunu ifade eder.

sürece piyasada tek bir firma da bulunsa, bu firma potansiyel rekabetin baskısı ile rekabetçi bir firma gibi davranacaktır³¹. Benzer bir işleyiş uluslar arası piyasalar için de geçerlidir.

Tam rekabetçi olarak nitelenen ideal bir piyasanın olmaması ikinci kuşak ve sonrasında takip eden neoklasik iktisatçıları, olması gereken bir idealden çok, var olan gerçeklik üzerinden teoriyi revize etme, temelini sağlamlaştırma çabalarına yöneltmiştir. Buna göre iktisadi sistem tam rekabet olarak nitelendirilemeyecek kusurlara sahipti. Bu kusurlar;

- Bazı alıcı ve satıcıların fiyatları etkileyebilecek güçte olması,
- Bazı metaların ise nitelikleri gereği toplumsal olarak tüketime uygun olmaları, yani özel olarak tüketime sunulduğunda karlı olmamaları (ör. yollar, okullar, ordu vs),
- Yine bazı metaların üretim maliyetlerinin üreticiler arasında aynı olmaması,
- Denetimsiz bir piyasa sisteminin varlığının istikrarsızlık, gelir uçurumları gibi olumsuzlukları yaratması, olarak gösterilmişti³².

Yeni dönem neoklasik iktisatçılar arasında bu kusurların olması, kapitalist sistemin genel anlamda işleyişini de bozduğundan belli başlı devlet müdahalelerinin varlığını da gerektirmesi genel kabul görmektedir. Yol, ulusal güvenlik gibi hizmetlerin devlet tarafından üretilmesi, devletin etkin bir rekabet hukuku düzenlemesi, yine devletin para politikaları aracılığıyla istikrarsızlıkları düzeltmesi gibi müdahalelerinin varlığına, sistemin kendini yeniden üretebilmesi ve sürekliliğin sağlanmasında ihtiyaç duyulmaktadır.

1920'li yıllardan itibaren neoklasik yaklaşımın kendi içindeki rekabet tartışmaları beraberinde tekel kavramını da içerecek biçimde devam etti. Fakat yine de yönetsel açıdan bakıldığında neoklasik yaklaşımda tekel kavramı rekabet olgusunun algılanması ile benzerlik göstermektedir. Tekel kavramı yönetsel anlamda tam rekabetten bir sapma/bozulma olarak algılanmış ve doğal olarak olması gereken ideal bir rekabet süreci üzerinden tanımlanmıştır. Bu anlamda neoklasik teorinin tüm varyasyonları, temelde,

³¹ Ölmezoğulları Nalân. 2008. **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm**, 5. Baskı. Bursa: Ezgi Kitabevi, s. 31.

³² Hunt Emery K. & Sherman, Howard J. 1990. **Economics: An Introduction to Traditional and Radical Views**, Sixth Edition. New York: Harper & Row Publishers, p. 106.

bireysel hakların kolektif çabalara göre moral anlamda üstünlüğüne dayanan bir ortak zemini paylaşmaktadırlar³³. Neoklasik iktisat yazının en temel argümanı rekabetin tüm dünya piyasalarında etkinleştirilmesi ve dolayısıyla serbest ticaretin öngörüldüğü gibi işleyişi tekelleşme gibi bozukluklara karşı idealleştirilen bir ön kabule dayanmaktadır.

1.1.2. Neoklasik İktisatta Oligopol Kavramsallaştırması

Oligopol, kavramsal olarak az sayıda firmanın –birden fazla, fakat birbirlerini etkileyebilecek sayıda- sonsuz sayıda alıcı ile karşı karşıya geldiği bir piyasayı ifade etmektedir³⁴. Cournot’ın iki firma arasındaki rekabeti inceleyerek kavramsallaştırdığı oligopol teorisi³⁵, neoklasik iktisatta çok sayıda teorileri ve tartışmaları da beraberinden getirmiştir. Bu tartışmalar her ne kadar oldukça zengin bir literatürün varlığına işaret de etse, bu bölümde en genel anlamda neoklasik iktisatta oligopole kavramsal düzeyde değinilecektir.

Bir piyasa için oligopol nitelemesinin yapılabilmesi sadece satıcıların az sayıda olmasına değil (bu sayı üç olabileceği gibi onbeş de olabilir), aynı zamanda bu satıcıların aldıkları kararda birbirlerine bağımlı olmalarına da bağlıdır. Bir başka ifadeyle, oligopol piyasasında bir firmanın fiyat veya üretim miktarı gibi konulara ilişkin aldığı veya alabileceği kararlar rakiplerine bağlıdır. Firmaların karşılıklı birbirleri etkilemeleri/birbirlerine bağlı olma durumları kavramsal düzeyde “az sayıda” olmalarını nitelerken, pratikte de oligopolü diğer piyasa türlerinden ayıran en temel özelliği olmaktadır. Aşağıdaki tabloda tam rekabet, monopolcü rekabet, oligopol ve tam monopol piyasalarının özellikleri gösterilmektedir.

³³ Bryan, Dick – Rafferty, Michael, 2006. “Capitalism with Derivatives: A Political Economy of Financial Derivatives”, **Capital and Class**, New York: Palgrave Macmillan, p. 163.

³⁴ Dinler, Zeynel, 2005. **Mikro İktisat**, 16. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, s. 359.

³⁵ Detaylı bilgi için bkz. Cournot, age, Chapter VII.

Tablo 2: Dört Temel Piyasa Modelinin Karakteristik Özellikleri

Karakteristikler	Piyasa Modeli			
	Tam Rekabet	Tekelci Rekabet	Oligopol	Tam Monopol
Firma sayısı	Çok sayıda (n tane)	Çok	Birbirini etkileyecek sayıda	Bir tane
Ürün tipi	Homojen	Heterojen	Homojen ya da heterojen	İkamesi güç tek ürün
Fiyatları kontrol edebilme	Tek firma için fiyat veridir.	Fiyatı sınırlı bir şekilde kontrol eder.	Rakibi tepki gösterdiğinden dilediği gibi fiyatı kontrol eder.	Büyük ölçüde
Piyasaya giriş engeli	Engel yok	Giriş kolay	Giriş nispeten engellenmiş.	Giriş tamamen engellenmiş.
Fiyat rekabet dışı	Yok	Var (reklam, marka vb gibi konularda)	Ürün farklılaştırmasına dayalı olarak var.	Rakip yok ancak reklamlarla piyasanın etkilenmeye çalışılması söz konusu
Örnek	Tarımsal ürünler	Perakende ticaret (şampuan, salça vs.)	Demir-çelik, otomotiv, çimento	Mahalli piyasalardaki tek satıcılar

Kaynak: Dinler, Zeynel. 2014. **KPSS İktisat**, Cilt 1, 10. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, s. 518.

Tam rekabet ve monopol (tekeli) piyasalarının benzersiz özellikleri dolayısıyla diğer piyasa türleriyle karşılaştırmak çok anlamlı olmadığından, özellikle oligopolün tekeli rekabet olduğu piyasadan ayrıldığı temel noktaya değinmek açıklayıcı olacaktır.

Jehle ve Reny (2000) tekeli rekabet piyasası görece olarak geniş sayıda firmanın alıcıların birbirine yakın olarak gördüğü farklılaştırılmış ürünleri satması üzerinden tanımlamaktadır³⁶. Bu ürünlerden her biri diğeriyle ikame edilebilir. Her bir firmanın belli bir ürün çeşidi noktasında sınırlı bir oranda tekeli gücü vardır. Bu ürünler benzer bir teknolojiyle üretilir ve tekeli rekabette bir firma piyasada olmayan bir ürünün farklı bir çeşidi ile piyasaya girebilmektedir. Oligopolde yeni bir firma için piyasaya giriş engeli söz konusudur. Bu da oligopolü tekeli rekabet piyasasından ayıran en belirleyici özellik olarak öne çıkmaktadır. Oligopol piyasalarında ölçek

³⁶ Jehle, Geoffrey A. & Reny, Philip J. 2000. **Advanced Microeconomic Theory**, Second Edition, New Jersey: Prentice Hall, p. 164.

ekonomileri olduğundan üretim büyük miktarlarda gerçekleştirilir. Tekelci rekabet piyasalarında ürün ölçek ekonomisi ve dolayısıyla büyük miktarlarda başlangıç sermayesi gerektirmeyen basit ürün üretimi söz konusudur. Oligopol piyasalarında ise ürün oldukça karmaşık (otomobil, televizyon vb gibi) olabileceği gibi yukarıda değinildiği üzere üretim tesis ölçeği de büyüktür (çimento, demir-çelik üretimi gibi)³⁷. Dolayısıyla oligopol piyasalarında ölçek ekonomilerinin varlığı ve büyük miktarlarda başlangıç sermayesi gerektirmesi, beraberinde olası yeni aktörler açısından piyasaya giriş engeli yaratmaktadır.

Oligopol piyasasındaki bir firma, monopol piyasasında tek bir üretici gibi fiyat belirleme konusunda tamamen bağımsız olmasa da tekelci rekabetin olduğu bir piyasadaki firmaya göre fiyat üzerindeki kontrol gücü çok daha fazladır. Oligopol piyasasında bir firmanın fiyat düşürme gibi bir davranışı, piyasadaki diğer rakiplerinin davranışlarını anında etkiler. Özellikle ölçek ekonomilerinin söz konusu olduğu sektörlerde oldukça sık rastlanan bölgesel düzeyde büyük firmaların kendi aralarındaki fiyat anlaşmaları orta ölçekteki ve/veya küçük firmaların piyasadan silinmesi ile sonuçlanabilmektedir. Oligopol piyasalarında fiyat belirleme ve diğerleri açısından buna cevap verme davranışının temelinde karı maksimize etmek gibi sermaye birikiminde yaşamsal olan bir güdü yatmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle vurgulanması gereken, firma açısından kar maksimizasyonunun sağlanması dışında verili kar düzeyinin sürekliliğinin sağlanması/garantilenmesi gibi bir güdünün de varlığıdır³⁸.

Oligopol piyasasına dair yukarıda açıklanmaya çalışılan tüm özellikler firmalar açısından bir taraftan uzun dönemli yüksek oranlı karları olanaklı kılarken bir taraftan da belli ölçüde bir belirsizlik yaratır. Bu belirsizliğin temelinde de firma açısından piyasadaki tüm aktörlerin davranış ve kararlarını birbirleri belirlediğinden kendi potansiyel talep miktarını bilememesi yer almaktadır. Bir başka ifadeyle piyasadaki her bir firmanın davranış ve kararı bir diğerininkine bağlıdır. Talep miktarını arttırmak için fiyatı düşüren firma açısından rakiplerinin vereceği tepkiyi ve bu tepkinin zamanlamasını kestirmek olanaksız olduğundan, kendisi açısından var olan belirsizlik durumu oligopol piyasasında firmaların kararlarının birbirleri üzerinden ne ölçüde bağlayıcı olduğuna işaret etmektedir.

³⁷ Dinler, age, s. 359.

³⁸ Rothschild, Kurt W. 1947. "Price Theory and Oligopoly", *The Economic Journal*, 57(227), p. 308.

1.2. Marksist İktisat Yazınında Temel Tartışmalar

Marksist iktisat yazınında rekabet ve tekel ile ilgili tartışmalar yoğun olarak tekelci kapitalizm kavramsallaştırması üzerinden başlamıştır. Tarihsel anlamda *tekelci sermaye* kavramsallaştırmasının kökenleri Rudolf Hilferding'in ilk defa 1910 yılında yayımlanan kitabında kullanılmıştır. Hilferding bu çalışmasında Marks'ın sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması kavramsallaştırmasından hareketle hem bu teoriyi geliştirmeyi hem de bu süreçte rekabetin rolünü açıklamayı amaçlamıştır.

Hilferding'e göre ekonomide tröst ve kartellerin oluşmasıyla rekabet bozulmuş ve üretici sermaye ile banka sermayesi arasında oldukça sıkı bir ilişki kurulmuştur. Üretici sermaye ile banka sermayesi arasındaki bu ilişki banka sermayesinin daha baskın bir nitelik kazanması ve ekonomideki kartellerin hâkimiyetinin güçlenmesiyle ekonominin genelinde finans sermayenin belirleyiciliği söz konusu olmuştur³⁹. Hilferding bunu sermayenin finans sermaye dönüşümü süreci olarak nitelendirmektedir. Bu da fiyatların artmasına ve çok farklı kar hadlerinin söz konusu olmasına kaynaklık etmiştir. Kar oranları, tekel kurma amacıyla sermaye birleşmelerinin bu anlamda bir fayda getirmeyeceği sektörlerde düşeceğinden kartel ve tröstlerin olduğu sektörlerde yükselecektir⁴⁰. Hilferding'in finans sermayenin tekelleşmesi ve dolayısıyla egemenliği Marksist literatürde, özellikle Monthly Review dergisi çevresinde, tekelci sermaye başlığı altında oldukça önemli tartışmalara başlamasına öncülük etmiştir.

1950'li ve 60'lı yıllarda dönemin kapitalizminin ulaştığı aşamaya bağlı olarak büyük şirketlerin birleşmeleri, bu sürecin finans kapitalin önemli bir borç mekanizması olarak devreye girmesinin önünü açması ve yönlendirici etkisi dolayısıyla dönemin yazarları arasında tekel ve rekabet olgularına ilişkin önemli tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmaların başlamasına da kapitalizmin 20. yüzyılda ulaştığı aşamayı inceleyen ve tanımlayan dönemin Marksizmi genel olarak kapitalizmin tekelci yapısı etrafında

³⁹ Hilferding, Rudolf. 1981. **Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development.** translated by Watnick, M and Gordon, S., Boston: Routledge & Kegan Paul, p. 223-226.

⁴⁰ Zoninsein, Jonas. 1990. **Monopoly-Capital Theory: Hilferding and Twentieth-Century Capitalism.** London: Greenwood Press, p. 11.

yoğunlaştı. Bu çalışmaları niteleyen en önemli unsurdan biri teorisyenlerin⁴¹ tarihsel anlamda kapitalizmin gelişim sürecinde ikili bir ayrım üzerinden hareket etmeleridir. Bu ikili ayrım da rekabetçi kapitalizm ve tekelci kapitalizm olarak ifade edilmektedir. Tartışmanın temeli kapitalizmin önceki rekabetçi sürecinin baskılanmasıyla ve geniş ölçekte sermayenin bir araya gelmesiyle birlikte ekonominin genelinde dev şirketlerin artan hegemonyası iddiasına dayanmaktaydı⁴². Genel anlamda Amerika Birleşik Devletleri'nde birleşme hareketlerinde 3. dalga olarak nitelenen II. Dünya Savaşı sonrası başlayan ve Petrol krizine kadar devam eden süreçte sayısız firma, birleşmeler yoluyla ele geçirildi ve dev şirketler tarafından yutuldu. 1950 ve 1966 arasında birleşme yoluyla dev şirketler tarafından yutulan firma sayısı 1000'ken, bu rakam sadece 1968 yılında 2442 olmuştur⁴³. Bu dönemde Amerikan ekonomisindeki hızlı birleşme dalgası dolayısıyla dönemin iktisatçıları arasında da tekel döneminin başladığı ve rekabet olgusunun ortadan kalktığı temelinde bir tartışma başlatmıştır.

Bu teorilerin klasik Marxist teoriden ayrıldığı en temel nokta, değer yasasının artık geçerliliğini yitirdiği tezleridir. Baran ve Sweezy'e göre Marks, artı değer ana çerçevesini oluştururken devletin gelirleri, metaların paraya çevrilebilmesi için yapılmış olan ulaşım harcamaları ve verimsiz emeğe ödenen ücretler gibi unsurlara ikincil önem vermiş ve ana teorik çerçeveye dâhil etmemiştir. Oysa artı değer çok farklı olabilir ve değişik biçimlere bürünebilir⁴⁴. Baran ve Sweezy için genel anlamda ekonomide tekelleşmenin söz konusu olduğu ve dev şirketlerin birleşme ve devralmalarla güçlendiği bu yüzyıl için Marks'ın *kar hadlerinin düşme eğilimi* tezinin geçerli olmadığıdır. Tekelci kapitalizmde üretim ölçeği büyüdükçe birim başına düşen maliyetler giderek azalır. Bu da azalan maliyetlerin kar marjlarını arttırması anlamına gelir. Bu işleyiş genel olarak ulusal ekonomide yaratılan artık için de geçerlidir. Bu anlamda sistem geliştikçe artığın hem

⁴¹ Bu çalışmada, Sweezy ve Baran'dan farklı olarak Kalecki'den önemli ölçüde etkilenen Steindl, yöntemsel anlamda Baran ve Sweezy gibi kapitalizmin gelişim sürecinde ikili bir ayrım gitmesi dolayısıyla bir arada sunulmaktadır. Bkz: Steindl, Joseph. 1952. **Maturity and Stagnation in American Capitalism**, Monthly Review Press: New York/London; Baran, Paul A. 1962, **The political Economy of Growth**, Penguin Books; Sweezy, Paul M. 1962, **The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy**, London: Dennis Dobson Limited; Baran Paul A.-Sweezy, Paul M. 1968, **Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order, 6th Edition**, London: Monthly Review Press.

⁴² Baran, Paul A. – Sweezy, Paul M. 1968. age, p. 18.

⁴³ Mead, Walter J. 1969. "Instantaneous Merger Profit as a Conglomerate Merger Motive". **Economic Inquiry** 7(4), p. 295.

⁴⁴ Baran – Sweezy, age, p. 10.

mutlak hem de nispi olarak artması bir yasa olarak nitelendirilmiştir⁴⁵. Giderek artan bir artık vardır ve tekeli aşamada kapitalizmin en temel sorunu da bu artığı massetme yani emme sorunu olarak ortaya çıkmaktadır.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta Baran ve Sweezy'nin Marks'ın teorilerini sorunlu bulmadıkları tam tersine aslında tekeli sermaye teorilerini Marks'ın *Das Kapital*'in 1. cildinde genel çerçevesini oluşturmuş olduğu sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminden almış olduklarıdır. Buna göre artan birikim niceliksel anlamda sermayenin de artması anlamına gelir ve süreç karlılık oranlarına bağlı olarak bazı sermayenin daha büyüklerle birleşmesi ile devam eder. Sermayenin bu anlamda merkezileşme eğilimi çok sayıda üreticinin kendi arasındaki rekabetin yerini, az sayıda tekeli veya yarı tekeli sermayenin piyasa üzerindeki kontrolünün almasıyla sonuçlanmaktadır⁴⁶. Sherman, bunu tekeli fiyatlandırma yoluyla çok yüksek karlar elde eden dönemin söz konusu monopollerinin açığa çıkardığı bir sonuç olarak görür. Tekeli sermaye teorisi olarak nitelenen bu teori, rekabetçi kapitalizm döneminde tekeli kapitalizm dönemine geçildiği öngörüsünden hareket etmişlerdir. Sweezy tekeli fiyatlarının değerden türetilmeyeceğini “Tekeli fiyatının mantıklı genel yasaları ortaya çıkarılamaz, çünkü yoktur” şeklinde ifade etmiştir⁴⁷. Ulaştıkları ikinci sonuç, tekeli fiyatlarının ve büyük ve küçük şirketler arasındaki bir kar oranları hiyerarşisinin, kapitalizmin tekeli aşamasında artan istikrarsızlık ve durgunluğa yol açtığı gerçeğidir.

Tekeli kapitalizm teorisi bazı Marksistlerce özellikle Monthly Review dergi çevresinde benimsenirken, diğer Marksistler bu teoriyi büyük ölçüde neoklasik rekabet teorisinden kaynaklı olarak geliştirildiği noktasında eleştirirler⁴⁸. 1970'lerden sonra bazı Marksistler rekabet ve tekele ilişkin bir Marksist teorisinin kavramsallaştırmanın yapılması ve bu anlamda duruşun netleştirilmesi yönünde bir ihtiyaca vurgu yapmışlardır. Bu

⁴⁵ Baran – Sweezy, age, p. 72.

⁴⁶ Sweezy. 1962, age, p. 257.

⁴⁷ Sweezy. 1962, age, p. 271.

⁴⁸ Tekeli kapitalizm teorisine öncelikli olarak neoklasik rekabet teorisinden hareketle getirildiğini savunan bazı çalışmalar için bkz. Clifton, James A. 1977. “Competition and Evolution of the Capitalist Mode of Production”, **Cambridge Journal of Economics**, 1(2): 137-151; Weeks John. 1981. **Capital and Exploitation**. New Jersey: Princeton University Press; Semmler, Willi, 1982. “Theories of Competition and Monopoly”. **Capital & Class** 18(1): 91-116; Bryan, Richard D. 1985. “Monopoly in Marxist Method”. **Capital & Class** 26(1): 72-92.

ihtiyaca dönük bazı girişimler Weeks, Semmler, Wheelock'tan, Bryan ve Burkett'tan gelmiştir⁴⁹. Çalışmasında Semmler tekelin aslında Marksist değer teorisiyle oldukça uyumlu olduğunu göstererek tekeli kapitalizm teorisini ampirik olarak çürütme yolunu seçmiştir⁵⁰. Öte yandan başta Semmler olmak üzere, Shaikh ve Clifton ise çalışmalarında klasik Marksizmden hareketle dönemin ekonomisinde devam eden kapitalist rekabetin aslında eksik rekabet ve tekel gücünün varlığına kanıt olarak gösterilebilecek çok sayıda unsurun varlığına dikkati çekerek teorik bir çatı oluşturmuşlardır⁵¹. Özel olarak Shaikh ve Semmler'in çalışmaları, sanayiler ve şirketler arasındaki kar oranları farkını yine Marksist bir rekabet kuramı üzerinden nasıl öngörülebileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Öte yandan, Weeks'in ilgili rekabet ile ilgili literatüre en önemli katkısı bir analiz bağlamını belirlemesi olarak görülebilir⁵². Weeks rekabeti ona içkin iki boyutuna bağlı olarak ele alır: Emek ve sermaye arasındaki ilişki birinci boyutunu oluştururken sermaye birikimi sürecindeki artı değer yaratılma süreci ikinci boyutunu oluşturur. Bu anlamda Weeks, üretim sürecinde emek ve sermaye arasındaki ilişkinin rekabetçi bir ilişki olduğunu savunur. Sermayenin içsel doğası ücretli emek gücüne dayanır ve dolayısıyla üretim sürecinin başlatılabilmesi için emek gücünün ücret karşılığında satın alınması rekabet

⁴⁹ 1970'lerin ikinci yarısından itibaren, krizle beraber kapitalizmin yönelimi doğrultusunda rekabet ve tekel tartışmaları özellikle *Capital & Class* Dergisi çevresinde hız kazanmış ve dönemin bazı Marksistleri rekabet ve tekelin ele alınış tarzını eleştirerek alternatif bir kavramsal çerçeve sunmuşlardır. Bu tartışmalar çevresinde öne çıkan bazı çalışmalar için bkz. Weeks'in *Capital and Exploitation* kitabı dışında dergi çevresinde Semmler, 1982, age ve Wheelock Jane. 1983. "Competition in the Marxist Tradition". *Capital & Class* 21(1): 18-47; Bryan, 1985, age ve Burkett, Paul, 1986, "A Note on Competition under Capitalism", *Capital & Class* 30(1): 192-208.

⁵⁰ Semmler'in tekel olgusunun tekeli kapitalizm teorisinin aksine Marx'ın değer kuramıyla açıklanabileceğine ilişkin çalışmaları için bkz Semmler, 1982 age; Semmler, W. 1984. **Competition, Monopoly, And Differential Profit Rates, New York:** Colombia University Press.

⁵¹ Semmler, Anwar ve Clifton'ın birçok çalışması kapitalizmde rekabeti açıklamaya dönük kavramsal açıdan oldukça belirleyici çalışmalardır. Burada araştırmacının ulaşabildiği çalışmaları referans olarak gösterilmiştir. Semmler, W. 1987. "Competition: Marxian Conceptions", **The New Palgrave: A Dictionary of Economics**, New York: Palgrave, pp. 540-542; Shaikh, Anwar. 1980. "Marxian Competition versus Perfect Competition: Further Comments on the So-Called Choice of Technique", **Cambridge Journal of Economics** 4(1): 75-83; Shaikh, Anwar. 1982. "Neo-Ricardian Economics: a Wealth of Algebra, A Poverty of Theory", **Radical Political Economics**, 14 (2): 67-83; Clifton J.A, 1977, age; Clifton, J.A, 1987. "Competitive Market Processes", **The New Palgrave: A Dictionary of Economics**, New York: Palgrave, pp. 553-556.

⁵² Weeks'in çalışmanın 6. Bölümü rekabetin incelenmesinde hareket ettiği ikili ayırım ve analiz bağlamının açıklanmasına ayrılmıştır. Daha ayrıntı bilgi için bkz. Weeks, John. 1981. **Capital and Exploitation**. New Jersey: Princeton University Press.

şartlarını da yaratmış olur⁵³. Weeks'in kavramsallaştırmasında kendi içindeki bu rekabete dayalı ilişki genel rekabet teorisinin ilk boyutunu oluşturur. Ek olarak Weeks, "kapitalizmde, üretim ilişkileri –bir meta olarak emek gücü- sermayenin emeği sürekli olarak sömürmesinin rekabetin şartlarını yaratması dolayısıyla sektörün herhangi bir dalındaki üretimin kalıcı olarak tekelleşmesini engellediğini belirtmektedir⁵⁴. İkinci boyut ise sermaye birikimi sürecinde ortaya çıkar. Bu süreç emeğin metalaşmasına ve artı değer üretimine dayanır. Bu nedenle değer rekabeti üretim sürecindeki sınıf ilişkilerine dayandırılır. Bu aynı zamanda sermayenin toplam döngüsel hareketinde değer farklı sektörlerde (üretici sermaye ve para sermaye) arasında dağılımı sürecinde açığa çıkan rekabet bunun bir boyutudur⁵⁵. Bryan, Weeks'in analizi değer kategorilerinin ve sınıf ilişkilerinin merkeziliğini göstermekten çok bunun savunucusu olarak kaldığını belirtir⁵⁶. Genel olarak Weeks'in öncelikle bir analiz düzeyi belirmesi ve bu anlamda rekabeti bir eşitsiz ilişkileri açığa çıkaran bir mekanizma olarak kavramsallaştırması oldukça önemli bir katkıdır.

Jane Wheelock ise tekeli ve tekeli olmayan sektörler arasındaki mübadele ilişkilerinin yapısını sistematik anlamda kavramsallaştırma yoluna giderek Semmler'in çalışmasını devam ettirmeye çalışmıştır⁵⁷. Wheelock önerdiği alternatif analiz düzeyinde rekabeti üçe ayırmaktadır⁵⁸: Birinci tip rekabet faaliyete başlamada herhangi bir engel bulunmayan tekeli olmayan sermayeler arasında gerçekleşir. Bu tarz özgür rekabet ortalama bir kar oranının oluşma eğilimine neden olmaktadır. İkinci rekabet tipi ise tekeli sermaye ile tekeli olmayan sermaye arasında ortaya çıkmaktadır. Bu rekabet tipi bütünüyle tekeli sermayenin egemenliği ile ilgilidir. Tekeli sermayeler, tekeli olmayanların faaliyete girişlerinde bariyer olmak gibi bazı dezavantajlar ve engeller yaratırlar. Son tip rekabet ise bir sektördeki farklı tekeller arasında gerçekleşir. Wheelock bu tipi "rekabetin bir biçimi olan tekel" şeklinde tanımlamaktadır. Wheelock'a göre faaliyete girişte konan bariyerler bu tip rekabeti şiddetlendirir. "Rekabetin bir biçimi olarak

⁵³ Weeks, 1981, age, p. 162.

⁵⁴ Weeks, 1981, age, p. 163.

⁵⁵ Weeks, 1981, age, p. 156.

⁵⁶ Bryan, 1985, agm, p. 74.

⁵⁷ Wheelock, Jane. 1983. "Competition in the Marxist Tradition". *Capital & Class* 21(1): 18-47.

⁵⁸ Wheelock, 1983, agm, p.22.

tekel, ortalama bir kar oranının oluşma eğiliminin bir endüstrideki dikey entegrasyona bir anlamda dâhil olabilen bariyerlerin kurulması ve aşılması biçimini alması anlamına gelir”⁵⁹. Her ne kadar hem Semmler hem de Wheelock tekeli kapitalizm teorisinin iddialarının aksini ispatlamış olsalar da tekel ve rekabete ilişkin bir Marksist teori inşa denemeleri, farklı büyüklüklerdeki girişimler arasındaki kurumsalcı kategoriler olmaktan ileri gidememiştir. Bunun nedeni de analizin sadece aynı iş kolunda faaliyet gösteren sermayeler üzerinden gerçekleştirilmesidir. Rekabete ilişkin yapılan analiz sadece sektörel düzeyde, yani aynı metanın üretimindeki sermayeler üzerinden yapıldığında, ilgili çalışma da ölçek farklılıkları ve farklılıklar üzerinden sermaye ilişkileri esas alınır. Bunun da ötesinde rekabet büyük ölçüde metanın dolaşım sürecinden ibaret bir süreç olarak algılanmaktadır.

Rekabete ilişkin olarak analiz düzeyliliğinin sınırlılığı sadece yöntemsel açıdan değil, aynı zamanda gerçekliği anlamada da oldukça yetersiz kalmaktadır. Bu anlamda yapılacak bir analizin öncelikle sektörel düzeyde faaliyet gösteren sermayelerin yanı sıra, o sektörün tedarikçisi olan veya alıcısı olan diğer sektörlerdeki sermayelerle ilişkilerini de kapsamaması gerekmektedir. Tüm bunlara ek olarak bir ülke ekonomisinde üretken, ticari ve para sermayeler olarak işlev gören sermayeler olduğundan sektörler arası ilişkiler de önemli bir belirleyen olarak öne çıkmaktadır. Tüm bunların yanı sıra sermayenin devletle kurduğu ilişki ve emek-sermaye ilişkileri rekabet sürecine içkin olarak değerlendirilmesi gereken diğer önemli unsurlar. Dolayısıyla çalışmanın izleyen bölümünde tüm bu unsurlar göz önünde bulundurularak rekabete ilişkin yapılması öngörülen dinamik bir analizin düzeyi ve çerçevesi açıklanacaktır. Bunun için öncelikli olarak toplumsal ilişkiler sistemi olarak kapitalizm ve ona içkin temel mekanizma olan sermaye birikimi süreci, ve bu sürecin hangi aşamalarında rekabetin ortaya çıktığı tartışılacaktır. Ardından da toplam sosyal sermayenin döngüsel hareketinde rekabetin nasıl bir işlevi olduğu içerdiği ilişkiler üzerinden açıklanarak teorik çerçeve tamamlanacaktır.

⁵⁹ Wheelock,1983, agm, p.37.

2. Rekabetin Dinamik Analizi ve Teorik Çerçeve

Çalışma bu bölümü kapitalist toplumsal ilişkilerde rekabetin hangi düzeylerde ve ne şekilde açığa çıktığı ve verili ilişkileri nasıl biçimlendirdiği tartışılacaktır. Bunun için öncelikle kapitalist toplumsal ilişkiler nitelemesinden ne anladığımızın ve bu ilişkileri yaratan temel mekanizmaların açıklanması gerekmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada önerilen alternatif bir rekabet kavramsallaştırması ve analiz düzeyi bu ilişkileri seti üzerinden somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

Kapitalizmi toplumsal ilişkiler sistemi olarak nitelemek, tanımı gereği bugünün geçerli ilişkiler seti üzerinden düşünmeyi gerektirir. Karl Marx'ın hem ekonominin kendi içindeki hem de ekonomiler arası farklılıkları ayırt etmek için kullandığı toplumsal ilişkiler kavramı, sadece üretim biçimini tanımlayan mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerini değil, bunun nasıl örgütlendiğini ve emek ve emeğin ürettikleri üzerindeki denetim biçimlerini de hesaba katmaktadır⁶⁰. Dolayısıyla kavramsal anlamda “toplumsal ilişkiler sistemi olarak kapitalizm” nitelemesi sadece üretim değil beraberinde bölüşüm, tüketim ve bunlara ilişkin güç ilişkilerine de vurgu yapar.

Thomas T. Sekine, “kapitalizm” teriminin kendi içinde ikili bir anlamı barındırdığından bahseder; genel anlamıyla “kapitalist olma” yani bir kazanım elde etmek amacıyla sermayeyi ilerletme (işletme) etkinliğine işaret ederken, ikinci anlamıyla ilkinin (sermayeyi işletme etkinliğinin) yeterli yoğunlukta oluştuğu toplumsal ilişkilere gönderme yapar⁶¹. Burada toplumsal sistemi ise bireysel ve kolektif aktörlerin konumlanışları arasındaki zaman ve mekân bağımlı ilişkiler bileşkesi üzerinden niteleyebiliriz⁶². Toplumsal ilişkiler sistemi nitelemesindeki “sistem” vurgusu ise belli başlı yasalar çerçevesinde söz konusu olan bir işleyişi ifade etmektedir⁶³. Dolayısıyla, “toplumsal ilişkiler sistemi olarak kapitalizm” ifadesi ona ilişkin tüm ilişkiler setinin belli yasalar

⁶⁰ Fine Ben – Saad-Filho Alfredo, 2006, **Marx'ın Kapital'i**, Çeviren: Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap, s. 33.

⁶¹ Sekine, Thomas, T., 1997. **An Outline of the Dialectic of Capital**, Volume I, New York, St. Martin's Press, Inc, p. 17.

⁶² Patomaki, Heikki. 2003. “A Critical Realist Approach to Global Political Economy”, in **Critical Realism: The Difference that It Makes**, edited by Cruickshank, New York: Routhledge, p. 118.

⁶³ Türkay, Mehmet, 2009. **Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik: Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s.132.

etrafında örgütlendiği ve yeniden üretildiği bir sürece gönderme yapmaktadır. Kapitalist toplumsal ilişkileri biçimlendiren ve karakterize eden en önemli dinamik, üretimin ihtiyaçlar temelinde yani kullanım değeri için değil, değişim değeri için üretilmesidir. Bu da sisteme içkin olarak hem üretim ve tüketim etkinliklerinin birbirinden ayrışmasını hem de üretim araçları ile üretenin ayrışmasını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Marx'ın kapitalist toplumsal ilişkilerin analizine meta üretimini inceleyerek başlamasının temel nedeni de budur. Bunu da “kapitalist üretimin hâkim olduğu toplumlarda zenginlik, muazzam miktarda bir metalar toplamı olarak görünür”⁶⁴ ifadesiyle açıklamaktadır. Burada belirtilmesi gereken bunun yüzeyde görünen biçim olmasıdır. Yani eleştirel realizmin yüzeyde görünenin altında yatan ilişkilerin ve bu ilişkileri harekete geçiren mekanizmaların açıklanması gerekliliğine dair vurgusu bu aşamada özellikle önemlidir.

Kullanım-değeri kavramsal olarak belli bir ihtiyacı karşılamaya yönelik bir ürünü⁶⁵ ifade eder, yani *kullanım* amaçlı olarak tüketime ayrılmıştır. Kullanım değeri kapitalist toplumda hem servetin maddi içeriğini oluşturur, hem de değişim değerinin taşıyıcısıdır⁶⁶. Kullanım değeri insan emeğinin bir ürünüdür, yani onu üreten emeğin somutlaşmış halidir. Ürünler ancak belli toplumsal ilişkilerin etrafında örgütlendiği kapitalist sistemde üretildiklerinde meta biçimini kazanırlar. Daha açık bir ifadeyle herhangi bir kullanım değerinin meta biçimi kazanması ancak kapitalist toplumsal ilişkiler kapsamında değişim ilişkisine konu olması ile mümkündür, yani üretilen her kullanım değerinin piyasada paraya çevrilebilmesi, onun meta olduğunu, yani bir değişim değeri olduğunu gösterir. Tek başına kullanım değeri onu üretmek için gerekli emek miktarı ve süresi ile ölçülür, yani temelde her kullanım değeri maddi insan emeği ile üretilir. Değişim ilişkisine konu olması onun artık kişisel bir ihtiyacı karşılamaktan çok başkalarının ihtiyacını karşılamak için bir kullanım değeri yaratması anlamına gelir. Kapitalist toplumsal ilişkiler sisteminde özgül kullanım değerleri üreten somut emekler, ürünlerin para karşılığında mübadele edilmesi ile birbirine bağlanır⁶⁷. Dolayısıyla kapitalizmde değişime konu olan malların bir bedel karşılığında alınıp satılabilmesi onun ayrı bir *değeri* de içerdiğini göstermektedir. Bu değer

⁶⁴ Marx, Karl, 1990. **Capital**: Volume I, New York, Penguin Books, p.125.

⁶⁵ Bu çalışmada “ürün” sözcüğü kullanım değerini ifade etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla “meta” sözcüğü kapitalist üretim ilişkileri dâhilinde üretilen malı/kullanım değerini ifade etmektedir.

⁶⁶ Marx, age, p.126.

⁶⁷ Fine & Saad-Filho, 2006, age, p.36.

ise maddi bir biçim almış olan soyut insan emeğidir. Marx içerilen bu değer tanımı “...verili bir toplumda normal üretim şartları altında ve toplumdaki hâkim ortalama emek yoğunluğu ve beceri derecesi ile herhangi bir kullanım değeri üretmek için gerekli emek zamanı” olarak tanımladığı *toplumsal olarak gerekli emek zamanı* nitelemesiyle yapmıştır⁶⁸. Metaların değeri onları üreten somut emek zamanı tarafından değil, toplumsal olarak gerekli emek zamanı miktarı ile belirlenir. Dolayısıyla değişim değeri metaların kullanım değerlerinden ayrı olarak satıcı ve alıcısı arasında belli bir ilişkiler setinin varlığını da zorunlu kılar.

Meta üretiminin amacı temel ihtiyaçlar üzerinden toplumun yeniden üretimini sağlamaktan çok sermayenin genişlemiş ölçekte yeniden üretimini sağlamaya dayanır. Daha açık bir ifadeyle, belli maliyetlere girilerek gerçekleştirilen üretim sonucunda piyasada metaların paraya çevrilmesine ve ardından da elde edilen artı değer tekrar üretim sürecini genişletmek için yatırıma ayrılmasına dayanır. Artı değer de temelde bir metayı üretmek için gerekli emek zamanının emek gücünün değerinden (ücret) fazla olması ile üretilir. Verili bir toplumda üretilmiş metalar değişim değerleri üzerinden değişime konu olurlar. Kapitalist üretim şartları altında üretilmiş bir metanın değişim değerinin hem kullanım değerini hem de onu üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zamanı, yani değeri de içeriyor olmasının mantığı budur. Para ise değer bir ifadesidir. Dolayısıyla kapitalist toplumsal ilişkilerde insanların ihtiyaçlarını karşılayabilme güçleri bir anlamda sahip oldukları paranın miktarına, sahip oldukları paranın miktarı ise insanların toplumsal ilişkiler setinde konumlanışlarına bağlıdır. Örneğin söz konusu ücretli bir işçiye kendi emek gücünün toplumsal olarak belirlenmiş değerine bağlıdır. Bu değer ölçü biriminin para olduğu düşünülürse, o halde bir toplumdaki gücün dağılımı da parada ve değişime konu olan para-meta ilişkisinde ifade bulan toplumsal ilişkilerce belirlenir. “Her birey için bir yaşam koşulu olan etkinliklerin ve ürünlerin genel değişimi, karşılıklı etkileşimleri, onlara yabancı, onlardan bağımsız bir nesne olarak görünür”⁶⁹. Değişim ilişkisinde insanlar arasındaki toplumsal bağ şeyler arasındaki bir toplumsal ilişkiye, kişisel edinim de nesnel servete dönüşür. Bu da kapitalizmde en basit anlamda toplumsal hayatta gözlemlenebilen sınıfsal eşitsizliklerin temelini oluşturur.

⁶⁸ Marx, age, p.129.

⁶⁹ Marx, Karl. 1993. **Grundrisse**, New York, Penguin Books, p.157.

Genelleşmiş meta üretimi ve sermaye birikimi toplumda mülkiyet sahipleri olan kapitalistler ve yaşamak için emek gücünü satan işçiler arasındaki bölünmeyi zorunlu kılar. Üretim sürecinde işçiler yarattıkları değer bir bölümünü, yani kendi yeniden üretimlerine yetecek bölümünü alırken, bu paylaşım sermaye açısından biraz daha karmaşıktır. Kapitalistin yukarıda bahsedilen toplumsal ilişkilerdeki konumlanışı üretimde yaratılmış olan artık miktarına ve bunun piyasada artı değere çevrilebilmesine bağlıdır. Kapitalistler amaçlanan verimlilik düzeyinin gerçekleştirilebilmesi için yeterli miktarda emek gücünü üretim sürecine dâhil edecek üretim araçlarına sahiptirler. Burada verimlilik, üretim ve değişim ilişkileri sonucunda elde edilen toplam değer emeğin yeniden üretim giderleri dâhil olmak üzere tüm üretim maliyetlerinden anlamlı biçimde fazla olması amacına işaret eder. Kapitalistler açısından önemli olan artı değer yaratma sürecinin garantiye alınması ve devamlılığının sağlanmasıdır. Dolayısıyla, bu öncelik farklı çıkarların varlığını da beraberinde getirir. Bu çıkarlar bazen sermayeler arası rekabetin keskinleşmesini ve doğal olarak emek-sermaye çatışmasını artırırken, bazen de sermayeler arası fiyat anlaşmaları, şirket birleşmeleri gibi işbirliğine dayalı ilişkilerin açığa çıkmasına da neden olabilir. Çatışmalı ve rekabete dayalı bu ilişkiler, beraberinde merkezi anlamda düzenleme ve denetleme ilişkilerini de zorunlu kılar. Dolayısıyla kapitalizmde sınıfsal farklılıkların/eşitsizliklerin varlığı tüm toplumsal ilişkileri, sistemin işleyişinin yeniden üretimini ve sürekliliğinin güvenceye alınması noktasında merkezi bir güç olarak devletin varlığını zorunlu kılar.

Bütünsel olarak kapitalist toplumsal ilişkilerin devamlılığının farklı birikim tekniklerini ve dolayısıyla farklı düzenleme biçimlerini gerektirmesi, devleti “her biri farklı politik dinamiklerle beslenen farklı kurumlar, aygıtlar ve toplumsal ilişkilerin heterojen bir bileşimi” olarak gündeme getirir⁷⁰. Devlet sadece sermayenin genel çıkarlarını karşılayan ve birikim sürecinin garantörü olarak üstlendiği işlevsel rolü üzerinden tanımlanamaz. İşlevsel anlamının yanı sıra, devlet, aynı zamanda farklı gruplar/hegemonya projeleri arasında gerçekleşen stratejik bir mücadele alanıdır; bu mücadele bazen bir sermayenin ve/veya sermaye grubunun çıkarlarına karşı bir biçim de alabilir⁷¹. Fakat kapitalist toplumsal ilişkiler sisteminin mantığı kendi yeniden üretimi için devletin ve dolayısıyla

⁷⁰ Joseph Jonathan, 2002. **Hegemony: A Realist Analysis**, New York, Routledge, p.184.

⁷¹ Joseph, age, p.186.

düzenleme politikalarının varlığını gerektirir. Kapitalist toplumlarda malların meta olarak, yani kullanım değerlerinden farklı bir değeri de içerecek biçimde üretildiği gerçekliğinden hareketle, bu üretimin “kesintisiz yenilenme” ile gerçekleştiğinde, kapitalist toplumdaki üretimin örgütlenme yapısını tanımlayan “değer ilişkisi” de yeniden üretilir⁷². Bu değer ilişkisinin sürekliliğin sağlanmasında devletin iktisadi yapı ve mekanizmaların isleyişi ve yeniden üretimdeki rolü ve yönlendirici etkisi değerlendirilirken, bu sürecin diğer toplumsal süreçlerle etkileşiminin de hesaba katılması oldukça önemlidir.

“İktisadi süreçler tek başlarına var olmazlar; toplumsal yapılarla, siyasi stratejilerle, sınıf çatışmalarıyla ve toplumsal dünyanın diğer belirleyenleriyle etkileşime girdikleri karmaşık bir bütünlük içinde hareket ederler. Çünkü iktisadi ögeler kendi özerk mantıklarına sahip değillerdir, ancak (a) toplumsal olarak oluşturulmuşlardır ve (b) birçok diğer toplumsal ögelerle etkileşim içindedirler”⁷³.

Dolayısıyla sürecin değerlendirilmesinde yöntemsel olarak önemli olan bu etkileşimin hangi yollardan ve hangi araçlar kullanılarak kurulduğudur. Sermaye birikimi süreci kendi kendine varlık gösteren otonom bir süreç olmadığından, hangi toplumsal koşulları gerektirdiği ve bu anlamda birikimin koşullarının (yeniden üretiminin) toplumsal olarak devamlılığının sağlanmasında devletin ve düzenleme araçlarının belirleyici etkisi açıklanmak durumundadır. Günümüz kapitalizminin bir sistem olarak kendini yeniden üretebilmesi ve sürekliliği sağlayabilmesinde belirleyici olan güç ilişkileri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan eşitsiz ilişkiler, “...kapitalizmin geçirdiği tarihsel değişim süreçlerinde zaman ve mekâna bağlı olmak üzere farklı mekanizmaları harekete geçirmektedir”⁷⁴. Sermaye birikiminin devamlılığının sağlanması da, bu noktada, dönemin yeniden üretimin gereklerine bağlı olarak hangi toplumsal yapı ve pratikleri, hangi kurumları ve hangi devlet stratejileri kullanılarak nasıl düzenlendiği ve örgütlendiği üzerinden anlaşılabilir. Bu konu, çalışmada kapsam dışında tutulsa da toplumsal ilişkilerin ve aktörlerin konumlanışı anlamada belirtilmesi önemli görülmüştür.

Bu çalışmanın kapsamında ise öncelikli olarak teorik bölümde temel bazı soruların cevabı aranmıştır. Marx’ın zenginliğin bir somutlaşmış hali olarak nitelendirdiği bu muazzam metalar toplamı neden ve nasıl üretilir? Bu zenginliğin yaratılma sürecine ilişkin

⁷² Sekine, age, p. 185-186.

⁷³ Joseph, age, p. 185.

⁷⁴ Türkay, age, s. 87.

ilişkiler seti nedir, hangi aktörler üzerinden kurulur? Bu ilişkilere kaynaklık eden mekanizmalar nedir, nasıl tanımlanabilir? Bu bağlamda rekabet ve tekel kavramlarının bu ilişkiler setinde nasıl ele alınması gerektiği çalışma kapsamında cevaplanma çalışılan diğer önemli bir sorudur. Çalışmanın izleyen bölümünde sermaye birikimi süreci, bu sürecin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi süreci ve daha genel anlamda toplam sosyal sermayenin birikim sürecinde rekabet ve rekabete içkin ilişkiler açıklanacaktır. Bu aynı zamanda çalışmada önerilen alternatif bir rekabet kavramsallaştırmasının ve analiz düzeylerinin de hareket noktasını oluşturmaktadır.

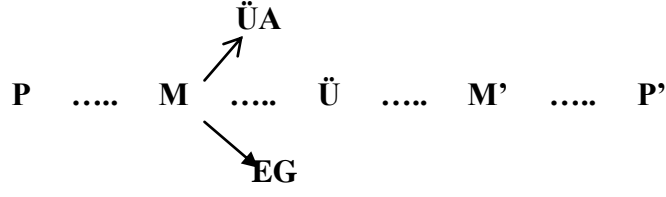
2.1. Sermaye Birikimi Süreci

Kapitalist toplumsal ilişkilerin temeli birikim sürecinin mantığı üzerinden anlaşılabilir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta “birikim” dendiğinde, tarihsel anlamda bunun sadece kapitalizme içkin olmadığı gerçekliğidir. Yani kapitalist sistemin ortaya çıkışından çok önce de, feodal dönem, merkantilist dönem gibi zaman periyotlarında birikimin varlığından söz edilebilmektedir. Fakat kapitalizmi bu noktada tek ve biricik kılan yaratılan bu birikimin genişletilerek yeniden üretimi sonucu tekrar sermaye olarak kullanılması, sonra tekrar üretim sürecine dâhil edilmesi ve bu döngüsel hareketin devamlılığının sağlanmasıdır. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde, temelde bir mekanizma olarak sermaye birikimi sürecinin nasıl gerçekleştiği ve hangi ilişkiler setini içerdiğinin açıklanmasına çalışılmıştır.

Marx, Kapital’de üretim sürecini aşağıda gösterildiği gibi açıklar⁷⁵. Buna göre P, kapitalistin üretim sürecine başlamak için ayırdığı parayı ifade eder. Burada ilk hareket ise elindeki parayla gerekli üretim araçları (ÜA) ve emek gücünden (EG) oluşan meta girdisini (M) satın almaktır. Burada emek gücü üretim araçlarıyla girdiği etkinlik sonucunda ek bir değer yaratır ($M'=M+m$). Üretim (Ü) sürecinin sonunda elde edilen meta (M') değişim ilişkisine konu olur, yani piyasada onu üretmek için katlanılmış olan maliyetin üzerinde bir değere (P') satılır. Değişim ilişkisi sonucunda kapitalistin elde ettiği para hem üretim sürecine başlamak için ayırdığı sermayeyi (P) hem de artı değeri (p) içerir: $P' = P + p$

⁷⁵ Bkz Marx, 1990, age, Volume I, Chapter II.

Şekil 3: Sermaye Birikimi Süreci

Değişim süreci sonunda kapitalistin elde ettiği artı değer (p) iki biçimde kullanılabilir: tüketim araçları için ya da üretim araçları veya emek gücü alabilir. Birikim olarak ifade edilen süreç kapitalistin elde etmiş olduğu artı değeri üretim araçları veya emek gücü alımında kullanmasıyla ilgilidir. Burada temel amaç elde edilen artı değer in sonraki üretim miktarının ve dolayısıyla yaratılacak artı değerin arttırılmasıdır. Birikim sayesinde üretim sürecinin birbirini izleyen çevrimleri, her çevrimin sonunda bir öncekinden daha büyük ölçekte olmak üzere tekrarlanır: Burada kapitalist üretimin *genişletilmiş yeniden üretimi* söz konusudur⁷⁶. Başka bir ifadeyle genişlemiş ölçekte yeniden üretim, üretim sürecinin sonunda yaratılmış olan metanın piyasada paraya çevrilebilmesiyle elde edilen artı değer in tamamı veya bir bölümünün üretim miktarını arttırmak amacıyla yatırım olarak kullanılmasını ifade eder. Bu genişletilmiş yeniden üretim çevrimi de sermayenin giderek yoğunlaşması anlamına gelir. Bu süreç, çalışmanın izleyen bölümünde daha ayrıntılı biçimde açıklanacaktır.

Yukarıda özetlenen üretim ve yeniden üretim sürecinin emek açısından yorumlanması, birikim sürecinin hangi temel ilişkiler üzerinden gerçekleştiğini anlama noktasında oldukça önemlidir. Kapitalizmin tarihsel anlamda ortaya çıkışından bu yana emek, ürettiği toplam değer in ancak kendi yeniden üretimine yetecek bölümünü almıştır. Daha açık bir ifadeyle kapitalizmde mülkiyet hakkından dolayı üretilen her şey üretim araçları da dâhil olmak üzere kapitaliste ait olduğundan üretim sürecinde yaratılmış olan bu fazla değer in mülkiyeti de yine kapitaliste aittir. Dolayısıyla bireysel kapitalist açısından emek gücünün değeri ile üretilen değer arasındaki farkın arttırabilmesi oldukça önemlidir. Emek açısından bu farkın varlığı emek gücünün değerinin karşılığı olan gerekli emek zamana ek olarak, bir de karşılığını almadan kapitalist için çalıştığı zamanın da varlığı

⁷⁶ Gouverneur, Jacques. 2007. **Kapitalist Ekonominin Temelleri: Çağdaş Kapitalizmin Marksist Ekonomik Tahliline Giriş**, Ankara, İmge Kitabevi, s. 84-85.

anlamına gelmektedir. Bu durumda bir iş günü gerekli emek zamanının ve karşılığı alınmadan kapitalist çalışılan emek zamanının (artık emek zamanı) toplamından oluşmaktadır; iş günü = gerekli emek zamanı + artık emek zamanı. Dolayısıyla artık emek zamanının artması emek açısından sömürünün de artması anlamına gelmektedir. Kapitalist artı-değer artışını çalışma süresini uzatarak ve/veya çalışma yoğunluğunu arttırarak sağlayabilir. Çalışma süresinin uzatılması ile gerçekleştirilen artı-değeri Marx, *mutlak artı değer* olarak tanımlamaktadır⁷⁷. Bir kapitalist mutlak artı değer artışını günün 24 saat olması ve bir işçinin günlük uyku ihtiyacı gibi doğal sınırları olması dolayısıyla bir dereceye kadar arttırabilir.

Kapitalistin başvurduğu ikinci yöntem ise *görelî artı değer* artışıdır. Bu artış gerekli emek zamanının kısaltılmasına dayanmaktadır. Bu da aynı miktarda kullanım değeri üretiminde toplumsal olarak gerekli emek zamanının azaltılması olarak tanımlanabilir. Burada yeni üretim sistemleri/teknikleri ve/veya teknolojik yeniliklerin üretim sürecinde içerilmesi oldukça önemlidir. Mutlak artı değer artışının sınırlı olması, kapitalist açısından gerekli emek zamanının artık emek zamanına oranını azaltacak yeni üretim tekniklerinin/teknolojilerin edinmesini ve üretim sürecinde içermesini gerektirecektir. Yeni üretim tekniklerinin ve üretim yöntemleri temelinde, sadece üretim biçiminin yeniden tasarlanmasını değil, aynı zamanda yeni denetim mekanizmalarını ve bunlarla uyumlu yeni istihdam ve ücret politikalarının varlığını da beraberinde getirmektedir. Örneğin 1900'lü yılların başında uygulanmaya başlanan Taylorist yönetim yaklaşımı temelinde üretim küçük parçalara ayrılarak standartlaştırılmasının yanı sıra niteliksiz ve düşük ücretli emek istihdamını da yaygınlaştırmış, genel anlamda ise bu yöntem, üretimin her aşamasında işçinin sıkı denetim altında tutulmasına dayandırılmıştır. Dolayısıyla, bu örnekte olduğu gibi yeni üretim yöntemlerinin uygulanması temelinde gerekli emek zamanının kısaltılması gibi kapitalistin açısından artı-değerin arttırılması gibi temel bir dinamik söz konusudur. Gerekli emek zamanını kısaltılmasına yönelik olarak gerçekleştirilen bir diğer uygulama yeni teknolojilerin üretim sürecinde kullanılmasıyla gerçekleştirilmektedir. Bu süreç kapitalist açısından nicel anlamda aynı miktar emek gücüyle daha fazla üretimi olanaklı

⁷⁷ Mutlak artı değer üretimi, sermayedar açısından üretilen toplam artığın (dolayısıyla elde edilecek artı değerin) arttırılmasının en yaygın olarak kullanılan yoludur. Günümüzde mutlak artı değer üretiminin yaygın olarak kullanılmasının temelinde teknoloji yatırımları gibi teknik iyileşmenin aksine kısa vadeli ve masrafsız olması yatmaktadır. Marx bunu Kapital adlı eserinin ilk cildinde ayrıntılı biçimde ele almıştır. Bkz. Marx, 1990, age, Chapter III.

kılarken, emek açısından hem istihdam edilme biçimi hem de çalışma hızı anlamında önemli bir değişimi ifade etmektedir. Teknolojik yenilikler, canlı emeğin yerine ölü emeğin (makinaların) geçirilmesine dayandırıldığı ölçüde, bu değişimlerle de görece artı değer artışı sağlanabilmektedir.

Artı değer yaratımının arttırılmasına dönük her türlü uygulama beraberinde üretilenin tüketilebilmesi, yani parasal bir değere dönüştürülebilmesi (metanın realizasyonu) gibi bir zorunluluğu içerir. Üretilen tüm metanın para biçimine (P') dönüştürülebilmesi, kapitalist için elde edilen artı değerın bireysel tüketimi dışında kalan kısmının tekrar üretim sürecinin genişletilebilmesine amacına işaret eder. Dolayısıyla burada aynı üretim sürecindeki emek ile sermaye arasındaki-eleştirel realist bir dille ifade etmek gerekirse- içsel/gerekli ilişki tipi, metanın dolaşım sürecinde de söz konusu olmaktadır. Bunun en temel nedeni üretim yoğunluğunu arttıran her türlü uygulamanın beraberinde tüketim yoğunluğunu arttıran uygulamaları da gerektirmesidir. Dolayısıyla, içsel/gerekli ilişki tipinin ilkinin oluşturan ve tarafların karşılıklı olarak birbirlerinin varlığını gerektirdiği simetrik içsel ilişki, üretim sürecinde nasıl emek ile sermaye taraflarını niteliyorsa, dolaşım alanında da üretici ile tüketiciden oluşan tarafları nitelendirmektedir. Örneğin kitlesel üretim dönemlerinde yine kitlesel anlamda tüketim kalıplarının yaygınlaştırılmasının çalışan kesimin ücretlerinde bir iyileştirmeyi gerektirmesi, bu anlamda bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu aşamada kapitalistin egemenliğinin temelinde yer alan mülkiyet hakkının korunması gibi, tüketimin yaygınlaştırılmasında ücret düzeylerinin yanı sıra emeğin yaşam maliyetlerinin düşürülmesine dönük eğitim ve sağlık hizmetleri gibi politikaları yapıcı/karar alıcı merkezi bir otoritenin varlığı önem kazanmaktadır.

Kapitalizme içkin tüm ilişkiler merkezi otoritenin gerçekleştirdiği bir dizi kurumsal ve yasal düzenlemeler etrafında örgütlenir. Bireysel üretici kapitalist açısından, merkezi otoritenin birikim sürecinin önündeki engelleri kaldırması ve gerekli düzenlemeleri yapması emek-sermaye arasındaki sömürü ilişkisinin sadece devamlılığında değil, bu eşitsiz ilişkilerin meşruiyetinin sağlanmasında da oldukça önemlidir. Burada unutulmaması gereken tarihsel anlamda da kapitalizmin kendisini, ücretli emek ve üretim araçları sahipleri arasındaki temel üretim ilişkileri ile birlikte, toplumdaki iktidarı ve otoritesi üretim araçları mülkiyeti ve kontrolünden doğan kapitalistler tarafından gerçekleştirilen

ücretli emek sömürüsüne dayalı bir üretim tarzı olarak tesis etmesidir⁷⁸. Bu anlamda emeğin sömürüsünün giderek artması, yaratılan değer giderek artması ve arttığı ölçüde kapitalistin mülkiyetine geçmesi anlamına gelir. Yaratılan değer realizasyonu sonucu elde edilen artı değer üretim sürecinin genişletilmesine ve daha fazla meta üretimine ayrılabilmesi, yani birikimin genişlemiş ölçekte yeniden üretilebilmesi eşitsizliğin de arttığını işaret eder. Bu eşitsizlik sadece emek ile sermaye arasındaki çalışma saatleri, ücretler, çalışma yoğunluğu gibi emek aleyhine gelişen süreçleri değil, sermaye-sermaye arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin yeniden üretilme süreçlerini de içermektedir. Örneğin bireysel bir sermayenin diğerlerinden daha fazla ve daha hızlı artı değer yaratması ve bunu realize etmesi sonucunda aynı hızla üretim sürecinde içerilebilmesi, bu hızı yakalamayan sermayelerin silinmesi ve büyükler tarafından yutulması gibi bir sonucu doğuracaktır. Çalışmanın izleyen bölümünde genişleyen ölçekte sermaye birikimi sürecinde aynı metanın üretim sürecinde faaliyet gösteren sermayelerin arasındaki rekabet sürecinin ve tekelleşmenin hangi aşamada açığa çıktığı açıklanmaktadır.

2.2. Genişlemiş Ölçekte Sermayenin Yeniden Üretimi Sürecinde Rekabet

Kapitalizmi toplumsal ilişkiler sistemi olarak tanımlamak, sisteme içkin olarak açığa çıkan ilişkileri harekete geçiren temel mekanizmaların ayırt edilebilmesini de olanaklı hale getirmektedir. Bu aşamada rekabet süreci öncelikle sektörel düzeyde bireysel bir sermayenin hem üretim aşamasında hem de dolaşım aşamasında diğer sermayelerle karşılaştığında aldığı konumlanışı da somutlaştırmakta, görünür kılmaktadır. Üretken sermayeler arasında gözlemlenebilen rekabete dayalı ilişkilerin temelinde genişlemiş ölçekte sermaye birikiminin yaratılabilmesi gibi bir mekanizmanın yer aldığı iddiası, rekabete ilişkin olarak yapılacak analizin de üretken sermaye düzeyinde aynı metanın üretimi faaliyetinde olan sermayelere ek olarak sektörün tedarikçisi olduğu ve/veya alıcısı olduğu yan sektörler arasındaki ileri geri bağlantıların da analize dâhil edilmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde rekabet süreci üretici sermaye düzeyinde öncelikle aynı sektördeki sermayeler arasında, sonrasında da yan sektörlerdeki sermayeler arasında olmak üzere ikili bir ayırım üzerinden açıklanacaktır.

⁷⁸ Berberoğlu, Berch. 2008. **Sınıfsal Yapı ve Toplumsal Dönüşüm**, İstanbul: Kawa Yayınları, s. 83.

Çalışmanın önceki bölümünde değinildiği üzere genişlemiş ölçekte sermaye birikimi, üretilen metanın realizasyonu sonucu elde edilen paranın (kapitalistin bireysel tüketimi için ayırdığı kısmı dışında kalan tutar) daha fazla artı değer yaratabilmek için üretim sürecinde tekrar emek gücü ve üretim araçları alımı için kullanılmasını ifade eder. Yaratılan bu farkın değerlendirilmesi, yani volarizasyonu aynı sektörde olabileceği gibi bir başka sektöre yönlendirilmesiyle de gerçekleşebilmektedir. Üretken, ticari veya para sermayenin elde etmiş olduğu artı değeri, yeni bir artı değer elde edebilmek amacıyla üretim sürecinde içermesi sermayenin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi olarak nitelendirilir. Bu yeniden üretim süreci sadece kapitalist açısından (artık sermayedar olmuştur) birikimin genişletilerek yaratılabilmesinde bir zorunluluğu ifade etmez, aynı zamanda verili sınıf ilişkilerinin yeniden üretildiği, yeni ilişkilerin eklenebildiği bir süreci de ifade etmektedir. Üretilen artı değer ne şekilde ve hangi sektörde volarizasyonunun gerçekleştirileceği sermayedar açısından oldukça önemli bir karardır. Bu aşamada öncelikle üretici sermayenin değerinin nasıl belirlendiğini açıklamak aynı metayı üreten sermayeler arası rekabetin açığa çıkma sürecinin ve aldığı biçimlerin ortaya konulmasında açıklayıcı olacaktır. Bu sektörel düzeyde sermayenin genişlemiş ölçekte yeniden üretimin koşullarını belirleyen unsurlardan birisidir. Dolayısıyla yaratılan farkın volarizasyonunu ilişkin kararın verilmesinde aynı meta üretiminde yer alan sermayeler arası rekabet belirleyici olmaktadır.

Üretken bir sermayenin değeri makine teçhizat, bina, hammadde gibi değişmez sermaye (constant capital-CC) ve emek gücüne ödenen ücreti ifade eden değişken sermaye (variable capital-VC) toplamından oluşmaktadır. Üretim süreci sonunda yaratılan metanın değeri ise değişmez sermaye, değişken sermaye ve artı değer (surplus value-SV) toplamını ifade etmektedir:

$$\text{Metanın değeri} = \text{CC} + \text{VC} + \text{SV}$$

Tam da burada dolaşım alanında ortaya çıkan ve daha önce değinildiği üzere rekabete ilişkin olarak yapılan dar kapsamlı ve eksik analizlerin temelinde, üretilen metanın değerini belirleyen ve fiyat savaşı olarak algılanan bir rekabet süreci söz konusudur. Bir başka ifadeyle, rekabetin analizinin metanın fiyatlandırılmasına indirgenmesi ve dolaşım süreciyle sınırlandırılmasının temelinde üretilen metanın değerinin saptanması yer almaktadır. Sermayenin diğer sermayelerle karşılaştığı süreçte fiyatlama olarak deneyimlenen sürece, üretken sermayenin değerinin belirlendiği bir başka süreç kaynaklık

etmektedir. Bu da en basit anlamda kapitalistin elindeki para sermaye ile gerekli olan emek gücü ve üretim araçları alırken karşılayabileceği bu iki unsurun, yani değişken sermaye ile değişmeyen sermaye arasındaki oran olmaktadır. Sermayenin organik bileşimi olarak nitelendirilen bu oran, kapitalistin üretim sürecinde kullandığı toplam sermayenin bir ortalamasıdır. Kapitalist, üretim sürecine başlarken elindeki para ile ne kadar emek gücünün ne kadar üretim araçlarını harekete geçireceğiyle ilgili bir karar verir. Bu karar Marx'ın *teknik-bileşim* ve *değer bileşimi* olarak nitelendirdiği iki unsura bağlı olarak alınır. Marx'a göre değer bileşimi üretim araçları değeri ile emek gücünün değerinin (toplam ücret tutarı) bölünmesi ile teknik-bileşim de kullanılan üretim araçları kitlesi ile bunları harekete geçiren emek kitlesi arasındaki ilişki tarafından belirlenir⁷⁹. Bunu örnek üzerinden somutlaştırmak gerekirse, iki ayrı metanın üretiminde teknik-bileşim, yani emek gücü kitlesi ile üretim araçları kitlesi oranı aynı olabilir. Bu metaların birin diğerinden daha pahalı olması durumu, emek gücü ile üretim araçları arasındaki değer ilişkisinin de farklı olacağı anlamına gelmektedir. Burada toplam sermayenin değer açısından dağılımı da farklı olacaktır. Bu iki meta arasındaki değer bileşimi farkı, pahalı olan metanın üretimi için gerekli olan emek zamandan kaynaklanmaktadır. Teknik-bileşim aynı olmasına rağmen, nicel anlamda daha az emek gücüyle aynı üretim araçları harekete geçirildiğinde üretilen metanın fiyatı da farklı olacaktır.

Farklı iki metanın üretiminde bu metaların değer-bileşimi arasındaki fark, sermaye açısından anlaşılabilir bir durumdur. Buna karşın aynı metayı üreten sermayeler arasındaki teknik-bileşim farkı oldukça önemli bir sorundur. Birisinin aynı miktardaki emek gücüyle aynı emek zamanda diğer sermayeden çok daha fazla miktarda meta üretilmesi anlamına gelir Dolayısıyla teknik bileşimi yüksek olan için üretilen metanın realizasyonu sonucunda elde edeceği artı değer de fazla olacaktır. Bu anlamda sektördeki ortalama organik bileşim düzeyinin altında üretim yapan bir sermaye ya sektörden sinilecek ya da diğer sermayeler tarafından satın alınarak ele geçirilecektir. Sektörel düzeyde sermayeler arası ilişkileri belirleyen rekabet edebilirlik ve rekabet edebilirliği belirleyen de bu anlamda öncelikle sermayenin hangi organik bileşimle üretim yaptığı olmaktadır. Dolayısıyla bir sermayenin ilgili metanın üretiminde rekabet edebilmesi için öncelikle o sermayenin organik bileşiminin en azından sektör ortalamasına yakın olması gerekmektedir. Sektördeki

⁷⁹ Marx, 1990, age, p. 762.

ortalama organik bileşim oranı hem yeni bir sermayenin sektöre girebilmesinde hem de sektördeki bir sermayenin ayakta kalabilmesinde oldukça belirleyicidir. Yeni bir sermaye açısından, bu sermayenin ilgili metanın üretimine girebilmesi elindeki para sermaye ile karşılayabileceği organik bileşimle üretilebilecek metanın dolaşım sürecinde paraya çevrilebilmesiyle elde edeceği artı değere bağlıdır. Dolayısıyla sermaye, ilgili sektördeki ortalama organik bileşim karşılayabileceğinden yüksekse bu alana doğal olarak girmeyecektir.

Bir metanın üretiminde yüksek organik bileşimle üretim yapan bir sermayenin sektörel düzeyde yaratılan toplam artı değerın paylaşımındaki konumlanışı da diğerlerinden farklı olacaktır. Sektördeki ortalama bileşimin altında üretim yapan bir sermaye açısından ise süreç, bu sermayenin silinmesi veya diğerleri tarafından yutulması gibi bir sonucu doğuracaktır. Bu aşamada rekabetin hem sektörel düzeyde hem de ekonominin farklı kesimlerinde faaliyet gösteren sermayeler arası ilişkileri nasıl etkilediğinin somutlaştırılması oldukça önemlidir. Dolayısıyla çalışmanın izleyen iki alt başlığı rekabet sürecinin hem sektörel düzeyde hem de farklı sektörler arasında nasıl açığa çıktığı toplam toplumsal sermaye birikimini sürecini de içerek biçimde açıklanmasına ayrılmıştır.

2.2.1. Genel Kar Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenme Eğilimi

Bir ekonomide genel kar oranının eşitlenmesi gerçek anlamda mümkün değildir. Marx'ın Kapital'in III. Cildinde açıkladığı bu eğilim aslında bir anlamda idealize edilmiş bir toplumsal sistem kurgusuna dayanır. Burada birbirinden farklı ve çeşitli kar oranlarının rekabet süreciyle beraber genel bir orana doğru yaklaşması ve eşitlenmesi söz konusudur. Bu durumun bizim algıladığımız gerçeklikle tam anlamıyla bir örtüşme içinde olması mümkün olmasa da, rekabetin dolayısıyla hem sektör içi, sektörler arası hem de ekonominin farklı kesimleri arasındaki sermayelerin gösterecekleri eğilim ve alacağı konumlanışı anlamada oldukça önemlidir.

Rekabet süreci, organik bileşimi yüksek sermayeler dâhil tüm sermayeler açısından bu bileşimin sürekli arttırılması gibi bir zorunluluğu doğurur. Artan rekabete bağlı olarak aynı metanın üretiminde faaliyet gösteren sermayelerin kendi bileşimlerini arttırma çabası, sektörel düzeyde ortalama bileşimi de arttıracaktır. Bu da en genel düzeyde toplam

toplumsal sermayenin ortalama bileşimine yansiyacaktır. Toplam toplumsal sermayenin ortalamasına yakın veya eşit üretim alanlarını Marx, *ortalama (vasat) bileşimli* olarak tanımlamaktadır⁸⁰. Burada bir sermayenin üretim fiyatı üretilen metanın değerinin parasal bir ifadesi olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda rekabet de toplumsal sermayeyi çeşitli üretim alanları/sektörler arasında, her alandaki üretim fiyatlarını ortalama bileşime sahip söz konusu alanlardaki üretim fiyatlarına göre biçimlenecek şekilde bölüştürür. Burada ortalama sermaye bileşimli üretim alanlarındaki ortalamaya eşitlenmesi dolayısıyla tüm alanlardaki kar oranı da aynı olacaktır.

“...farklı bileşime sahip üretim alanları arasındaki dengenin bunları, ortalama bileşime sahip alanlarla eşitleme eğiliminde olması ve tamamen ya da yaklaşık olarak toplumsal ortalamaya getirmesi gerekir. Ortalama bileşime az veya çok yakın olan alanlarda da yine eşitlenmeye doğru, ideal ortalamayı, yani gerçekte var olmayan bir ortalamayı arama eğilimi, yani bu ideal olanı ölçüt olarak almaya doğru bir eğilim vardır”⁸¹.

Böyle bir durumda bu sermayelerin üretim fiyatları ürünün değerine, kar da artı değere eşit olmaktadır. Bu durumda sermayeler, ürettikleri artı değerden bağımsız olarak kendi metalarının fiyatlarında kendi artı değerlerini yaratmaktan çok, ortalama üretim fiyatlarını, yani ortalama karı yakalama eğilimindedirler. Bugün farklı bileşimlere sahip ve ekonominin farklı kesimlerinde faaliyet gösteren ve toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde farklı işlevler üstlenen sermayelerin fiyat istikrarının sağlanması, anti enflasyonist politikaları destekleme gibi konularda ortak duruş almalarının altında bu eğilim yatmaktadır. Çünkü fiyat istikrarının olmadığı enflasyonist bir ortamda kar oranlarının da eşitlenmesi olanaklı değildir.

Rekabete ilişkin olarak yapılan birçok analizde, özellikle metanın dolaşım sürecinde, kapitalistin tüm maliyete katlandıktan sonra üretimini gerçekleştirdiği metanın satış fiyatını bireysel anlamda ve özgürce belirleyebildiği ön kabulünden hareket edilir. Bu çalışma kapsamında incelenen Türkiye çimento sektöründe üreticilerin çimento fiyatını belirlemede bağımsız olmadıkları görülmüştür. Özellikle kendi bayilik sistemini kurdukları pazarlarda tüm üreticiler kendi aralarında fiyat anlaşmaları yaparak söz konusu bölgede yaratılan toplam artı değerden ortalama bir pay alma gibi çok güçlü bir eğilim

⁸⁰ Marx, Karl. 1991. **Capital**, Volume III, New York: Penguin Classics, p. 273.

⁸¹ Marx, 1991 age, p. 273.

göstermektedirler. Yine çimento sektöründe sıklıkla karşılaştığımız sermayenin kendi içinde gerçekleştirdiği anlaşmalarla pazar paylaşımına gitmesi bu eğilimin somutlaşmış, görünür bir ifadesidir. Buna ek olarak sektördeki ortalama bileşimi yakalayamayan sermayelerin fiyat anlaşmaları, pazar paylaşimleri gibi mekanizmaların devreye sokulduğu sürece eklenememeleri ve ortalama artı değeri elde edememeleri sonucu elenmeleri söz konusu olmaktadır.

Marx'ın rekabet yoluyla genel kar oranının eşitlenme eğilimi vurgusu, her ne kadar idealize edilmiş bir sistem kurgusuna dayansa da bugün sermayenin hem kendi içindeki hem de farklı sermayeler arasındaki rekabeti algılayabilmemizde oldukça açıklayıcı olmaktadır. Dolayısıyla bugün, ortalama bileşimi yakalayamayanların sermayelerin hızla elendiği ve bazılarının da giderek merkezileştiği bir rekabet sürecini yaratan mekanizmaları tanımlayabilmemiz ve bu anlamda somutlaştırabilmemiz kolaylaşmaktadır. Aşağıdaki bölümde rekabet sürecinin nasıl sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme gibi zorunlu ve güçlü bir eğilimini açığa çıkardığı, ve bunu hangi düzenekler üzerinden gerçekleştirdiği açıklanmaktadır.

2.2.2. Sermayenin Merkezileşme ve Yoğunlaşma Eğilimi

Marx'ın Grundrisse çalışmasının ikinci bölümünde sermayenin nasıl bir rasyonelle genişlemiş ölçekte birikimi gerçekleştirdiği ve bu süreçte nasıl bir eğilim taşıdığını açıklamıştır. Marx'ın bu bölümü yazarken kullandığı yöntem de eleştirel realizmin olayları/ilişkileri yaratan mekanizmaların ve bu mekanizmaların altında yatan yasaların anlaşılmasında oldukça açıklayıcıdır. Marx, bu bölümde sermayenin her zaman tek bir sermaye olma eğilimi taşıdığını ve bu eğilimin, yani bu çalışmada tek el olarak nitelendirdiğimiz sürecin aslında rekabetin doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olduğu belirtir. Bu durum, kapitalist sistemin, çok ve çok daha büyük firmaların az ve çok daha az kapitalistin elinde toplanmasına doğru giden acımasız bir yönelimin varlığına işaret etmektedir⁸². Marx'ın bu ifadesi yöntemsel olarak, araştırmacıya, rekabet ve tekelin aslında birbirinin karşıt kavramları olmadığı ve tam tersine ikisi arasındaki zorunlu ilişki olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

⁸² Hunt-Sherman, 1990, *age*, p. 94.

Sermayenin rekabeti ve bu anlamda tekelleşme eğilimini sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma süreci üzerinden somutlaştırmak bu anlamda açıklayıcı olacaktır. Sermayenin yoğunlaşması nitelemesi sermayenin giderek daha az sayıda ellerde toplanması sürecini ifade etmek için kullanılır. Yani “genişlemiş ölçekte yeniden üretim sürecinde yaratılmış olan her bir birikim, yaratılacak genişlemiş ölçekte sonraki birikimin aracı”⁸³ haline geldiği ölçüde üretim ölçeği giderek büyür ve yoğunlaşır. Yani her bir çevrim sonrasında yaratılan artı değer, sonraki çevrimde daha fazla artı değer yaratılma amacıyla daha fazla emek gücü ve üretim araçları almak için kullanılır. Bu yoğunlaşma süreci toplamda sermaye olarak kullanılan servetin/birikimin sadece arttığı anlamına gelmez, aynı zamanda bu artan yoğunlaşma ile üretim genişler ve bu süreç kapitalist üretime özgü yöntemlerin dayandığı temeli de genişletir. Somutlaştırmak gerekirse, bireysel anlamda tek tek kapitalistlerin yoğunlaşmaya bağlı olarak büyümesi toplamda toplumsal sermayeyi de büyütür. Genişlemiş ölçekte birikimle beraber yoğunlaşmanın giderek artması süreci toplumsal üretim araçlarının gittikçe artan ölçüde bir sınıfın elinde toplanmasına işaret ederken, bu toplanma da yaratılan bu toplam birikimin (toplumsal anlamda) miktarıyla sınırlıdır. Diğer taraftan bu yoğunlaşma süreci aynı üretim alanına içkin kısmının birbiriyle rekabet içinde olan meta üreticileri olan kapitalistlerce aralarında paylaşılması anlamını taşımaktadır. Marx, böylece bu birikimin bir taraftan üretim araçlarının gitgide artan yoğunlaşması ve emek üzerindeki egemenliğinin artması olarak görüldüğünü, diğer taraftan da birçok bireysel sermayenin birbirlerini itmesi ve ayrılması olarak ortaya çıktığını belirtmektedir⁸⁴. Bu süreç, yani toplam toplumsal sermayenin artan birikime bağlı olarak birçok bireysel sermayeye bölünmesi, belli bir aşamadan sonra sermayelerin birbirlerini çekmesi/sermayenin merkezileşmesi gibi bir sürece de kaynaklık eder.

Sermayenin merkezileşmesi farklı sermayenin tek bir karar organı altında birleşmesi, dolayısıyla birkaç sermayenin birleşip daha güçlü bir sermayeye dönüşmesini ifade etmektedir. Daha güçlü bir sermayeye dönüşme bazı kapitalistlerin mülksüzleştirilmesi anlamını taşır. Bu merkezileşme süreci verili/var olan sermayenin dağılımını da değiştirir. Yani toplumsal anlamda toplam birikimin büyüklüğü ile sınırlı

⁸³ Marx, 1990, age, p. 776.

⁸⁴ Marx, 1990, age. p. 776-777.

değildir. Bu süreç, özellikle dolaşım alanındaki rekabet üzerinden yorumlandığında, meta fiyatlarının düşürülmesi sürecinde daha büyük oranda emek gücü ve üretim araçlarıyla üretim yapan büyük sermayenin küçüklere göre çok daha avantajlı olması anlamına gelir. Böyle bir sektörde ortalama bileşimi yakalayamayan küçük sermayeler merkezileşmenin olmadığı üretim alanlarına doğru kayarlar. Rekabet süreci bu alanlarda da devam eder ve süreç daha büyük olan sermayeler lehine işler. Bu rekabet sürecinde ortalama bileşimi yakalamayan sermayeler silinir veya daha büyükler tarafından yutulur. Bu aşamada hem yönetsel anlamda hem de birikime bağlı olarak bölüşüm ilişkilerinin anlaşılmasında oldukça önemli bir nokta bir sektörde gözlemlenen merkezileşme sürecinin sadece o sektörü ilgilendiren, otonom bir süreç olmadığıdır. Tam da burada rekabet analizinin neden sektör içi üretim ve dolaşım ilişkileri yanında toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde farklı işlevler üstlenen sermaye kesimlerini de içermesi gerekliliği üzerinde durmak oldukça önemlidir.

Bir sektörde sermayeler arası rekabetle birlikte artan merkezileşme, söz konusu metanın üretiminde ara malı sağlayan ve/veya bu metanın ara malı olarak tedarik edildiği diğer bir sektördeki sermayeler arası ileri geri bağlantıları da belirler. Aynı anda bir sektörde rekabet dolayısıyla tekelleşme eğilimi hızlanabilirken başka bir sektörde yine rekabet dolayısıyla sermayenin ayakta kalabilmesi için üretimi küçük birimlere bölme gereksinimi olabilir, hatta orta ve küçük ölçekli işletmelerin sayısı artabilir. Buna en iyi örneklerden birisi, Türkiye’de otomotiv sektörü ve bu sektöre ara malı sağlayan yan sanayilerdir. Bugün otomotiv sektöründe toplam 15 firma (binek otomobil ve hafif/ağır ticari araç üreticileri) faaliyet gösterirken⁸⁵, bağlı yan sanayide 1000’in üzerinde farklı büyüklüklerde firma faaliyet göstermektedir⁸⁶. En genel anlamda bir sektördeki merkezileşme eğilimi hem sektör içi ilişkileri hem de tedarikçi ve/veya alıcı durumundaki diğer sektörlerle olan ilişkileri etkileyecektir. Bu değerlendirmeye bir de ekonominin farklı kesimlerinde faaliyet gösteren sermayeler arası ilişkiler eklendiğinde rekabetin bir gereği olarak açığa çıkabilen merkezileşme süreci çok boyutlu bir nitelik kazanmaktadır. Bu

⁸⁵ TOBB, 2012, Türkiye Otomotiv Ticaret Meclisi Sektör Raporu, s. 28. Erişim Adresi: <http://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2014/20140127-OtomobilSektoruRaporu.pdf>, Erişim Tarihi: 04.08.2015.

⁸⁶ TÜBİTAK, Parça Sektörü (Otomotiv Yan Sanayi): 2023 Vizyonu, s. 1. Erişim Adresi: http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/mm/Ek6a.pdf, Erişim Tarihi: 04.08.2015. (Çalışmanın yılı belirtilmemiştir.)

aşamada toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde farklı işlevleri olan sermayeler arası rekabete dayalı ilişkilerin üzerinden durmak oldukça önemlidir.

Artan yoğunlaşmaya bağlı olarak rekabet süreci sermayenin merkezileşme eğilimi açığa çıkartır. Bir metanın üretimi alanında faaliyet gösteren sermayeler arası merkezileşmenin hızlanması, bu süreci finanse etmek için gerekli fona sahip olmayı gerektirir. Tam bu noktada Marx'ın ifadesiyle bu fon ihtiyacı çerçevesinde kredi sistemi, rekabet savaşında ve bu anlamda sermayenin merkezileşebilmesinde *muazzam bir toplumsal mekanizmaya dönüşür*⁸⁷. Bu aşamada, üretici sermayenin merkezileşme eğilimine paralel olarak para sermayenin de kredi mekanizması üzerinden genişlemiş ölçekte birikimini arttıracaklarını belirtmek yanlış olmayacaktır. En genel düzeyde üretken, ticari ve para sermayelerin bireysel anlamda yarattıkları sermaye birikimi toplamda toplumsal birikimi oluşturur. Merkezileşme bunun kaynağı haline geldikçe toplumsal birikim de artar. Bu yüzden kapitalizmin birçok aşamasında ve birçok ekonomide en yetkili karar organı ve yasa yapıcı olarak devlet bilinçli bir müdahaleyle toplam toplumsal sermaye birikiminin genişlemiş ölçekte yeniden üretiminin sağlanabilmesi için ekonominin bazı kesimlerin merkezileşme eğilimini arttırabilir. Örneğin çalışmanın ikinci bölümünde daha ayrıntılı biçimde açıklanacağı üzere özelleştirme politikaları özellikle çimento alanında üretken sermayenin merkezleşmesini kolaylaştırmış ve bu anlamda sektörde oligopolistik bir yapının oluşturulmasında etkin bir rol almıştır. Benzer bir devlet müdahalesi Türkiye'de 1989'da getirilen finansal serbestleşme sonrası para sermayenin merkezileşmesinde görülmüştür. Bu süreçte yerel birçok banka merkezileşerek ulusal bankalara dönüşmüştür.

Ekonominin farklı sektörlerindeki merkezileşme eğilimi sektörel düzeyde ve farklı sektörlerdeki sermaye içi ve sermayeler arası ilişkiyi belirlemekle kalmaz, toplam toplumsal birikimin arttırılmasında temel bir mekanizmaya dönüştürülür. Bu nedenle merkezileşme eğilimi ekonomideki hem kriz zamanlarında hem de büyüme zamanlarında güçlenebilmektedir. Buna örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri deneyiminde, 19. yüzyılın ilk yarısında gözlemlenen sermayeler arası birleşmelerin artması ve genel anlamda

⁸⁷ Marx, 1990, age, p. 778.

ülke ekonomisindeki hızlı büyüme oranı arasında pozitif bir ilişki olması gösterilebilir⁸⁸. Merkezleşme süreci sermayeye sadece daha büyük ölçekte üretim yapma ve daha büyük miktarlarda artı değer üretme olanağı sunmaz, aynı zamanda toplam toplumsal sermaye birikiminin yaratılma sürecinde konumlanışında önemli bir avantaj sağlar. Burada konumlanışla ifade edilmek istenen toplumsal artı değerın bölüşümünde alınan paydır. Bu aşamada rekabet analizinin toplumsal artı değerın üretiminden bunun bölüşümü içerecek biçimde genişletilmesi oldukça önemlidir. Çünkü rekabet süreci sadece üretim ve üretim sonucu dolaşım aşamalarında değil, aynı zamanda yaratılan toplam değerın bölüşümünde de söz konusudur. Yaratılan toplumsal artı değerın bölüşüm sürecinde devreye giren rekabet sonucu bölüşümüne konu olan toplumsal sınıflar arasında eşitsiz dağıldığından aynı zamanda oldukça sorunlu bir alandır. Dolayısıyla aşağıdaki başlıkta “Toplumsal Artı Değerın Bölüşüm Süreci” ile bir anlamda *bölüşüm sorunu* anlatılmak istenmektedir.

2.3. Toplumsal Artı Değerın Bölüşüm Süreci ve Rekabet

Çalışmada bu aşamaya kadar rekabete ilişkin birçok farklı yazın tartışmalarında yöntemsel açıdan analizin yanlış veya eksik kaldığı, bu anlamda rekabetin kapitalist toplumsal ilişkiler bağlamında hem çok boyutlu bir analiz gerektirdiği hem de kavramsal açıdan da içeriğinin bu ilişkiler bağlamında genişletilmesi gerektiği vurgusu yapıldı. Eleştirel realizmin çizdiği yol haritasından hareketle rekabetin hangi ilişkiler dolayımında açığa çıktığını ve bu ilişkilere kaynaklık eden mekanizmaları tüm boyutları ile ele almak yöntemsel açıdan oldukça zordur. Yöntemsel bu zorluğa ek olarak rekabetin aynı zamanda insani açıdan oldukça sorunlu bir araştırma alanı olduğu ve gündelik yaşamda yüzeyde görünen, açığa çıkan eşitsizliklerde belirleyici olduğunun da vurgulanması oldukça önemlidir.

Bölüşüm sürecinin sorunlu olmasının temelinde yatan mekanizma(lar) ne olduğu ve nasıl işlediği bu anlamda yanıtlanması gereken önemli bir sorudur. Daha basit anlamda, dünyanın tüm coğrafyalarında emeğin kendi yeniden üretimi için gerekli olan metalar (barınma, gıda maddeleri vs. gibi) aynı olmasına rağmen bu metaların değeri neden farklıdır ya da bu metalara erişim, toplumsal sınıflar arasında neden eşitsizdir. Bunun da

⁸⁸ Nelson, Ralph L. 1959. **Merger Movements in American Industry 1895-1956**, Princeton: Princeton University Press, p. 25.

ötesinde örneğin Türkiye’de İstanbul’daki bir çimento işçisi ile Muş’taki bir çimento işçisinin aynı işi yapmalarına rağmen aldıkları ücretin farklı olmasının altında yatan nedir? Bir adım daha ileri gitmek gerekirse, aynı fabrikada aynı işi yapan iki çimento işçisi neden ayrı ücret alır, birinin neden iş güvenliği yoktur veya neden geçici süreli olarak çalıştırılır? Tüm okumalardan ve iktisada dair tüm öğrendiklerimizden kendimizi soyutlayarak gündelik hayatta karşılaştığımız eşitsizliklere dair sınırsız sayıda soru sorabiliriz. Olası eşitsizliğin nedenlerine dair tüm soruları yanıtlayabilmek için öncelikle toplumsal anlamda artı değerın nasıl üretildiği ve artı değerın hangi aktörler tarafından paylaşıldığının açıklanması gerekmektedir. Ancak bu yolla toplumun bazı kesimlerinin toplumsal artı değerden aldıkları payın az olması bazılarının ise çok olması dolayısıyla bizim eşitsizlik olarak gördüğümüz ve yaşadığımız süreci anlamak olanaklı olacaktır. Dolayısıyla bu bölümde öncelikle toplam geliri ve bu gelirin kaynakları açıklanacaktır.

Marx, gelirin kaynaklarını üçlü formül (trinity formula) üzerinden açıklar: sermaye-kar (girişim karı+faiz), toprak-toprak rantı ve emek-ücretler. Burada emek, kendi emek gücünü kullanan ve satan olarak yaratılan toplamdan ücret olarak pay alır. Bu kaynağın ücreti oluşturan kısmı gerekli emek denilen, yani emeğin yeniden üretimini sağlamaya dönük kısımdır. Toplam iş süresi içerisinde de karşılığı ödenmiş emek zamanının bir ifadesidir. Bunun geri kalan bölümünü ise karşılığı ödenmemiş emek zamanı oluşturur. Toplumsal anlamda artı değeri oluşturan da karşılığı ödenmemiş emek zamanıdır, bu da üçlü formülde girişim karı, faiz ve rant olarak bölüşülür. Emek bu bölüşümün aktörlerinden biri değildir.

$$\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek Zamanı} = \text{Toplam Artı Değer} = \text{Girişimci Karı} + \text{Faiz} + \text{Rant}$$

Burada toplumsal artı değer, kapitalistler arasında her birinin sahip olduğu toplumsal sermaye ile orantılı bir biçimde bölüşülür. Artı değer sermayenin payına düşen ortalama kar olarak görünür. Bu ortalama kar da girişim karı ve faiz olarak farklı kesimlerdeki kapitalistlerin eline geçer. Toplumsal artı değerın diğer kısmını oluşturan rant ise toprak sahiplerinin kapitalistlerden aktardıkları bölümüdür. Dolayısıyla girişim karı, faiz ve rant olarak ifade edebileceğimiz gelirlerin değerlerinin toplamı karşılığı ödenmemiş emek zamanında üretilmiş olan değer ile sınırlıdır. Bir başka ifadeyle, toplam yaratılan değerın artı değeri oluşturan ve kendisini kar ve toprak rantına ayırtıran kısmının sınırı, toplam

işgününün karşılığı ödenen kısmının karşılığı ödenmeyen kısmı üzerindeki fazlalığı ile, yani toplam ürünün değerinin içerisinde bu artı emeğin olduğu kısmı ile belirlenir⁸⁹.

Çimento sektörü örneğinde yaratılan toplam artı değer, yani karşılığı ödenmemiş emek zamanı bölgesel düzeyde farklılık göstermektedir. Örneğin Türkiye’de özellikle turizm sektörünün geliştiği dönemlerde (1980’lerin ikinci yarısından itibaren) Ege Bölgesi ve Akdeniz Bölgesinde çimento talebi ile aynı dönemde Doğu Anadolu’daki talep önemli ölçüde farklılaşacaktır. Dolayısıyla bu bölgelerde çimentonun dolaşım sürecinde fiyatlanması da talep miktarına göre ayarlanacaktır. Bu durumda farklı bölgelerde farklı talep miktarlarına bağlı olarak sermayenin realizasyon süreci sonunda elde edeceği değer de birbirinden farklı olacaktır. Bu durumda sermayelerin sektörde yaratılan toplam artı değerden aldıkları pay da aynı ölçüde farklılaşacağından çimento sermayelerinin bölüşüm sürecindeki rekabetine ilişkin yapılacak bir analiz de bölgesel düzeyde olmak zorundadır. Benzer biçimde sektörde yaratılan toplam birikimde emek açısından karşılığı ödenen emek zamana ilişkin yapacağımız bir değerlendirme de yine bölgesel bir ayrıma gitmek zorundayız. Örneğin bölgesel düzeyde inşaat sektörünün farklı hızda gelişmesi, çimentoya olan talebi belirlediği ölçüde, bu farklılık fiyatlara yansımaktadır. Ürünün toplam değerini belirleyen unsurlardan birisi emek gücünün değeri olunca, bölgesel düzeyde bu farklılık, İstanbul ve Muş’ta çalışan ve aynı işi yapan iki çimento işçisinin ücretlerini de farklılaştırmaktadır. Sonuç olarak bölgesel düzeyde sektördeki ücret farklılıklarının olması emeğin, yine bölgesel düzeyde yaratılan toplam servetten ücret geliri olarak aldıkları payı eşitsizleştirmektedir.

Sektöre ilişkin yukarıda özetlenen temel farklılıklara ek olarak, bölüşümü yine bölgesel düzeyle sınırlandıran bir diğer unsur da sektörde kullanılan ortalama bileşimin yine bölgesel düzeyde farklılaşmasıdır. Türkiye genelinde çimento sektöründeki üreticilere bakıldığında sermaye heterojen bir nitelik arz etmektedir. Örneğin Yurt çimento ile Limak çimento grubu karşılaştırıldığında, Limak çimento grubu Türkiye’nin en büyük üreticilerin birisidir. Dolayısıyla Yurt çimento fabrikalarındaki toplam emek gücü ve üretim araçları oranıyla gerçekleştirilen üretim Limak çimento grubuna bağlı tüm fabrikalarda üretilenden çok daha azdır. Çimento sektöründe yaratılan toplam artı üründen Yurt çimentonun payına düşen de Limak’tan oldukça az olacaktır. Böyle bir yaklaşımla Yurt çimentonun,

⁸⁹ Marx, 1991, age, p. 999.

bölüşümde Limak'a göre daha eşitsiz bir konumda olduğu sonucuna varmak yöntemsel olarak önemli bir hatayı işaret eder. Limak'ın Balıkesir fabrikasında üretilen çimentonun Muş'ta satılması olanaksız olduğundan sektördeki toplam artı değerden sermayelerin aldığı pay ve bölüşüm sürecinde rekabet, çimentonun dolaşıma girebildiği mekânsal alan ile sınırlandırılmak durumundadır. Bu durumda Limak Bitlis fabrikası ile Yurt çimentonun Muş fabrikası, konumlanışları nedeniyle satış yaptıkları alan kesişmekte, dolayısıyla bölüşüm sürecinde sermayelerin konumlanışları çimentonun dolaşıma girebildiği alan üzerinden anlam kazanmaktadır. Burada özellikle vurgulanması gereken, sürece çimento pazar bölgeleri olarak bakıldığında toplamda çok farklı organik bileşime sahip görünen sermayelerin arasındaki bileşim farkının da bölgesel düzeyde birbirine yakınlaşmasıdır. Dolayısıyla burada Marx'ın bahsettiği bileşimi toplam ortalamaya yakın/aynı sermayelerin rekabetle ortalama kar oranını yakalama eğiliminin oldukça güçlü olduğu görülmektedir. Özetle, çimento sektöründe pazarlar dikkate alınarak bölüşüm sürecine ilişkin olarak bir değerlendirme yapmak gerekirse, sermayeler, ürettikleri artı değerden bağımsız olarak kendi metalarının fiyatlarında ortalama üretim fiyatlarını, yani ortalama karı yakalama eğiliminde olduklarından bölgesel düzeyde yaratılan toplam artı değer bölüşümünde konumlanışları da birbirlerinden çok eşitsiz değildir. Burada önemli olan bileşimi bölgesel ortalamaya yakın/aynı olan sermayelerin fiyat anlaşmaları, pazar paylaşımı gibi yollarla bu eğilimi korumalarıdır. Bölgesel düzeyde ortalama bileşimi yakalayamayan sermayeler ise bu sürece eklememekte ve pazardan silinmektedir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta bu farklılığın farklı bölgelerde faaliyet gösteren aynı şirkete bağlı fabrikalarda da olabileceğidir. Örneğin Limak çimentonun Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki fabrikalarındaki bileşimi ile Ege Bölgesindeki fabrikalarında kullanılan bileşim birbirinden farklı olacaktır. Dolayısıyla toplam girdiler içinde emek gücünün değeri de değişecek ve emeğin karşılığı ödenmeyen emek zamanı olarak nitelendirdiğimiz yarattığı toplam artı değer yine bölgesel düzeyde farklılık gösterecektir. Tüm bunlara inşaat sektörünün bölgesel düzeyde farklı hızla gelişmesi, devletin sektörlere ve/veya genel anlamda ücretlerde yapabileceği bir ayarlama gibi birçok unsur bölüşümü belirleyebilmektedir. Dolayısıyla bu aşamada önemli olan rekabete ilişkin yapılacak bir çalışmada analiz düzeylerin doğru ölçütlere göre belirlenmesidir.

3. Rekabet Kavramına İlişkin Olarak Sunulan Çerçeve ve Analiz Düzeylerinin Yöntemsel Anlamda Değerlendirilmesi

Ana akım iktisatta kapitalist toplumsal ilişkilere içkin olgular yöntemsel olarak birbirinden ayrı/başkaymış gibi ele alınır. Bunun en basit örneği rekabet ve tekele ilişkin tartışmalar ve kavramsallaştırmalardır. Çalışmada daha önce açıklandığı üzere kapitalist toplumsal ilişkilere içkin bu iki olgu (rekabet ve tekel) söz konusu yazında birbirlerinin tersiymiş, birbirlerinden ayrıymış gibi düşünülür ve bu bağlamda kavramsallaştırılır. Bu kavramsallaştırma hem yöntemsel anlamda hem de teorik anlamında önemli hatalar içermektedir. Örneğin rekabetin yoğun olarak metanın dolaşım sürecine yani fiyatlandırılma sürecine indirgenmesi aynı anda iki hatayı birden içermektedir. Rekabet çalışmanın önceki bölümünde de açıklandığı üzere sadece meta-para ilişkinden ibaret değildir. Metanın üretimi için gerekli olan üretim araçları kendi kendine harekete geçemediğinden tek başına metayı da üretmez. Emek gücüyle bu anlamda bir etkileşime girmek zorundadır. Bu ilişkiyi kısaca özetlemek ana akım iktisadın rekabet analizlerinde teorik ve yöntemsel anlamda yapılan hatanın anlaşılmasında açıklayıcı olacaktır.

Kapitalist toplumsal ilişkiler bağlamında insanların kendi yeniden üretim süreçleri için gerekli olan metayı satın almaları o metanın bir kullanım değeri olduğunu, satıcısı açısından da bir değişim değeri içerdiği çalışmanın önceki bölümlerinde belirtilmişti. Dolayısıyla kullanım değeri amaçlı para ve meta arasındaki ilişkide para *dolaşım aracı* olarak işlev görmektedir. Burada metanın değişim değeri için satın alınması durumunda para ile meta arasındaki ilişki de tamamen değişir. Çünkü burada amaçlanan dolaşım sürecinin başındaki para miktarından satış sonrasında daha fazla bir değer yaratmaktır. Bu değer yaratıldığında satıcı, tekrar değişim değeri elde etmek amacıyla bu sefer alıcı durumunda olacaktır. Bunu satan ilk satıcı da söz konusu metanın değerini aynı oranda arttırdığında önceki dolaşımında şu an alıcı durumunda olan aktörün kazandığı değer yok olacaktır. Dolayısıyla aktörümüzün değişim değeri amaçlı başlattığı bu hareketle elde ettiği değer nicel bir atışı ifade etmektedir. Yani dolaşım süreci herhangi bir artı değer üretmemiştir. Sermayenin genel formülü olan P-M-P hareketinin sonucunda artı değer yaratılmaz. Buradaki artı değer toplumsal olarak önceden yaratılmış mevcut değerın yeniden dağılımından doğar. Bu aşamada belirtilmesi gereken önemli bir nokta dolaşımında yeni bir değer üretilmese de sermayenin bu harekete tekrar ve tekrar devam etmek zorunda

olmasıdır. Bu zorunluluk sermayenin birikim sağlamak için sürekli dolaşıma girme gerekliliğinin bir ifadesidir. P-P' hareketiyle ifade edebileceğimiz kredi/borç mekanizması üzerinden artı değer sağlayan para sermaye açısından da bu zorunluluk değişmez. Burada belirleyici olan önceden yaratılmış değer dolaşımla söz konusu olan artı değerden alacağı pay olmaktadır. Bu aşamada önemli birkaç soruyu sormak gerekmektedir. Acaba ana akım iktisadın rekabete ilişkin özellikle ampirik düzeyde yapılan çalışmalarda üretici, ticari ve para sermayeler gerçekten bu süreçte birbirinden bağımsız birer aktör olarak mı yer alırlar? Eğer bağımsız değilse nasıl bir ilişki üzerinden birbirlerine bağlanırlar? Burada emek hangi aşamada ve nasıl konumlanır?

Her bir sermaye kendi birikim yaratma süreçlerinde toplam toplumsal sermaye birikimi arttırılmasında “emek gücünün metalaşması” üzerinden birbirine bağlanır. Yani her biri aynı sürecin farklı işlevlerini üstlenir. Toplumdaki tüm üretim ve tüketim araçlarının mülkiyetine sahip sermaye ile kullanım değeri olarak emek gücünü satmaya gönüllü emek unsuru ücret ilişkisi temelinde bir araya gelir. Ücret ilişkisi üzerinden bu iki aktörün bir araya gelmesi P-M-P olan formülü P-M-M'-P' olarak genişletir. Bunun anlamı ancak emek gücü bu süreçte içerildiğinde üretime konu olan meta, sürecin sonunda daha fazla bir değeri ifade edebilir. Emegün üretimde içerilebilmesiyle yaratılan metada somutlaşan değer dolaşım süreciyle realizasyonu ve sonunda da bu artı değer tekrar üretim sürecinde içerilebilmesiyle (volarizasyonu) genişlemiş ölçekte birikimin zorunlu koşulu yaratılmış olur. Toplam toplumsal sermaye birikimi döngüsünün sağlanabilmesinde de para, meta ve emek arasında kurulan ilişkinin sürekliliğinin sağlanması oldukça önemlidir. Ana akım iktisat ve bazı Marksist iktisat yazınında rekabet ilişkin analizlerde içerilmeyen/dışlanan işlevlerine göre üretici, ticari ve para sermaye biçimlerinde herbirinin kendi içinde, yani tekil düzeyde bir rekabet sürecine ek olarak, toplam toplumsal artı değer paylaşımında da rekabet söz konusudur.

Rekabetin bu boyutunun içerilmemesinin yanı sıra özellikle ana akım iktisatta rekabet ve tekeli birbirinin tersi olarak ele alma, rekabet ve tekele ilişkin farklı analiz düzeylerinin varlığını da beraberinde getirmektedir. Hem ele alma tarzındaki hata, hem de farklı süreçler olarak kavramsallaştırılıp farklı düzeyde ele alınması olayların altında yatan temel ilişkiler setinin ve bu ilişkileri açığa çıkaran temel mekanizmaların ve yapıların varlığını açıklayamaz, yani algıladığımız anlamda gerçekliğin üzerini örter. Bu anlamda

eleştirel realizm hem yeni analiz düzeyleri belirleyerek hem de var olan sosyoekonomik kategorileri yeniden tanımlayarak tüm heteredoks iktisat yazınına önemli bir katkı sağlamıştır⁹⁰. Eleştirel realizmin sunduğu yol haritasından hareketle bu çalışmada da rekabet ve tekelin birbirinden ayrı/atomistik olgular/süreçler olmadığını vurgulanması önemlidir. Tekel kavramı sermayenin merkezileşme eğiliminin en son aşamasını ifade eder. Bu eğilimin temelinde sermaye birikimi mekanizması yer almaktadır. Rekabet de bu mekanizmasının işleyişiyle açığa çıkar. Bir ekonomide veya bir sektörde sermayenin merkezileşmesi rekabet dolayısıyla vardır.

Bizler toplumsal hayatta hem birbiriyle hem de kendi içinde ilişkisel bütün(lük)lerin varlığından söz edilebilmekteyiz. Bunlar eylemler, kural, sistemler, aktörler veya kolektif bir yapıyı ifade eden devlet gibi bütünler olabilmektedir.

“Tüm bu bölümler devam eden süreçlerin ürünleri olarak algılanmalıdır. Bunlardan her biri belli bir etki yaratarak kendine özgü biçimde hareket eden özel bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla toplumda da gerçek eğilimler vardır. Öte yandan herhangi bir sonuç bir kompleksin çok sayıda bölümlerinin biraradalığıyla belirlenmiştir. Parçaların kendi içlerine ve karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı olmaları mekanizmalar olarak tanımlanabilen bütünleri yaratabilir”⁹¹.

Patomaki'nin yukarıdaki ifadesinde eğilim kavramsallaştırması, ana akım iktisatta ampirik bir olaylar dizininin düzenliliğini/sürekliliğini ifadelendirmek için kullanılan kavramdan oldukça farklı bir anlam içermektedir. Tony Lawson'un ifadesiyle eğilim, ilgili sistemin açıklığı dolayısıyla mekanizmaların etkileri veya işleme biçimini üzerinden anlaşılmaktadır⁹². Eleştirel realist açıdan eğilim güçleri olan, işleyen, dönüştüren, etkileyen vb. gibi belirleyicilikleri olan bir sürecin varlığına vurgu yapar. Bu anlamda eğilimin gözlemlenebilen ampirik bir bilgisi olan bir olay/olgu üzerinden tanımlanması oldukça yanlıştır. Eğilim daha çok belli özelliklere sahip olması dolayısıyla ampirik anlamda gözlemlenebilir olayları açığa çıkarabilen belirsiz bir şeyi ifade eder⁹³. Dolayısıyla eğilim gerçekliğin derin boyutuyla ilgilidir ve eğilim denildiğinde bir şeyin yasasına da vurgu

⁹⁰ Lewis, Paul. 2003. “Naturalism and Economics” in **Critical Realism: The Difference that It Makes**, edited by Cruickshank, New York: Routledge, p. 186, 192.

⁹¹ Patomaki, age, p. 207.

⁹² Lawson, Tony. 2003. **Reorienting Economics**. New York: Routledge, p. 144.

⁹³ Fleetwood, Steve. 2012. “Laws and Tendencies in Marxist Political Economy”. **Capital & Class** 36(2), p. 247.

yapılır. Ana akım iktisadın en basit anlamda rekabet ve tekelle ilgili kavramsallaştırmaları, yüzeyde görünen, gözlemlenebilen pratikler üzerinden hareket etmesi dolayısıyla oldukça sorunludur. Gerçekten de deneyimlenen rekabet ve tekelle pratikleri yüzeyde birbirinin karşıtıymış gibi görünür. Dolayısıyla birçok ülkede merkezi otoritenin tekeli engellemek için yasa çıkarması, şirket birleşmeleri ve devralmalarını denetlemesi gibi eylemlerinde en temel hareket noktası rekabeti desteklemek ve yaygınlaştırmak olarak ifade edilir. Bunun nedeni de yukarıda belirtildiği üzere yüzeyde görünen yanlısamanın temelde doğru kabul edilmesi olmaktadır. Gerçeklik araştırmacı tarafından duru ve yalın bir biçimde görülebilir/gözlemlenebilir nitelik arz etmemektedir. Yani daha açık bir ifadeyle, araştırmacının gözlemleyemediği fakat dünyada bir şeylerin meydana gelmesini tetiklemeleri dolayısıyla onlara içkin olan belli bir takım güç ve mekanizmalar vardır. Burada önemli olan çok katlı nitelik arz eden mekanizmaların birbiri ile (dikey) hem de açığa çıkardığı olaylar dolayımında (yatay) işleyişlerinin ayrımını yapmaktır⁹⁴. Bu bilgi rekabete ilişkin olarak bir analiz düzeyi belirlemek istediğimizde nasıl işimize yarabilir?

Yukarıda ana akım iktisatta rekabet ve tekelle ele alma biçimi, farklı düzeylerde analiz edilmesi gibi konularda yöntemsel açıdan yöneltilen eleştirilere ek olarak rekabet kavramsallaştırmasını sadece meta-para ilişkisi üzerinden kurgulamasının neden eksik olduğu ve emek unsurunun neden içerilmesi gerektiği ile ilgili olarak teorik anlamda kısa bir açıklama yapıldı. Bu aşamada da çalışmada rekabete dair teorik arka plan oluşturulurken sıklıkla kullanılan rekabete ilişkin analiz düzeyinin nasıl belirlendiğini kısaca özetlemek ve değerlendirmek açıklayıcı olacaktır. Burada tekrar edilmesi gereken önemli bir bilgi, rekabet, ne ana akım iktisattaki gibi ne sadece dolaşım alanına içkin, ne de tekelle kapitalizm tartışmalarında olduğu gibi sermayenin merkezileşme eğilimine bağlı olarak sadece bireysel sermayeler ilgilendiren bir süreç değildir. Bu çalışmada, rekabete yöntemsel anlamda analiz düzeyleri, Richard D. Bryan'ın, Marx'ın sermayeyi analiz ederken kullandığı ikili düzeye atıfla önerdiği çerçeveye dayandırılmaktadır.

⁹⁴ Collier, 1994, age, p. 109.

Bryan rekabetin analiz düzeylerini Marx'ın Kapital'de sermayeyi incelerken kullandığı iki soyutlama düzeyi⁹⁵ üzerinden inşa etmiştir: bunlar genel düzeyde rekabet ve somut düzeyde rekabettir. Somut ve genel düzeydeki rekabet arasındaki ilişkiyi sermayenin toplam toplumsal döngüsündeki genel rekabetin bireysel sermayeler arasındaki somut rekabeti belirlemesi dolayısıyla kurar ve bu ilişki de kapitalizmin doğası gereği sermayenin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi yasasına bağlı kalmaya mecburdur⁹⁶. Bryan ve Rafferty'e göre sermayenin dolaşımı sürecinde rekabet üç aşamada gerçekleşir⁹⁷:

- *Rekabet bireysel sermayenin üretim döngüsünde açığa çıkar. Tüm üretim araçları ve emek unsurunun üretim süreci sonunda genişlemiş ölçekte meta üretimi sürecinde emek ile sermaye arasında vardır. Emek ve sermaye arasındaki bu rekabet istihdam ve çalışma koşullarının üzerinden gerçekleşir.*

Çimento sektöründe bireysel sermayenin üretim döngüsündeki rekabet, emek üzerinden özellikle ücret ve istihdam üzerinden belli denetim mekanizmalarını beraberinde getirmektedir. Bu denetim mekanizmaları da düşük ücret politikası, geçici istihdam ve/veya taşeron işçi istihdamı gibi düzenlemeler üzerinden gerçekleştirilir.

- *Yine rekabet bireysel sermayenin üretim döngüsünde bu sefer para, üretici ve ticari sermayeler arasında gerçekleşir. Para ve üretici sermaye arasında üretim sürecine tekrar başlamak için gerekli olan para ve bu paranın yönetimi konusunda ortaya çıkar. Öte yandan ticari ve üretici sermaye arasındaki rekabet ise üretilmiş olan metanın (M') fiyatı üzerinden gerçekleşir.*

⁹⁵ Marx sermayeyi genel (soyut) ve bireysel olmak üzere ikili bir ayırım üzerinden açıklar. Bireysel anlamda sermaye, çalışmanın ilk bölümünde basit üretim şemasında gösterildiği gibi tekil anlamda sermaye ve onun birikim koşullarını ifade eder ve bu düzeyde açıklanır. Marx, genel anlamda sermayeyi ise temelde sermaye birikiminin hem tarihsel düzlemde hem de toplumsal düzlemde yeniden üretim koşullarını soyut düzeyde ifadelendirmek için kullanmıştır. Verili bir ülkedeki ekonominin genelindeki tekil sermayelerin her bir üretim çevrimi ile ülkedeki sermaye birikimi yaratılması sürecine katkı sağlarken, bir taraftan da kendi birikiminin koşullarının toplumsal olarak belirlendiğini gösterir. Marx, genel anlamda sermayenin bir soyutlama olarak bireysel sermayelerden ayrı bir biçim olarak tanımlar. Detaylı bilgi için bkz: Marx, 1993. age, II Bölüm: Sermaye. Soyut bir kategori olarak genel anlamda sermaye, bireysel sermayelerin kendilerini var ettiği ve yeniden ürettiği altta yatan temel mantığı ifade eder. Bryan bireysel anlamda sermaye kategorisini bizim "girişim" olarak algıladığımız çok çeşitli bütünlükler olarak sermayenin görünen varlığının somut düzeyi olarak tanımlar Bryan 1985, agm, p.76.

⁹⁶ Bryan, 1985, agm, p. 78.

⁹⁷ Bryan R.D.-Raffety, M. 2006, age, p. 169.

Çimento sektöründe torbalı çimento büyük ölçüde bayiler üzerinden satılır. Bu bayiler de bağımsız girişimler olarak kurulmuşlardır. Fakat bu bayiler ana akım iktisatta vurgulandığının aksine ürünün fiyatını özgürce belirleyemez. Dahası çimentoyu isteği pazara istediği fiyattan satamaz. Hatta bazı bölgelerde bazı üreticilerin çimentolarını da satamamaktadır. Burada pazarda egemen olan üretici, bayi ile yaptığı anlaşmalarla bunu sınırlandırmaktadır. Bryan'ın vurguladığı üretici sermaye ile para sermaye arasında rekabetin varlığına ilişkin olarak da yine çimento sektöründe bu durum günümüzde üreticilerin çok büyük bölümünün grup şirketleri veya holdinge bağlı olmaları üzerinden çözülmektedir. Holdingler kendi bünyelerinde para sermayeye sahip olduğundan çimento üreticileri açısından hem para sermayeye erişimi hem de bu sürecin yönetimi kolaylaşmaktadır. Burada üretimi organik bileşimi yükseltme veya şirket satın alma gibi süreçlerde ihtiyaç durulan kredi kendi bankaları üzerinden alınmakta, dolayısıyla para sermaye açısından kredi mekanizmasıyla yaratılan artı değer, bağlı olduğu holding bünyesinde kalmaktadır.

- *Genel olarak rekabet pazar payı kapma yarışında gerçekleşir. Bu rekabet de aynı metayı üretmek için aynı girdileri kullanan sermayeler arasında gerçekleşmektedir.*

Çimento sektöründe bu pazar payı kapma temel olarak iki yolla gerçekleştirilir. Çimentonun rekabeti ancak bölgesel düzeyde yapılabildiğinden ilk yol şirket birleşmeler ve devralmaları ile hinterlandın genişletilmesi biçiminde görülür. Bölgesel düzeyde hinterlandını genişleten büyük sermaye başka bir sermayenin pazardan çekilmesi veya özelleştirmeler gibi fırsat üzerinden Türkiye'nin başka pazarlarına aynı yolla yayılım gösterebilmektedirler. Buna örnek olarak Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesinde yayılım göstererek sınırlarına ulaşan Limak sermaye grubunun, Set çimentonun pazardan çekilmesiyle Trakya ve Ege Bölgesine yayılım gösterebilmesi verilebilir. Pazar payı kapmada ikinci yol, aynı pazara dönük üretim yapan fabrikaların kendi aralarında pazarı paylaşmaları biçiminde görülmektedir. Dahası Rekabet Kurulu'nun bazı kararlarında belirtildiği üzere Türkiye çimento sektöründe pazarları kesişen fabrikalar, birbirlerinin üretim merkezlerinin olduğu bölgeye kesinlikle satış yapmamaktadır. Hatta bu durum sermayelerin bir araya gelerek anlaşma yapmaya gerek duymadıkları genel teamül durumundadır.

Bryan'ın somut anlamda çerçevesini çizdiği rekabet düzeyi çimento sektöründe genel olarak yukarıdaki gibi işlemektedir. Bu sürecin bir de genel düzeyde gerçekleşme biçiminin nasıl açığa çıktığına değinmek bu noktada oldukça önemlidir. Marx'ın sermayeyi incelemek için kullandığı analiz düzeylerini takip ederek Bryan, rekabetin genel anlamda sermayenin toplam döngüsel hareketinde ortaya çıktığını belirtmektedir⁹⁸. Bu aşamada rekabet, toplumsal sistemin üretimi ve yeniden üretimi sürecini bir anlamda garanti altına alan sermayenin ayırık hareketini birleştirmektedir. Dolayısıyla genel anlamda para, üretim ve ticari biçimleri arasındaki dolaşımda söz konusudur. Bryan'ın sözünü ettiği bu birleştirici rol de sermayenin para, üretici ve ticari biçimleri arasında aktarılmakta olan değerini belli bir oranda kalmasını sağlamaktır⁹⁹. Somut anlamda rekabet ise karın bireysel sermayeler arasında bölüşüldüğü süreçte ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle rekabet, sermayenin toplam karını maksimize etmek adına gerçekleştirdiği tüm etkinlikleri (değerin üretilmesi ve dolaşımı) içermektedir.

Bryan'ın önerdiği analiz düzeyinden hareketle Burkett ortaya çıkan rekabeti kapitalist üretim ilişkileri üzerinden somutlaştırmaya çalışmıştır¹⁰⁰. Buna göre toplam sermayenin döngüsel hareketinde rekabet öncelikle emek ve sermaye arasında açığa çıkar. Spesifik anlamda rekabet:

- 1) para sermayenin emek gücüne yöneliminde ücret çatışmasında,
- 2) üretim araçları ve emek gücünü içerecek biçimde meta sermayenin üretim sürecine girmesinde temel olarak üretimin nasıl örgütleneceği konusunda,
- 3) üretken sermayeden yine meta sermayeye olan harekette emek yoğunluğu ve verimliliği konusunda söz konusudur¹⁰¹.

Somut anlamda rekabet konusunda Burkett, kapitalistin kar maksimizasyonu sürecinde çalışma gününü uzatılması konusunda açığa çıktığını belirtmektedir¹⁰². Bu da ya çalışma saatlerinin uzatılmasıyla ve/veya kadın ve çocukların üretim sürecine dâhil edilmesiyle

⁹⁸ Bryan, 1985, agm, p. 77.

⁹⁹ Bryan, 1985, agm, p. 77.

¹⁰⁰ Burkett. 1986, agm.

¹⁰¹ Burkett. 1986, agm, p. 195.

¹⁰² Burkett. 1986, agm, p. 196.

mümkün olduğudur. İkinci rekabet ise yine artı değer üretimini arttırabilmek için üretimin örgütlenmesi sürecinde söz konusu olmaktadır. Burada sermaye açısından kendi mantığına uygun olan üretim sürecinin nitelikli emek kullanmaya olan zorunluluğunu giderebilmektir. Burada üretim süreci basit bölümlere ayrılarak emeğin niteliksizleştirilmesini de olanaklı kılar. Bu dolayısıyla kapitalist açıdan önemli bir maliyet unsuru olan ücretleri de etkileyecektir.

Genel olarak Marksist yazında rekabetin ele alınışını eleştiren ve alternatif bir analiz düzeyi öneren birçok çalışma yöntemsel olarak sermaye birikimi sürecinin dönemsel ihtiyaçları çerçevesinde rekabet ve tekelin birbirinin yerini alabileceği/birbirinin yerine geçebileceği konusunda ortaklaşırlar¹⁰³. Özellikle Bryan'ın rekabetin ele alınma düzeyiyle ilgili olarak çizdiği çerçeve, rekabetin ilişkisel ve dinamik bir analizini olanaklı kılmaktadır. Bu çalışma açısından bir metanın üretim ve dolaşım süreçlerindeki rekabete ek olarak bir üst düzeyde rekabetin toplam toplumsal sermayenin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi sürecinde açığa çıkması vurgusu oldukça önemlidir. Toplam toplumsal sermaye döngüsünün sağlanabilmesinde öncelikle para, meta ve emek arasında kurulmuş olan ilişkinin devamlılığın gerçekleştirilebilmesi, çalışmanın önceki bölümlerinde vurgulanmıştı. Bu ilişkinin devamlılığının sağlanabilme zorunluluğu, sistemin işleyebilmesi için bir takım yasal ve kurumsal düzenlemelere duyulan ihtiyacı da göstermektedir. Böylesi bir toplumsal anlamda üretim ve bölüşüm ilişkileri nasıl kurulabilir? En basit anlamda öncelikle para sermaye ile üretim araçları ve emek gücü satın alınabilmelidir. Bunun için de ekonomide ya bir üretim araçları üretiminin olması ya da bu araçların ithalatının olanaklı hale getirilmiş olması gerekir. Üretim araçları tek başına bir değer üretemeyeceğinden, bu araçların emek gücüyle etkileşime girebilmesi için emek gücünün alınıp satılabildiği bir piyasanın varlığı şarttır. Tam da bu aşama resmi otoritenin gerekli kurumsal ve yasal düzenlemeleri sadece üretici sermayenin P-M-M'-P' aşamasını olanaklı kılmaz, aynı zamanda bu aşamanın artı değer üretilerek tamamlanabiliyor olması para sermayenin bu alana girebilmesini de olanaklı hale getirir.

¹⁰³ Bryan, 1985, age; Burkett, 1986, age; Resnick, Stephen A- Wolff, Richard D. 2006. **New Departures in Marxian Theory**, New York: Routledge.

Genel anlamda gerekli kurumsal ve yasal düzenlemelerle yaratılan zeminde genişlemiş ölçekte yeniden üretim sürecinin her bir döngüsel hareketinde sadece artı değer üretilmez, aynı zamanda verili sınıf ilişkileri de yeniden üretilir. Artan birikime bağlı olarak sermayenin büyüme süreciyle beraber bu ilişkilere yenileri de eklenir, var olan ilişkiler dönüşebilir. Bunun da ötesinde toplam toplumsal sermayenin birikiminin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi sürecinde devletin kendisi bu sürece müdahale ederek verili ilişkileri dönüştürebilir. Genel düzeyde devletin tüm sınıf ilişkilerinde konumlanışını toplam toplumsal sermaye birikiminin sağlanabilmesi olarak ifade edebiliriz. Bu süreç, birikimin gereklerine bağlı olarak bazı sermayelerin aleyhine gelişebilirken bazı sermayeler açısından da daha fazla artı değer yaratımı ve dolayısıyla toplumsal artı değerın bölüşümünde daha avantajlı olmaları gibi bir durum yaratabilir. Örneğin Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme döneminde üretici sermayenin birikim sağlayabilmesi için yapılan yardımlar, teşvikler, sübvansiyonlar ve vergi indirimleri gibi düzenlemelerle üretken yatırımlar önemli ölçüde artmış ve buna bağlı olarak birikim de sağlanabilmiştir. Bu aşamada üretici olarak sürece başlayan birçok sermaye, dönemin tüm olanaklarından faydalanarak büyümüş ve farklı faaliyet alanlarına doğru yayılım göstererek holdingleşmişlerdir. Dolayısıyla yapılan düzenlemelerle ekonominin bir kesiminde artı değer yaratma olanakları kolaylaşabilir, çeşitlenebilir. Bu durum, toplam artı değerden pay alma mücadelesinde farklı sermaye biçimleri arasındaki rekabet olarak açığa çıkar. Bu rekabet süreci, bize süregelen ilişkilerin değiştiği, dönüştüğü ve bazı aktörlerin elenebildiği/eklemlenebildiğini göstermektedir.

İzleyen bölümde Türkiye ekonomisinde toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde gerçekleştirilen kurumsal ve yasal düzenlemeler üzerinden değişen sınıf ilişkileri ve bu ilişkilerde rekabetin açığa çıkma biçimleri açıklanmaktadır. Bugün çimento sektörü örneğinde birikim ve bölüşüm ilişkilerinin anlaşılabilmesi için ülke genelinde birikimin sağlanabilme koşullarının ve bu anlamda sınıf ilişkilerinin açıklanması gerekmektedir. Bu bize sadece sektör içinde hem sermaye-sermaye hem de emek-sermaye arasındaki birikim ve bölüşümdeki konumlanışı değil, aynı zamanda toplumsal artı değerın bölüşümünde genel olarak sektörün konumlanışını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Kapitalist bir ekonomide sınıf ilişkileri mülkiyet ve gücün dağılımından çok, artı değerın üretilmesi,

el konması ve bunun bölüşülmesi ile ilgili olmaktadır¹⁰⁴. Bu süreçte açığa çıkan rekabetin de toplumsal anlamda bir eşitsizliğe kaynaklık etmesinin, dolayısıyla toplumsal bir boyutunun olmasının temelinde de böyle bir bağlantının varlığı yer almaktadır.

¹⁰⁴ Resnick -Wolff, 2006, **age**, p. 152.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TEMEL EKONOMİ POLİTİKALARI VE ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE SERMAYE BİRİKİMİ SÜRECİNDE REKABET

1. TÜRKİYE ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE BİRİKİM SÜRECİ: 1960-79

Türkiye ekonomisinde içe dönük yani ithal ikameci sanayileşme sürecinde, temel olarak, yerli üretken sermayenin koruyucu ve destekleyici politikalarla belli bir donanım kazanması amaçlanmıştır. Söz konusu bu donanımın ölçütü ise belli bir doygunluğa ulaşıktan sonra uluslararasılaşılma ve dünya piyasalarında rekabet edebilirlik olarak nitelenebilir. Özet olarak, Türkiye’de daha önce ithalat yoluyla getirilen sanayi mallarının ara parçalarının ithal edilerek Türkiye’de montajının yapılması ile başlayan süreci, iç pazarın yüksek gümrük duvarları ile yabancı mallara karşı yerli üretimin korunması politikası izlemiştir. İthal ikameci sanayileşme, bu anlamda yerli sermayenin maliye, dış ticaret ve para politikalarıyla korunması ve desteklenmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla hem belli başlı sektörlerde üretken sermayeler birikim sağlayabilecek, hem de ekonomideki toplam sermayenin döngüsel hareketi artan ölçekte bir birikimi yaratabilecek ve yeniden üretebilecektir.

En basit anlamda, ithal ikameci dönemde tüketim ve ara malları ithalatı sınırlandırılarak yerli sermaye için bir iç pazar oluşturulmuş, uygulanan gelir ve para politikalarıyla da üretilen ürünlere belli bir talep yaratılabilmıştır. Yerli sermayenin yaratılması ve yapılan yatırımların devlet tarafından sübvansede edilmesinin yanı sıra, bu dönem, devletin özel sektörün altından kalkamayacağı kadar yüksek maliyetli olan alt yapı hizmetlerini üstlenmesi yoluyla ülkedeki sermaye birikimi sürecine önemli ölçüde katkı yaptığı dönemdir. Altyapı hizmetlerinin yanı sıra devletin ülkedeki sermaye birikimine yaptığı en belirleyici katkılar, devletin yatırımcı olarak kamu işletmeleri kurmasıyla gerçekleşmiştir. Kurulan kamu işletmeleri yeniden yapılanma sürecindeki Türkiye ekonomisinde, üretici sermayenin gereksinim duyduğu başta ara mallar olmak üzere girdi ihtiyacını karşılayarak birikimin oluşmasında yaşamsal bir rol oynamıştır. Bu dönemde özel sektör, birikimin belli bir ölçüğe ulaşabilmesi için teşvik edildi; “vergi ve sanayi

girdilerine gümrük indirimleri, iktisadi devlet kurumlarının ucuz girdi sağlama, ... ithalattan yüksek gümrük vergisi alınması, özel sektörün ürettiği malların yüksek fiyat ve karla satılması anlamına geliyordu”¹. 1960-1979 yılları arası ülkede sağlanan birikim, sermayeye verilen sübvansiyonlar ve devlet yatırımlarının ötesinde, ülkede gelirin yeniden dağılımını da gerektirmiştir. Belli bir nüfusa ulaşan işçi sınıfına sağlanan sendikalaşma, toplu sözleşme, sosyal güvenlik ağının genişletilmesi yoluyla emeğin yeniden üretim maliyetlerinin düşürülmesi gibi uygulamalar, ülkede iç pazarın oluşturulmasında oldukça önemliydi. Örneğin tek başına ücretler, sermayedar açısından pazardaki talep anlamına gelir. Dolayısıyla ücretlerin düşmesi pazarda tüketimin üretimi karşılayamaması, yani eksik talep demektir. Bu anlamda ithal ikameci dönemde devletin temel düzenleyici rolünün yanı sıra özel çıkarlardan bağımsız olarak kapitalist birikimin mantığına uygun biçimde bölüştürme işlevini yerine getirmesi ve bunun garantörü olması, pazarın üretim ihtiyaçlarına şaşırtıcı bir hızla ayak uydurabilmesini sağlamıştır².

Kapitalizmin altın çağı olarak nitelendirilen bu dönemde kitlesel üretimi karşılayabilecek bir iç pazarın canlı tutulması merkezi bir öneme sahiptir. İç pazarın canlı tutulabilmesi de geniş kitlelere ulaşan işçi sınıfının ücretlerinin belli bir düzeyde seyretmesi ile olanaklı kılınmıştır. Burada ücret gelirlerinin belli bir düzeyde seyretmesi ile anlatılmak istenen, ülkede kapitalist toplumsal ilişkilerin etrafında şekillendiği birikim stratejisinin gerekleri doğrultusunda kabul edilebilir bir üst sınırın olmasıdır. Söz konusu bu üst sınırdaki ölçüt, ücret gelirinin emek üretkenliğinin üzerine çıkmamasıdır. Türkiye’de imalat sanayinde üretkenlik ve reel ücret düzeylerine bakıldığında ücret artışlarının sanayi sermayesi için hazmedilebilir bir seviye de tutulduğu, genel olarak emek üretkenliğinin daha yüksek bir düzeyde seyrettiği görülmektedir³. Reel gelirlerdeki artışa ve refah uygulamalarına 1963’te çıkarılan yasa ile toplu pazarlık ve grev hakkı eklendiğinde, bu dönemde belli gruplar açısından anlamlı bir bölüşüm sistemi geliştirilebildiğinden söz edilebilmektedir. Bu noktada belirtilmesi gereken bu grupların daha çok büyük ölçekli, modern teknoloji kullanan ve yabancı sermayenin de girdiği sektörlerle ve bazı ara malı

¹ Köymen Oya. 2007. **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**. 2. Basım. İstanbul: Yordam Kitap, s. 112.

² Keyder, Çağlar. 2003. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 9. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 213-214.

³ Bkz. Şekil II-3, Yeldan Erinç. 2008a. **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**. 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 95.

üreten kamu işletmelerinde toplanmış olmasıdır⁴. Küçük sanayide çalışanların aynı haklardan yararlanamadıkları düşünüldüğünde dönemin emek piyasasının bölünmüşlüğünden de söz edilebilmektedir. Bu aşamada belirtilmesi gereken, sendikasız ve düşük ücretli işçi çalıştıran küçük ve orta ölçekli işletmelerin, ithal ikameci dönemin sonuna doğru büyük sermayeyle kurduğu ucuz girdi sağlama ilişkisinin önemli bir birikim fırsatı verdiği ve bugün Anadolu kaplanları olarak nitelenen ve özellikle 1980 sonrası hızlı bir gelişme gösteren sermaye gruplarının temellerinin de büyük ölçüde bu dönemde atıldığıdır.

Genel olarak, 1970’li yılların sonuna kadar ülkede uygulanan ithal ikameci birikim stratejisi ile ticari sermayenin üretici sermayeye dönüşümü gerçekleşmiş ve bunun da ötesinde üretken sermayenin belli bir donanım düzeyine ulaşabilmesi mümkün olabilmiştir⁵. “Belli bir donanım düzeyine ulaşabilme” nitelemesi, bir bütün olarak ülkedeki kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişimine dair belli ipuçları sunar. Daha açık bir ifadeyle bir ülkede belli bir kesim sermayenin gelişimi işçi sınıfının oluşumu, toplumsal hakların kapsama alanı, devletin toplumsal sınıflara olan mesafesi gibi birçok bileşenle birlikte açıklanabilir. Çalışmanın amacına bağlı kalarak, bu noktada belirtilmesi gereken sermayenin belli bir donanım düzeyine ulaşabilme sürecinin, beraberinde sermaye ilişkilerinin hem geniş bir alana yayılmasını hem de derinlik kazanmasını beraberinde getirmesi gerçekliktir⁶. Daha somut bir ifadeyle, sermayenin farklı biçimlerinin açığa çıkması ile ticari sermaye, -para sermaye gibi, uluslararasılaşmaya hazır sermayeler ile yerel pazara dönük üretim yapanlar gibi ayrımların oluşması anlatılmak istenmektedir. Bugün Türk çimento sanayine bakıldığında holding biçiminde örgütlenmiş ve kendi finans kurumları olan, uluslararasılaşmış yerli sermayeler ile yabancı sermaye ve bunlara ek olarak bölgesel düzeyde yerel pazara üretim yapan orta ölçekli sermayelerin varlığının temelinde aynı dinamik yer almaktadır.

⁴ Keyder, 2003, age, s. 219.

⁵ Ercan, Fuat. 2004. “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”. **Neoliberalizmin Tahribatı: 2000’li Yıllarda Türkiye 2**. Editörler: Balkan, Neşecan ve Savran, Sungur. İstanbul: Metis Yayınları, s. 16.

⁶ Ercan, Fuat. 2008. “Türkiye’yi Anlamak: Bir Çerçeve Denemesi”. **Toplum ve Hekim Dergisi** 23(5): 354-364, s. 356.

Çalışmanın ana konusu olan çimento sermayesinin bugün heterojen yapısını ve kendi içindeki çelişkili ilişkilerini anlayabilme noktasında hem sektördeki özelleştirme öncesi devlet mülkiyeti hem de sermayenin birikim pratiklerine değinmek açıklayıcı olacaktır. Öncelikle ithal ikamesine dayalı birikim rejiminin uygulandığı dönem bir ara malı olarak sanayi kesiminde çimento sektörünün örgütlendiği ve sermaye birikimi açısından belli bir donanıma ulaşabildiği bir zaman dilimi gösterir. İkinci aşamada ise özelleştirme süreci 1980 sonrası neoliberal iktisat politikaları çerçevesinde hem yabancı sermayeye hem de yerli büyük sermaye bir kaynak aktarım mekanizması olarak rol üstlenmesiyle önemli bir birikim yaratılabilmesini olanaklı kılmıştır. Dolayısıyla izleyen bölümde bugün çimento sektöründeki sermayelerin heterojen yapısının temellerini anlayabilmede ithal ikameci dönem ve 1980 sonrası ihracata dayalı birikim rejimi dönemindeki özelleştirme uygulamalarına değinmek oldukça önemlidir.

1.1. Türkiye Çimento Sektöründe Devlet Mülkiyeti

Genel anlamda Türkiye ekonomisinde devlet girişimlerinin kurulması cumhuriyetin ilk yıllarında başlamıştır. Yeni kurulan bir ülkede hem savaş sonrası giderek artan tüketim malları ihtiyacının Büyük Bunalım⁷ koşullarında ithalat yoluyla karşılanmasında yaşanan sıkıntılar, hem de sınıf olarak sermayenin zayıf olması nedenleriyle belli başlı sektörlerde kamuya ait fabrika ve işletmeler kurulmaya başlanmıştır. Burada özellikle vurgulanması gereken "...devletin genel olarak kapitalistleşme sürecinde her toplumsal yapının kendi dinamiklerine cevap verecek bir biçimde bu sürecin içinde yer almasıdır"⁸. Dolayısıyla Türkiye'de özellikle 1930'lı yıllarda hızla artan kamu altyapı yatırımları ve fabrikalar gibi devlet mülkiyetinin ekonomideki ağırlığı, savaştan çıkmış bir ülke ekonomisinde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi sürecinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Bu dönemde sermaye birikimi yaratılmasındaki rolüne ek olarak Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) yoksulluğun fazla olduğu dönemin Türkiye'sinde gelirin yeniden dağıtılması gibi yaşamsal bir işlevi de yerine getirmiştir. KİT'lerin ekonomideki temel itici güç olması ve yükledikleri yüksek maliyeti ve masrafları nedeniyle 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti, KİT'lerin elden çıkarılması ve özel mülkiyetin yaygınlaştırılmasını

⁷ 1929 Krizi

⁸ Türkay, age, s. 266.

savunmuştur. İlk parti programında KİT'lere ilişkin temel politika aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

“Bundan böyle amme karakterini haiz olmayan sahalarda işletmeciliğe geçmeyeceğimiz gibi muhtelif sebepler altında kurulmuş olan işletmeleri, amme hizmeti gören ve ana sanayie taalluk edenler hariç, muayyen bir plan dahilinde elverişli şartlarla peyderpey hususi teşebbüse devretmeye çalışacağız. Devlet iktisadi teşekkül ve teşebbüslerinin iktisadi bünye üzerinde teşkil etmekte oldukları ağırlığı hafifletebilmek için idare ve murakabelerini de daha sağlam esaslara bağlamak ve fuzuli görülen teşkilatı lağvetmek kararındayız”⁹.

Dolayısıyla, 1945 yılından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarını devlet tekelleri kurması dolayısıyla sert biçimde eleştiren Demokrat Parti (DP), 1950 seçimlerinde iktidara geldiğinde devlet girişimlerinin özel sektörün korunması ve sübvansede edilmesi noktasında ne kadar yaşamsal ve gerekli bir araç olduğunun farkına varmıştır¹⁰. Türkiye’de KİT’lerin en yoğun olarak kuruluşunun, muhalefet döneminde en temel politik argümanlarından birini KİT karşıtlığı üzerine inşa eden Demokrat Parti iktidarında gerçekleştirilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Dolayısıyla Demokrat Parti iktidarı süresince yoğunluklu olarak yapılan devlet yatırımları, kurulan fabrikalar, bankalar belli bir birikimin olmadığı Türkiye’de hem iradi anlamda dışında kalabileceği bir durum olmadığı gibi politik duruşunu da aşan bir dizi zorunluluğun bir sonucudur. Demokrat Parti döneminde yeni kurulan KİT'lere ek olarak, demiryolları, postane hizmetleri, Denizcilik Bankası gibi işletmeler de KİT'lere dönüştürülmüştür. II. Dünya Savaşının takip eden yıllarda sanayileşme ve üretimin örgütlenebilmesinde KİT'ler çok önemli bir gelir kaynağı durumundaydı. Dolayısıyla bu dönemde sadece Türkiye ve benzer gelir grubu ülkelerinde değil, İngiltere, Almanya gibi sanayileşmede çok daha önde olan erken kapitalistleşmiş ülkelerde de devlet işletmelerinin kurulduğu ve yaygınlaştığı görülmektedir. Türkiye özelinde KİT'lerin önemli bir gelir kaynağı olmasının yanı sıra bu kurumların özel sektör dâhil genel anlamda ülkede sanayi sektöründe birikiminin yaratılmasına ucuz ara malı sağlama noktasında katkısı oldukça büyüktür. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP)

⁹ I. Menderes Hükümeti Programı 1950, Erişim Adresi: <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP19.htm>, Erişim Tarihi: 21.01.2015.

¹⁰ Ergil Doğu. 1975. “Class Conflict and Turkish Transformation”. *Studia Islamica* 41: 137-161, s. 140.

verilerine göre milli gelirden sanayi kesiminin payı 1945 yılında % 14'iken bu oranın 1961'de % 23'e ulaşmış olması anlamlıdır¹¹.

Devletin çimento üretiminde etkin olarak yer alması savaştan çıkmış Türkiye'nin yeniden yapılanmasında inşaat sektörünün önemine ve bu anlamda devletin de ucuz ara malı sağlama rolüne işaret etmektedir. 1911 yılında çimento üretimi alanında kurulan ilk fabrika Darıca'da özel sektöre ait Aslan Çimento olmuş¹², takip eden yıllarda artan çimento ihtiyacı dolayısıyla çok sayıda devlet mülkiyetinde fabrika faaliyete başlamıştır. Çimento üretimi ise inşaat sektörünün ihtiyaçlarını karşılaması çerçevesinde özellikle Demokrat Parti döneminde oldukça hızlanmıştır. Aşağıdaki tabloda 1930'dan 1975'e kadar çimento üretim ve tüketim verileri gösterilmektedir.

Tablo 3: 1980 öncesi Türkiye'de Çimento Üretim Durumu

Yıl	Üretim (ton)	Tüketim (ton)	İthalat (ton)
1930	104.100	142.070	60.100
1936	193.000	201.181	5.688
1940	268.800	275.346	8.292
1945	288.455	274.102	2.300
1950	517.000	816.000	299.000
1955	319.000	1.130.000	811.000
1960	2.038.000	1.973.000	4.000
1965	3.244.000	3.286.000	4.800
1970	6.374.000	6.070.000	-
1975	10.850.000	9.963.000	-

Yıldız Sey'in çalışmasındaki tablo 3.1, 3.2, 4.3 ve tablo 5.6'da yer alan verilerden hareketle derlenmiştir¹³.

Yukarıdaki tabloya göre 1945 yılı ile DP'nin iktidara geldiği 1950 yılına kadar olan 5 yıllık ara dönemde çimento üretimi % 80 oranında bir artışla 288 bin tondan 517 bin tona yükselmiştir. Aynı ara dönemin çimento tüketimi ise % 300 oranında artmıştır. Bu da savaşlardan ve ekonomik durgunluktan çıkan bir ülkenin yeniden yapılanma sürecinde var olan yurtiçi üretimin talebi karşılayamadığını göstermektedir. DP'nin iktidarda kaldığı 10

¹¹ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). 1963. **I. Beş Yıllık Kalkınma Planı** 1963-67: s. 9. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/9/plan1.pdf>, Erişim Tarihi: 19.09.2014.

¹² İlk çimento fabrikası olan Aslan Çimento'nun kuruluşuna ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Dölen Emre-Koraltürk Murat. 2004. **İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü: 1910-2004**. İstanbul: Türk Tarih Vakfı-Lafarge Aslan Çimento Ortak Yayını.

¹³ Sey, Yıldız. 2003. **Türkiye Çimento Tarihi**. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

yılın sonundaki rakamlar 1950 yılındaki üretim ve tüketim miktarı ile karşılaştırıldığında, sırasıyla % 400 ve yaklaşık % 250 oranında arttığı görülmektedir. İthalata ilişkin rakamlara bakıldığında da 1955'ten 1960'a kadar geçen beş yıllık sürede çimento ithalatının çok hızlı bir biçimde düştüğü görülmektedir. Burada çimento talebi büyük ölçüde yerli üretimle karşılanabilmiştir. Bu aşamada, sözü geçen beş yıllık süreçte sektörde bu üretim kapasitesi nasıl yaratılabildiği cevaplanması gereken önemli bir soru olarak öne çıkmaktadır.

Genel olarak DP'nin iktidara geldiği 1950 yılında sadece Sivas Çimento fabrikası devlete aitti. 1950 yılına gelindiğinde Aslan çimento dâhil olmak üzere Ankara, Zeytinburnu, Kartal ve Sivas'ta kurulanlarla beraber toplam beş tane çimento fabrikası faaliyetini sürdürmekteydi. 1953 yılında Türkiye Çimento Sanayii T.A.Ş. (ÇİSAN)'nin kurulması devletin çimento sektörüne dair en önemli düzenlemelerinden birisidir. ÇİSAN¹⁴, "Türkiye'de çimento ihtiyacının artması ve özel sektör yatırımlarının bu sahada yeterli olmaması nedeni ile değişik bölgelerde artan yöresel talebi yerinde ve minimum taşıma maliyeti ile karşılayacak şekilde çimento üretmek üzere... kurulmuştur"¹⁵. Devlet teşekkülü olan ÇİSAN'ın kurulmasıyla ülkede çimento üretimi önemli ölçüde artmış, tüketimi de savaşlar sonrası yeniden yapılanma sürecindeki ülkede katlanarak artmıştır. 1950-63 döneminde Türkiye'de toplam 11 çimento fabrikası ÇİSAN bünyesinde faaliyet göstermekteydi. Demokrat Parti'nin iktidarda kaldığı 1960'a kadar yedi tane çimento fabrikası ÇİSAN tarafından işletmeye alınmıştı. Bunlar Ankara, Adana, Afyon, Çorum, Balıkesir, Pınarhisar ve Elazığ Çimento fabrikalarıydı. 1969'a kadar altı devlet işletmesi daha faaliyete açılmıştı. Toplamda ise özelleştirme öncesi (1989 öncesi) devlete ait (ortak girişimler de dâhil olmak üzere) toplam 27 tane çimento fabrikası vardı. Genel anlamda çimento fabrikalarının konumlanışları, sektörün temel tedarikçisi olduğu inşaat sektörünün talebini karşılayabilme üzerinden biçimlenmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde kısaca belirtilen çimentonun yükte oldukça ağır bir ürün olması ve taşımının oldukça maliyetli ve zor olması dolayısıyla fabrikaların konumlanışında, gelişen inşaat sektörünün artan talebine esas alınmıştır.

¹⁴ 1983 yılında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle Etibank ve Sümerbank'ın bazı fabrikaları devralınmış ve böylece hizmet alanı genişletilmiştir. Kurumun adı ise Türk Çimento ve Toprak Sanayi T.A.Ş (ÇİTOSAN) olarak değiştirilmiştir.

¹⁵ Başaran Emin - Turunç Nuray. 1995. **Türkiye'de Çimento Sektörünün Durumu**, s. 6, Erişim Adresi: <http://www.e-kutuphane.imo.org.tr/pdf/12312.pdf> Erişim Tarihi: 10.09.2014.

İthal ikameci dönem çimento sektöründe devlet yatırımlarının ve düzenlemelerinin kalkınma planları çerçevesinde programlandığı ve hayata geçirildiği dönemi ifade etmektedir¹⁶. I. BYKP’de çimento sektörünün o günkü durumu ve sonraki dönem talep tahminleri ortaya konmuş ve genel olarak hedefler aşağıdaki gibi özetlenmiştir:

“Çimento Sanayiinde, fabrika satış bölgelerinin en az taşıma giderleri göz önünde tutularak kararlaştırılması, her fabrikanın kendi satış bölgesindeki talebi karşılaması, toplam üretim fazlasının ihracı, maliyeti azaltıcı tedbirler alınarak ihracatın fiyat desteklemesi yapmadan saptanması, fabrika kapasitelerinin bir programa göre artırılması, yaş sistemden kuru sisteme geçilmesi belli başlı ilkelerdir”¹⁷.

Bu ilkeler doğrultusunda üretimde yaş sistemden kuru sisteme¹⁸ geçen fabrikaların üretim kapasitelerini bu dönemde yaklaşık % 30 ile % 50 arasında arttırabildikleri gözlemlenmektedir¹⁹. Plan uyarınca devlete ait çimento fabrikaları en yüksek kapasite ile çalışmaya başladı. Mevcut fabrikaların genişletilme çalışmalarına ek olarak yeni fabrikaların kurulmasına da 1966 yılından itibaren başlanabildi. Yapımına planlı dönem öncesi başlanan altı fabrika 1961’den itibaren işletmeye açıldı. Bu noktada belirtilmesi gereken, yine plana göre yeni kurulacak devlet fabrikalarının bölgesel ihtiyaçlar çerçevesinde konumlanışının yapılmasıdır. Çimento ürünü niteliği gereği yükte ağır ve taşınması oldukça maliyetlidir. Dolayısıyla yeni fabrikaların kurulmasında çimentoya olan talebin yanı sıra hammaddeye yakınlık, taşıma maliyetinin daha düşük olabileceği coğrafi yönden elverişli ve uygun pazar koşullarına sahip bölgelere öncelik tanınmıştır. Burada uygun pazar koşullarına sahip bölgeler nitelemesiyle inşaat sektörünün gelişmesine paralel olarak çimento talebinin olduğu bölgeler anlatılmak istenmektedir. Bu doğrultuda 1964’te karara bağlanan Trabzon ve Van fabrikalarının kuruluşları, sırasıyla 1967 ve 1969 yıllarında tamamlanmış ve üretime başlanmıştır.

¹⁶ İlk BYKP 1963-1967 yıllarını kapsamaktadır. Bu planı sırasıyla II. BYKP (1968-1972) ve III. BYKP (1973-1977) izlemiştir.

¹⁷ DPT. 1963. age, s. 292.

¹⁸ Yaş sistemden kuru sisteme geçme hem üretim kapasitesini artırma hem de enerji tasarrufu sağlama noktasında oldukça belirleyici olmuştur.

¹⁹ Sey, age, s. 87.

I. BYKP dönemin sonunda çimento üretimi yılda ortalama % 13,6 oranında bir artış göstermiş, “yurt içi talep ve üretim plan hedeflerinin üzerinde gerçekleşmesine rağmen, çimento talebinde üretime oranla daha hızlı bir artış meydana gelmesi ithalata gidilmesini zorunlu kılmıştır²⁰ . 1960’lı yılların sonuna gelindiğinde var olan devlet fabrikalarında genişletme çalışmaları ve bazı özel fabrikalar da dâhil tam kapasite ile çalışmalarına rağmen Türkiye’de artan kentleşme ve inşaat sektörünün hızla büyümesi sonucu, çimento üretimi yine tüketim ihtiyacını karşılayamamıştır. Bunun üzerine 1972’de ÇİSAN tarafından yatırım kararları alınmış ve dört devlet fabrikasının daha işletmeye açılmasına ek olarak Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) ile ortak Ünye, Bolu ve Mardin Çimento fabrikaları kurulmuştur. Böylece artan çimento ihtiyacı dolayısıyla 1963-80 döneminde toplam 17 tane çimento fabrikası faaliyete başlamış, tüm bu gelişmeler ve özel sektör yatırımlarıyla beraber Türkiye, 1970’den itibaren çimento ihracatı yapan bir ülke konumuna gelmiştir. Burada belirtilmesi gereken nokta, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren yaşanan krizin Türkiye’de inşaat sektörüne durgunluk olarak yansımaları, dolayısıyla çimento üreticilerinin de kapasite fazlasını eritebilmek amacıyla ihracata başlamış olmalarıdır²¹ .

Bu aşamada kamu kesiminin uygulanan refah politikalarıyla iç talebi canlı tutması ve çimento sektörü dâhil olmak üzere sanayi kesimine sağladığı ucuz ara malı desteği sermaye açısından önemli bir birikim sağlayabilmesine kaynaklık etmiştir. ÇİSAN bünyesine devletin çimento sektöründe üretime başlaması sermaye açısından canlandırıcı etki yapsa da, bu dönemde en önemli gelişme ithal ikameci sanayileşme kapsamında özel yatırımların teşviki, kredi uygulamaları ve sübvansiyonlar gibi devlet desteklerinin varlığıdır.

²⁰ DPT. 1968. **II. Beş Yıllık Kalkınma Planı** 1968-72, s. 459 Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 19.09.2014.

²¹ Devlet Planlama Teşkilatı. 2000. **Taşa ve Toprağa Dayalı Ürünler Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, No: 525, s. 13, Ankara. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/zet%20ihtisas%20Komisyonu%20Raporlar/Attachments/160/oik525.pdf>, Erişim Tarihi: 30.12.2014.

1.2. İthal İkameci Sanayileşme Döneminde Özel Sermayenin Gelişim Süreci

II. Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma sürecinde devlet hem bir yatırımcı olarak hem de sermayenin birikim sağlayabilmesinin destekleyicisi ve dahası garantörü olarak oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, devlet bankalarının verdiği krediler, hükümet sözleşmeleri ve ithalatçılara döviz kullandırılması ithal ikameci dönemin girişimciliği destekleyen en önemli mekanizmalarındandır²². Bu mekanizmalarla desteklenen sermaye, 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde belli ölçüde bir birikimi gerçekleştirilebilmiş ve yeni şirketler üretici sermaye olarak işlev görmek üzere toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde yerlerini almışlardır. Genel olarak, 1960'lı yıllarla beraber Türkiye dâhil dünyanın birçok ülkesinde uygulanmaya başlanan ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi, 1970'lerin ortasına kadar ulusal kalkınmacılığın altın çağıının yaşandığı bir dönemi nitelemektedir.

Bu dönemde sanayileşme stratejisinin temeli, üretimin yerli pazara dönük gerçekleştirilmesiydi. Bu da yurt içi talebi, dönemin artı değer yaratımının temel unsuru yapıyordu. Bir başka ifadeyle dönemin genişleyen ölçekte sermaye birikiminin temeli üretilen metanın iç pazarda tüketilebilmesine dayanıyordu. Dolayısıyla bu dönemde ücretlerin belli bir seviyenin altında seyretmemesi, sendikal örgütlenme serbestisi gibi uygulamalar yanında devletin emeğin yeniden üretimi maliyetlerini düşürmeye dönük gerçekleştirdiği toplumsal tüketim harcamaları, yurt içi talebi canlı tutabilmek ve bu yolla artı değer yaratılmasını sağlayabilmenin temel koşuluydu. İthal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi, Türkiye'deki toplumsal sınıf haritasının da değiştiği, yani sanayi alanında yeni kurulan fabrikalarda artık büyük kitleler halinde çalışan işçi sınıfının varlığının da söz konusu olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde sayısı giderek artan bir işçi sınıfının varlığı beraberinde toplumsal anlamda bilinçlenmeyi ve örgütlenmeyi getirmiş, daha da önemlisi işçi sınıfı toplumsal bir güç odağı olmuştur. Keyder, ülkede artık örgütlü bir işçi sınıfının ve sanayi burjuvazinin varlığının dönemin birikim rejiminin hem bir başarısı hem de tamamlayıcı unsurları olduğunu belirtir²³. Bunun nedeni de tekeli ve ya oligopolist olan sanayi burjuvazisinin, devlet himayesinin sağladığı rantları toplayabildikleri sürece emeğe tanınmış olan toplumsal hak ve yüksek ücretlerin

²² Buğra Ayşe. 2007. **Devlet ve İşadamları**. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 177.

²³ Keyder, 2003, **age**, s. 236.

bir çelişki doğurmuyor olmasıdır²⁴. Gerçekten de 1970'lerin ortasında birikim rejiminin tıkanması ve petrol fiyatlarındaki artışa kadar işçi sınıfının belli bir düzeyin üzerinde seyreden ücretler ve sendikal haklar gibi kazanımları sermaye sınıfı açısından bir tehdit olarak görülmemiştir.

Bu dönemde devletin alt yapı yatırımları, sanayi sermayesinin ihtiyaç duyduğu ara girdileri ucuza sunması, yatırım teşvikleri, gümrük ve vergi indirimleri gibi doğrudan karları arttırıcı düzenlemelerinin yanı sıra, yerli üretimi uluslararası pazarlardan koruyacak düzenlemeleri gerçekleştirmesiyle ülkede hem sanayi sermayesi güçlenmiş hem de önemli bir birikim yaratılabildi. Bu dönemde iç pazara dayalı korumacı sanayileşme politikalarının yanı sıra döviz gelirleri de daha çok uluslararası kurumlar üzerinden gerçekleştirilen transferlerle arttırılabiliyordu. İthal ikameci sanayileşmenin ithalatla gelen ara malı üretimine dayanması, bu ithalatı karşılayabilecek dövizin varlığını zorunlu kılıyordu. Uluslararası kurumlar üzerinden gerçekleştirilen kredi veya resmi yardım biçimindeki döviz transferleri, dönemin sanayileşmesinin devamlılığı için bu fon ihtiyacının sağlanabilmesinde oldukça önemliydi. Ülkedeki dövizin ise ülkedeki birikimin sürekliliği noktasında sermayeye aktarımı ise, birikimin yaratılabilmesinde önemli bir araç görevi görüyordu.

“Bu sanayiciler, korumacılık altında hem ithal malları hem de küçük ve geleneksel sanayinin ürünlerini ikame edecek modern sanayiye yatırım yapmaktaydılar. Bütün bunlar, bir piyasa modeli aracılığıyla nüfusu bütünleştirmeyi vaad eden bir toplumsal değişime koşut olarak gerçekleşti”²⁵.

Keyder'in yukarıdaki ifadesi sürecin hem sermaye birikiminin temelini hem de gerçekleşen toplumsal değişime vurgu yapması açısından oldukça önemlidir. Yukarıda genel hatlarıyla özetlenmeye çalışılan dönemde özellikle imalat sanayi gelişirken, buna koşut olarak geniş ölçüde işgücü ve beraberinde yedek işgücü ordusunu da yaratmıştır. Özel imalat sanayinde kar oranları 1963-66 ara döneminde % 27 oranında artarken 1967-70 ve 1971-74 ara dönemlerinde sırasıyla % 19.4 ve % 29 oranlarında artmıştır²⁶. Burada

²⁴ Keyder, 2003, **age**, s. 236.

²⁵ Keyder, Çağlar. 1993. **Ulusal Kalkınmacılığın İflası**. İstanbul: Metis Yayınları, s. 82.

²⁶ Süleyman Özmucur'un çalışmasında Tablo 6'daki bulgular Korkut Boratav tarafından kar oranlarına dönüştürülmüştür. Özmucur Süleyman. 1987. **Milli Gelirin 3 Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması**. Yayın No: 1987-1. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası; Aktaran:

belirtilmesi gereken nokta, kar oranının bölüşüme dair en temel göstergelerden birisi olduğudur. Temelinde de kar oranlarındaki artışın yerli sermayeyi korumacı politikalarla beraber aslında sermayenin rekabet avantajının boyutlarına dair önemli ipucu sunması yatmaktadır. Aynı metayı üreten belli sermaye veya sermaye gruplarının pazarda rekabet avantajına sahip olması demek, yarattığı birikimin de söz konusu sermaye lehine farklı olması anlamına gelmektedir. Bu da basit anlamda sermaye birikiminin genişlemiş yeniden üretiminin artan ölçekte sağlanabildiği anlamına gelmektedir.

Türkiye’de ithal ikameci dönem birçok aile şirketinin, holdingler bünyesinde örgütlenerek ekonominin farklı kesimlerinde (üretim, ticaret gibi) yayılım göstermeye başladıkları bir süreci ifade etmektedir. Dolayısıyla “... belirli bir büyüklüğe erişmiş sermaye gruplarının üretim ve dağıtım alanları üzerindeki kontrol yetenekleri artmış”²⁷ ve hatta daha sonra sermayenin çok ihtiyaç duyacağı finansman sorunu dolayısıyla kendi bankalarının kurulmasını holding tipi örgütlenmeyle olanaklı kılabılmışlardır. Dönemin sanayi sektöründe dengenin bir ucunda yer alan holdinglerin kendi bünyelerindeki şirket faaliyetlerinden elde ettikleri karın vergi dışı bırakılmasına dönük yasal düzenleme temel itici güç olmuştur. Bu dönemde holdinglerin kurulmasına dönük olarak gerçekleştirilen yasal düzenlemeler büyük sermayenin zorlamasıyla gerçekleşmiştir²⁸. 1963 yılında ilk holding şirketi olarak kurulan Koç Holding’in arkasından 1976 yılına kadar toplam 116 holding kurulmuştur²⁹. Dengenin bir ucunda da büyük sanayinin sahip olduğu finansman olanaklarından ve maliyet avantajından yararlanamayan çok sayıda imalathane ve küçük işletmeler yer almaktadır. Genel anlamda ekonomide sanayi sermayesine ara malları ve girdi sağlayan çok sayıda imalathane ve küçük işletmelerin tekelci sanayi sermayesinden farklı olarak daha rekabetçi bir piyasada yapılan üretimden dolayı karlılık düzeyleri daha düşüktü. Küçük sanayi içinde yer alabilecek başka bir grup ise ilk grubun büyük sermaye ile kurduğu yakınlıktan kaynaklanan ayrıcalıklardan uzak koşullarda üretim yapan ve

Boratav, Korkut. 2005. **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**. 2. Basım. Ankara: İmge Kitabevi, s. 41.

²⁷ Akçay, Ümit, (2007), **Kapitalizmi Planlamak: Türkiye’de Planlama ve DPT’nin Dönüşümü**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, s. 54.

²⁸ Yaman-Öztürk Melda. 2008. **Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s. 221.

²⁹ Tekeli, İlhan – Menteş, Gökhan. 1982. “Türkiye’de Holdingleşme ve Holding Sistemlerinin Mekanda Örgütlenmesi” **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Ankara: Turhan Kitabevi, 261-297; Aktaran: Yaman-Öztürk, 2008, **age**, s. 221.

modern sektör büyüdükçe piyasadan sinilecek olan Anadolu'daki geleneksel işyerleriydi³⁰. Dolayısıyla dönemin sanayi sektöründe devletin teşvik ve kredi olanakları desteğinden yararlanabilen ve merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimine giren büyük sermaye/sermaye grupları ile bu desteklerden yararlanamayan, ayakta kalabilmek için mutlak artı değer artışına yoğunlaşan küçük işyerleri ve imalathanelerden oluşan ikili bir yapı söz konusuydu.

İthal ikameci sanayileşme döneminde, sanayi büyük ölçüde ara malı üretimi üzerinde yoğunlaştığından çimento sektörü de önemli bir sıçrama yaşamıştır. Bunun nedeni de gelişmekte olan inşaat sektörünün temel tedarikçisi olarak çimento sektörün gelişimine duyulan ihtiyaç olmuştur. Dolayısıyla üretilen ürünün niteliği dolayısıyla büyük çaplı yatırım ve ölçek ekonomisi gerektirmesi, özel sektör için devlet desteğini gerekli kılmış ve bu dönemde çok sayıda fabrika kurabilmiş ve çimento sektöründe önemli bir birikim yaratabilmiştir. Çimento sermayesi açısından 1953'te İzmir Fabrikası kurulmuş ve 1954'e kadar da Zeytinburnu, Darıca ve Kartal Fabrikalarında genişleme yatırımları yapılmıştır. Aynı yıllar, sektörde, ülke genelinde var olan döviz sıkıntısı önemli ölçüde hissedildiği yıllardır. Bu dönemde, döviz sıkıntısına ek olarak, torbalı çimentonun paketlenmesi ve nakliyesinin zor olması da eklenmiş ve ülkede kâğıt torba sıkıntısı dolayısıyla üretim teslimatlarını yapılamamaya başlanmıştır³¹. Bunun da ötesinde sektörde üretim ve dağıtım sorunları nedeniyle var olanlar durmuş³², yeni inşaatlar da (özel sektör tarafından) yapılamamıştır. Tüm bu sıkıntılara rağmen DP dönemi genel olarak değerlendirildiğinde devlet ve özel fabrikalarda toplamda üretilen çimento miktarında oldukça önemli bir artışın gerçekleştirildiği söylenebilmektedir³³. 1960'lı yıllara gelindiğinde çimento sektöründe çok önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1960 yılında gerçekleştirilen askeri darbe sonrası ülkenin içinde bulunduğu politik ortam çimento sektörünü etkilemiş, bu anlamda durgunluk 1963'e kadar devam etmiştir. 1963'ten 1970'li yılların ortalarına kadar çok sayıda devlet ve özel fabrikalar kurulmuş, var olanlarda da üretim önemli ölçüde artmıştır.

³⁰ Keyder, 2003, **age**, s. 238.

³¹ Arkitekt Dergisi, "Çimento Durumu". Mimarlar Odası, 1951: 229-230, s. 44. Erişim Adresi: <http://dergi.mo.org.tr/search.php> Erişim Tarihi: 18.09.2014.

³² **Cumhuriyet Gazetesi** 4 Kasım 1954'ten Aktaran: Yıldız Sey 2003, **age**, s. 76

³³ Bkz bu çalışma içinde Tablo 2, s. 62.

1970'lere gelindiğinde Türkiye'de sermayesi belli donanıma ulaşmış ve artık uluslararasılaşma eğilimi gösteren önemli sermaye ve sermaye gruplarının varlığından söz edebilmekteyiz. Bu dönem aynı zamanda ithal ikamesinin sunduğu tüm olanaklardan yararlanarak hızlı bir birikim elde etmiş üretim alanında faaliyet gösteren sermayenin zamanla ticari sermayeyi de içselleştirerek ve finans kurumlarıyla kurulan ortaklıklarla ülkede finans kapitalin de oluşumunu hızlandırdıkları bir düzeni şekillendirdikleri yıllardır³⁴. 1970'li yılların ortasına kadar çimento başta olmak üzere birçok ara malı üreticisi büyük sermaye, sanayinin farklı dallarına da yatırım yapmışlar ve holdingler altında örgütlenmişlerdir³⁵. Genel olarak 1970'lerin ortalarına kadar devam eden ithal ikameci sanayileşme dönemi, Türkiye'de özellikle imalat sanayinde sermaye gruplarının donanımlarını arttırmalarını ve önemli ölçekte büyümelerini olanaklı hale getirmiş ve 1970'lerde de büyük sermaye gruplarının söz sahibi toplumsal bir güç olmalarını sağlamıştır.

Bu dönemde Türkiye dâhil birçok ülkede yaratılan hızlı birikim 1970'lerin ortalarına doğru yeniden değerlendirilmede yaşanan sıkıntılar nedeniyle krize girmiş ve kriz kendini Türkiye'de döviz darboğazı olarak göstermiştir. Burada geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'deki sanayi sektöründe, özellikle imalat sanayinde, gerekli olan üretim araçlarının büyük bir kısmının ithal edilme zorunluluğu ve üretimin giderek ara mallar üretiminde yoğunlaşmasıyla artan ithalat gereği için gerekli finansman olanaklarına erişimdeki sıkıntı krizin temel nedenidir³⁶. Bunun anlamı belli bir donanım ve büyüklüğe ulaşan sermaye ve sermaye grupları için ülke içindeki pazar olanaklarının tükenmiş olduğu ve bu anlamda uluslararasılaşma yani mekânsal olarak yayılma ihtiyacının yaşamsal boyutlara ulaşmasıdır. Dolayısıyla krizle birlikte dünyada sermayenin varlık koşulları değişmiş, var olan birikim rejimi terk edilerek neoliberal iktisat politikalarının uygulanması gündeme gelmiştir.

³⁴ Öztürk Özgür. 2010. **Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s. 87.

³⁵ Hızlı birikim yaratma döneminde holding tipi örgütlenme dönemin üretken sermayesinin hem sanayinin farklı dallarına yatırım yapmasını kolaylaştırmış, hem de ticari sermaye ve 1980'lerden itibaren de para sermayeyi içselleştirebilmesini kolaylaştırmıştır.

³⁶ Yaman-Öztürk, age, s. 210-211.

1.3. 1970'lerdeki Kriz ve Sermayenin Varlık Koşullarının Değişmesi

Kapitalizm tanımını gereği kesintisiz ve genişleyen ölçekte sermaye birikimine dayalı bir sistem olduğundan, doğası gereği krize oldukça yatkındır. Kriz en basit anlamda sermaye açısından belirsizlik getirir. Bu belirsizlik de sermayenin varlık koşullarının değişmesini zorunlu kılmaktadır. Bu değişimin zorunluluğu da birikimin sürekliliğinin ve kesintisiz bir biçimde sağlanabilmesinin bir gereği olarak açığa çıkar. Bu varlık koşullarının değişmesi krizin niteliğine bağlı olarak üretim sistemlerinde köklü bir değişimi getirebileceği gibi, sermayenin farklı alanları arasında, üretken sermayeden para sermayeye kayma gibi, yeni konumlanışlar da söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla her bir krizle beraber sermaye ihtiyaçları doğrultusunda artan ölçekte birikim sağlayabilmede yeni mekanizmaları devreye sokar.

Sermaye birikimi şeması (P...M...M'...P') düşünüldüğünde para sermayenin üretim araçları ve emek gücü arasında dağılımı, üretim süreci ve sürecin sonunda genişlemiş ölçekte meta üretimi ve bu üretimin de genişlemiş ölçekte paraya çevrilebilmesi aşamalarının her birinde ortaya çıkabilecek bir aksaklık, birikimin kesintiye uğraması anlamına gelir. Üretim sürecinin her bir döngüsel hareketi sonunda kapitalist, rekabetin zorlayıcı gücüyle üretilen artığın (P') bir bölümünü tekrar sermaye olarak değerlendirir, yani genişleyebilmek için tekrar yatırım yapar. David Harvey'in "sermaye artığı emilim problemi"³⁷ (capital surplus absorption problem) olarak nitelendirdiği aşırı üretim, sermaye açısından üretilenin paraya çevrilebilmesi yani realizasyon sıkıntısını beraberinde getirir. Dolayısıyla sermaye, yeni ve karlı çıkış yolları bulmak zorundadır. Bu anlamda aşırı üretimin yol açtığı krize karşı, sermaye kendini yeniden değerlendirme yollarını sadece ulusal değil uluslararası düzeyde de arar ve bu uluslararasılaşma süreci çoğunlukla para sermaye olarak gerçekleşir³⁸. Aşırı üretime bağlı artan para sermaye ihtiyacı sadece bireysel sermayenin değil, bir sektörün, o sektörün bağlı olduğu diğer sektörlerin ve dolayısıyla ulusal ekonominin bütünü açısından oldukça sıkıntılı bir durumdur. Söz konusu ülkenin dünya ekonomisindeki verili işbölümündeki rolü düşünüldüğünde birçok ülke ekonomisindeki birikim süreci de bundan etkilenecektir. Kapitalizmin gelişim sürecinin

³⁷ Harvey David. 2010. **Enigma of Capital**, New york: Oxford University Press, p. 26.

³⁸ Ergüneş Nuray. 2009. "Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf İçi Çatışmaları Anlamak". **Praksis** 19(1): 133-156, s. 132.

küresel niteliği, sisteme içkin krizlerin de yine küresel ölçekte gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla 1970’lerde erken kapitalistleşmiş ülkelerde başlayan kriz, Türkiye dâhil olmak üzere tüm dünyada neoliberal iktisat politikalarına geçişte bir kırılma noktası olmuştur.

Devletin Türkiye ekonomisinin genelindeki mal ve işgücü piyasalarına kamu işletmeleri ve yatırım tercihleri ile yoğun müdahale içinde bulunduğu ithal ikamesine dayalı sanayileşme, 1977 yılından başlayarak bir döviz finansman krizine sürüklenmiş ve 1980 yılında dışa açılma politikasına geçişi gerektirmiştir³⁹. Bu dönemde yaşanan krizin ülkedeki etkileri, Türkiye’nin dünya ekonomik işbölümündeki rolü ile yakından ilgilidir. Yaşanan kriz ve bu krize çözüm olarak arkasından gelen neoklasik iktisat politikaları, Türkiye dâhil olmak üzere küresel ölçekte sermayenin kendi yeniden üretimi, yani sermayenin *varlık* koşullarının değişmesine işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle kriz ile birlikte sermaye birikiminin artan ölçekte devamlılığı ve yeniden üretiminin maddi koşulları yeniden tanımlanmak zorunda kalmıştır. Bu zorunluluğun temel nedeni ise sermayenin varlık koşullarının değişmesi, yani sermayenin değerlenmesinin var olan ithal ikamesine dayalı birikim rejiminde olanaksızlaşmasıdır. Tarihsel anlamda düşünüldüğünde Türkiye’deki sermaye birikimi sürecinde belirleyici bir konuma sahip olan az sayıda sermaye grubu, “... 1970’li yılların sonunda karşılaştıkları derinleşen bunalımı aşmak ya da bunalımı *kontrol etmek* için yeni sermaye birikim biçimine uygun *stratejiler* (dışa yönelik sanayileşme) ve bu stratejilere uygun yeni *hegemonik* oluşumlara yönelmişlerdir”⁴⁰. Bu stratejilerin geliştirilmesi ve yeni hegemonik oluşumlara eklenme çabalarının anlaşılması için öncelikle, kapitalizmin krizinin Türkiye ekonomisindeki etkilerine değinmek gereklidir. Kriz kavramına genel anlamda kapitalizmin krizi olarak bakmanın önemli olmasının yanı sıra, ülke ekonomileri bağlamında etkilerinin de söz konusu ülkenin küresel düzeydeki konumlanması ile farklılaştığının belirtilmesi oldukça önemlidir. Örneğin erken kapitalistleşmiş Batı Avrupa ülkelerinin kriz sonrası düzenlemeleri ile geç kapitalistleşen ülkelerde söz konusu olan düzenlemeler oldukça farklılaşabilmektedir. Sonraki süreçte geç kapitalistleşen ülkelerde hegemonik oluşumların yönlendirmeleri doğrultusunda neoliberal birikim rejimine geçiş oldukça sıkıntılı olmuş,

³⁹ Yeldan, 2008a, age, s. 38.

⁴⁰ Ercan, Fuat. 2002. “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi I: Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması için Marksist Bir Çerçeve Denemesi”. **Praksis** 5(1): 25-75, s. 45.

devletlerin ülke içi makro iktisat politikaları uygulamasını olanaksızlaştıran eşitsiz güç ilişkileri açığa çıkmıştır.

Kapitalizme Türkiye gibi dışsal dinamiklerle sonradan, yani daha geç eklemelenen ülkelerde genel olarak üretim süreci, üretim araçları ithalatına dayanır. Dolayısıyla geç kapitalistleşen ülkeler açısından ellerinde belli bir fonun (para sermaye olarak kullanılmak üzere) varlığı özellikle kriz zamanlarında sermaye birikimi sürecinin kesintisiz biçimde devam etmesi açısından yaşamsal önem taşımaktadır. Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerin 1970'lerin ortalarından itibaren krizle beraber artan para sermaye ihtiyacına karşılık olarak erken kapitalistleşen ülkelerde de sermayenin üretken yatırımlardan kaçarak para sermaye olarak değerlendirilmesi söz konusu olmuştur⁴¹. Türkiye örneğinde ise imalat sektörünün giderek daha fazla ithal girdiye ihtiyaç duyan ara malı üretiminde yoğunlaşmasıyla döviz ihtiyacı artmış ve ihracat kapasitesinin ithalatı karşılayamaması dolayısıyla ülkede ihtiyaç duyulan döviz yaratılmamıştır⁴². Bunun anlamı dönemin imalat sektörünün yoğunluklu olarak üretim araçları üretimine dayanıyor olmasının süreç içinde ithalat gereğini de arttırması ve bunu karşılayabilmenin aynı ölçüde artan bir döviz ihtiyacını gündeme getirmesidir. Ülke içindeki üretimin maddi koşullarının yeniden üretilmesinde giderek büyüyen döviz ihtiyacı yine aynı oranda büyüyen dış borç mekanizmasının devreye sokulmasıyla kapatılmaya çalışılmıştır. Birikimin sürekliliğinin sağlanması noktasında uygulanmaya başlanan her bir üretim stratejisi kendi sınırlarını da çizer. 1960'larda yoğunlukla dayanıklı tüketim malları üretimi ile sağlanan birikimin nasıl kendi sınırlarına ulaşması üretim araçlarının (ara malı) ithal ikamesine yönelmeyi gerektirdiyse, üretim araçları üretimi ile sağlanan birikim de kendi sınırlarına ulaşmıştır. Temelde girdi ithalatı ile sürdürebilen bir üretim tercihinin ithalata bağımlı olmasının yanı sıra bu ithalatı finanse edebilecek düzenli dövize de ihtiyaç duyuyor olması, birikim tarzının kendi sınırlarını doğalında oluşturur. Bu noktada ithalatı karşılayabilecek bir ihracat faaliyeti ile yaratılabilecek döviz akışı olmadığında ekonomiler, kredi mekanizmasıyla borçlanma yoluna gideceklerdir.

⁴¹ Yaman-Öztürk Melda - Ercan Fuat. 2009. "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler". **Praksis** 19(1): 55-93, s. 58.

⁴² Öztürk, 2008, age, s. 243.

1977 yılına kadar Türkiye ekonomisindeki hızlı büyüme, yurtdışı kısa dönem finansal akımlarla devam ettirilmeye çalışılmış ve bu, ödemeler dengesinde açığının bu büyümeyi baskılamaya başlamasıyla da sona ermiştir. Krizin derinleştiği 1974-1979 ara döneminde toplam cari açığın % 80,9'unun net dış borçlanma ile finanse edilmesi bu aşamada oldukça önemli bir göstergedir⁴³. 1978 yılı Türkiye ekonomisinde belli bir istikrarın sağlanma çabalarının başladığı bir sürece işaret etmektedir. Ekonomide istikrar sağlanması çabaları temelde dönemin hükümetinin IMF'nin programıyla uyumlu istikrar paketi sunma girişimiyle başlamıştır. Türk parasının devalüe edilmesine dayanan istikrar paketi dönemin var olan güç ilişkileri dolayısıyla uygulanamamıştır. Yine ekonomide istikrarın acil olarak sağlanmasına dönük sonraki girişim, 1980 askeri darbe sonrası hükümetin 24 Ocak kararlarıyla etkili olmuş ve darbe hükümetinin baskıcı uygulamalarıyla 1983'e kadar, yani sivil hükümet iktidara gelene kadar devam ettirilmiştir. Kriz yılları devletin olduğu kadar toplumsal sınıfların da varlık koşullarını değiştirmiş ve sınıflar arası ilişki çok daha çatışmalı bir nitelik kazanmıştır. Sermaye gruplarının bu dönemde güç birliğine/işbirliğine dayalı ittifak kurmaları ve bu ittifakları kurumsallaştırmaya başladıkları yıllar olmuştur. 1971 yılında kurulan Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) internet sitesinde yer alan örgütün tarihçesinin anlatıldığı bölümdeki "...kuruluşu, işlemeyen ve kriz üreten kapalı ekonomi sistemine iş dünyasının bir tepkisi mahiyetinde oldu"⁴⁴ ibaresi bu anlamda oldukça çarpıcıdır. Birikimi ithal ikameci sanayileşme döneminde gerçekleştirmiş ve artık uluslararasılaşacak ölçüğe ulaşmış büyük sermaye gruplarından oluşan TÜSİAD'ın yukarıdaki ifadesi, kendiyle çelişmenin ötesinde çıkarlarının nasıl farklılaştığı ve bu anlamda birikim sağlayabilme koşullarının nasıl değiştiğini göstermesi ve sınıf temelli ve örgütlü olarak davranabilmesi bakımından önemlidir.

Sermayenin güç birliğine dayalı ittifakları temelde kendi birikimlerinin gerekleri/ihtiyaçları doğrultusunda belirlenir. TÜSİAD'ın hem kuruluş yılı hem de yukarıda krize dair yorumları göz önünde bulundurulduğunda bu güç birliğine dayalı

⁴³ Celasun, Merih – Rodrik, Dani. 1989. "Debt, Adjustment and Growth: Turkey". In **Developing Country Debt and Economic Performance, Volume 3: Country Studies-Indonesia, Korea, Philippines, Turkey**. Editors: Sachs, J. D. & Collins, S. M. Chicago and London: University of Chicago; Aktaran: Sönmez, Sinan. 1998. **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye**. Ankara: İmge Kitabevi, s. 467-468.

⁴⁴ Erişim Adresi: <http://www.tusiad.org.tr/tusiad/tarihce/tusiad-retro/>, Erişim Tarihi: 09.04.2013.

ittifakın nasıl ortak çıkarlar etrafında şekillenmiş olduğu daha anlaşılır hale gelmektedir. Dönemin özellikle imalat sanayinde artan döviz ihtiyacı bir anlamda üretken sermayenin uluslararası sermayeye olan bağımlılığını arttırdığı ölçüde yerli sermayenin uluslararasılaşma ihtiyacını da gündeme getirmiştir ve bu süreci hızlandırmıştır⁴⁵. Mevcut sanayileşme modelinden ihracata dönük sanayileşme modelinin düzenlenmesi⁴⁶ hem uluslararası sermayenin gerekleri doğrultusunda hem de ülke içinde yeniden değerlendirme sorunu yaşayan ve bu anlamda uluslararasılaşmak isteyen yerli büyük sermaye gruplarının çıkarları doğrultusunda gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu anlamda neoliberal bir sanayileşme kapsamında devlet eliyle sermayenin uluslararasılaşabilmesi adına yasal ve kurumsal düzenlemeler hayata geçirilmiş, birçok yeni mekanizma devreye sokulmuştur.

⁴⁵ Ercan, 2004, age, s. 18.

⁴⁶ Toplam toplumsal birikimin devamlılığı için yeni bir sanayileşme modelinin gerektirdiği düzenlemeler, ilgili politikaların uygulanabilmesi için gerekli olan yasal ve kurumsal düzenlemelerle beraber bu sürecin meşruiyetini sağlamaya dönük yeni bir değer algısının yaratılmasını da gerektirir. Yeni başlayacak sürece ilişkin bir değer algısının yerleştirebilmesi büyük ölçüde önceki dönemi olumsuzlayan bir söylem üzerinden gerçekleşir. Bunun en tipik örneği Türkiye’de başlayacak olan özelleştirme sürecinin meşruiyetinin sağlanmasına dönük, KİT’lerin olumsuzlanması üzerinden gerçekleştirilen söylemler ve tartışmalardır.

2. DIŞA DÖNÜK SANAYİLEŞME STRATEJİSİNİN DÜZENLENMESİ: 1980-1989 DÖNEMİ İHRACAT YÖNELİMLİ BİRİKİM

Türkiye ekonomisinde neoliberal birikim rejiminin düzenlenmesi 24 Ocak 1980’de alınan kararlarla başlamaktadır. 24 Ocak kararları Türkiye’de iktisadi ve siyasi bir dönüşüm noktasından çok, bunları da kapsayan bir yerden tüm toplumsal yapıyı etkileyen önemli bir kırılma noktasıdır. Bu tarihten itibaren ithal ikameci sanayileşmeden ihracat temelli, yani ihracata dayalı sanayileşmeye keskin bir liberal dönüş gerçekleşmiştir. Bu süreç, piyasa ekonomisine devlet müdahalesinin en aza indirilmesi ve tamamen özel girişime dayalı bir pazar ekonomisinin oluşturulması gibi dönemin ideolojik çerçevesini niteleyen en temel öge⁴⁷ üzerinden kurgulanmıştır.

İthal ikameci sanayileşme sürecinin tüm olanaklarından yararlanan ve belli bir donanıma erişen sermayenin uluslararasılaşma ihtiyacı ve ülkenin de ihtiyaç duyduğu kredi olanaklarına ulaşabilmesi, köklü bir iktisat politikası değişikliğini zorunlu kılmıştır. Bu dönemde, Türkiye ekonomisinin ihtiyaç duyduğu krediyi alabilmek önemli ölçüde programın gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan yasal zeminin hazırlanmasına bağlıdır. 1980’de gerçekleşen askeri darbe ve arkasından uygulamaya konulan yeni anayasaya dayalı düzen, uygulamaya konulacak olan programı önceleyen bu süreci önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Askeri darbe ile beraber ülkenin uluslararası sürece eklenebilmesi için gerekli dönüşümlerin sağlanmasında üçlü bir ittifak oluşturulmuştur⁴⁸: Belli bir donanıma ulaşmış ve uluslararasılaşmak isteyen *büyük sermaye*, 1970’li yıllardaki toplumsal muhalefetten güç kaybederek çıkmış *siyasi yapılar ve devlet*, küresel düzeyde yeniden yapılanmanın temel belirleyenleri olan *DB ve IMF* bu ittifakı oluşturmuşlardır. Bu dönemde Türkiye dâhil birçok geç kapitalistleşen ülkede ağır borç yükleri dolayısıyla, IMF ve Dünya Bankasının kontrolünde istikrar programları uygulanmaya başlanmıştır. Bu kurumlar “kısa vadede bir taraftan borçların yeniden yapılandırılmasına yönelik politikalar, diğer taraftan da ekonomilerin giderek daha fazla dışarıya açılmasını hedefleyen yurtiçi talebi daraltan, üretimi daha fazla ihracata yönlendiren politikalar önermişlerdir”⁴⁹. Bu iki

⁴⁷ Kazgan Gülten. 1988. **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**. 2. Baskı, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, s. 333.

⁴⁸ Ercan, 2004, agm, s. 20.

⁴⁹ Köse, Ahmet H. - Öncü Ahmet. 2006. **Tahsildarlar ve Borçlular: Karşı-İktisat Gözüyle Dünya Kapitalizmi ve Türkiye**. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, s. 71.

uluslararası kurum arasında IMF'nin kamu maliyesi, döviz kurları, para ve vergi politikaları odaklı, Dünya Bankasının da KİT reformu, ticaret serbestisi, kamu yatırımlarının rasyonalizasyonu ve ihracatın teşvikine odaklı bir sorumluluk alanı paylaşımı söz konusuydu⁵⁰. Böylece ekonomik çevrimde, yani yeniden üretimin sağlanabilmesi noktasında, büyük ölçüde dış borca dayanmak zorunda kalan Türkiye ekonomisinde, 24 Ocak kararlarıyla başlayan süreçte ihracata dayalı birikim rejimi uygulamaya başlanmıştır.

1980 sonrası 24 Ocak Kararlarıyla başlayan ihracata dayalı sanayileşme dönemi günümüze kadar sermaye birikimi gereklerinin değiştiği üç alt dönemi kapsamaktadır⁵¹. 1980'den 1989'da uygulamaya konan dış finansal serbestleşmeye kadar ihracat temelli sanayileşmeye dayalı bir politika izlenmiştir. İhracata dayalı sanayileşmenin bu ilk döneminin bir liberalleşme programı dâhilinde uygulanabilmesi ithalat ve ihracat rejiminin serbestleştirilmesiyle olanaklı hale getirildi. Bunun için öncelikli olarak değişken bir kur sistemine geçildi. Merkez Bankası (MB), dış dünyayla Türkiye arasındaki enflasyon oranı farkını giderme, dış ticaret hadlerindeki değişimin etkisini hesaba katma ve ihracatı teşvik-ithalatı sınırlama gibi amaçlar çerçevesinde Türk parasının değerini sürekli ayarlanabilir bir durumda tuttu⁵². Özel girişim bankalarının MB'nin belirlediği kurun üzerinde veya altında bir kurun saptayabilmesi için döviz kuru rejimi serbestleştirildi. Yine faiz hadlerinin belirlenimi serbest piyasaya bırakıldı. Bir önceki dönemde artan para sermaye ihtiyacını karşılamaya dönük bu düzenlemeyle, büyük ölçekli sermaye açısından para sermayeyi kontrol etme ve para sermaye yaratma (bankacılık sektörüne sızma vb.)

⁵⁰ Öniş, Ziya – Kirkpatrick, Colin. 1998. "Turkey and the World Bank" in **State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective**, Edited by Öniş, Ziya. İstanbul: Boğaziçi University Press, p. 130.

⁵¹ 1980 Sonrası dışa açılma süreci 1980-1989, 1989-1999 ve 2000'den günümüze olmak üzere üç alt döneme dayalı bir ayırım üzerinden açıklayan çok sayıda çalışma mevcuttur. Başlangıç veya bitiş yıllarından bir yıllık farklılıklar olsa da genel olarak bu ayırımlar sermaye birikimin değişen gerekleri doğrultusunda getirilen düzenlemeler esas alınarak yapılmıştır. Bu dönemleştirmenin kullanıldığı örnek çalışmalar için bkz.: Sönmez, Sinan. 2009. "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**, Der. N. Mütevellioğlu – S. Sönmez, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 25-75; Gültekin-Karakaş, Derya – Ercan, Fuat. 2008. "Türkiye'de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretlen ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Strateji Tercih", **İktisat, İşletme ve Finans**, 23(262): 35-55; Ercan, Fuat. 2006. "Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi", **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi** İçinde, Der: Demet Yılmaz vd. Ankara: Dipnot Yayınevi.

⁵² Kazgan, 1988, age, s. 347.

koşulları oluşturulurken⁵³, sermayenin kendi içindeki ilişkileri de değişmiş ve önceki süreçten çok daha çelişkili bir hal almıştır⁵⁴.

Yukarıdaki düzenlemelere ek olarak bu dönemde döviz üzerindeki kontrol ve yasakların hafifletilmesiyle döviz piyasasındaki serbestleşme temelde ithalat ve ihracat rejiminin serbestleşmesinin bir parçası olarak gerçekleştirildi. Dış ticaret rejimini serbestleştirmek adına bu dönemde gümrük vergilerinin düşürülmesi, devlet kontrollerinin azaltılması ve ihracatı teşvik kredilerinin verilmesi gibi bir dizi düzenleme devreye sokularak ciddi bir teşvik sistemi oluşturuldu. Yerli sermayeye dönük teşvik sistemini ülkeye yabancı sermayeyi arttırmaya dönük düzenlemeler izledi. Genel anlamda ulusal düzeyde ithal ikameci dönemin üretim merkezli sermaye yapısının para sermayeye doğru kaymış, ülkeye giren yabancı sermaye de üretken yatırım yapmak yerine yine para sermaye yönelimli yatırımlarda bulunmuş ve bu süreç ekonomideki finansallaşma eğilimini hızla arttırmıştır. Sweezy'nin ifadesiyle “ekonomünün, ılımlı bir mali eklenti tarafından kendisine hizmet edilen bir üretim sisteminden oluşan eski yapısı, ... yerini, oldukça genişlemiş olan bir mali sektörün yüksek bağımsızlık derecesine ulaştığı ve temelde üretim sisteminin tepesine oturduğu yeni bir yapıya bıraktı”⁵⁵. Bu aşamada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, Türkiye deneyiminde finansal sistemin iç ve dış serbestleşme ile genişlemesi sürecine ilişkin yapılan vurgu ile, temelde, üretici sermaye aleyhine gelişen bir süreç veya bu iki kesimin arasındaki eşitsizlik kastedilmemektedir. Tam tersine burada finansal sistemin gelişmesi, üretken alandaki sermaye birikiminin genişlemiş ölçekte yeniden üretiminin sağlanma sürecinin ihtiyaçları doğrulduğunda gerçekleşmiştir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan süreçte, yüksek faiz ve spekülasyon peşinde koşan para sermayenin egemen bir güç haline⁵⁶ gelmesi, toplumsal artı değerın bölüşümü sürecinde de farklı işlevleri olan sermayelerin konumlanışlarının değişmesini işaret etmektedir. Bunun da ötesinde denklemi toplam toplumsal birikime doğru genişlettiğimizde, bölüşüme konu olan tüm aktörlerin konumlanışlarının değiştiği

⁵³ Ergüneş, 2009, agm, s. 134.

⁵⁴ Ercan, 2004, agm, s. 22.

⁵⁵ Sweezy, Paul. 1995. “Economic Reminscenes”. Monthly Review. May 47(1): 1-11: Aktaran: Foster John B. 2008. **Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz**. Çeviren: Çiğdem Çıdamlı. İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 54-55.

⁵⁶ Köymen, 2007, age, s. 127.

görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle bu denklemde karşılığı ödenen emek zaman olarak nitelendirdiğimiz ücretlerdeki düşüş, sürecin çalışan kesim aleyhine geliştiğini göstermektedir. Bu sürecin 12 Eylül 1980’de gerçekleştirilen askeri darbeyle geldiği düşünüldüğünde, darbe sonrası temel hak ve özgürlüklere getirilen yasaklama ve baskıcı merkezi otoritenin varlığının, ülkede büyük sermayenin uluslararasılaşabilmesi ve neoliberal iktisat politikalarının uygulanması için gerekli zemini büyük ölçüde hazırladığı görülmektedir. Bu noktada da çalışanlar açısından emek piyasalarının esnekleşmesi ve ücretlerin baskılanmasına dönük politikaların uygulanması oldukça kolay olmuştur.

Devlet, neoliberalleşme döneminde temel düzenleyici otorite olarak hem sermayenin uluslararasılaşması için ihracata dayalı sanayileşmenin oluşmasında hem de toplumsal muhalefeti denetim altına alarak sürecin sürekliliğinin sağlanmasında temel bir durumundadır. İthal ikameci sanayileşme döneminde birikim mekanizmalarını, KİT sistemi ve beş yıllık planlar aracılığıyla doğrudan denetleyen devlet, ihracata yönelim altında aynı işlevini, teşvik sistemi ve ücretlerin bastırılmasına dayalı klasik iktisadi artık yaratımı mekanizmalarıyla devreye sokmuştur⁵⁷. Ekonomideki döviz darboğazı ve sermayenin uluslararasılaşma gerekleri doğrultusunda 24 Ocak kararlarıyla birlikte gündeme gelen ve özel olarak 1984’le başlayan ve 1980’lerin sonuna kadar devam eden süreç, ekonomide genel anlamda serbestleşme politikalarıyla şekillenmiştir. Bu dönemi temelde en açık biçimde şekillendiren genişlemeci para ve maliye politikalarının uygulanması olmuştur. Mevduat munzam karşılık oranının düşürülmesi⁵⁸ ve döviz tevdiat hesaplarının genişletilmesi⁵⁹ parasal genişlemeyi tetiklemiş, kamu kesimi borçlanma gereğindeki (KKBG) hızlı artışla beraber enflasyon da hız kazanmıştır. Bu ara dönemde

⁵⁷ Yeldan, 2008a, age, s. 55.

⁵⁸ Merkez Bankası, tüketiciyi koruyabilmek ve bu anlamda özel/ticari bankaların ellerinde her zaman belli bir miktar likiditeyi buldurmalarını sağlamak amacıyla, bu bankalardaki yatırılmış mevduatın belli bir miktarını bloke eder. Mevduat munzam karşılık oranı da bu bloke eden paranın, mevduata uygulanan karşılık oranını ifade etmektedir. Temelde mevduat munzam karşılık oranının yüksek veya düşük olması bankaların açacağı kredi miktarını belirler. Dolayısıyla Merkez Bankası’nın para ve kredi politikaları uygulayarak karşılık oranını değiştirebilme ve bu yolla bankaların açabilecekleri kredi hacmini, yani yaratacakları para miktarını kontrol altına alabilmesi gibi çok önemli bir işlevi vardır. Para politikasının en önemli araçlarından biri olan bu uygulamadaki temel mantık, enflasyonist dönemlerde bu oranın yüksek tutularak para arzının daraltılmaya çalışılmasıdır.

⁵⁹ Döviz tevdiat hesabı, yurt içi veya dışından gerçek ya da tüzel kişilerin herhangi bir kısıtlama olmaksızın bankalarda vadeli veya vadesiz konvertibilitesi olan döviz hesaplarını ifade eder. Bu hesaplar, döviz sıkıntısının yaşanması gibi bir durumda eldeki dövizin bankalara yatırılarak ödemelerde kullanılabilmesi amacıyla başvurulan yöntemlerden birisidir.

GSMH’de artış önemli oranlara ulaşırken, ihracatın ithalatı karşılama oranında da belirgin biçimde artmıştır. Bu noktada belirtilmesi gereken nokta, özellikle 1988’e kadar ihracatta kaydedilen büyümenin yeni yatırımlardan çok kapasite kullanım oranlarındaki artıştan kaynaklı olmasıdır⁶⁰.

Bu uygulamalara ek olarak kamu kesiminin daraltılması amacıyla özelleştirme politikaları, ihtiyaç sahiplerine dönük transfer harcamaları ve sosyal güvenlik sistemi harcamalarının kısılması uygulamalarına gidilmiştir. Çalışan kesimi doğrudan etkileyen politikalara emek piyasalarının deregülasyonu da eklenince 1980 sonrası uygulamaya konan yeni birikim rejiminin çalışanlara getirdiği yük ağırlaşmaya başlamıştır. Yeni küresel düzen sermayenin artan ölçekte yeniden üretimi için yeni pazarlara ulaşabilmesinde uluslararasılaşmasını nasıl bir zorunluluk olarak ortaya çıkarmışsa, sistemi niteleyen diğer bir unsur da küresel bir ucuz emek ekonomisinin konsolidasyonu olmuştur⁶¹. Türkiye’de 1980 sonrası reel ücretlerde gözlemlenen düşüş, emek piyasalarının düzenlenmesinde devletin alanını daraltması, sendikaların yasaklanması gibi devlet müdahaleleri uluslar arası piyasalarda rekabet gücünü arttırmak isteyen sermayenin mutlak artı değer artışı sağlayabilmesini ve sendikasız bir ortamda üretim süreçlerinde kapasite artırımına gidilmesini olanaklı hale getiren düzenlemelerdir. Dışa açılma sürecinin bu ilk dönemi genel anlamda sermayenin giderek merkezileşmesiyle artan gücünün yanı sıra sermaye içi dengelerin değişen güç ilişkileri etrafında yeniden tanımlandığı ve uluslar arası pazarla bütünleşen büyük sermayenin (banka sermayesi ile bütünleşebilmiş finans kapitalin) lehine gelişen eşitsiz bir süreci ifade etmektedir.

Yukarıda genel hatlarıyla değinilen süreç, ücretlerin düşmesi, devletin toplumsal tüketim harcamalarını kısması gibi nedenlerle daralan iç pazara dönük üretim yapan ve daha da önemlisi para sermayeye erişimi olmayan sermayeler açısından iflasların ve el değiştirmelerin yaşandığı bir süreçtir. Bunu tetikleyen temel politika olan faizlerin serbestleşmesi (piyasa koşullarında oluşumu) banka sermayesine sahip sermaye açısından bir birikim fırsatına dönüşürken, finansman sorunu yaşayan sermayeler açısından kredi koşullarının ağırlaşması sonucunu doğurmuştur. Ergüneş, devletin serbest faiz politikasıyla

⁶⁰ Yentürk, Nurhan. 2003. **Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 sonrası Krizler**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 104.

⁶¹ Chossudovsky, 1997, age, p. 17.

ülke içi tasarrufların ve atıl durumda olan para sermayenin sistem içine çekilmesinin hedeflenmiş olduğunu belirtmektedir⁶². Bu politika sonucu, kredi koşulları ağırlaşmış birçok firma ağırlaşan rekabet şartlarında ayakta kalamamıştır. Ankara Ticaret Odası'nın (ATO) kendi üyeleri arasında yaptığı bir çalışmaya göre 1986 yılında kapanan şirketlerin açılan şirketlere oranı % 4,4'ten 1990 yılında % 49,2'ye yükselmiştir⁶³. Bu dönemde büyük sermaye grupları bu işletmeleri ele geçirerek hızlı bir büyüme gerçekleştirmişlerdir⁶⁴. Hem üretken sermaye alanında iflas ve el değiştirme sürecinde hem de faizlerin getirisinin artmasıyla banka sermayesine sahip holdingler arasında rekabet hızlanmış ve sınıf içi ilişkiler önemli ölçüde dönüşmüştür. Bu sürecin önemli bir özelliği olan değişen sınıf içi ilişkilerle eş zamanlı olarak sermayenin süreçten güç kazanma veya güç kaybına uğrama pratiklerine bağlı olarak çıkarlarının farklılaşmasıyla devletle kurulan ilişkilerin de değişmesidir.

Bu dönemde uygulanan serbest faiz politikasına ek olarak devletin kamu açıklarını kapatmak için özel sektör üzerinden borçlanmaya gitmesi ülkedeki büyük sermayeye bir tür kaynak aktarım mekanizmasına dönüşmüş ve süreçten özellikle holding bünyesinde örgütlenen büyük sermaye grupları oldukça güçlenerek çıkmışlardır. Hazine Müsteşarlığı'nın verilerine göre hangi holdinglere ait olduğu istatistiklere yansımada bankalar, 1987'de devlet bonusu ve tahvillerin alımında % 77,7 oranında bir ağırlığa sahipken bu oran 1 yıl içinde % 90,5'e yükselmiştir⁶⁵. Bu dönemde devletin bankacılık kesimine bu kaynak aktarımı süreci sermayenin uluslararası sermaye ile bütünleşmesini arttırdığı ölçüde finans sektörü, sermayeler açısından oldukça karlı bir alan olmuş ve bu dönemde üretim alanında faaliyet gösteren sermayenin iç pazarın da daralmasıyla üretken yatırımlardan kaçarak para sermaye alanına kaydığı yeni bir dönemi nitelemektedir. Bu dönemde özellikle daralan iç pazarla beraber ihracata yönelemeyen sermayenin para

⁶² Ergüneş, Nuray 2008. **Bankalar, Birikim, Yolsuzluk: 1980 Sonrası Türkiye'de Bankacılık Sektörü**, İstanbul: Sosyal araştırmalar Vakfı, s. 145.

⁶³ Vatan Gazetesi, 30.11.2005 tarihli sayısından Aktaran: Kurtar Tanyılmaz, "Aslan mı Kağıttan Kaplan mı?: KOBİ'lere Dayalı Kalkınma Yaklaşımının Eleştirisi, **Ekonomik Yaklaşım**, 17 (60-61), s. 40.

⁶⁴ 1980 sonrası şirket ele geçirmeleriyle ilgili olarak bkz. Öztürk, **age**, s. 138.

⁶⁵ Devlet bonusu ve tahvil alımlarında resmi kurumların oranı 1987'de % 18,1'den 1988'de % 6,7'ye düşmüştür. Hazine Müsteşarlığı verilerinden Aktaran: Faruk Aydın, 2002, "Türkiye'de Kamu Kesimi İç Borçlanmasının Bankacılık Sektörü Bilançolarına ve Risklerine Olan Etkileri, **Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Araştırma Genel Müdürlüğü Çalışma Tebliği** No: 13, s. 7 (Tablo 3), Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Arastirma+Yayinlari/Calisma+Tebliğleri>, Erişim Tarihi: 23.02.2015.

sermayeye yönelmek zorunda kalması, çalışmanın ilk bölümünde belirtilen toplumsal artı değerler bölümünde sermayeler arası rekabetin nasıl gerçekleştiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Dışa açılmada, 1980-1989 dönemi faizlerin serbestleştirilmesi, devletin iç borçlanma politikası gibi uygulamaları yanında ithalat ve ihracatta bir dizi değişiklikle ülkedeki fon ihtiyacının karşılanması amaçlanmıştır. İhracat Teşvik Fonu oluşturulmuş ve bu yolla ihracat yapan kesime önemli bir kaynak aktarımı sağlanmıştır. Bu noktada sanayi yapısına ilişkin belirtilmesi gereken önemli bir nokta, ihracattaki artışın da büyük ölçüde kapasite kullanım oranlarındaki artışa bağlı ve bunun da kısa süreli olduğudur.

Tablo 4: 1980-1989 Dönemi Türkiye'nin Dış Ticareti

Yıllar	İhracat		İthalat		Dış ticaret dengesi	İhracatın ithalatı karşılama oranı ⁶⁶
	Değer	Değişim %	Değer	Değişim %	Değer	%
1980	2 910 122	28,7	7 909 364	56,0	-4 999 242	36,8
1981	4 702 934	61,6	8 933 374	12,9	-4 230 439	52,6
1982	5 745 973	22,2	8 842 665	-1,0	-3 096 692	65,0
1983	5 727 834	-0,3	9 235 002	4,4	-3 507 168	62,0
1984	7 133 604	24,5	10 757 032	16,5	-3 623 429	66,3
1985	7 958 010	11,6	11 343 376	5,5	-3 385 367	70,2
1986	7 456 726	-6,3	11 104 771	-2,1	-3 648 046	67,1
1987	10 190 049	36,7	14 157 807	27,5	-3 967 757	72,0
1988	11 662 024	14,4	14 335 398	1,3	-2 673 374	81,4
1989	11 624 692	-0,3	15 792 143	10,2	-4 167 451	73,6

TÜİK, Dış Ticaret, Yıllara Göre Dış Ticaret, Erişim Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, Erişim Tarihi: 23.02.2015.

Yukarıdaki tabloda Türkiye'nin 1980-1989 dönemi dış ticaretine ilişkin veriler sunulmuştur. Tabloya göre 1980 sonrası ihracatın artış oranlarının kısa süreli (1988'in sonuna kadar), istikrarsız ve ihracatın ithalatı karşılama oranında da az da olsa bir artış

⁶⁶ İhracatın ithalatı karşılama oranı en basit anlamda ithalat için gerekli olan fonun (dövizin) ne kadarının ihracattan elde edilen gelirle karşılanabildiğini gösterir. Dolayısıyla dış ticaret dengesi açısından ihracat gelirlerinin ithalat giderlerinden yüksek olması beklenilir.

gözlemlenmektedir. En yüksek değişim, 1988 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranının % 81'e yükselmesiyle gerçekleşmiştir. Bu dönemde üretken sermaye donanımında beklenen ölçekte bir artış yaşanmadığından ihracattaki artış, bir anlamda ithalatın artmasıyla paralel olarak gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle ihracattaki artış, yeni yatırımlara ve teknolojik ilerlemeye dayalı üretkenlik artışlarından çok reel ücretlerdeki gerileme sayesinde mümkün olabilmiştir⁶⁷. Bu dönemde özel sektör yatırımları madencilik ve imalat gibi üretken alanlarda azalmış, daha çok turizm ve konut sektöründe yoğunlaşmıştır. Özel sektör sabit sermaye yatırımları içinde madencilik ve imalat sanayinin payı, sırasıyla 1980 yılında % 0,5 ve % 30'ken 1989 yılında % 1,2 ve % 19,9 oranlarında gerçekleşirken turizm ve konut sektöründe, yine sırasıyla, 1980'de % 0,6 ve % 44,7'den 1989'da % 5,3 ve % 54,2'ye yükselmiştir⁶⁸. Bu yükseliş, bu çalışma açısından dönemin artan çimento talebini işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Çünkü bir anlamda, 1980'lerin sonunda devlet müdahalesiyle çimento sektöründe sermayenin merkezileşme sürecinin özelleştirmelerle sağlanmasını öncelemektedir.

Özetle bu dönemde gerçekleştirilen ihracattaki artışın sürdürülebilir olmamasının en temel nedeni, ihracata konu olan sektörlerde sabit sermaye yatırımlarının yapılmamış, bunun yerine var olan atıl kapasitenin kullanılmış⁶⁹ olmasıdır. 1989'a gelindiğinde de ihracat yönelimli birikim modelinde tıkanıklıklar söz konusu olmuştur. 1980'den başlayarak 1988'in sonuna kadar ticari ve para sermaye hareketlerinin uluslararası dolaşıma girebilmesini sağlayan düzenlemelerin devlet eliyle gerçekleştirildiği yıllardır. Süreç genel olarak değerlendirildiğinde, devletin sosyal ve ekonomik yaşamdaki rolünü azaltmasından çok, müdahalenin amaç ve biçimini değiştirdiği gözlemlenmektedir⁷⁰. Yukarıda özetlenmeye çalışan politikalar için gerekli hukuki alt yapının hazırlanmasından bu politikaların uygulanması için devreye sokulan tüm mekanizmalar temelde bilinçli bir

⁶⁷ Onaran, Özlem, 2002, "Katı Emek Piyasası Söyleminin İdeolojisi", **Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum (7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi)**, Ed: Alpay Dikmen, Ankara: İmaj Kitabevi, s. 276.

⁶⁸ DPT verilerinden aktaran: Eşiyok, Ali. 2001. "Türkiye Ekonomisinde Sabit Sermaye Yatırımlarının Gelişimi ve İhracatın Yapısı", **Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. İktisadi Araştırmalar**, GA-01-5-10, s. 5, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası, Erişim Adresi: http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2001-GA/GA-01-05-10_Turkiyede_SSYlarinin_Gelisimi_ve_Ihracat.pdf, Erişim Tarihi: 23.02.2015.

⁶⁹ Öniş, Ziya 1998, **State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective**, İstanbul: Boğaziçi University Press, p. 20.

⁷⁰ Sönmez, Sinan. 1994. "Kriz, Devlet Müdahalesi ve Özelleştirme". **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 54.

devlet müdahalesinin araçları durumundadır. Devletin ekonomik yaşamda itici güç olabilmesi için kurulan KİT'ler nasıl ithal ikameci dönemde devlet müdahalesinin açığa çıkan biçimleriyse, 1980 sonrası dönemde bu kurumların yine devlet tarafından özelleştirilmesi bilfiil bir devlet müdahalesidir. Dolayısıyla neoliberalleşme döneminde yapılması öncelikli olarak planlanan KİT'lerin özelleştirilmesi süreci, bu anlamda devletin ekonomideki ağırlığının zayıflamasından çok müdahalesinin aldığı bir biçime işaret etmektedir. Bunun temelinde de özelleştirmenin özellikle sistemin kriz zamanlarında birikimin önündeki tıkanıklıkların aşılması noktasında bir fon sağlama mekanizması olması yatmaktadır. Bu anlamda KİT'lerin kurulması, savaş sonrası bir ülke ekonomisinde yaratılmak istenen sermaye birikimi sürecinde ülkede geniş halk kitlelerine istihdam ve gelir sağlamanın yanında özel sektöre de ucuz girdi sağlayan temel bir mekanizmayken, KİT'lerin satılması da (özelleştirme) yine sermaye birikimi yaratılmasında temel bir kaynak aktarım mekanizması olarak kullanılmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümünde tartışılacağı gibi özelleştirmenin bir kaynak aktarım mekanizması olarak tanımlanması, servetin devlet müdahalesiyle el değiştirmesi ve özel sektör açısında yeni bir birikim sağlama alanı olarak işlev görmesine işaret etmektedir.

Genel olarak, ihracata dayalı sanayileşme dönemi (1980-1989) sadece mal ve para hareketlerinin uluslar arası dolaşımını sağlamaya dönük merkezi düzenlemelerin gerçekleştirildiği bir süreci değil, aynı zamanda 1990'larda başlayacak ve 2000'li yıllarda hızlanacak olan özel kesime servet aktarımı sürecinin, yani özelleştirmelerin uygulanabilmesi için gerekli yasal zeminin oluşturulduğu bir süreci de işaret etmektedir. Dolayısıyla çalışmanın izleyen bölümünde öncelikle özelleştirme sürecini hazırlayan yasal zeminin oluşturulmasına dair kısa bir çerçeve sunulacaktır. Tüm bu düzenlemelerin Türkiye'de toplam toplumsal sermaye birikimi sürecine konu olan aktörlerin bölüşüm süreçlerini nasıl etkilediği diğer alt başlıkta tartışılacaktır. Özelleştirme süreci çimento sektörü örneğinde sadece değişen bir mülkiyet yapısına işaret etmemektedir, aynı zamanda sektörde sermayenin merkezileşmesinin bizzat devlet müdahalesiyle nasıl gerçekleştirildiğini de göstermektedir.

2.1. Özelleştirme Sürecini Hazırlayan Yasal Zeminin Oluşturulması

Özelleştirme süreci, mülkiyet yapısını değiştirdiği ölçüde bölüşüme konu toplumsal sınıfların bu süreçteki konumlanışlarını da belirler. Dolayısıyla özelleştirme süreci bir yönüyle toplumun belli bir kesimi için yeni rant alanları anlamına gelirken, bir başka kesim için de işsizlik, ücretlerin düşmesi gibi çok başka bir süreci işaret etmektedir. Türkiye pratiğinde özelleştirmeler KİT'lerin özel sektöre devri ile başlamıştır. Çalışmanın bu bölümü, KİT'lerin özelleştirme sürecini hazırlayan yasal zeminin nasıl oluşturulduğuna ilişkin kısa bir açıklamaya ayrılmıştır. Bu açıklama bugün çimento sektörü örneğinde özelleştirmeyle yaratılan merkezileşme, merkezileşmeyle değişen bölüşüm ilişkilerini önceleyen sürecin anlaşılmasında oldukça önemlidir.

Cumhuriyet döneminin ilk KİT'i olan Türkiye Sanayi ve Maadim Bankası, sonrasında onun yerini alan Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi bankası kanunlarında, daha sonra Sümerbank'ın hukuki yapılarına ve görevlerine dair ilk düzenlemeler yapılmış, 1938'de çıkarılan 3460 Sayılı kanun ile idare ve denetim anlamında ortak bir statü kazandırılmıştır⁷¹. Takip eden ikinci genel düzenleme 1964 yılında 440 sayılı yasa ile yapılmış ve *“Sermayelerinin yarısından fazlası tek başına veya birlikte Devlet'e ve iktisadi devlet teşekküllerine ait olup, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan ve kuruluş kanunlarında be kanuna tabi olacakları belirtilen teşebbüslerdir”* şeklinde tanımlanmıştır. 1982 anayasasında KİT'lerin denetimi başlığında kamu işletmeleri tanımlanması dışında 1983'te çıkarılan 60 sayılı kanun hükmünde kararname (KHK) 2929 Sayılı Kanun⁷² olarak yasalaşmış, ardından da 233 Sayılı KHK ile yürürlükten kaldırılmıştır. Genel olarak KİT'lere ilişkin çıkarılan KHK'lar bir öncekinin hükümlerini iptal eden düzenlemeler içermiş, özelleştirme süreci tamamlanana kadar da KİT'leri kapsayıcı bir yasa çıkarılmamıştır.

Türkiye'de gerçekleştirilmesi planlanan özelleştirme uygulamalarının toplumsal anlamda meşruiyetinin sağlanması büyük ölçüde 1980 sonrası gerçekleştirilmiştir. Askeri darbe ile başlayan liberalleşme hareketleri bir önceki ithal ikamesi dönemde uygulanmakta olan özel kesim teşviki, kaynak aktarımı, rant sağlama gibi politikalarından kesin bir kopuşu

⁷¹ Sayıştay, **Kamu İşletmeleri 1999 Genel Raporu**, s. 1 Erişim Adresi: <http://www.sayistay.gov.tr/rapor/rapor2.asp?id=19991> Erişim Tarihi: 08.10.2014.

⁷² 2929 Sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Kuruluşları Hakkında Kanun

değil, bir sürekliliği ifade etmiştir. Belli sermaye kesimlerine uygun koşullu kredi sağlama, kamu-özel kesim ortaklığında olan karma teşebbüslerde özel kesime kaynak aktarılması, büyük kentlerde çıkarılan imar izinleriyle rant dağıtımı, birçok alanda ihale yöntemleriyle belli firmaların kayırılması ve kamu kuruluşlarında üretilen bazı girdi fiyatlarının bilinçli bir biçimde düşük tutulması 1980 sonrası süreçte de devam etmiştir⁷³. Bazı girdi fiyatlarının düşük tutulmasıyla da belli başlı sanayi kollarında faaliyet gösteren sermaye ve sermaye gruplarına devlet eliyle maliyet avantajı yaratmak amaçlanmıştır. Dolayısıyla toplumsal alanda da KİT'lerin zararına üretim yaptığı, karlı ve verimlilikten uzak olduğu ve bu anlamda da devletin sırtında yük oluşturduğu vurguları, sermayeye kaynak aktarım aracı olarak kullanılmaları bağlamında doğrudur. Bir başka ifadeyle, özelleştirmeye zemin hazırlayan bu sürecin, yani KİT'lerin devlete olan yükünün yine hükümetlerin bilinçli müdahalesinin bir sonucu olduğu sorunun temelini oluşturmaktadır. Bu gerçekliğe rağmen, 1984'ten itibaren özelleştirmelerin, KİT'lerin verimsizliği ve devlete getirdiği yük üzerinden bir söylemle yasal düzeyde meşruiyetinin sağlanmasına dönük çalışmalar başlatılmıştır.

Neoliberal iktisat politikaları kapsamında özelleştirme süreci 1984'e kadar gerçekleştirilen politikalara konu olmamışsa da ilk dönem yapısal uyum programları sırasında, kamu kesimi reformu kapsamında KİT'lerin ticarileştirilmesi bu anlamda önemli bir yer tutmuştur. 1984 yılından itibaren de dönemin hükümeti (Anavatan Partisi-ANAP) özelleştirme sürecini başlatmıştır. 1980-1984 döneminde, Türkiye DB'den beş kere yapısal uyum kredisi almış ve KİT'lerin ticarileştirilmesi ve karlılığının arttırılmasına dönük uygulamalar önemli ölçüde bankanın yönlendirmesi doğrultusunda gelişmiştir. 1982 Haziranında DB'nin hazırladığı Türkiye'ye verilen krediler bağlamında performans denetleme raporunda, KİT'lere ilişkin durum değerlendirmesi ve KİT reformuna önemli bir yer ayrılmıştır. Raporda yer alan "KİT'lerin önemli miktardaki kaynak üzerindeki egemenlikleri, bu kaynakları optimal etkinliğin altında kullanmaları ve bunun da Merkez Bankası ve bütçe üzerinde enflasyonist eğilimli finansal taleplerle sonuçlandığı"⁷⁴ yönündeki eleştiri oldukça önemlidir. Çözüm noktasında da rapor, KİT'lerin yönetimi ve

⁷³ Boratav 2008, age, s. 201.

⁷⁴ World Bank. 1982. Turkey's Structural Adjustment: A Program Performance Audit Report", Operation Evaluation Department, Report No: 4015, p. 25. Erişim Adresi: <http://documents.worldbank.org/curated/en/1982/06/725646/turkey-structural-adjustment-loan-projects>, Erişim Tarihi: 04.05.2012

fiyatlandırmasında daha fazla özerklik, etkinliğin artırılmasını teşvik etme, emek istihdamı zorunluluğundan kurtulması, bütçe ve MB kredi desteği arama gereğini azaltma politikalarını sunmaktadır⁷⁵. Bu noktada belirtilmesi gereken, KİT'lerin MB ve bütçeden destek taleplerinin azaltılması ve karların yükseltilmesi fiyatların deregülasyonu ile gerçekleştirilmiştir. Bu noktada belirtilmesi gereken bu dönemde KİT'lerde gözlemlenen karlılığın verimlilik artışından kaynaklanmadığı, büyük ölçüde yüksek fiyatların bir sonucu olduğudur⁷⁶.

Özelleştirme sürecinin başlatılabilmesi için gerekli olan yasal kurumlar 1984 yılında Başbakanlığa bağlı Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Özelleştirme sürecinin yönetimi ile ilgili olarak kurulan bu kurum, doğrudan başbakan ve bakanlar kuruluna bağlı ve diğer kurumlardan tamamen özerk ve esnek olarak tanımlanmıştır⁷⁷. Bu anlamda kurumun tanımı gereği özerk olması, iktidar partisine meclisten bağımsız hareket etme zeminini de hazırlamış oluyordu. Kurumun özerk olmasına, yine meclis onayı gibi bürokratik engellere takılmayacak biçimde bütçe dışı fonlarının bazı harcamalar için kullanılabilmesinin de eklenmesi, dönemin hükümetine önemli bir hareket kabiliyeti kazandırmıştır. Temelde ANAP'ın zaten yayınladığı ilk seçim ve hükümet programında devletin rolünü tanımlayarak özelleştirmenin temel politikalarından olduğunun da altını çizmesi, ekonomide devletin rolüne ilişkin görüşlerini ortaya koymuştur.

“İktisadi kalkınmada devletin doğrudan yürüteceği faaliyetler genel olarak bütün millete hizmet veren, esas itibarıyla altyapı mahiyetindeki işler yapılmasıdır... Devlet sanayi ve ticarete ana prensip olarak girmemelidir. İstisnai olarak geri kalmış bölgelerde sınai tesisler kurabilirse de, bu teşebbüsler kısa zamanda millete devredilmelidir”⁷⁸.

Hükümet programına uygun olarak, ANAP, 1984'te köprü ve baraj gibi yapılara ait bazı gelir ortaklığı senetleri satışını “... tasarruf sahiplerinin dikkatlerini ilgilerini özelleştirmedeki hisse senedi satışı uygulamaları için yönlendirme isteğinin bir ifadesi

⁷⁵ World Bank. 1982, **age**, p. 25.

⁷⁶ Öniş, Ziya. 1991. “The Evaluation of Privatization in Turkey: The Institutional Context of Public-Enterprise Reform”, **International Journal of Middle East Studies** 23(2): 162-176, p. 165.

⁷⁷ Tanım için bkz: Tarihçe Bölümü, **Erişim Adresi: <http://www.toki.gov.tr>**, **Erişim Tarihi: 24.09.2014**.

⁷⁸ ANAVATAN PARTİSİ, 1983. **ANAP Hükümet Programı**, s. 92. Erişim Adresi: <http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/> Erişim Tarihi: 25.09.2014.

olarak...”⁷⁹ başlatmıştır. Sermaye Piyasasını da canlandıracağı düşünülen hisse senedi satışında istenilen başarı yakalanamamış ve özelleştirmede blok satış yöntemine geçilmiştir. Öncesinde ise Morgan Quaranty Trust bankasının DPT’ye sunduğu rapor uyarınca 32 KİT özelleştirilebilme ölçütlerine göre sınıflandırılmış ve devletin çimento sektöründeki fabrikaları bu anlamda tümüyle ve hemen satılabilir olarak gruplandırılmıştır⁸⁰.

Türkiye’de özelleştirme uygulamalarına dönük ilk yasal düzenleme 1984 tarihinde çıkarılan 2983 Sayılı Kanundur. Bu kanuna göre KİT ve KİT’lere ait tesislere, hisse senedi alma yoluyla gerçek ve tüzel kişilerin ortak olabilmelerine veya işletme hakkının belli süreler için devrine olanak sağlanmıştır. Kamu kuruluşlarının özelleştirme kapsamına alınması ve uygulama sürecine ilişkin ilk düzenleme ise 1986’da çıkarılan 3291 Sayılı kanunla söz konusu olmuş ve Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu (TKKOK) özelleştirme sürecindeki yetkili karar organı olarak tanımlanmıştır. 1990 yılında 473 sayılı KHK ile kurum “Kamu Ortaklığı İdaresi (KOİ)” ve “Toplu Konut İdaresi (TOKİ)” olmak üzere bölünmüş ve KOİ, 1992’deki 473 sayılı KHK ile adı değiştirilene kadar (Kamu Ortaklığı Yüksek Kurulu-KOYK) özelleştirme konusunda görevli olmuştur. Sürece genel olarak bakıldığında hükümetlerin bir önceki KHK’yı devre dışı bırakan yeni KHK’lar çıkarması ile devam ettiği görülmektedir. Daha da önemlisi 1990’ların başında kamu kurum ve mallarının yabancı sermayeye satılması/devredilmesi hakkında yasal bir düzenleme olmadan, çimento sektöründe özelleştirmesi yapılan ilk beş fabrikanın Fransız sermayesine satılması bu konuda oldukça çarpıcı bir örnektir.

1990’lı yılların başında özelleştirme programının başlatılabilmesi ve bu noktada gündeme gelen idari anlamda yeniden yapılanma ihtiyacı çerçevesinde bir dizi çalışma başlatılmış ve 1994 yılında sürece ilişkin olarak bir dizi KHK çıkarılmıştır. Bu süreçte özelleştirme sürecinin KHK’lar üzerinden yürütülmesi zorlaşmış ve bu alanda özelleştirmeye ilişkin esasların üzerinde uzlaşma sağlanabilecek bir kanunun kapsamında düzenlenmesi ihtiyacı gündeme gelmiştir. Bu ihtiyaç üzerinden 1994 yılında 4046 Sayılı Özelleştirme Kanunu yürürlüğe girmiştir. 4046 sayılı kanunla özelleştirme politikası

⁷⁹ Aksoy Şinasi A. 1994, “**Türkiye’de Özelleştirme**”, Özelleştirme Tartışmaları. Editör: Aykut Polatoğlu, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, s. 111.

⁸⁰ Aksoy, 1994, **age**, s. 111.

yeniden düzenlenirken, en önemli değişim özelleştirilebilir nitelikte olan tüm mal ve hizmetin kapsamının genişletilmiş olmasıdır.

2.2. Neoliberal Politikaların Toplumsal Sınıflar Açısından Sonuçları ve Temel Sosyal Politika Sorunları

Kriz zamanlarında sermayenin artan para sermaye ihtiyacı sermaye içi rekabeti şiddetlendirdiği gibi hem sermayenin kendi içindeki hem de emek ile arasındaki çelişkiyi de arttırır. Dolayısıyla rekabetin çok daha çelişkili ilişkileri içerdiği noktada sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminde de artış söz konusu olur. Merkezileşme ve yoğunlaşma arttıkça sermaye açısından farklı ölçekteki sermayenin çıkarları farklılaşacağından hem aynı sektördeki hem de farklı kesimlerdeki sermayelerin kendi içindeki eşitsizlikler de artmaktadır. Neoliberalizmle beraber artan işsizlik, daralan sosyal güvenlik ağı, güvencesiz çalışma, ücretlerde düşüş gibi sorunlar dolayısıyla sınıflar arası eşitsizlik de ülkelerin en önemli sorun alanı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu anlamda devletin alanın daraltılmasına dönük küresel baskı gruplarının varlığı birçok ülkede sosyal devlet uygulamalarını törpülemiş ve böylece sınıfsal eşitsizlikler önemli ölçüde artmıştır.

Ulusal bir ekonomide, bir yandan neoliberal politikaların uygulanması sürecinde hükümetler makroekonomik politika alanları daraltılırken bir yandan da üretim ve uluslar arası ticarete şiddetlenen rekabet ülke içindeki çelişkileri de şiddetlendirmektedir. Bunun en görünür yüzü olarak yoksulluk, işsizlik ve çalışan kesim açısından da güvencesizlik sorunları açığa çıkar. Bu sorunların arttığı noktada toplumdaki sınıfsal eşitsizlikler de artar. Kapitalizmde sınıfsal eşitsizlikler, sadece maddi anlamda, yani servetin veya gelirin eşitsiz dağılımını içermez, aynı zamanda daha iyi yaşam koşullarına erişimdeki fırsat eşitsizlikleri de içerir. Genel anlamda sınıf eşitsizlikleri rekabet, egemenlik, direnç ve hatta itaatkâr olma veya çatışmayı da üreten temel bir alandır. Dolayısıyla bu çatışma ve rekabet alanı sadece kendi içinde değerli belli mallar için olmaz, aynı zamanda yine kendi içinde değer içeren belli şartlar, deneyimler, ilişkiler ve yaşam tarzları için de gerçekleşir⁸¹. Sosyal politikanın unsurlarından biri olan fırsat eşitliğinin varlığı buna çok tipik bir örnektir. Bu noktada devletin hangi düzenleme araçlarını ne ölçüde devreye soktuğu, sosyal politikanın kapsayıcılığı gibi emeğin yeniden üretimini belirleyen tüm gündelik yaşam pratikleri

⁸¹ Sayer, Andrew. 2005. **The Moral Significance of Class**. New York: Cambridge University Press, s. 96.

belirleyici olmaktadır. Emeğin yeniden üretimi yemek-içme-barınma gibi temel ihtiyaçlarla ilgili ev içi faaliyetleri de içeren bir yerden, toplumun maddi hayatın üretim ve yeniden üretimi noktasında devreye soktuğu tüm ilişkiler seti ile ilgilidir⁸². Genel anlamda 1970'lerin ikinci yarısında krizle açığa çıkan ve 1980 sonrası sürecin gelişmesine zemin hazırlayan sermayenin uluslararasılaşma ihtiyacı, tekil büyük sermaye gruplarının devletle ilişki kurma biçimini ve düzeyini de dönüştürmüştür. Bu dönüşümü devletin müdahale biçimleri ve bu müdahalelerin emek gücü üzerindeki etkileri üzerinden anlamaya çalışmak, 1980 sonrası sınıf ilişkilerinin açıklanabilmesinde oldukça önemlidir. 1980 sonrası devlet müdahalelerinden birisi emek cephesinde gözle görünür değişiklikle kendini göstermiştir: İthal ikameci dönemde yoğunlukla uygulanan mutlak artı değer arttırılmasına dayalı çalışma ve üretim sistemleri, yerini, giderek nispi artı değer arttırılmasına dayanan yeni çalışma ve üretim sistemlerine bırakmaya başlamıştır. Aşağıda ayrıntılı biçimde değinileceği gibi part-time çalışma, güvencesiz ve kısa süreli çalışma gibi enformel biçimlerin gündeme gelmesi nispi artı değer arttırılmasına dönük olarak gerçekleştirilen uygulamalardır. Dolayısıyla neoliberal iktisat politikaları sadece Türkiye ve benzer gelir grubu ülkelerinde değil enformelleşmenin yaygınlaştığı bütün ülkelerde çalışanlar açısından ortak sorunlara kaynaklık etmiş ve bu anlamda bir disiplin olarak sosyal politikanın çalışma alanını genişletmiş ve derinleştirmiştir.

Hem erken kapitalistleşen ülkelerde, hem de Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde neoliberal birikim rejiminin toplumsal sonuçları temelde söz konusu ülkedeki sosyal politikanın etkinliğinin ve/veya yetersizliğinin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Bunun nedeni de tanımı gereği sosyal politikanın mevcut ekonomik sistemin toplumsal sınıflar arasında olası tüm eşitsizlik ve adaletsizlikleri gidermeye dönük önlemleri içeriyor olması dolayısıyla⁸³. Bu noktada 1970'lerin ikinci yarısından itibaren serbest piyasa ekonomine geçişin bir yandan ekonomiye devlet müdahalesinin en aza indirilmesini gerektirmesi, bir taraftan da devletin sunmakta olduğu mal ve hizmet üretiminin özel sektöre devri, emeğin yaşam koşullarında yarattığı değişimleri ikili bir ayrımla açıklamayı gerektirmektedir. İlki fabrika içinde üretimin örgütlenme biçiminin emek sürecindeki etkisidir. Bu çalışma saatlerinden ücret sistemine, sendikacılıktan, üretim

⁸² Power Marilyn. 2004. "Social Provisioning as a Starting Point for Feminist Economics". **Feminist Economics** 10(4): 3-19, p. 7.

⁸³ Talas, Cahit. 1997. **Toplumsal Ekonomi**. Ankara: İmge Yayınevi, s. 5.

sürecindeki güç ilişkilerine kadar bir dizi pratik üzerinden açıklanmak durumundadır. Çalışmanın son bölümü Türkiye’de çimento sektörü üzerinden emeğin üretim sürecinin incelenmesine ayrılmıştır. Bu bölüm ise yukarıda sözü edilen ikinci ayırım olan refah harcamalarının kısılması, özelleştirme gibi politikalarla emeğin yeniden üretim maliyetlerindeki artışın niteliği ve boyutlarının incelenmesine ayrılmıştır.

Türkiye’de refah rejimi uzun yıllar sosyal korumanın sosyal sigorta kurumuna bağlı olması dolayısıyla bir kurum olarak sosyal sigorta üzerinden incelenmiştir. Devletin neoliberal iktisat politikaları çerçevesinden geçirdiği dönüşüm ve temel sosyal politika sorunlarının çeşitlenmesi ve iç içe geçmesi dolayısıyla bu alana dönük kapsamlı bir araştırma ve inceleme oldukça zorlaşmaktadır. Yine de Türkiye’de temel sosyal politika sorun alanları olarak, *istihdam/işsizlik*, ücretleri de kapsayacak biçimde *gelir dağılımı ve yoksulluk*, *enformel çalışma/güvencesizlik* ve *sosyal güvenlik sistemine* değinmek, sorunun anlaşılması noktasında asgari düzeyde bir fikir verecektir. Ulusal bir ekonomide istihdam yaratılması, yani emek gücünün üretim sürecinde kullanılması gelir etmenin ve bu anlamda emek gücünün yeniden üretiminin en temel yollarından birisidir. Aşağıda Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) Hanehalkı İşgücü Anketlerinde kurumsal olmayan nüfusun dört yıllık aralıklarla ve cinsiyete göre işgücü durumları verilmektedir. Verilerin kadın ve erkek olarak ayrı olarak sunulmasında ise cinsiyetler arası işgücüne katılma, işsizlik ve istihdam oranlarında kendi içindeki eşitsizliği de gösterebilmek amaçlanmıştır.

Tablo 5: Hanehalkı Temel İşgücü Göstergeleri

Yıllar*	İşgücüne Katılma Oranı (İKO) (%)			İşsizlik (%)			İstihdam (%)		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
1988	81,2	34,3	57,5	7,5	10,6	8,4	75,1	30,6	52,6
1992	79,4	32,6	55,8	8,6	7,8	8,4	72,6	30,4	51,1
1996	77,6	32,6	55,8	8,6	7,8	8,4	72,6	30,4	51,1
2000	73,5	23,8	48,5	6,4	5,8	6,2	68,9	22,4	45,4
2004	72,1	25,1	48,4	10,0	10,0	10,0	64,9	22,6	43,6
2008	70,9	25,1	47,6	10,8	12,4	11,2	63,2	22,0	42,2
2012	71,9	30,7	51,0	7,9	11,6	9,1	66,2	27,2	46,4
2014	70,9	29,7	50,0	9,4	11,8	10,1	64,2	26,2	44,0

*1988-1996 arası ve 2012 yılı verileri Ekim ayı, 2000 ve 2004 yılları IV. Dönem verileri ve 2014 yılı verileri Ocak ayı verileridir. Kaynak: TÜİK, Hane Halkı İşgücü İstatistikleri⁸⁴.

Neoliberal birikim rejiminin dayalı olduğu model karlardaki yükselişin, ücretlerdeki ilk düşüşleri karşılayabilecek yeterli yatırımı harekete geçireceği ve dolayısıyla yeterli istihdamı yaratacağı varsayımı üzerine kurulmuştur⁸⁵. Yukarıdaki tabloya bakıldığında yeterli istihdamın yaratılamaması sorununun yanında hem işgücüne katılım oranlarında, hem de istihdam oranlarında sürekli bir düşüş eğilimi gözlemlenmektedir. İşgücüne katılım oranı (İKO) bir ekonomide istihdam edilenlerle işsizlerin toplamının aktif nüfusa oranını, yani işgücüne dahil olan kesimin toplam aktif nüfus içerisindeki nispi ağırlığını göstermesi dolayısıyla önemli bir göstergedir. Türkiye’de 1970 ve 1975 yıllarında bu oran sırasıyla % 71,76 ve % 68,46 iken⁸⁶ 1980 sonrası aşamalı olarak düşüşe geçmesi oldukça önemi bir sorundur. Türkiye’de 1980’li yıllardan itibaren İKO’nun aşamalı olarak düşüyor olması hem mevcut emek piyasası ile ilgili hem de genel anlamda çalışma hayatı ile ilgili bir dizi sorunun varlığına işaret etmektedir. Sendikal faaliyetlerin etkinliğinin azaldığı, güvencesiz çalışmanın ve kayıt dışı istihdamın yaygınlaştığı, satın alma gücünün önemli ölçüde düştüğü bir ülkede toplam İKO’nun düşüş eğilimi göstermesi anlaşılır bir durum olmaktadır.

⁸⁴ TÜİK, Hane Halkı İşgücü İstatistikleri, **Eski Seri-Temel İşgücü Göstergeleri**. Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007, Erişim Tarihi: 12.11.2014.

⁸⁵ Keyder, 1993, age, s. 85.

⁸⁶ DPT. 1985. V. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989, s. 131. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 12.11.2014.

Yarı zamanlı çalışma ve performansa dayalı ücret sistemine geçiş gibi esnek üretim biçimlerin yaygınlaştırılması, devletin emek piyasalarına müdahalelerinin azaltıldığı bir ortamda, insanların çalışma arzusunu kırabileceği gibi çalışmakta olan nüfus için de önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Neoliberal iktisat politikalarına geçiş sürecinde DPT'nin hazırladığı 1985-1989 dönemini kapsayan V. BYKP'de "... 'Eşit İşe Eşit Ücret' ilkesi, verimlilik ve liyakat değerlendirmelerini de kapsayan "Eşit Prodüktif Emeğe Eşit Ücret" ilkesi ile birlikte uygulanacaktır"⁸⁷ ifadesi bu anlamda oldukça dikkat çekicidir. Teorik olarak performansa dayalı olarak ücretin belirlenmesi, eşit işe eşit ücret ilkesinden de vazgeçildiği anlamına gelmektedir. Tüm bunlara ek olarak, kadın nüfusun kendi içinde İKO'ya bakıldığında erkek işgücüsüyle arasında büyük bir eşitsizlik olduğu görülmektedir. Türkiye'de mevcut refah sisteminin, kadınları aile içindeki toplumsal cinsiyete dayalı rolleri olan annelik, eş olma ve bu anlamda bağımlı nüfus olarak görme idealini⁸⁸ değiştirmesi kadınlara dönük sosyal politikaların üretim sürecini hem de mevcut düzenlemelerinin etkinliğini arttıracaktır.

İKO'nun düşme eğilimine ek olarak istihdam oranlarına bakıldığında yıllar itibariyle benzer bir düşme eğilimi göze çarpmaktadır. İstihdamdaki düşüşün yanı sıra istihdam edilenlerin kendi içindeki durumunda da 2013 hane halkı işgücü anketi sonuçlarına göre sosyal güvenlik sistemine dâhil olmayan kayıtsız çalışanların oranının % 36,7 olduğu görülmektedir⁸⁹. Kayıtsız çalışmanın bir başka boyutu ise cinsiyetler arası eşitsizliktir: Aynı verilerine göre toplam erkek çalışanlar arasında kayıtsız çalışma oranı %30'ken, bu oranın kadın çalışanlarda % 52'dir. Sosyal güvenlik sistemi dışında çalışma için sosyal güvencesinin olmamasının yanı sıra işte de güvencesiz çalışma anlamına gelmektedir. Kadın erkek işgücü arasındaki eşitsizliğin yanı sıra genel olarak Türkiye'de kayıtsız çalışma önüne geçilmesi zorunlu bir sosyal politika sorunu olarak varlığını sürdürmektedir. Formel alanda yeterli istihdamın yaratılmamasından kaynaklı olarak işgücü enformel çalışma biçimlerine yönelmiş, bu da güvencesiz ve düşük ücretli çalışma dolayısıyla sömürünün yoğun biçimde yaşandığı bir üretim biçiminin hızla

⁸⁷ DPT, 1985, *age*, s. 134.

⁸⁸ Dedeoğlu Saniye. 2012. "Equality, Protection or Discrimination? Gender Equality Policies in Turkey". *Social Policy* 19(2): 269-290, s. 274.

⁸⁹ TÜİK, **İşgücü İstatistikleri: 1988-Ocak 2014**. Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007. Erişim Tarihi: 14.10.2014.

yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Formel alanda ise özellikle 1980 sonrası taşeronlaşma, fason üretim gibi üretimin esnekleşmesi kayıtlı çalışanlar açısından düzensiz ve yoğun çalışma saatleri, kısmi zamanlı ve geçici ve özellikle düşük katma değerli sektörlerde ucuz ve sendikasıız emek istihdamı anlamına gelmiştir.

1980 sonrası Türkiye’de ekonomi politikaları ile paralel olarak üzerinde durulması gereken bir başka sosyal politika alanı sosyal güvenlik sistemidir. Türkiye’de sosyal güvenlik sistemi düzenli ücretli işgücüne ek olarak esnaflık gibi diğer istihdam türlerindeki nüfusun fazlalığı nedeniyle kapsayıcılığı oldukça geniştir. Sosyal güvenlik sisteminde sigortadan yararlanma koşulları her zaman siyasi mücadele ve manipölasyonlara konu olmuş bir alandır⁹⁰. Dolayısıyla emeklilik yaşı gibi konularda bugüne kadar çok sayıda değişiklik yapılmıştır. Bu konuda 1992 yılında neoliberal politikalar uyarınca devletin alanının küçültülmesi doğrultusunda kamu sektörü çalışanlar için emeklilik yaşı ve çalışılan sürede hafifletilmeye gidilmiş ve erken emeklilikle çalışan sayısı düşürülmeye çalışılmıştır. Türkiye’deki sosyal güvenlik sisteminde bir başka önemli düzenleme ise 2007 yılından itibaren sosyal güvenlik sisteminde Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu ve Bağ-Kur’un tek çatı altında toplanması olmuştur. Yeni sistemde “devlet memurları, hizmet akdine göre ücretle çalışanlar, tarım işyerinde ücretle çalışanlar, kendi hesabına çalışanlar ve tarımda kendi hesabına çalışanları kapsayan beş farklı emeklilik rejiminin, aktüeryal olarak hak ve yükümlülüklerinin eşit olacağı”⁹¹ tek bir emeklilik rejimi esas alınmıştır. Aşağıdaki tabloda 1975’den 2009 yılına kadar Emekli Sandığı, SGK ve Bağ-Kur dâhil sosyal sigorta sistemine kayıtlı nüfus gösterilmektedir. Tabloda kadın çalışanlar için bir ayrıştırma yapılmamış olduğundan cinsiyete dayalı veriler bulunmamaktadır.

⁹⁰ Arın, Tülay, “Refah Devleti: Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu”, **Neoliberalizmin Tahribatı: 2000’li Yıllarda Türkiye**, Haz: Balkan, N-Savran, S., İstanbul: Metis Yayınları, s. 78.

⁹¹ Genel Tanıtım, Erişim Adresi: <http://www.sgk.gov.tr>, Erişim Tarihi: 23.01.2015.

Tablo 6: Sosyal Sigorta Kurumlarının Kapsadığı Nüfus

KURULUŞLAR	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2009
I. EMEKLİ SANDIĞI TOPLAMI	4.413.901	5.384.620	5.795.647	6.445.900	7.185.004	7.372.907	8.448.727	9.028.211
1. Aktif Sigortalılar	1.092.000	1.325.000	1.400.000	1.560.000	1.880.403	1.936.695	2.150.362	2.241.418
2. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul, yetim)	340.699	454.016	597.207	706.202	952.360	1.296.935	1.595.973	1.795.334
3. Bağımlılar (1)	2.981.202	3.605.604	3.798.440	4.179.698	4.352.241	4.139.277	4.702.391	4.991.459
II. SSK TOPLAMI	8.236.422	10.674.172	13.576.258	19.487.970	28.523.960	22.741.166	29.104.207	34.264.467
1. Aktif Sigortalılar	1.823.338	2.204.807	2.607.865	3.286.929	4.208.761	5.283.234	6.965.937	9.057.358
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	-	-	-	300.000	980.841	843.957	266.558	52.116
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar	-	-	18.300	74.407	253.463	184.675	178.178	191.800
4. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul, yetim)	289.870	635.815	1.070.681	1.596.634	2.337.755	3.339.327	4.308.186	5.290.415
5. Bağımlılar (1)	6.123.214	7.833.550	9.879.412	14.230.000	20.743.140	13.089.973	17.385.348	19.672.778
III. BAĞ-KUR TOPLAMI	3.270.570	4.540.317	8.000.756	11.332.686	11.832.714	13.687.447	14.290.187	14.705.935
1. Aktif Sigortalılar	816.555	1.100.500	1.681.747	1.967.379	1.791.246	2.220.014	2.103.651	1.832.133
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	-	-	-	106.019	78.973	216.532	239.388	389.791
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar	-	-	244.818	752.075	799.132	876.148	1.011.333	1.014.948
4. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul ve yetim)	4.350	138.317	294.496	595.889	880.820	1.277.444	1.600.294	2.088.146
5. Bağımlılar (1)	2.449.665	3.301.500	5.779.695	7.911.324	8.282.543	9.097.309	9.335.521	9.380.917
IV. ÖZEL SANDIKLAR TOPLAMI	115.872	196.130	288.977	312.186	291.247	306.766	307.161	331.205

1. Aktif Sigortalılar	48.000	77.737	76.778	84.072	70.854	118.485	75.685	109.668
2. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul, yetim)	-	11.943	21.230	32.409	51.948	59.940	76.027	82.459
3. Bağımlılar (1)	67.872	106.450	190.969	195.705	168.445	128.341	155.449	139.078
V. GENEL TOPLAM	16.036.765	20.795.239	27.661.638	37.578.742	47.832.925	44.108.286	52.150.282	58.329.818
1. Aktif Sigortalılar	3.779.893	4.708.044	5.766.390	6.898.380	7.951.264	9.558.428	11.295.635	13.240.577
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	-	-	-	406.019	1.059.814	1.060.489	505.946	441.907
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar	-	-	263.118	826.482	1.052.595	1.060.823	1.189.511	1.206.748
4. Toplam Aktif Sigortalılar	3.779.893	4.708.044	6.029.508	8.130.881	10.063.673	11.679.740	12.991.092	14.889.232
5. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul, yetim)	634.919	1.240.091	1.983.614	2.931.134	4.222.883	5.973.646	7.580.480	9.256.354
6. Bağımlılar (1)	11.621.953	14.847.104	19.648.516	26.516.727	33.546.369	26.454.900	31.578.710	34.184.232
VI. SİGORTALI NÜFUS ORANI (Yüzde)	39,7	46,5	54,6	66,3	76,8	68,2	76,0	80,4
VII. GENEL NÜFUS TOPLAMI	40.347.719	44.736.957	50.664.458	56.709.000	62.304.000	64.695.517	68.582.000	72.561.312

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler (Tablo VIII), Sosyal Sigorta Programlarının Kapsadığı Nüfus⁹²

⁹² Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>, Erişim Tarihi: 23.01.2015.

Yukarıdaki tabloya göre sigortalı nüfus oranının düzenli olarak arttığı görülmektedir. 1975 yılında sigorta kapsamındaki nüfusun genel nüfusa oranı % 39,7 iken 2009 yılında bu oran % 80'i geçmiştir. Bu artış olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilse de asıl sorun, artışın sigorta kapsamındaki aktif nüfusun artışından çok bağımlıların sayısının fazlalığı dolayısıyla olmasıdır. Somutlaştırmak gerekirse, 2009 yılı verilerine göre aktif nüfusun toplam sigorta kapsamındaki nüfusa oranı % 25 iken bağımlı nüfusun oranı % 58'den fazladır. 2000 yılından 2009 yılına kadar geçen 9 yıllık sürede aktif nüfus sayısı 3.209.492 kişi artarken bağımlı nüfusta 7.729.332 kişilik bir artış olmuştur. Dolayısıyla artışın çok büyük bir bölümü bağımlı nüfusu yansıtmaktadır. Bu verilerden hareketle Türkiye'deki sosyal sigorta sisteminin en temel sorununun ülkenin demografik ve iktisadi gerçekleri ile liberal sosyal güvenlik varsayımlarına göre kurulmuş bir sosyal güvenlik sisteminin birbiriyle uyuşmaması olduğu söylenebilmektedir⁹³.

Üretimin esnekleşmesinin bir uzantısı olarak 1980 sonrası emek piyasalarında gözlemlenen bir diğer dönüşüm ücret politikaları olarak karşımıza çıkmaktadır. İthal ikameci dönemin kitlesel üretim için geniş bir iç pazar yaratılmasında ücretlerin belli bir düzeyin üzerinde tutulması politikasından, krizle beraber sermayenin uluslararasılaşma ihtiyacı ve dış ticarete rekabet avantajını sağlayabilmesi adına ülke içinde ücretlerin düşük tutulması yoluyla maliyetlerin düşürülmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda iş hukukunun yeniden düzenlenmesi ve bir süre devam eden sendikal ve yasal sınırlamalar ülkedeki güç dengelerini tamamen değiştirmekle kalmamış, gelirin emek aleyhine yeniden dağılımını da belirlemiştir⁹⁴. Kayıtlı işgücünün önemli bir kısmının istihdam edildiği imalat sanayinde ücretlerdeki düşme eğilimi buna örnek olarak verilebilir⁹⁵. Verili toplumsal ilişkilerde belli bir ücret karşılığı çalışmak gelir elde etmenin ve bu anlamda temel ihtiyaçları

⁹³ Arın, 2004, *age*, s. 81.

⁹⁴ Onaran Özlem. 2004. "Emek Piyasasına Dayalı Yapısal Uyum: Katılık Miti". **Neoliberalizmin Tahrifatı: 2000'li Yıllarda Türkiye** 2. Editörler: Balkan, Neşecan ve Savran, Sungur. İstanbul: Metis Yayınları, s. 214.

⁹⁵ Ücretlerdeki düşme eğilimi ile ilgili olarak imalat sanayi örneğinde yapılmış bazı çalışmalar için bkz: Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011), **Ücretli Emek ve Sermaye: Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları**, Yordam Kitap, İstanbul; Onaran, Özlem. 2009. "Wage Share, Globalization and Crisis: The Case of the Manufacturing Industry in Korea, Mexico and Turkey", **International Review of Applied Economics** 23(2): 113-134; Boratav Korkut. 2005. *age*; Yeldan 2008a, *age*; Köse, Ahmet H. & Öncü, Ahmet. 2000. "İşgücü Piyasaları ve Uluslar arası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 sonrası dönemde Türkiye İmalat Sanayii". **Toplum ve Bilim**. Güz (86): 72-90.

karşılabilmenin en olağan yolu olduğu düşünülürken 1980 sonrası ücretlerdeki düşüş eğilimi gelir yetersizliği ve yoksulluğa dair belli ölçüde de olsa bir fikir verebilmektedir.

3. 1989-1999 ARASI PARA SERMAYE YÖNELİMLİ BİRİKİM SÜRECİ VE ÖZELLEŞTİRMELER

1980’de dış ticaretin serbestleşmesiyle başlayan, düşük ücret politikası, teşvikler ve kapasite artırımı ile desteklenen ihracattaki artış, 1988 yılından itibaren ciddi bir duraklama dönemine girmiştir. 1989’dan itibaren 1990’lı yılların sonuna kadar süren dönemde finansal mekanizmalar üzerinden uluslararası para sermayenin içselleştirilmesi yönelimli bir strateji izlenmiştir. Ercan bu süreci, sermayenin değişen koşulları altında güç kazanma ve bazıları için de ayakta kalma mücadelesi adına tüm toplumsal kaynaklar/olanakların sermaye birikimi adına hızla tüketildiği ya da ilkel sermaye birikim dönemine özgü bir dizi araçla talan edildiği bir dönem olarak tanımlamaktadır⁹⁶.

Sözü geçen toplumsal kaynakların ve/veya olanakların sermaye birikimi adına tüketilmesi süreci, Türkiye deneyiminde sermayenin kendi içindeki ayrımlar çizgisinin belirginleştiği, sermayeler arası fraksiyonların oluştuğu ve sermayenin bir sınıf olarak davranmasının ötesinde ortak çıkarlar etrafında örgütlendiği bir dönemi de ifade etmektedir. Bu dönemi bir önceki süreçten farklılaştıran temelde sermaye birikimi gerekleri olarak açığa çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, ithalata dayalı sanayileşmede, sermaye birikimi sağlayabilmenin gerekleri üretken sermaye üzerinden biçimlenirken, 1980 sonrası süreçte bu gereklilik para sermayeye üzerinden gerçekleşmiştir. Rudolf Hilferding sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma (tekelleşme) eğiliminden hareketle, sermayenin birikimin gelişiminin en yüksek aşamasında para sermaye ve sanayi sermayesinin bütünleşmesi ile finans kapital oluşumunun nasıl bir bütün olarak ulusal sermaye üzerindeki kontrolünü yoğunlaştırdığını belirtir⁹⁷. Dolayısıyla Türkiye’nin neoliberal iktisat politikalarının ikinci ara dönemi olan 1989-1999 arası uluslararası para sermayenin içselleştirildiği geldiği bir süreci nitelemektedir.

⁹⁶ Ercan, 2004, agm, s. 13.

⁹⁷ Hilferding, 1981. age, p. 225.

1988'den itibaren var olan ihraç yönelimli birikimin tıkanmasıyla 1989'da uygulanmaya başlanan dış finansal serbestleşme⁹⁸ ile beraber büyük sermayenin uluslar arası para akımlarıyla bütünleşmesinin arttırıldığı yeni bir dönem başlamıştır. Finansal serbestleşme dönemi, Türkiye ekonomisinin tüm mali sisteminin döviz işlemleri ve sermaye hareketlerini içerecek biçimde serbestleşmesini ifade etmektedir. Bu politika ile planlanan, ülkedeki yatırımlar için gerekli olacak tasarrufların faizde degülasyon ve sermaye kazancı ile yüksek dilimdeki gelir vergilerinin düşürülmesi yoluyla arttırılması ve yabancı sermayenin önündeki engellerin kaldırılmasıyla da ekonomik büyüme sağlanıyordu⁹⁹. 1987 yılında % 9,5 olan gayri safi yurt içi hâsılanın (GSYH) yıllık büyüme oranı, 1988'de % 2,3'e düşmüştü¹⁰⁰. GSYH'deki dramatik düşüşün yanı sıra 1980'lerde ciddi biçimde bozulan gelir dağılımının düzeltilmesi yönündeki baskıların yoğunlaşması ve 1988'de reel ücretlerin artık sürdürülemez düzeylere inmiş olması¹⁰¹ bu serbestleşme politikası kararının arkasında yer alan başlıca nedenlerdir¹⁰². Bu nedenlere kamu finansmanı araçlarının (ör. vergi gelirleri) giderek artan bütçe açıklarını karşılamada yetersiz kalması ve ülkedeki yetersiz sermaye birikimi eklendiğinde, 1989'da gerçekleştirilen finansal sistemin uluslar arası sermaye akımlarının önündeki engellerin kaldırılıp serbestleşmesiyle para sermaye yönelimli yeni birikim rejimine fiilen geçilmiş oldu.

⁹⁸ 1989 yılında 32 No'lu Kararla beraber tüm döviz işlemleri ve sermaye hareketleri serbest bırakılmıştır. Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar, Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Bottom+Menu/Banka-Hakkında/Kanun+ve+Mevzuat/Kambiyo>, Erişim Tarihi: 24.02.2015.

⁹⁹ Sönmez, 2009, age, s. 41.

¹⁰⁰ World Bank, Title: Economy & Growth, GDP growth (annual %), Erişim Adresi: <http://data.worldbank.org/indicator>, Erişim Tarihi: 25.02.2015.

¹⁰¹ Celasun, Merih – Aysıt Tansel, 1993. "Distributional Effects and Saving Investment Behavior in a Liberalizing Economy: The Case of Turkey", **METU Studies in Development**, 20 (3): 269-298'den Aktaran: M. Celasun. 2002. "2001 Krizi, Öncesi ve Sonrası: Makroekonomik ve Mali Bir Değerlendirme", **Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum**, (7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi), Ed: Alpay Dikmen, Ankara: İmaj Kitabevi, s. 34.

¹⁰² Celasun, 2002, agm, s. 34.

1989'da gerçekleştirilen tüm mali sistemin serbestleştirilmesi, izleyen süreçte, zayıflığını özellikle 1994, 1998 ve 2001 krizlerinde finansal spekülasyonlara duyarlı, istikrarsız bir ekonomi yaratarak¹⁰³ gösterse de devletin kısa vadeli ve yüksek faizle borçlanması, çoğu sermaye gruplarına ait olan bankaların uluslar arası finans sistemi ve devlet borçları arasında aracılık yaparak büyük miktarlarda fon birikimi sağlayabilmelerine ve ülkede yaratılan artı değere finansal mekanizmalarla el koyabilmelerine olanak sağlamıştır¹⁰⁴. Yılmaz'a göre bu süreçte, "uluslar arası finans sermayesine dayalı kısa vadeli hareketler, Türkiye'deki içsel sermaye birikiminin kesintisiz devamlılığının sağlanması noktasında zorunlu bir biçime dönüşmüş ve devlet borçlanması da sermayeye kaynak aktarımının önemli bir aracı haline gelmiştir"¹⁰⁵. 1983'te KKBG'nin GSYH'ya oranı % 3,7'den 10 yıl içinde % 7,7'ye yükselmiştir¹⁰⁶. Borçlanmadaki artışa paralel olarak büyük sermaye gruplarının bu dönemde bankacılık sektöründe aynı mekanizmaları kullanarak yer aldıkları görülmektedir¹⁰⁷. Özetle 1989 sonrası gözlemlenen finansal genişleme büyük ölçüde kamu açıklarının finansmanı üzerinden gerçekleşmiştir. Dolayısıyla finansal kesim ile reel kesim (üretken ve ticari) arasındaki ilişki borçlanma üzerinden kurulmuş ve yukarıda da belirtildiği gibi bu da belli kesimler açısından önemli bir birikim sağlama mekanizmasına dönüşmüştür. Aşağıdaki tabloda sekiz yıllık periyotlar üzerinden Türkiye'de bankaların faiz gelirlerinin toplamı gösterilmektedir.

¹⁰³ Bedirhanoğlu Pınar - Yalman Galip. 2010. "State, Class and the Discourse: Reflections on the Neoliberal Transformation in Turkey" in **Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries: Policy, Dilemmas, Economic Crises, Forms of Resistance**. Edited by Saad-Filho, A. New York: Routledge, p. 110-111.

¹⁰⁴ Öztürk, 2010, **age**, s. 129.

¹⁰⁵ Yılmaz Zafer. 2003. "Günümüz Türkiye'sinde Devlet ve Hâkim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi". **Praksis** 9(1): 55-92, s. 80.

¹⁰⁶ Kamu Finansmanı Tablo V: Kamu Kesimi Genel Dengesi (1975-2010), Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>, Erişim Tarihi: 08.12.2014.

¹⁰⁷ Bu konudaki örnek çalışmalar için bkz. Öztürk, 2010, **age**; Ergüneş, 2009, **age**; Ergüneş, N. 2008. **1980 Sonrası Türkiye'de Bankacılık Sektörü: Bankalar, Birikim, Yolsuzluk**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Tablo 7: Bankaların Faiz Gelirleri (Milyon Dolar)

	Kamu Bankaları	Özel ve Yabancı Bankalar	Yatırım ve Kalkınma Bankaları
1971-1979	4.035	4.737	2.248
1980-1988	16.163	19.512	2.252
1989-1997	60.514	68.630	6.208

Veriler “56. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Bankacılık Sistemi İstatistikleri” dosyasında yer alan istatistiklerden hareketle hesaplanmıştır. Erişim Adresi: [http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-\(1958'den-itibaren\)-/1271](http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-(1958'den-itibaren)-/1271), Erişim Tarihi: 03.03.2015.

Yukarıdaki tabloya göre 1971-1979 döneminde özel sektör bankaları ile kamu bankalarının faiz gelirlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bu fark 1989'dan itibaren açılmış ve 7 milyon dolardan fazla gerçekleşmiştir. Yatırım ve kalkınma bankalarının faiz gelirlerine bakıldığında 1980 öncesi ve sonrası ilk dönemde belirgin bir artış kaydedilmemiş, fakat 1980'deki finansal serbestleşmeyle başlayıp 1997'ye kadar devam eden sekiz yıl içinde faiz gelirleri 2,7 kat artmıştır. Faiz gelirleri içinde menkul değerlerden alınan faizlerin payına bakıldığında özel kesim bankalarında 1988'de % 20 olan pay bir yıl içinde % 25'e yükselmiştir¹⁰⁸. Aynı pay yatırım ve kalkınma bankaları için 1988'de % 2,3'den % 4,8'e yükselmiştir. 1995 yılına gelindiğinde menkul kıymetlerden alınan faizlerin toplam faiz gelirleri içindeki payı özel sektör bankaları için % 34'e ve yatırım ve kalkınma bankaları için ise % 11' yükselmiştir. Dolayısıyla finansal serbestleşme para sermaye açısından oldukça önemli miktarlarda birikim sağlayabilmenin önünü açmıştır. İlgili istatistikte bu birikimin ne kadarının kamu kesimi tahvil, senet ve bonolarından oluştuğunu göstermese de “menkul değerlerden alınan faizler” kaleminin toplam faiz gelirlerindeki payı birikimin kaynağına dair bir fikir verebilmektedir.

Sermaye açısından bu süreçte ülkede yaratılan artı değerden pay alabilmenin para sermayeyi ele geçirmekten geçmesi, yani sermayenin para sermayeyi içselleştirme süreci sınıf içi çelişkilerin artmasına yol açmıştır. Bu anlamda para sermayeyi ele geçirme/kontrol altına alma mücadelesi, dönemin sermayeler arası rekabeti niteleyen unsur olarak öne

¹⁰⁸ Gelir-Gider Tablosu, “56. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Bankacılık Sistemi İstatistikleri” dosyasında yer alan istatistiklerden hareketle hesaplanmıştır. Erişim Adresi: [http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-\(1958'den-itibaren\)-/1271](http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-(1958'den-itibaren)-/1271), Erişim Tarihi: 03.03.2015.

çıkılmaktadır. Dolayısıyla bu ara dönemde sermaye birikiminin gerekleri öncelikle para sermayeyi ele geçirebilmesi ile belirlenmiş, bu anlamda üretken sermayenin bankalar kurması, satın alması ve/veya para sermaye ile ortaklıklar kurması söz konusu olmuştur. Bu dönemde artan devlet borçları üzerinden birikim sağlayabilmeleri ve holding tipi örgütlenmeyle kendi holding şirketlerine finansman sağlayabilmeleri olanaklı hale gelmiştir. Genel olarak 1980'ler Türkiye'si bireysel sermayeler açısından finansal sermayeyi¹⁰⁹ kontrol altına alma, sermaye grupları açısından para sermaye ele geçirme mücadelesi vererek birikimlerini arttırma ve bu anlamda çeşitli yöntemlerle birer banka sahibi oldukları bir dönemi ifade etmektedir¹¹⁰. Bu yöntemler, gerçekleştirilen yasal düzenlemeler çerçevesinde 1980'lerde önce yerel bankaların ulusal bankalara dönüştürülmesi, sonrasında banka kurmanın önündeki engellerin kaldırılmasıyla beraber bankaların kurulması ve yabancı bankalarla ortaklıklar kurarak gerçekleşirken, 1990'larla beraber kalkınma ve yatırım bankalarının kurulması ve özelleştirmeler yoluyla banka satın almalar şeklinde gerçekleşmiştir. Özelleştirme çerçevesinde Sümerbank ve Etibank (satış öncesi bankacılık faaliyetleri üç farklı banka üzerinden ayrılmasıyla) dört sermaye grubu arasında paylaştırılmıştır¹¹¹. Aşağıdaki tabloda 1980'den 1998'e kadar Türkiye'deki banka sayıları gösterilmektedir.

¹⁰⁹ Finansal Sermaye kavramı üretim devam edebilmesinde, yani P...M...M'...P' çevriminin gerçekleştirilmesini sağlayan bir fon gibi işlev görmektedir. Üretim çevrimin devam edebilmesi normalde üretilen ürünün pazarda paraya çevrilebilmesine bağlıken, finansal sermaye bu bağımlılığı ortadan kaldırır. Sermayenin finansal sermayeye erişimi üretimin para sermayeye dönmesini beklemeksizin çevrimi devam ettirebilmesini olanaklı hale getirir. Finansal sermaye de yarattığı bu fonun karşılığında üretim sonucu yaratılan artı değerden pay alır.

¹¹⁰ Ergüneş, 2009, **age**, s. 134.

¹¹¹ Ergüneş, 2009, **age**, s. 140.

Tablo 7: 1980-1998 Yılları Arası Türkiye'deki Banka Sayısı

Yıllar	Kamu	Özel	Yabancı	Yatırım	Toplam
1980	12	24	4	3	43
1981	12	24	6	3	45
1982	12	24	9	3	48
1983	13	19	10	3	45
1984	12	19	13	3	47
1985	12	20	15	3	50
1986	8	24	17	6	55
1987	9	24	17	6	56
1988	8	25	19	8	60
1989	8	24	21	9	62
1990	8	25	23	10	66
1991	8	26	21	10	65
1992	6	31	20	12	69
1993	6	32	20	12	70
1994	6	29	20	12	67
1995	5	32	18	13	68
1996	5	33	18	13	69
1997	5	36	18	13	72
1998	4	38	18	15	75

56. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Bankacılık Sistemi İstatistikleri, Erişim Adresi: [http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-\(1958'den-itibaren\)-/1271](http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-(1958'den-itibaren)-/1271), Erişim Tarihi: 03.03.2015.

Yukarıdaki tabloya göre 1985'den itibaren kamu bankalarını sayılarında azalma gözlemlenmektedir. Buna karşın özellikle 1989'daki finansal serbestleşmeden itibaren 1998'e kadar özel sektör banka sayısında hızlı bir artış söz konusudur. Kurulan banka sayısındaki en büyük artış, kalkınma ve yatırım bankaları sayısında gözlemlenmektedir. 1985'de kalkınma ve yatırım bankalarının sayısı 3'ken 1998'de beş kat artmış ve 15 bankaya yükselmiştir.

1986-1998 döneminde Türkiye'nin en büyük çimento üreticilerinin bakıldığında büyük bölümünün holdingler bünyesinde örgütlenmiş ve/veya sermaye grubuna bağlı banka/finans kurumlarının olduğu görülmektedir. Çimsa ve Akçansa, OYAK ve Uzanlar'a ait olan Rumeli Holding çimento grubu buna örnek olarak gösterilebilmektedir. Şirketlerin 1998 yılı gelir tabloları incelendiğinde net dönem karlarının çok büyük bir bölümünün

faaliyet dışı (diğer faaliyetler) gelirlerden oluştuğu görölmektedir. 1998 yılı Türkiye'nin en büyük çimento üreticilerinden olan OYAK çimento grubu bünyesinde Adana Çimento'nun net dönem karının % 82'si faaliyet dışı karlardan oluşurken Akçansa ve Çimsa'da bu oran sırasıyla % 56 ve % 43'tür¹¹². Rumeli holding'e bağlı fabrikaların ve holding bünyesindeki bankanın bilgilerine ulaşılammıştır. Genel anlamda dönemin birikim koşullarına paralel olarak çimento sektöründe, özellikle büyük sermaye açısından birikimin büyük ölçüde finans kesiminden sağlandığı görölmektedir. Şirketlerin toplam varlıklarına bakıldığında Çimsa'nın toplam varlıklarının yaklaşık % 8'i, Akçansa'nın % 10'u ve OYAK'a bağlı Adana çimentonun % 13'ü kamu kesimi tahvil, senet ve bonolarından oluşmaktadır¹¹³. Dolayısıyla bu dönemde izlenen devlet politikası üretken sermaye açısından da önemli bir birikim sağlama aracına dönüşmüştür.

1989'da finansal serbestleşmeyle başlayan sürece bakıldığında devletin özel kesim üzerinden borçlanarak izlediği politika hem para sermayeyi hem de üretken ve ticari sermayeyi de içerebilen finans kapital için önemli bir kaynak aktarımına dönüşmüştür. Bu aşamada belirtilmesi gereken dönemin birikim gereklerinin nasıl finans kapital üzerinden biçimlenmişse, özelleştirmenin de sermayenin birikim sağlama noktasında devlet eliyle bir kaynak aktarım mekanizması olarak aynı rolü üstlenmiş olmasıdır. David Harvey ekonomideki finansallaşma ve özelleştirme uygulamalarının "mülksüzleştirerek birikim" in temel özelliklerinden ikisi olarak nitelendirir¹¹⁴. Bu bölümde başlıklandırılmış olan 1989-1999 döneminde ülkedeki birikim, reel sektördeki yatırımlarla değil, yani *üretim alanıyla değil bölüşüm alanıyla ilgili bir dizi düzenlemelerle gerçekleştirilmiştir*. Dolayısıyla izleyen bölümde özelleştirme, bölüşüm ilişkileri çerçevesinde yeniden tanımlanmış ve Türkiye'deki çimento sanayi örneği üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

¹¹² Adana Çimento, Çimsa, Akçansa'nın 1998 yılına ait mali tabloları, Erişim Adresi: <http://www.borsaistanbul.com/veriler/verileralt/mali-tablolar-arsiv?umiocldxlvjclnhm>, Erişim Tarihi: 04.05.2015.

¹¹³ Adana Çimento, Çimsa, Akçansa'nın 1998 yılına ait mali tabloları, Erişim Adresi: <http://www.borsaistanbul.com/veriler/verileralt/mali-tablolar-arsiv?umiocldxlvjclnhm>, Erişim Tarihi: 04.05.2015.

¹¹⁴ Harvey, tüm dünyada uygulanan neoliberal iktisat politikalarının geniş halk kitlelerinin mülksüzleştirilerek sağlanan birikime dayandığını belirtir. Mülksüzleştirerek birikim ise özelleştirme, finansallaşma, krizin manipülasyonu ve yönetimi ve devletin yeniden dağıtımcı rolü bu süreci biçimlendiren temel araçlardır. Detaylı bilgi için bkz. Harvey, David. 2007. **A Brief History of Neoliberalism**, New York: Oxford University Press, pp. 160-165.

3.1. Çimento Sektöründe Özelleştirme Süreci

Genel anlamıyla özelleştirme olgusu devlete ait olan mülkiyetin özel sektöre satılması sürecini nitelemek amacıyla kullanılsa da, kavramsal olarak içerdiği anlam çok daha geniştir. Özelleştirme bir yönüyle de devlet ait işletmelerin ötesinde su işleri (dağıtım), çöplerin toplanması gibi bazı belediye hizmetlerinin özel kesim tarafından sunulması etkinliklerini de içermektedir¹¹⁵. Çalışmanın konusu dolayısıyla özelleştirme kamu varlıklarının, bir anlamda servetin el değiştirmesi sürecine işaret etmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, teorik anlamda da özelleştirme, ülkedeki birikim sürecinin koşullarına bağlı olarak bölüşüm ilişkilerinin yeniden tanımlanması üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Daha açık bir ifadeyle özelleştirme dönemin Türkiye’inde bölüşümün aslında merkezi olarak yeniden tanımlandığı ve aldığı yeni biçim ön kabulünden hareketle incelenmektedir.

Türkiye örneği başta olmak üzere, bir ülkede özelleştirmenin gündeme gelmesi bir anlamda dünya ekonomisindeki birikimin koşullarının değişmesi ve dolayısıyla söz konusu ülkedeki birikimin koşullarının da buna göre belirlenmesi anlamına gelmektedir. Süreç ise, doğal olarak, temel tasarruf sahibi olan devletin rolü üzerine tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Özelleştirmenin temelde devletin ekonomiden çekilmesiyle alanını daraltması, gücünün azalması, geri çekilme vb gibi konum alışların temel aracı olarak tanımlanması özelleştirme karşıtlarının da aynı argümanı yeniden üreterek tartışmalara katılmalarına neden olmaktadır. Devletin rolünün, gücünün ve/veya etkinliğinin azalması olarak süreci ele alan yaygın bakış açısının aksine Öniş, Türkiye deneyiminden çıkan bir sonuç olarak özelleştirmenin her zaman devletin geri çekilmesi ile sonuçlanmadığını vurgulamaktadır:

“Devletlerin geri çekilmesi ve tabana yayılma dikotomisi aslında yüzeysel ve yanıltıcıdır. Liberalleşme ve özelleştirme deneyimlerini izleyen devletin geri çekilmesi değil, daha çok devletin yeniden örgütlenmesi ve yeniden inşasıdır”¹¹⁶.

¹¹⁵ Bennett Anthony. 1997. “The Measurement of Privatization and Related Issues” in **How does Privatization Work? Essays on Privatization in Honour of Professor V.V. Ramanadham**. Edited by Bennett, Anthony. New York: Routledge, p. 5.

¹¹⁶ Öniş, Ziya. 1998. “Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy” in **State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective**, Edited by Öniş, Ziya. İstanbul: Boğaziçi University Press, p. 153.

Öniş'in ifadesinde özellikle son cümledeki devletin geri çekilmesinden çok yeniden örgütlenmesi ve yeniden inşasına dair yapılan vurgu oldukça önemlidir. Temelde devletin rolü büyük sermayenin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi sürecinden ayrı tutulamaz¹¹⁷. Dönemsel olarak sermayenin birikim gerekleri değiştikçe buna paralel olarak devlet de bir yeniden yapılanmaya gidecektir. Dolayısıyla özelleştirme uygulamaları da ülkedeki birikimin gerekleri doğrultusunda bölüşümün sermaye lehine yeniden düzenlenmesinde bir devlet müdahalesi olmasının yanı sıra kendini yeniden inşa ettiği bir süreci de işaret etmektedir. Harry Braverman devleti vergilendirme, dış ticaretin düzenlenmesi, kamusal araziler, ticaret ve yönetim gibi fonksiyonların yerine getirilmesi sürecinde ilgili güç ve serveti hem yasal hem de yasadışı araçları devreye sokarak özel grupların eline doğru hortumlayan bir motor hizmeti üzerinden tanımlamaktadır¹¹⁸. Söz konusu olan özelleştirme olduğunda, Türkiye gibi bazı ülkelerde henüz yasal zemin tam anlamıyla oluşturulmadan bazı sektörlerde devlet mülkiyetinin özek sektöre devrinin gerçekleştiği görülmektedir. Genel anlamıyla 1970'li yıllarla birçok ülkede başlayan özelleştirme deneyimleri öncelikle kamusal olarak sürecin meşruiyetinin sağlanması dönük tartışmalarla başlar. Bu tartışmaların da temel olarak *düzenlemenin başarısızlığı* iddiası üzerinden inşa edildiği görülmektedir. Türkiye deneyiminde özelleştirme tartışmaları genel anlamıyla *devletin sırtındaki kambur* nitelemesi üzerinden devam etmiştir.

Justin Malbon bu tartışmalarda öncelikle düzenlemenin başarısızlığının veri kabul edilip reforme etmek/yenilemek gibi seçenekler düşünülmeden vazgeçilmesi, sunulan mal ve hizmetlerin bazılarının nitelikleri gereği doğal tekel olmaları ve yine bazılarının da oldukça ucuz olması ve fırsat eşitliği temelinde sunulması dolayısıyla doğrudan kamu çıkarı gözetilmesi nedeniyle kendi içindeki mantık hatalarına dikkati çekmektedir¹¹⁹. Yine de burada unutulmaması gereken, özelleştirme yanlıları açısından bu tartışmaların kamunun gözünde gerçekleştirilecek olan sürecin meşruiyetinin sağlanması gibi çok önemli bir rolünün olduğudur. Genel anlamda gerçekleşen düşünsel dönüşüm ve söylemler, bir yandan sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen politikaların

¹¹⁷ Poulantzas, Nicos. 1975. *Classes in Contemporary Capitalism*, London: NLB, p. 81.

¹¹⁸ Braverman, Harry. 1998. **Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century**. New York: Monthly Review Press, p. 197.

¹¹⁹ Malbon, Justin. 1998. "Gaining Balance on the Regulatory Tightrope" in **Who Benefits from Privatisation**, Edited by Hossain, Moazzem & Malbon, Justin. New York: Routledge, p. 9.

toplumdaki ortak çıkarların inşasına uygun olarak sunulabilmesi sağlamış, diğer yandan belirli KİT'ler etrafında oluşan bölüşüm ilişkilerinin de sermaye lehine yeniden düzenlenmesinde gerekli olan siyasal bir irade oluşturulmasında önemli bir rol üstlenmiştir¹²⁰.

Bu tartışmalar çerçevesinde düzenlemenin başarısızlığı argümanı kendi içinde tekelin olumsuzluğu, devlet işletmelerinin karlılık ve etkinlikten uzak olması gibi devam etmekte olan sürecin olumsuzluğu üzerine kurgulanmış bir dil üzerinden gerçekleştirilir. Dolayısıyla ülke açısından özelleştirme sürecinin tamamlanmasıyla beraber getireceği faydalar;

- girişimsel anlamda verimlilik ve etkinlik arttırılacak
- piyasada rekabet yaratılacak, ve
- özellikle ülke ekonomisi için gerekli olan fon yaratılmış olacaktır.

Girişimsel anlamda verimlilik ve etkinliğin arttırılacağı önkabulü, özelleştirme tartışmalarında KİT'lerin verimsiz ve etkin olmadığı saptamasından hareketle yapılmıştır. Kamu kuruluşları personel, muhasebe, yatırım gibi konularda özel sektör kadar serbest olmaları ve istihdam sağlama gibi sosyal amaçlarının da olması, kamu kuruluşlarını özel kesim ile karşılaştırıldığında verimlilik ve etkinlikte dezavantajlı bir konuma sokmaktadır¹²¹. Yine de çimento sektörü özelinde mülkiyet şekli ve firmanın etkinliği arasında bir ilişki olmadığı söylenebilmektedir¹²². Dolayısıyla bir işletmenin etkin ve verimli çalışabilmesinin söz konusu işletmenin kamu kurumu olup olmamasından bağımsız bir durumdur. Yine de Türkiye'de özelleştirme tartışmalarının etrafında gerçekleştiği temel konulardan biri etkinlik/verimlilik sorunu olmuştur. Bu anlamda özelleştirme söz konusu işletmelerde etkinliğin sağlanmasında en temel çözüm olarak öne sürülmüştür.

¹²⁰ Ataay, Faruk. 2003. "Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?". **Praksis** 9(1): 221-246, s. 223.

¹²¹ Falay, Nihat. 1994. "Özelleştirme Yöntemleri ve Sorunları". **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 31.

¹²² Zaim, Osman & Çakmak, Erol H. 1994. "Kamu Sektörü, Özelleştirme ve Etkinlik". **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 162.

“Piyasada rekabet” argümanı da temelde, devletin belli bir sektörde var olan mülkiyetinin özelleştirme ile elden çıkarılarak çok sayıda özel sermayenin rekabetine açılmasını niteler. Çalışmanın ilk bölümünde kapitalist üretim ilişkilerine dair temel mekanizmalar ve dinamikler açıklanırken, sermayenin doğası gereği merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminde olduğundan söz edilmişti. Dolayısıyla sermayenin tekelleşme eğilimi çok sayıda aktörün olduğu bir piyasada da vardır, aynı zamanda tek üretici olduğu tekel durumunda da var olan pozisyonunu koruması temel amacı olmaktadır. Türkiye’de çimento fabrikalarının özelleştirilmesi deneyiminde satılan fabrikaların yarısından çoğunun biri yabancı olmak üzere 3 sermaye grubu (Societe Des Ciments Francais, Sabancı-Oyak ve Rumeli Holding) arasında dağıtılmış olması çok sayıda üreticinin rekabetine açma amacıyla oldukça çelişkili görünmektedir. Bu durum, çimento sektöründe pazarın, dağıtımın zor ve maliyetli olması nedeniyle coğrafi koşullara göre belirlendiği Türkiye’de belli üretim alanlarında oligopol ve hatta tekel kurulması, daha da önemlisi bunun devlet eliyle kurulmasının olanak kılındığı anlamına gelmektedir.

Öte yandan, özelleştirmeyle beraber gerekli olan fonun yaratılması argümanı ise yine kendi içinde çelişkili bir durum arz etmektedir. Bir ülke ekonomisinde özelleştirmeyle yaratılacak olan fondan çok bu fona neden ihtiyaç duyulduğu ve sonrasında bu fonun dağıtımını oldukça önemlidir. Türkiye deneyimi açısından özelleştirmenin sermayenin belli kesimleri açısından bir servet biriktirme mekanizması olarak işlev gördüğü gözlenmektedir. Boratav bunu siyaset ve bazı üst düzey bürokrat çevreleriyle yine belli sermaye grupları arasındaki işbirliğine dayalı yakın ilişkiler dolayısıyla bir kaynak transferi mekanizmasına dönüştürüldüğünü belirtmiştir¹²³.

Yukarıda özelleştirmenin getireceği faydaları devlete ait çimento alanında faaliyet gösteren KİT’lerin özelleştirilmesi sonrası süreç üzerinden karşılaştırmak oldukça anlamlıdır. Girişimsel anlamda verimlilik ve etkinliğin arttırılacağına dair vurgu kendi içinde oldukça çelişkili bir anlam barındırmaktadır. Teorik olarak verimlilik artışı kısa vadede üretim maliyetlerini düşürerek mümkündür. Ücret giderlerinin toplam maliyetler içindeki payı düşünüldüğünde özelleştirmeyle beraber özel sektöre devri gerçekleştirilen

¹²³ Boratav, Korkut. 1997. **Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi**. Ankara: KİGEM, s. 32.

kurumlardaki ilk düzenlemelerden biri işçi çıkarmalar olacaktır. Dolayısıyla bir fabrikada sağlanan verimlilik artışının miktarından çok, bu artışın nasıl bir düzenlemeyle ve daha da önemlisi neye rağmen gerçekleştirildiği oldukça önemli bir sorundur.

Aşağıdaki tabloda özelleştirmesi tamamlanan fabrikalara ilişkin temel veriler karşılaştırılmaktadır. Tabloya göre özelleştirme öncesi toplam personel sayısı 6737'ken özelleştirme sonrası bu sayı 3226'ya düşmüştür. Üretim maliyetlerinin azaltılmasında çalışan sayısındaki düşüşün yanı sıra kişi başına ortalama üretim miktarındaki artış da oldukça önemli bir göstergedir. Türkiye'de özelleştirilen çimento fabrikalarında kişi başına üretimin özelleştirme öncesine göre iki katından fazla bir oranda artması işin düzenlenmesi konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Tüm bunlara ek olarak çok daha az çalışanla optimal kapasite kullanımının özelleştirme süreci sonunda yaklaşık % 50'lik bir oranla arttırıldığı düşünüldüğünde net kardaki keskin artış daha anlaşılır olmaktadır. Örneğin Rumeli Holding'e satışı gerçekleştirilen çimento fabrikalarında toplam istihdam % 43 oranında düşürülmesine rağmen kişi başına üretim % 64 oranında arttırılmıştır. Özelleştirme sonrası tüm fabrikalarda çalışan işçi sayısı % 47.8 oranında azaltılmasına rağmen kişi başına üretim miktarı % 231 oranında arttırılmıştır.

Tablo 9: Özelleştirilen Çimento Fabrikaları Genel Faaliyet Bilgileri

ÖZELLEŞTİRME ÖNCESİ						ÖZELLEŞTİRME SONRASI				
	Optimum Çimento Üretim Kapasitesi (Ton)	Çimento Üretimi (Ton)	Personel Sayısı	Kişi Başına Üretim (Ton)	Net Kar/Zarar (milyon TL)	Optimum Çimento Üretim Kapasitesi (Ton)	Çimento Üretimi (Ton)	Personel Sayısı	Kişi Başına Üretim (Ton)	Net Kar/Zarar (milyon TL)
Adıyaman	640000	364500	291	1253	172207	909150	746992	145	5152	3154343
Afyon	480000	405474	366	1108	1243	480000	416173	119	3497	2450973
Ankara	990000	727602	355	2050	83	1584000	699876	129	5425	-39743
Aşkale	390000	309400	244	1268	52122	600000	600614	213	2820	7384482
Balıkesir	450000	383700	399	962	3050	460000	359270	127	2829	14022102
Bartın	300000	274296	299	917	9197	300000	164283	124	1325	-4872534
Çorum	445000	413173	354	1167	6045	626000	392917	69	5694	4.568.062
Denizli	640000	553000	313	1767	8231	2450000	912141	246	3708	-6234098
Elazığ	410000	270500	278	973	-46027	900000	535198	144	3717	1028917
Ergani	680000	337990	295	1146	48237	684000	187857	132	1423	259406
Gaziantep	590000	461514	326	1416	3210	590000	302734	115	2632	-5470193
Gümüşhane	125000	102000	68	1500	-6347	125000	-	3	-	-6406
İskenderun	1165000	603765	212	2848	-3267	1000000	441863	93	4751	3590036
Kars	250000	194431	202	963	-11565	462000	316830	126	2515	2245187
Kurtalan	475000	283081	256	1106	240833	990000	633100	186	3404	5767000
Ladik	655000	575200	309	1861	52296	900000	401815	127	3164	-8325556
Lalapaşa	800000	489000	214	2285	-427041	800000	448020	115	3896	-1218949
Niğde	450000	335770	212	1584	1641	916500	494245	138	3581	8196804
Pınarhisar	450000	439620	365	1204	4546	900000	494862	155	3193	3722389
Sivas	325000	290000	355	817	-14946	615000	347250	126	2756	1856240
Söke	230000	251040	282	890	1717	1177250	503748	262	1923	5726558

Şanlıurfa	475000	337626	285	1185	27004	475000	215632	110	1960	-3531075
Trabzon	390000	396910	277	1433	1243	390000	205972	117	1760	-6649642
Van	210000	195773	180	1088	31655	210000	135716	105	1293	-704542
Toplam	12015000	8995365	6737	1335	155367	18543900	9957108	3226	3087	22351699

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığının web sitesinde yer alan özelleştirilen çimento fabrikalarının genel faaliyet bilgilerine ilişkin hazırlanmış tablonun daraltılmış halidir¹²⁴.

¹²⁴ Erişim Adresi: http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/cimento_genel.htm, Erişim Tarihi: 12.12.2014

24 Ocak kararları ile birlikte hızla uygulanmaya başlanan neoliberalleşme politikaları kapsamında KİT'lerin bütçeden yapılan transferlerle sağlanmakta olan finansman destekleri hızla kesilmeye başlanmış ve bu da 1990'lı yıllarda KİT'leri hızlı bir borçlanma krizine sürüklemiştir. KİT'lere yapılan transferler harcamalarının konsolide bütçe harcamaları içindeki payının 1980'den itibaren giderek azaltıldığı görülmektedir. 1979 yılında KİT'lere yapılan transfer harcamalarının payı % 18'ken bu oran, 1982 yılında % 12,6'ya, 1984'te % 7,3'e, 1987'de % 3,4'e ve 1990'da % 1,8'e düşürülmüştür¹²⁵. Bu süreçte KİT'lerin finansmanında en hızlı ve bu anlamda yıkıcı etki uzun ve özellikle kısa vadeli borçlanmayla yaşanmıştır. Aşağıdaki tabloda 1982-1991 yılları arası KİT'lerin borçlanma tutarları (Milyon TL) gösterilmiştir.

Tablo 10: 1982-1991 Yılları Arası KİT'lerin Borçları

Yıllar	Yabancı Kaynaklar		
	Kısa Vadeli	Uzun Vadeli	Toplam
1982	2.457	1.734	4.191
1983	3.827	2.616	6.443
1984	4.929	3.278	8.207
1985	8.030	4.613	12.643
1986	11.692	7.658	19.350
1987	18.998	12.121	31.119
1988	28.499	19.705	48.204
1989	42.062	31.786	73.848
1990	81.357	40.137	121.494
1991	140.550	69.145	209.695

1982-84, 1985-87 ve 1988-1991 verileri sırasıyla 1984 (Çizelge: 29), 1987 (Çizelge: 20) ve 1991 (Çizelge 23) KİT Genel Raporlarından derlenmiştir¹²⁶.

1980'den itibaren kamu kesiminin daraltılması doğrultusunda KİT'lere yapılan sübvansiyon ve hazine yardımlarının kısılması ve en genel anlamda neoliberal iktisat politikalarının uygulanmaya başlanmasıyla, KİT faaliyetleri için gerekli kaynakların yetersizliği dolayısıyla borçlanma mekanizması devreye sokulmuştur. Bu süreçte borçların çok büyük bir bölümünün kısa vadeli ve yüksek faizli kredilerden oluşması geri ödeme

¹²⁵ Berksoy, Turgay. 1994, Bildiri Metni, X. Maliye Sempozyumu, s. 144.

¹²⁶ KİT Genel Raporu 1984, (1987). TC. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Ankara Çizelge 29: s. 97; KİT Genel Raporu 1987, (1989). TC. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Ankara Çizelge 20: s. 56; KİT Genel Raporu 1991, (1993). TC. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Ankara Çizelge 23: s. 93.

sorunlarına yol açmış ve borçlanma katlanarak devam etmiştir. Yukarıdaki tabloya bakıldığında KİT'lerin kısa vadeli borçlarının her iki yıllık zaman aralıklarıyla iki katından fazla artarak devam ettiği görülmektedir. Artan bu yabancı kaynak ihtiyacının temel nedenleri 1991 KİT Genel Raporunda aşağıdaki cümlelerle ifade edilmiştir:

“Mevcut yapıları dolayısıyla, ülkede uygulanan makro-ekonomik politikalara (kur ve faiz politikaları, rekabeti önleyici sınırlandırmaların kaldırılması, KİT faaliyetlerinin daraltılması, ithalat-ihracat rejimindeki liberalleşme, sübvansiyonların ve hazine yardımlarının asgari düzeyde tutulması, enflasyonun sürekli olarak yüksek seviyelerde seyretmesi vb.) uyum sağlamakta zorluk çeken KİT'ler; bir taraftan, işletme ve yatırım faaliyetlerini sağlıklı olarak yürütecek öz kaynağı yaratamamalarının yanı sıra, yüksek enflasyon ve oluşan zararlar nedeniyle kalan sermayelerinin zamanında ve uygun miktarda arttırılamaması sonucu, söz konusu faaliyetlerini yüksek maliyetli yabancı kaynaklarla yürütmek zorunda kalmışlar, diğer taraftan; pazarlama sorunu ve destekleme alımları nedeniyle stoklarda meydana gelen aşırı birikimin ve kredili satışların da etkisiyle artan alacaklar, paraya çevrilebilir değerleri yüksek oranda arttırmış ve bu durum mevcut kıt kaynakların bağlı kalmasına ve kuruluşların kaynak ihtiyaçlarının yükselmesine neden olmuştur”¹²⁷.

Yukarıdaki ifade artan bu kaynak ihtiyacının en genel anlamda neoliberalleşme sürecinde uygulanan politikalar dolayısıyla söz konusu olduğunu açıklamaktadır. Dolayısıyla bu borçlanma sürecine, sadece transfer harcamalarının azaltılması değil, dış ticaretin liberalleşmesi, artan enflasyon ve ilgili sektörlerin rekabete açılmasına kadar bir dizi dinamik kaynaklık etmektedir. 1980'lerde artan özelleştirme tartışmaları çerçevesinde KİT'lerin zarar ettiği, verimsiz ve etkinlikten uzak çalıştığı sıklıkla vurgulanmaya başlanmış ve bu anlamda ilgili kuruluşların özelleştirilmesiyle rekabete açılması devlete fon sağlamanın yanında bir çözüm olarak sunulmuştur. KİT'lerin zarar etme sürecini bir neden olarak göstermek yerine, neoliberal iktisat politikalarının açığa çıkardığı bir sonuç olarak görmek, özelleştirme ile başlayan süreci anlama ve açıklama noktasında daha doğrudur. Dolayısıyla bu tartışmalar çerçevesinde devletin sırtında kambur olduğu söylemleri temelde KİT'lerin borçlandırma mekanizması devreye sokularak zarara uğratılması süreci sonrası uygulanmaya başlanacak olan özelleştirme uygulamalarının meşruiyetinin sağlanmasına dönük girişimlerdir.

¹²⁷ KİT Genel Raporu 1991, s. 95.

3.2. Sınıf İlişkileri ve Rekabet Süreci

Ramanadham, özelleştirme sürecinden olumlu ya da olumsuz anlamda etkilenenler aktörler vergi ödeyenler, yatırımcılar, tüketiciler ve çalışanlar¹²⁸ olarak ifade eder. Bu ifade sınıflara vurgu yapmadığı gibi bölüşüm sürecine ilişkin de bir şey ifade etmemektedir. Örneğin yatırımcı da vergi öder, tüketici ve çalışan da vergi öder. Kapitalist üretim ilişkileri bağlamında tüm toplumsal sınıfların özelleştirme süreci sonrası kayıp ve kazançlarının farklılaşması, hem sınıf için hem de sınıflar arası çıkarların da çatışması alanını da yeniden tanımlar. Bunun temelinde özelleştirme olgusunun üretim ve bölüşüm sürecine ilişkin devletin payının ve müdahale alanının belirlenmesiyle ilgili bir konu olması yatmaktadır. Devletin ekonomideki ağırlığı ve müdahale alanı bir anlamda toplumsal sınıflara olan mesafesine ve konum alışına dair ipuçlarını da sunmaktadır.

Türkiye’de özelleştirme tartışmaları, başından itibaren kamu harcamalarının fazlalığı ve bütçe açıklarının kapatılması tartışmalarıyla birlikte yürütülmüştür. Temelde kamu harcamaları toplumsal yatırımları ve giderleri kapsar. Toplumsal yatırımlar hem alt yapı çalışmaları gibi hizmetleri hem de sosyal güvenlik sistemi gibi emeğin yeniden üretim maliyetlerini düşürmeye yönelik hizmetler bütününden oluşur. Dolayısıyla bunlardan ilki emek üretkenliğini arttırmaya dönük olması nedeniyle, ikincisi ise emeğin yeniden üretim maliyetlerini düşürmesi nedeniyle kar oranının yükselmesine dönük müdahaleler olarak algılanmalıdır¹²⁹. James O’Connor devletin temel faaliyetlerini tanımlarken sermayenin kar oranlarını arttırmaya dönük “toplumsal sermaye harcamaları” ve sistemin sürekliliğini sağlamaya dönük olan “refah ve güvenlik/askeri harcamaları” (welfare and warfare expenditures) ayırımından hareket eder. Toplumsal sermaye harcamaları kendi içinde toplumsal yatırım ve toplumsal tüketim harcamaları olarak ikiye ayrılır. Toplumsal yatırım harcamaları altyapı, yollar gibi karları doğrudan arttırıcı etkiye sahipken, toplumsal tüketim harcamaları eğitim, araştırma yatırımları vb gibi emeğin yeniden üretim maliyetlerini düşürücü etkiye sahiptir ve karlar üzerinde dolaylı olarak arttırıcı etkisinden

¹²⁸ Ramanadham, Venkata V. 1995. “The Impacts of Privatization on Distributional Equity” in **Privatization and Equity**. Edited by Ramanadham, V.V. New York: Routledge, p. 4-5.

¹²⁹ Saybaşı, Kemal. 1994. “Mali Bunalım, İktisat Siyaseti ve Özelleştirme”. **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 69.

söz edilebilmektedir¹³⁰. Sermaye açısından bu durum, devletin kamu hizmetleri kendi içinde hem sabit sermaye hem de değişir sermaye olarak ikili bir aktarım mekanizmasının varlığına işaret etmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi sabit sermaye, doğrudan emek gücünün verimliliğinin arttırılmasına dönük sosyal yatırım harcamalarıyla sermaye birikimine katkı sağlar. Değişir sermaye olarak nitelendirilen mekanizma ise emeğin yeniden üretim maliyetlerini baskılayarak yine sermaye birikimini arttırmaya dönük sosyal tüketim harcamalarından oluşur¹³¹. Dolayısıyla kamu harcamalarının emek verimliliğinin arttırmaya dönük niteliği ile emeğin yeniden üretim maliyetlerini düşürmeye dönük niteliği kendi içinde “çelişkili bir sürecin parçasıdır”¹³². Dolayısıyla Türkiye’de sınıf çatışmaları ve çelişkilerini özelleştirme bağlamında ele almak, öncelikle toplumsal sermaye birikimi ile kamu harcamalarının neden kendi içinde çelişkili bir sürecin parçası olduğunun açıklanmasını gerektirmektedir. Bu aşamada 1980 sonrası ihraç ikamesine dayalı sanayileşmeye geçişten itibaren sermayenin giderlerinin nasıl toplumsallaştırıldığına ve bu anlamda servetin nasıl belli kesimlerin elinde toplandığına ve dahası bu sürecin hem sınıf içi ilişkileri hem de sınıflar arası ilişkileri ne ölçüde etkilediğine değinmek oldukça önemlidir.

Sermaye birikimi sürecinde giderlerin toplumsallaştırılması yani sermayenin maliyetlerinin tabana yayılarak kar oranlarının arttırılması çok farklı kanallar tarafından gerçekleştirilebilir. Yukarıda sözü edilen altyapı yatırımları gibi harcamalar bunun bir bölümünü oluşturur. Ek olarak devletin tarafından birikimin gerekleri doğrultusunda ihracatı teşvik kredilerinin verilmesi, bu yolla yaratılan karların sadece bir bölümünün vergilendirilmesi, sübvansiyon verilmesi gibi uygulamalar doğalında kamu kesiminin gelir ve giderleri arasındaki farkın büyümesine yol açar. Bu aşamada kar oranının temel bir bölüşüm göstergesi olduğunu belirtmek oldukça önemlidir. Bunun nedeni sermayenin kar oranındaki artış veya azalışın, temelde, üretim maliyetlerinin önemli bir kalemi olan işçi ücretlerine dair ipuçları sunuyor olmasıdır. 1980 sonrası vergi politikalarıyla desteklenen sermaye için yine merkezi otorite tarafından ücretlerin baskılanması emek-yoğun

¹³⁰ O’Connor, James. 1973. **The Fiscal Crisis of the State**, New York: St. Martin’s Press, p. 101.

¹³¹ Önder, İzzettin, 2007, “Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye’de Devletin Yeri ve İşlevi”, **Korkut Boratav’a Armağan: Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, Der: Köse, Ahmet H. – Şenses, Fikret – Yeldan, Erinç, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 203.

¹³² Saybaşıllı, 1994, agm, s. 70.

sektörlerde kar oranlarını olumlu yönde etkilemiştir. Köse ve Yeldan, 1987'ye kadar dönemin temel özelliğini “ücretlerin düşürülmesi yoluyla yurtiçi talebin daraltılarak, yurtdışı pazarlara ihraç edilecek bir artık yaratılması” olarak nitelendirmişlerdir: Bu anlamda ücretli emeğin imalat sanayi katma değeri içindeki payı, özel sektörde % 27,5'ten 1987'de % 17'ye, kamuda da % 25'ten % 13'e düşmüştür¹³³. Bu sadece ülkede değil uluslararasılaşan sermaye için uluslararası piyasalarda rekabet şansı yaratmaktadır. Bunun temelinde “... büyük ölçüde ücretlerden elde edilecek tasarrufa ve niteliksiz işgücünün mekanizasyonuna dayalı teknolojik süreçlerde kullanılmasına”¹³⁴ bağlı bir durum olması yatmaktadır.

Bu anlamda emek yoğun bir sektör olan çimento sektöründe özelleştirmenin hızla başlatılması sermayeye için kendi içinde çelişkili bir sürecin de başlaması anlamına gelmiştir. İlk özelleştirme deneyiminde yasal alt zemin oluşturulmadan 5 fabrikanın yabancı sermayeye satılmasının itirazları da beraberinde getirmiş olması bu sürece ilişkin olarak verilebilecek tipik bir örnektir. İzleyen süreçte özelleştirilen çimento fabrikalarının Rumeli Holding dâhil üç şirketin tekelinde toplanmış olması sürecin kendi içindeki taşıdığı çelişkiye ve gerilime dair önemli ipuçları sunmaktadır. Türkiye'de devlet tekelinin özelleştirilip bu yolla rekabetin canlandırılması argümanı, sürecin çimento sektöründe sermayeye servet aktarım mekanizmasına dönüşmüş olması dolayısıyla, bu alanda faaliyet gösteren orta ve küçük ölçekli grupların aleyhine gelişmiştir. Burada özellikle belirtilmesi gereken devletin sadece sermaye birikiminin garantörü değil, aynı zamanda mevcut sınıf ilişkilerinin meşruiyetinin sağlanmasında da belirleyici bir aktör olduğudur. Dolayısıyla özelleştirme süreci dendiğinde bilinçli bir devlet müdahalesiyle servetin el değiştirmesinin yanı sıra mevcut sınıf ilişkilerinin de yeni toplumsal ilişkiler dolayımında yeniden tanımlandığı ve buna göre konumlandırıldığı bir süreç anlaşılmalıdır. Bunun en temel nedeni de özelleştirmenin kar oranlarının düşme eğilimi gösterdiği zamanlarda gündeme getirilmesine¹³⁵ paralel olarak sermaye birikiminin sağlanabilmesinde devletin eliyle önemli bir kaynak aktarım mekanizması olarak işlev görmesidir.

¹³³ Köse, Ahmet H. & Yeldan, Erinç. 1998. “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997”. **Toplum ve Bilim**. Sayı 77: 45-68, s. 50.

¹³⁴ Köse-Öncü, 2000, age, s. 87.

¹³⁵ Caslin Terry 1993. “Devlet ve Ekonomi”, Çev: Akgün M, **Liberalizm, Refah Devleti, Eleştirileri**, Der: Saybaşılı K., İstanbul: Bağlam: 290-316, s. 304.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan özelleştirmeler üzerinden kaynak aktarımının sağlanması, Türk Çimento Sektörü örneğinde 2000'lerin ilk yarısı tekrar gündeme gelmiş ve sektördeki sermayelerin pazar üzerindeki kontrolleri ve dolayısıyla sektördeki konumlanışları büyük ölçüde değişmiştir. Sektördeki özelleştirme 1998'de tamamlanmış, aynı dönemlerde bankacılık sektöründe başlayan yeniden yapılanma sürecinde Uzanlar'a ait Rumeli Holding'e ait 9 çimento fabrikası diğer malvarlıkları ile Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na (TMSF) devredilmiştir. TMSF'nin 2005'te satışa çıkardığı fabrikaların ihale süreci büyük yerli ve yabancı sermayelerin pay alma mücadelesine dönüşmüştür. Rumeli Holding çimento grubu toplam üretimin % 12 gibi önemli bir payını kontrol etmesi dolayısıyla diğer sermayeler açısından oldukça karlı bir yatırım alanları olmuştur. Satış sonrası fabrikalar 4 büyük sermaye grubu arasında paylaşılmıştır. Sabancı Holding Çimento grubunun pazar payı % 17'den % 20'ye, Set Çimentonun % 4'ten % 6'ya, Sanko Holdingin % 1,3'ten % 3'e ve daha önce sadece Siirt'te fabrikası olan Limak Kurtalan Çimentonun da % 4'e yükselmiştir¹³⁶. Burada Limak Çimentonun özelleştirmelerle ve sonraki süreçte Limak Batı Çimentoları Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi (A.Ş.) ismiyle şirket satın alımları ve yeni yatırımlarla çimento pazarının devleri arasında hızlı bir konum alışını oldukça dikkati çekicidir¹³⁷. Bu süreçten sonra sektörde faaliyet gösteren sermayeler arası ilişkilerde çatışma arttığı ölçüde belli sermayeler arası işbirliğine dayalı ilişkiler de artmaya başlamıştır.

Devlete ait olan üretim araçları mülkiyetinin sermaye lehine yeniden dağıtım süreci sermayeler arası pay kapmada sermaye sınıfının kendi içindeki ilişkileri daha çatışmalı hale getireceği gibi, söz konusu mal ve hizmetlerin sunumunda artık kar maksimizasyonu gözetilmesi, bundan yararlanan orta ve düşük gelir grubu için çelişkili bir süreci ifade etmektedir. Özelleştirme sermaye açısından bir birikim sağlama kanalı olmasının yanı sıra geniş halk kitleleri açısından yaşam maliyetlerinin artması anlamına gelmektedir. Sermaye birikimi süreci üç temel ilişki düzeyinde inşa edilmektedir: Devlet-sermaye, sermaye-sermaye ve sermaye-emek ilişkileri. Devlet-sermaye ilişkisinde belirleyici olan birikimin sağlanabilmesinde ve sürdürülebilmesinde sermayenin talepleri ve devletin sürece olan müdahalesine duyulan ihtiyaçtır. Bu da temelde sermayenin

¹³⁶ <http://www.dunyainsaat.com.tr/dergioku.php?haberid=729>.

¹³⁷ Çalışmanın III. Bölümünde ayrıntılı olarak incelenmektedir.

devletin destekleyici rolü olmadan yeterli birikim dinamiğini yaratamamasından kaynaklanmaktadır¹³⁸. Sermaye-sermaye ilişkisinde de belirleyici olan sermayenin kendi içinde homojen olmamasından kaynaklı olarak birikimin koşullarının farklılaşabildiği ve bu anlamda çıkarları doğrultusunda kendi iç ilişkilerinin işbirliğine dayanabileceği gibi aynı zamanda çatışmacı bir biçim de alabileceği gerçekliktir. 1986 ve 1998 ara döneminde özelleştirme uygulamaları sermaye birikiminin gereklerine uygun olarak belli sermaye gruplarına bir kaynak aktarma mekanizması olarak işlev görmüştür. Bu süreçte belli ayrıcalıklara sahip sermayelerle bu ayrıcalıklardan yoksun sermayeler arasındaki ayırım çizgisi netleşmiş ve ilişkiler çelişkili ve gerilimli bir biçime dönüşmüştür. Son ilişki düzeyi olan sermaye-emek ilişkisinde de belirleyici olan birikimin gerekleri doğrultusunda, yani hem devlet-sermaye hem de sermaye-sermaye ilişkilerine bağlı olarak açığa çıkan ise bölüşüm sorunu olmuştur. Dolayısıyla bu bölümün aşağıda yer alan alt başlıkları, özelleştirmenin hız kazandığı süreçte genel anlamda devlet-sermaye ilişkileri ve sermayenin sınıf içi ilişkilerle ülke genelinde birikim sağlayabilmenin koşullarının değişmesinin sınıflar arası ilişkiler üzerindeki belirleyiciliğinin incelenmesine ayrılmıştır.

3.2.1. Devlet-Sermaye İlişkileri

Marksist iktisat yazınında devleti genel anlamda sermayenin temel ihtiyaçlarını ve çıkarlarını gözeten, bu anlamda yasal ve kurumsal düzenlemeler yapan bir güç odağı şeklinde tanımlama eğilimi oldukça baskındır¹³⁹. Bu belli dönemler için geçerli olabilse de devletin rolüne ilişkin olarak, temelde sermayenin altından kalkamayacağı *emeğin toplumsal yeniden üretimi* sürecinin temel sağlayıcısı nitelmesi yapmak yanlış olmayacaktır. Devlet, eğitim ve sağlık gibi günümüzde yarı-kamusal mal ve hizmetler arasında gösterilen görevler dışında güvenlik gibi tam kamusal nitelik arz eden hizmetlerin de temel arz edenidir. Fakat devleti tek başına yine de ne sermayenin çıkarının garantörü olarak ne de emeğin toplumsal yeniden üretim maliyetlerini karşılayabilen unsurdan ibaret

¹³⁸ Kotz, David M. 2003, "Neoliberalism and the Social Structure of Accumulation Theory of Long-Run Capital Occumulation", **Review of Radical Political Economics** 35(3): 263-270, s. 263.

¹³⁹ Clarke, Simon. 1991. **The State Debate**, New York: St. Martin's Press; Foster, John B. 1986, **The Theory of Monopoly Capitalism: An Elaboration of Marxian Political Economy**, New York: Monthly Review Press; Gramsci, Antonio. 1991, **Selection from the Prison Notebooks**, New York: International Publishers.

olarak tanımlamak oldukça yanlıştır¹⁴⁰. Bunu da aşan bir noktada yönteme dair belirtilmesi gereken devlet-sermaye ilişkileri dâhil, sermaye mekanizmasının ve bu mekanizmayı yeniden üreten ya da bu mekanizmanın yeniden ürettiği tüm ilişkiler güç/zor ilişkileri içerdiği; bu nedenle de iktidar ilişkilerine referans verilmeden sermaye ve sermayedar kavramlarının anlaşılamayacağıdır¹⁴¹.

Genel anlamda devlet-sermaye ilişkileri nitelemesinde açıklayıcı olabilecek temel unsurlardan birisi yöntemsel olarak öncelikle devlet ve sermaye arasında var olan ilişkiler düzeyinde bir ayrıma gidilmesi gerekliliğidir. Bu gereklilik tıpkı Marx'ın sermaye analizinde yaptığı gibi sermayenin basit üretim hareketinin tamamlanması ve sürekliliğini ifade eden somut düzey ve ülke genelindeki sermayenin toplam döngüsel hareketinin devamlılığını ifade eden genel düzeyler arası ikili bir ayrımın varlığından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla devlet-sermaye ilişkileri denildiğinde yöntemsel olarak hem somut düzeydeki ilişkileri hem de genel düzeydeki ilişkiler kastedilmektedir. Sermaye kendi içinde homojen bir bütünü ifade etmemesinden kaynaklı olarak somut düzeyde ve genel düzeyde gerçekleşen devlet-sermaye ilişkileri çelişkili ve kendi içinde karşıt bir hal alabilir. Bu çelişki genel düzeyde, örneğin, ithal ikamesinin uygulanması sürecinde üretken sermaye ile ticari sermayenin çıkarlarının farklılaşmasından kaynaklanabileceği gibi, 1980'lerin başında ihracata dayalı birikim rejimi sürecinde uluslararasılaşmaya hazır büyük ölçekli sermaye ile küçük ve orta ölçekli sermayeler arasındaki birikim sağlayabilmelerinin gereklerinin farklılaşmasından da kaynaklanabilmektedir. Dolayısıyla farklı bir sanayileşme politikasına geçiş gibi genel anlamda devlet-sermaye ilişkilerini belirleyen süreç, somut düzeyde belli bir sermaye kesiminin aleyhine gelişebilmekte ve bu anlamda ilişkileri daha çelişkili bir hal alabilmektedir.

“Devlet-Sermaye” ilişkilerinde ilk aşamada açıklayıcı olabilecek olan devletin hem genel anlamda hem de somut anlamda müdahale sınırlarıdır. Somutlaştırmak gerekirse, toplumun piyasa üzerindeki denetimini arttıran veya yeni vergiler, emeği koruyan yeni önlemler gibi sermaye açısından maliyet arttırıcı düzenlemeler devlet-sermaye arasındaki ilişkiyi gerilimli bir hale getirebilir. Bu durumda sermaye istihdam azaltma, üretimi

¹⁴⁰ Cartelier Lysiane, 1982. “**The State and Wage Labour**”. Translated by Millwood, T., *Capital & Class* 18(1): 39-54, p. 45.

¹⁴¹ Ercan, Fuat. 2009. “Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler”, **Praksis** 19(1): 09-53, s. 21

mekânsal anlamda kaydırma ve hatta ilk başta örgütlenme gibi yöntemlere başvurabilirler. Öte yandan toplumun piyasalar üzerindeki denetimini azaltan her adım, sermayeye de yeni düzenlemeleri baltalayacak bir güç kazandırır¹⁴². Dolayısıyla devlet-sermaye ilişkilerinde belirleyici olan toplumun piyasaya olan mesafesidir. Örneğin birçok ülkede 1970’lerde başlayan, Türkiye’de de 1980’de 24 Ocak kararları ile söz konusu olan neoliberal iktisat politikalarının uygulanması öncelikle toplumun temel hak ve özgürlüklerine bir müdahale ile olanaklı olmuştur. Askeri darbenin beraberinde sendikaların yasaklanması, grev hakkının ortadan kaldırılması ile şekillenen politik bir süreç, reel ücretlerin düşürülmesi, işsizliğin artması gibi ekonomik süreçle de desteklenince baskıcı bir toplumsal düzende sermayenin devlet desteği ile belli bir ölçüğe ulaşabilmesi olanaklı olmuştur. Burada devlet-sermaye ilişkilerinin destekleyici ve işbirliğine dayalı bir hal aldığından söz edilebilmektedir.

Bir bütün olarak kapitalist sistemin kriz zamanlarında kendini yeniden üretme koşullarının değişmesi, sisteme içkin aktörlerin rolleri ve sınırlarının da değiştiği bir süreci ifade eder. 1970’lerin kriz koşullarında müdahaleci devletin tartışmaya açılması ve ardından ekonomideki etkinlik alanının neoliberal politikalar kapsamında daraltılması devletin rolü ve sınırlarının belirlendiği sürece örnek olarak gösterilebilir. Genel anlamda düzenleyici olarak devletin varlığı kapitalist üretim ve piyasa ilişkileri açısından kesinlikle gereklidir¹⁴³. Bu gereklilik de sermaye birikiminin devamlılığının sağlanması için gerekli olan koşullar üzerinden şekillenir. Yani devletin düzenleyici rolü hem sermayenin katlanamayacağı kadar büyük ölçüde bir maliyet gerektiren toplumsal yeniden üretimin sağlanabilmesi için, hem de genişlemiş ölçekte sermaye birikiminin gerçekleşmesi ve devamlılığının sağlanması noktasında yaşamsaldır. Sermaye birikiminin gerekleri nasıl düzenleyici bir güç olarak devletin varlığını gerektiriyorsa, devletin bu süreçte konumlanması da mantıksal olarak belli bir sınıfın çıkarlarına olan mesafesini gösterir.

¹⁴² MacEwan, Arthur. 2008. “Neoliberalizm ve Demokrasi: Piyasa İktidarına Karşı Demokratik İktidar”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Derleyen: Saad-Filho, A. & Johnson, D., Çev.: Başlı, Ş. & Öncel, T. Yordam Kitap, İstanbul 282-292, s 289.

¹⁴³ Jessop Bop. 2007. **The Future of Capitalist State**. Malden: Polity Press, s. 43.

İthal ikameci dönem sermayenin piyasadan çok devlet desteğine yaslandığı ve bunun sonucu olarak piyasa fırsatlarından yararlanmaya çalışmaktan çok bürokrat ve devlet kurumlarındaki yönetici elitlerle olan ilişkilere yoğunlaştıkları yıllardır¹⁴⁴. Aynı zamanda bu dönemde belli ölçüde birikim sağlayan sermaye gruplarının kendi içinde örgütlenerek güç ilişkilerinde taraf olma ve bu anlamda söylem geliştirmeye başladıkları yıllardır. Genel anlamda sermayenin gelişiminin özel anlamda tekil sermayelerinin etkileşimi ile biçimlendiği gerçekliğinden hareketle Ercan, sermaye içinde ortak nesnel özelliklere sahip tekil sermayelerin kendi çıkarlarını koruyabilmek için genellikle örgütlenmeye yöneldiklerini, yani kendileri için sınıf olduklarını belirtmektedir¹⁴⁵. 1980 sonrası neoliberal ekonomi politikaları sonucu ekonominin farklı alanlarında faaliyet gösteren sermayelerin kendi içlerinde çıkarlarının farklılaştığı ve bazı grupların devletle kurduğu ilişkinin de daha gerilimli bir hal aldığı görülmektedir. Neoliberal politikalarla kurulan yeni dengenin bir ucunda kapitalist toplumsal ilişkilere kamusal araçlarla müdahale etmeksizin sadece bu ilişkilerin düzen ve sürekliliğin sağlanmasında gözetilen taraf olarak devlet; öbür ucunda ise yabancı sermayenin ülkeye girişinin de etkisiyle birlikte bu sürece eklenilebildiği ve/veya taşeronlaşabildiği ölçüde ayakta kalabilecek bir sermaye yer almaktadır¹⁴⁶. 1980 sonrası teknolojik donanım ve birikim olarak belli bir doygunluğa ulaşmış ve uluslararasılaşmaya ihtiyacında olan yerli büyük sermaye ile orta ve küçük ölçekli devlet desteğine ihtiyaç duyan ve büyük ölçüde yerel düzeyde faaliyet gösteren sermayelerin çıkarları birbirinden kesin şekilde ayrıldığı görülmektedir. Bunun da temelinde sermaye birikim sürecinin küresel, ulusal ve yerel düzeyde birbirinden farklı varlık koşullarını gerektiren dinamik bir süreç olması yer almaktadır. Örneğin yerel düzeyde faaliyet gösteren bir sermaye açısından devletin ucuz ara malı sağlama, teşvikleri gibi destekleyici politikaları önemliyken, ulusal düzeyde faaliyet gösteren bir sermaye açısından devletin ücret düzeylerini belli bir sınırı aşmayacak şekilde baskılaması yaşamsal olabilmektedir. Bir sermayenin birikim sağlayabildiği oranda merkezileşmesi /yoğunlaşması ve mekânsal yayılması sadece üretim ölçeğinin değiştiğini göstermekle kalmaz, aynı zamanda hem farklılaşan çıkarları doğrultusunda devletten taleplerini

¹⁴⁴ Öniş, 1998, *age*, s. 244.

¹⁴⁵ Ercan, 2009, *age*, 44.

¹⁴⁶ Ayman-Güler Birgül. 2005. "Sosyal Devlet ve Yerelleşme", *Yasal Değişim Sürecinde İnsan, Toplum, Çevre, Kent ve Mimarlık Sempozyumu*, 21-22 Nisan 2005, TMMOB Mimarlar Odası, Konuşma Metni. Erişim Adresi: <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/msy-2-3.pdf>, Erişim Tarihi: 25.12.2014.

değiştirir, hem de emek ve sermaye ile kurduğu ilişkiyi yeniden biçimlendirir. Dolayısıyla sermayenin ölçek değişimi sınıf çatışmasını da hesaba katmayı gerektiren bir süreçtir¹⁴⁷. Bunun temelinde de emek ve sermayenin, birikimin sağlanmasına bağlı olarak gerçekleşen ölçek ve mekâna ilişkin farklılıkları idare etme ve yönetme açısından farklı güce ve olanaklara sahip olmaları yatmaktadır¹⁴⁸. Bedirhanoglu ve Yalman'ın, Eskişehir Sanayi Odası'nın 1970 yılında yayımladığı bildiriye hem ağır sanayinin yaratılması, hem de kaynak teksifinde sanayi planlaması talep eden, devletin ekonomiyi düzenleyici ve sanayiye teşvik edici olmasını isteyen anlayışının günümüzde hiçbir etkisinin kalmadığına ilişkin vurguları bu anlamda oldukça çarpıcı bir örnektir¹⁴⁹.

İthal ikamesinin krizle kendini gösterdiği sermayenin değersizleşme süreci bir anlamda Türkiye'de küçük ve orta ölçekli sermayeler ile büyük yerli sermaye arasındaki ayrımın açıldığı ve iyice belirginleştiği yıllardır. Daha çok TOBB etrafında örgütlenmiş olan küçük ve orta ölçekli sermaye ile bu dönemde giderek uzun vadeli ekonomik stratejilerin oluşturulmasına ve bu anlamda karar alma süreçlerinde aktif olarak yer almak isteyen büyük sermayenin, süreci odalar üzerinden yürütememesi üzerine 1971 yılında TÜSİAD'ın kurulması, aralarındaki ayrımı göstermesi bakımından önemli gelişmelerdir. Bir sınıf olarak işadamlarının toplumsal statülerini sağlamlaştırmak amacıyla kurulan TÜSİAD¹⁵⁰, 1970'lerin sonuna gelindiğinde ikinci Ecevit hükümetinin düşürülmesine neden olan gelişmelere yoğun olarak katılacak¹⁵¹ kadar önemli bir güce sahip olmuştu. TÜSİAD'ın 1970'lerde temsil ettiği sermayenin birikim gerekleri doğrultusunda ifade bulan ihracata yönelme, devletin müdahale alanının daraltılmasına dönük söylemlerinin, 1980'den itibaren neoliberal politikaların uygulanmasıyla yüz yüze geldiklerinde elindeki güçten de hareketle, sorumluluk almadan önceki dönemde devletin sağlamış olduğu risksiz ve güvenli ortamın devamından yana tavır almasıyla vazgeçmesi, savunduğu liberal

¹⁴⁷ Gough, Jamie. 2004. "Changing Scale as Changing Class Relations: Variety and Contradiction in the Politics of Scale", *Political Geography* 23 (2): 185-211, p. 191.

¹⁴⁸ Bedirhanoglu, Pınar – Yalman, Galip. 2009. "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler", *Praksis* 19(1): 241-266, s. 243.

¹⁴⁹ Bedirhanoglu – Yalman. 2009, agm, s. 245, 260.

¹⁵⁰ Buğra, 2007, age, s. 337.

¹⁵¹ Arat, Yeşim. 1991. "Politics and Big Business in Turkey: Janus Faced Link to the State" in Metin Heper (ed.), *The Strong State and Economic Interest Groups: The Post 1980 Turkish Experience*, Berlin, N.Y: Walter de Gruyter: 135-148; Aktaran Buğra, 2007, age, 204.

düzenin yine devlet desteği ve teşvikiyle kurulmasını istediklerini göstermektedir¹⁵². Keyman ve Koyuncu, bugün TÜSİAD'ın MUSİAD ve SAİD'la birlikte güçlü toplumsal taleplerin inşasında önemli rol üstlendiklerini ve devletin kendini daha etkin, hesap sorulabilir ve saydam bir yapıya dönüştürmesini zorlayan iktisadi anlamda oldukça güçlü birer baskı grubu olduklarını belirtmektedirler¹⁵³.

İhracata dayalı sanayileşmenin başlangıcından itibaren 1989'da uygulamaya geçilen dış finansal serbestleşme veya 1990'ların sonunda finans sektöründe yeniden yapılanma doğrultusunda bazı bankaların tasfiyesi gibi dönüm noktalarına bakıldığında büyük sermayenin birikim gerekleri doğrultusunda politikaların biçimlendiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda sermayelerin ortak çıkarları etrafında yan yana gelmeleri ve örgütlenerek birer baskı grubu olmaları oldukça önemlidir. 1980'ler Türkiye'sinde büyük sermayenin birikim gerekleri doğrultusunda uluslar arası sürece eklenemedi artan fon ihtiyacı karşısında devlet, bir dizi yasal ve kurumsal düzenleme gerçekleştirmiş üretken sermayenin bankalar kurması, satın alması ve/veya para sermaye ile ortaklıklar kurması olanaklı hale getirilmiştir. 1990'lı yıllar, üretken sermayelerin kendi bünyelerindeki finans kurumlarının artan devlet borçları üzerinden birikim sağlayabildikleri ve bu birikim doğrultusunda finans sektöründe merkezileşme ve yoğunlaşmanın yaşandığı bir dönemi ifade etmektedir. 1990'ların ikinci yarısından itibaren kısa vadeli fon hareketlerine dayalı birikim olanaklarının tıkanması ve büyük sermaye gruplarının uluslar arası piyasalarda rekabetinin sağlanabilmesi için yeni düzenlemeler hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu düzenlemelerin temelinde de uluslar arası sürece eklenme için, dahası, *daha ileri bir kapitalist gelişme düzeyi için, artan makineleşme ve yüksek katma değer üretimine* duyulan bir gereksinim¹⁵⁴ yer almaktadır. Bu gereksinim doğrultusunda 1996-2000 dönemini kapsayan VII. Kalkınma planında “sanayide, verimliliğin, kalite ve standardizasyonun geliştirilmesi, esnek üretim sistemlerinin ve modern teknoloji kullanımının yaygınlaştırılması, küçük-büyük sanayi bütünleşmesinin

¹⁵² Gölbaşı, Şükran. 2011. “Küresel İş Sisteminin Türkiye’de Örgütlenmesinde Yörünge Bağımlı Değişim”, **2000’li Yıllarda Türkiye’de İktisat ve Siyaset Rüzgârları**, Der: Birler, Ö.-Coşar, S.-Mıhçı, H.-Yücesan-Özdemir, G. Ankara: Efil Yayınevi, s. 117-118.

¹⁵³ Keyman, Fuat & Koyuncu, Berrin. 2005. “Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey”, **Review of International Political Economy** 12(1): 105-128, p. 108.

¹⁵⁴ Gültekin-Karakaş, agm, s. 100.

sağlanması ve katma değeri yüksek üretim yapısına ulaşılması” amaçlanmıştır¹⁵⁵. Dolayısıyla planda özellikle ileri teknoloji kullanımı gerektiren üretim alanlarında, yabancı sermayeli yatırımlar yoluyla teknoloji transferinin desteklenmesi, teknoloji transferi ile teknoloji üretiminin birbirini tamamladığı bir politikanın izleneceği belirtilmiştir¹⁵⁶.

VII. Kalkınma Planında amaçlanan üretken sermayenin donanımını güçlendirme ve yüksek üretim yapısının desteklenmesi gibi hedefler, temelde çok büyük oranda bir fonun varlığını da gerektirir. 1990’ların sonunda gerçekleştirilen bazı sermayelerin tasfiyesi ile sonuçlanan banka reformu¹⁵⁷ ile temelinde finans kapital başta olmak üzere karlılıkları finans sektöründen sağladıkları getirilerle destekleyen sermaye kesimlerinin üretken yatırımlara yönlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu süreçte “devlete borç vererek rant sağlama yerine geleneksel aracılık etkinliklerine dönen bankaların varlığını sürdürmesine izin verilirken, bu dönüşüme ayak uyduramayan bankalar tasfiye edilmiştir¹⁵⁸. Gültekin-Karakaş’a göre bankacılık reformu, Türk devleti ve IMF açısından genel sermaye içi sınıf dinamiklerinin biçimlendirilmesinde oldukça etkili bir araç olarak işlev görmüştür¹⁵⁹. Dolayısıyla 1999’da başlayan banka reformu sadece devlet-sermaye ilişkisinde değişen dengeleri değil aynı zamanda sermayenin kendi içindeki çelişki ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı bir süreci de ifade etmektedir.

3.2.2. Sermaye-Sermaye İlişkileri

1980 sonrası ihracata dayalı birikim stratejisi uygulamaya konulduğu andan itibaren, hem aynı sektördeki farklı ölçüğe sahip sermaye gruplarının hem de sektörler arası sermayelerin ilişkilerinin daha çelişkili bir hal almaya başladığı bir süreci ifade

¹⁵⁵ Devlet Planlama Teşkilatı. 1995. **VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000**. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 17.02.2015, s. 67.

¹⁵⁶ Devlet Planlama Teşkilatı, age, s. 68.

¹⁵⁷ Bankacılık reformuyla ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Derya Gültekin-Karakaş, 2009. **Hem Hasımız, Hem Hısımız: Türkiye Finans Kapitalin Dönüşümü ve Banka Reformu**, İstanbul: İletişim Yayınları.

¹⁵⁸ Şebnem Oğuz, 2013. “Krizi Fırsata Dönüştürmek: Türkiye’de Devletin 2008 Krizine Yönelik Tepkileri”, **Kriz ve Türkiye: Aşınan Teoriler** İçinde, Der: Balseven, H.- Ercan, F., Ankara: Siyasal Kitabevi, ss. 135-173, s. 143.

¹⁵⁹ Ülkedeki yeni sermaye birikimi yönelimi karların uluslararası piyasalarda rekabetle elde edilmesini gerektirdiğinden, bu değişim finans kapital içinde sadece ‘kaybedenler’ yaratmakla kalmadı, aynı zamanda ‘kazanlar’ açısından da önder fraksiyon içinde işlevsizleşen üyeleri sırtından atarak konumunu güçlendirmesini sağladı. Bkz: Gültekin-Karakaş, 2009, agm, s. 102.

etmektedir. Dolayısıyla sermayelerin kendi içlerindeki ve birbirleri arasındaki ilişkileri, sürece taraf olan sermayelerin varlık koşullarının farklılaşması üzerinden düşünmek oldukça önemlidir. Gelişen bu süreç, devlet eliyle yürürlüğe sokulan yeni düzenlemelerle, mikro ölçekte belli bir sektördeki farklı çıkarlara sahip sermayelerin kendi arasındaki ilişkilere de daha çatışmalı bir nitelik kazandırmıştır. Sermayesi belli bir doygunluğa ulaşmış olan yerli büyük sermayenin uluslararasılaşma ihtiyacı ile aynı sektörde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli sermayelerin devlet teşviki gibi uygulamalara ihtiyaç duyabilmesi kendi aralarındaki ilişkileri de dönüştürmüş ve çıkarların farklılaşmasından hareketle farklı güç birliğine dayalı yine farklı ittifaklar kurulmasını gerekli ve zorunlu kılmıştır.

İthal ikamesine dayalı ekonomi politikalarının uygulandığı süreçte Türkiye’de önemli ölçüde sermaye birikimi yaratılabilmiş ve özellikle ilk olarak ticaret sermayesi devlet desteği ile üretim ve sonrasında finans alanında özellikle holdingler bünyesinde faaliyet gösterebilmiştir. 1970’lerin sonuna doğru ülkede özel şirket sayısında anlamlı bir artışın olması sadece sermaye birikiminin yaratılması konusunda ipuçları vermesinin yanı sıra, aynı zamanda sermayenin toplumsal anlamda bir sınıf olma ve dahası bir sınıf olarak örgütlenebilme ve ortak söylem geliştirebilme ihtiyacını da ifade etmektedir. Bu ihtiyaç, büyük ölçüde sermaye ve sermaye gruplarının maddi anlamda kendi yeniden üretim süreçleri (öznel yeniden üretimin gereklerinin karşılanabilmesi) ve bu süreçte var olan iktidar ilişkilerindeki konumlanışları üzerinden şekillenmektedir. Bu noktada Ercan, bugün büyük ölçüde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) söylemleriyle paralellik gösteren TOBB’un kurulma süreci örneğinden hareketle sermayenin üretim, tüketim ve bölüşüm alanlarındaki söz konusu her türlü eylemlilikte kullandığı dil ve temel söylemleri üzerinden kendini var ettiğini belirtmektedir:

“1960’larda üretken sermaye oluşumu hızlanırken büyük ölçekli sermayeler merkezi siyasal iktidar üzerinde doğrudan etkide bulunurken, yeni yeni gelişen ve TOBB içinde kristalize olan yeni üretken ve ticari sermayeler yerel değerler (İslam ve milliyetçilik) üzerinden kendini güçlü kılmaya çalışmıştır”¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Ercan, 2009, agm, s. 21.

Sermaye örgütlerinin kurulduğu ve bir sınıf olarak konumlanma çabalarının hayata geçirildiği ithal ikameci dönem, sadece ülkedeki genel anlamda sermaye birikiminin artmasına değil, aynı zamanda bu birikimin gerekleri doğrultusunda uluslar arası sermayeye eklenmenin bir zorunluluk olarak açığa çıkmasına da işaret etmektedir. Erken kapitalistleşmiş ülkelerde, krizle beraber kendi birikimlerinin gerekleri doğrultusunda geç kapitalistleşmiş ülkelerle kurulan ilişkiler dolayımında Türkiye gibi ülkelerdeki kapitalist toplumsal ilişkiler de önemli bir dönüşüme uğramıştır. Başka bir ifadeyle erken kapitalistleşmiş ülkelerde krizle beraber sermayenin mekansal ve zamansal (kredi mekanizmaları üzerinden) olarak yayılma ihtiyacı, geç kapitalistleşmiş ülkelerde sermayenin saçılmasını beraberinde getirmiş, bu saçılma süreci de agresif anlamda bir birikim sürecine ve bu anlamda farklı emek kullanım tarzlarının hayata geçirilmesine kaynaklık etmiştir¹⁶¹. Küçük ve orta ölçekli işletmeler, ülkedeki artan döviz ihtiyacına paralel olarak büyük sermayenin uluslararasılaşma zorunluluğundan payını almış, büyük ölçekli işletmelere girdi sağlayarak bu dönemde sağladıkları birikime bağlı olarak önemli bir dönüşüm geçirmişlerdir. Yine büyük sermaye açısından sermayenin değersizleşmesi gibi bir risk karşısında büyük sermayelerin holding tipi örgütlenmeleri ve böylece yeni birikim sağlama alanlarına kayabilmeleri, orta ve küçük üreticiler için birikim sağlamada başka mekanizmaların devreye sokulma gerekliliği gibi farklı ihtiyaçların varlığı, 1980'lere girerken Türkiye'deki sermaye sınıfının tek bir başlık altında incelenmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Yine de bu aşamada sermayenin sağladığı birikime bağlı olarak güçlenmesinin, sermayeler arası ilişkilerin yerel-ulusal ve uluslar arası ölçekte yoğunlaşarak artmasına neden olduğu ölçüde sınıf içi uzlaşma/işbirliği ve çelişkileri de hem yerel, ulusal ve uluslararası düzeylerde hem de faiz, kredi, devlet teşviki, vergi gibi farklı alanlarda arttırdığının¹⁶² belirtilmesi oldukça önemlidir.

Kapitalist toplumsal ilişkilerin genel anlamda ekonominin girdiği yönelime bağlı olarak daha çatışmalı ve çelişki içeren bir nitelik kazanması, sadece sermayenin kendi içinde değil hem emekle hem de devletle var olan ilişkilerin de yeniden tanımlanması zorunlu kılabilir. Ercan bu sürece örnek olarak ihracata dayalı birikim rejiminde "uluslararasılaşma sürecinde başarı elde eden bireysel sermayelerin kısa erimli çıkarlarıyla

¹⁶¹ Ercan, 2009, agm, s. 40.

¹⁶² Ercan, 2009, agm, s. 41.

genel olarak ülke ekonomisinin çıkarları arasında var olan çelişkilerin yoğunlaşarak artması”nı göstermektedir¹⁶³. Öte yandan süreç, sermaye birikimi sürecinde aktif olabilme pratiğinin, yerel düzeydeki bireysel sermayelerin bu süreçle yüzleşmesini zorunlu kılması dolayısıyla toplumsal sınıflar açısından belirsizlik yaratmıştır¹⁶⁴. Dolayısıyla sermayenin belirsizlik ortamına karşı refleksif olarak gösterdiği sermaye donanımını ve dolayısıyla birikimini artırma çabası sermaye içi rekabetin yoğunlaşmasını ve ilişkilerin de çok daha çatışmalı bir nitelik kazanmasını sağlamıştır. Bu dönemde yine sermayenin hem kendi içindeki hem de ekonominin farklı alanlarında faaliyet gösteren sermaye grupları aralarındaki ilişki çelişkili bir hal almıştır. Bu dönemi nitelerken Boratav, rant ticari ve mali sermayenin avantajlı bir konum elde ettiği ve bu anlamda artık üretken yatırımcı ögeler yerine tüketici ve parazit ögelerin palazlandığı bir farklılaşmaya dikkati çekmektedir¹⁶⁵. Yani süreç, sanayi sermayesi açısından rant, spekülasyon alanlar/kısa dönemli sermaye hareketleri gibi faaliyet dışı karlara yönelmelerini gerektirmiştir. Bu noktada belirtilmesi gereken, üretim, ticaret ve bankacılık alanında faaliyet gösterebilmede holding tipi örgütlenmeye giden büyük sermaye gruplarının birikimin gerekleri doğrultusunda ve dönemsel olarak kaynakları bu üç alan arasında kaydırabilmede hareket avantajına sahip olmalarıdır. Dolayısıyla bu sermaye gruplarının kaynak aktarım sürecinden aldıkları pay diğer sermayelerden farklı olacaktır. Aşağıdaki tabloda bazı holdinglerin 1990-1996 arası karları ve karlarının artış oranları gösterilmektedir. Tablodaki karların değişim oranlarına bakıldığında 1990’ların sonuna kadar olan sürecin büyük sermaye grupları için nasıl bir birikim yaratma fırsatına dönüştüğü görülmektedir.

¹⁶³ Ercan, 2004, agm, s. 11.

¹⁶⁴ Ercan, 2002, agm, s. 47.

¹⁶⁵ Boratav, Korkut. 1996. **Türkiye İktisat Tarihi**. İstanbul: Gerçek Yayınevi, s. 123.

Tablo 11: 1990-1996 Yılları Arası Holdinglerin Karlarındaki Artış (Milyon \$ ve %)

Firmalar	1990	1996	Değişim %
Doğan	31	161	408.3
Bayraktar	11	49	316.7
Alarko	3	10	222.5
Sabancı	571	1415	147.8
Anadolu	101	248	144.9
Yaşar	28	48	73
Akkök	156	1119	66.6
Çukurova	280	468	67.14
Koç	1047	1501	43
Tekfen	34	47	35.1
Oyak	330	427	28
Eczacıbaşı	84	105	24.73

Veriler, Ercan'ın 1998'de yayınladığı çalışmasından alınmıştır¹⁶⁶.

Herhangi bir kaynağa genel olarak erişebilirlik, dağıtım ve dolayısıyla bölüşümün zaman ve mekâna bağlı olarak aldığı yoğunlaşma derecesine göre çeşitlilik gösterir. Margaret Archer'a göre yoğunlaşmanın derecesi ise iki temel etkileşimin belirleyicisidir; yoğunlaşma, ilk olarak kitleler ve elitler arasındaki dikey uzaklığı ve dolayısıyla her birinin etkileşime katılım fırsatlarını etkiler, ikinci olarak da toplumun farklı kesimlerinden gelebilen taleplerin çeşitliliğinin ve miktarının bu anlamda belirlenmesini sağlar¹⁶⁷. Dolayısıyla 1990'ların sonuna kadar Türkiye'de belli kaynaklara erişebilirlik, bölüşümden pay alabilme sorunu sermaye gruplarının kendi içindeki dikey uzaklığı belirlemiş ve Archer'ın elitler olarak nitelendirdiği sermaye grupları ve oluşturdukları örgütleri de kapsayan bir kesimin kendi içinde süregelen çok daha çelişkili ilişkilerin açığa çıkmasına kaynaklık etmiştir. 1990'ların sonuna kadar devam eden süreçte bireysel sermayeler, üretken sermaye yatırımlarına yönelmekten çok para-sermaye üzerinden birikim sağlama yolunu seçmişlerdir. Sürecin başında devletin gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerinin bankacılık sektörüne sızmayı olanaklı hale getirmesi yanında devlet borçlarının özel kesimin aracılığı üzerinden gerçekleştirilmesi özellikle holding bünyesinde

¹⁶⁶ Ercan, Fuat. 1998. "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Bir Çerçeve Denemesi", *İktisat Dergisi*, Sayı 378: ss. 25-51.

¹⁶⁷ Archer, Margaret S. 1995. **Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach**, New York: Cambridge University Press, p. 298.

örgütlenmiş sermayeler açısından önemli bir kaynak aktarım mekanizmasına dönüşmüştür. Bu süreçte çok sayıda bankanın kurulduğu, sektörde şirket birleşmelerinin arttığı ve yerel bankaların da ulusal bankalara dönüştürüldüğü gözlemlenmektedir. Burada belirtilmesi gereken, 1990'ların sonuna kadar gelişen sürecin para sermayeyi elinde tutan holdinglerle banka sermayesi olmayan üretken sermaye ve sermaye donanımı yetersiz olan küçük ölçekli sermaye açısından eşitsiz geliştirdir¹⁶⁸. Bu eşitsizlik para sermayeye erişimi olan büyük sermaye grupları açısından merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminin artmasına, bu avantaja sahip olmayanlar açısından bazı sermayelerin tasfiyesine ve ayakta kalabilen üretken sermayelerin maliyetlerinin işçi sınıfına yüklenmesine kaynaklık etmiştir.

1990'ların sonuna gelindiğinde var olan kısa vadeli para hareketleri üzerinden birikim sağlama olanakları tıkanmış ve uluslararası alanda rekabetin gerekleri doğrultusunda üretken sermaye donanımını arttırmaya dönük yeni bir sanayi politikası ihtiyacı gündeme gelmiştir. Bu anlamda dönemin kalkınma planında, bu ihtiyaç doğrultusunda yeni bir sanayi politikası tanımlanmıştır. Planda “ihracata dönük, teknoloji yoğun, katma değeri yüksek, uluslar arası standartlara uygun ve yerel kaynakları harekete geçiren bir üretim yapısı”¹⁶⁹ hedeflenmiştir. 1999'da başlayan bankacılık reformu temelde yeni sanayi politikasıyla uyumlu olarak üretken sermayenin fon ihtiyacını karşılayabilecek sermayenin güçlenmesi ile sonuçlanmış ve sermayenin kendi içindeki çelişkili ilişkileri de şiddetlendirmiştir. 1980'lerle başlayan ve 2000'li yıllarda hız kazanan ülkedeki üretim yapısında gerçekleştirilen dönüşüm, sermaye sınıfı içi rekabete dayalı ilişkilerdeki çelişkiyi arttırdığı ölçüde sermaye-emek ilişkileri de önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişiklik yeni teknoloji yatırımlarıyla verimlilik artışı hedefleyen büyük sermaye açısından nispi artı değer üretimine yoğunlaşılması anlamına gelirken, ayakta kalmaya çalışan küçük ve orta ölçekli işletmelerde ve emek-yoğun sektörlerde mutlak artı değer artırılması dönük bir yeni üretim ve emek üzerinde denetim biçimlerinin varlığıyla gözlemlenebilmektedir.

¹⁶⁸ Ercan, 2004, agm, s. 34.

¹⁶⁹ Devlet Planlama Teşkilatı, 2000. Uzun vadeli Strateji ve VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005, Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 17.02.2015.

3.2.3. Sermaye-Emek İlişkileri ve Devletin Düzenleyici Rolü

İthal ikameci birikim rejiminin krize girmesiyle birlikte sermayenin varlık koşullarının, yani birikiminin gereklerinin değişmesi, mikro ölçekte işyerindeki işin örgütlenme tarzını ve emek sürecini doğrudan etkilemektedir. Daha açık bir ifadeyle krize karşı karlılığı sağlayabilmek adına sermayenin devreye soktuğu mekanizmalar, üretim sürecine işçilerin çok daha fazla ve yoğun çalışması¹⁷⁰ olarak yansımış ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin yaygınlaşması ile sanayi sektörü de önemli bir dönüşüme uğramıştır. Enformel üretimin hızla yaygınlaşmasına bağlı olarak formel istihdam azalmış ve geçici, evden çalışma, kısmi süreli çalışma biçimleri yaygınlaşmıştır. İşin niteliğindeki değişim zaman ve mekân esnekliği getirmesinin yanı sıra sosyal güvenlik ve toplumsal üretim ve paylaşımı da ortadan kaldırdığından geleneksel olandan hızlı ve yıkıcı bir kopuşu ifade etmektedir¹⁷¹.

Türkiye'nin 1980 sonrası yeni uluslar arası işbölümüne eklenme süreci, "...devletin, sermayenin emeği denetim altına alma hakkını koruma ve kollama işlevinin gerçekleştiği kurumsal ve örgütsel pratikleri de değiştirmiştir"¹⁷². Kısacası 1980 sonrası Türkiye'sinde sadece birikim rejimi değil tüm toplumsal ilişkiler ve pratikler önemli bir dönüşüme uğramış ve bir önceki dönemden de büyük ölçüde farklılaşmıştır. Genel anlamda süreç askeri darbenin arkasından örgütlenme gibi temel hak ve özgürlüklerin yasaklandığı bir ortamda ücretlerin düşürülmesi, sosyal refah harcamalarının azaltılması gibi toplumsal tüketim harcamalarında kesintiye gidilmesi dönemi niteleyen önemli politikalar. 1980-1989 döneminde birincil bölüşüm ihtiyacının yeni birikim modeli için sorun yaratmadığı, dolayısıyla kamusal düzenlemelerin ağırlıklı olarak toplumsal yatırım harcamalarına rahatlıkla kaydırıldığı söylenebilmektedir¹⁷³. Kamu harcamaları tercihinin toplumsal yatırımlar yönünde kullanılması, neoliberal iktisat politikalarının çalışan kesim açısından maliyetlerini arttırmış ve krize karşı sermayenin geliştirdiği yeni mekanizmaların

¹⁷⁰ Ercan, Fuat. 1997. "Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik". **95-96 Petrol-İş Yılı**: 661-693. Erişim Adresi: http://fuatercan.files.wordpress.com/2007/06/esneklik_petrol_is2.pdf, Erişim Tarihi: 05.04.2003, s. 1.

¹⁷¹ Alçın, Sinan, 2010. "Teknoloji ile Değişen Üretim İlişkileri", **Emek ve Siyaset**, Haz: Güngören, Ali R. – Ercan, Fuat – Tezcek, Özlem – Biçer, Özgün – Özgün, Yasemin, Dipnot Yayınları, Ankara, s. 127.

¹⁷² Yücesan-Özdemir, Gamze & Özdemir, Ali M. 2008: **Sermayenin Adaleti: Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika**, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 71.

¹⁷³ Karahanoğulları, Yiğit. 2009. "Türkiye'de "Devletin Mali Krizleri", **Praksis** 2009 (9): 247-276, s. 266.

(esnek üretim, ücret sistemleri vb gibi uygulamalar) devletin emek piyasalarındaki düzenleyici rolünün azaltılmasıyla desteklenmesi, emeğin önemli bir statü kaybına uğramasıyla sonuçlanmıştır.

Kapitalizmin dönemsel olarak yaşadığı her bir kriz süreci, sermaye birikiminin sağlanabilmesi noktasında yeni mekanizmaları devreye sokulmasını gerektirmesi bir anlamda sermayeler arası rekabetin kurallarını değiştirir. 1960'larda üretimin paraya çevrilebilmesinde ulusal bir iç pazarın yaratılması ve bu anlamda ücretlerin belli bir düzeyin üzerinde tutulması ithal ikameci dönemin temel belirleyenlerinden biriydi. Bu dönemde devlet hem değişir sermaye hem de sabit sermaye olarak temel harcama ve yatırımlar yaparak sermaye kaynak aktarım mekanizmalarını devreye sokuyordu. Krizle beraber, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren üretimin paraya çevrilebilmesinde ve bu anlamda sermaye birikiminin sürekliliğin sağlanabilmesinde belirleyici olanın iç pazarlardan uluslar arası piyasalara kayması sermayelerin yeni mekanizmaları devreye sokmalarını gerektirmiştir. Yeni mekanizmalar, bu anlamda uluslar arası rekabette avantaj sağlayacak üretim maliyetlerini düşürme temelinde işçilik giderleri ile ilgili bir dizi düzenleme/ayarlama çerçevesinde şekillenmiştir. Bu düzenleme ve ayarlamalar, yerel düzeyde bireysel sermaye ve/veya sermaye gruplarının kitlesel olarak bir ve aynı üretim sürecine ait farklı aşamaları farklı mekânlarda yapılacak biçimde parçalaması¹⁷⁴, uluslararası alanda da yabancı sermayenin, üretimi, emeğin ucuz ve örgütlenmenin zayıf olduğu alanlara yayması biçiminde gerçekleşmiştir.

En genel anlamda emek ve sermaye ilişkilerini niteleyen ve bu anlamda belirleyen temel mekanizma rekabettir. Sermayenin hem aynı sektörde kendi içindeki hem de ekonominin farklı kesimlerindeki sermayelerin aralarındaki rekabetin düzeyi emeğin üretim sürecinde kullanılma biçimini belirleyen en temel mekanizmadır. Dolayısıyla çalışma saatleri, çalışma yoğunluğu ve ücretlendirme yöntemleri gibi konulara ek olarak, rekabet olgusu sermayenin emek üzerindeki denetim ve kontrolünün biçimi ve sınırlarını da belirler. Tüm bu süreci biçimlendiren döneme bağlı olarak sermayenin birikim sağlama gerekleridir. Örneğin sermaye içi rekabetin arttığı dönemlerde özellikle emek yoğun sektörlerde iç pazara dönük üretim yapan sermaye açısından kesintisiz birikimin sürekliliğin sağlanabilmesinde emeğin toplam üretimden aldığı payın azaltılması öne

¹⁷⁴ Yücesan-Özdemir ve Özdemir, age, s. 72.

çıkabilmektedir. Bu nokta da sermaye sendikasılaştırma, güvencesiz çalıştırma, enformel üretim gibi mekanizmalarını devreye sokabilmektedir. TÜİK'in kayıtlı işyerlerine ilişkin imalat sanayinde ücret ve işgücü üretkenliği verilerine göre 1999 yılında işçi başına reel üretim 1980 yılına göre 2,5 kat artmış, ücret gelirleri ise 1988'e kadar sürekli bir gerileme göstermiş, 1989-1991 ara döneminde kaydedilen artışlar da üretkenlik artışlarının gerisinde kalmıştır¹⁷⁵. İmalat sanayi örneğinde, 1980 sonrası sermayenin emek üretkenliği arttırmaya dönük mekanizmaları devreye soktuğu gözlemlenmektedir.

“... Türkiye’de devlet teşvikleri ile ihracat artışı sağlamaya dönük politikaların öteki yüzü, sınıf temelli siyasetin sona erdirildiği bir süreçte, emek verimliliğinde gerçekleşen artışların, reel ücret artışlarına dönüşmemesi ve ekonominin büyüdüğü dönemlerde bile işsizliğin giderek artması olmuştur”¹⁷⁶.

Dolayısıyla sermayenin emekle kurduğu ilişkiyi ve bu ilişkinin gerçekleşme biçimini belirleyen en önemli dinamik söz konusu sermayenin birikim sağlama gerekleridir. Birikim sağlama gerekleri doğrultusunda da düzenleyici olarak devletin varlığı önem kazanmaktadır.

1980 sonrası neoliberal iktisat politikaları devletin öncelikle anayasal ve sonrasında bununla uyumlu olarak kurumsal yapısında yeni bir dönemin başladığına işaret etmektedir. 1980’de başlayan ve 1980’lerin sonuna kadar devam eden süreçte, politika yapıcılar kolektif iş hukukunun yeniden düzenlenmesine¹⁷⁷ (kolektif eylem kapasitesinin zayıflatılması) yönelmişler, bu da ülkede birikim sağlama koşullarının bölüşüm alanının emek aleyhine düzenlenmesini olanaklı hale getirmiştir¹⁷⁸. Yasal alandaki düzenlemelerle beraber bölüşüm alanına müdahale ücretlerin baskılanmasıyla gelmiş ve bu dönemde reel ücretlerin baskılanmasıyla yurt içi talep düşürülmüş ve bu yolla ihracat artışı sağlanabilmiştir¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Yeldan Erinç. 2012. “Kapitalizmin 1980 Dönüşümü ve Sonrası”, **Görüş** Şubat (72): 8-15, s. 10.

¹⁷⁶ Bedirhanoglu-Yalman, age, s. 147.

¹⁷⁷ Askeri darbe sonrası yürürlüğe giren 1982 Anayasası’na ek olarak, 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu bu düzenlemelere örnek olarak verilebilir.

¹⁷⁸ Yücesan-Özdemir, G - Özdemir, A., 2008, age, s. 95.

¹⁷⁹ Boratav, Korkut - Yeldan, Erinç – Köse, Ahmet H. 2000. “Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998, **CEPA Working Paper**, No: 20., p. 3 Erişim Adresi: <http://core.ac.uk/download/pdf/6363400.pdf>, Erişim Tarihi: 20.02.2015; Boratav, K. – Yeldan, E. 2006. “1980-2000 Financial Liberalization, Macroeconomic (In)Stability, and Patterns of Distribution. In **External**

Türkiye’de 1989’da uygulamaya konulan finansal serbestleşmeyle başlayan süreç, bir taraftan üretken sermayeye finans alanına kayarak yeni birikim olanaklarını sunarken diğer taraftan da ekonomideki birikimin yeni koşulları doğrultusunda sermaye-emek ilişkilerine dair yeni kontrol mekanizmalarının ihtiyacına dönük tartışmaları da başlatmıştır. İşveren çevrelerinde rekabet gücünün artırılması için esnek üretim sistemlerinin yaygınlaştırılması yönündeki politika önerileri¹⁸⁰ dönemin hükümetinde de esneklik tartışmalarını başlatmış ve VII. Kalkınma Planında esnek bir işgücü piyasasının düzenlenmesinin gerçekleştirileceği ifade edilmiştir¹⁸¹. Planda yer alan aşağıdaki ifadede dikkati çeken, 1990’lı yılların sonunda gerçekleşecek olan ülkedeki kısa vadeli sermaye hareketlerine dayalı birikim sağlama olanaklarının tıkanmasının, nispi artı değer artışı sağlanmasına yönelik düzenlemelerin gerçekleştirileceğinin ilk sinyallerini vermesidir:

“VI’ncı Plan döneminde sermaye transferleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ve Türk Lirasının konvertibl hale gelmesi ile birlikte, sermaye hareketlerinin ekonomik dengeler üzerindeki etkisi önemli ölçüde artmıştır. Yüksek kamu açıklarının yurtiçi faizler üzerindeki baskısının sürdüğü bir ortamda sermaye hareketlerindeki serbestleşme yurt dışından kısa vadeli sermaye girişini hızlandırmıştır. Böylece, kamu ve özel kesimin finansman imkanları genişlemiş ve uluslararası rezervler artmıştır. Ancak, kısa vadeli sermaye girişlerinin kontrolsüz biçimde hızlanması Türk Lirasının reel değer kazanma sürecine girmesine neden olmuştur. Bunun yanında, 1989-1992 döneminde verimliliğin üstündeki reel ücret artışları da ekonominin rekabet gücünü azaltmıştır”¹⁸².

1980 sonrası gelişen sürece genel olarak bakıldığında, ekonomideki finansallaşma eğiliminin üretim ilişkilerinde önemli bir dönüşümü de beraberinde getirdiği gözlemlenmektedir. Bryan, Martin ve Rafferty bunun hem değişken sermaye olarak emeğe, hem de meta olarak emeğe dair algımızı değiştirdiğini ifade etmektedir¹⁸³. Basit anlamda değişken sermaye ifadesinde, finansallaşmanın üretim sürecinde emeğin yoğunlaşmasına dönük doğrudan uygulamaların sermayeler arası rekabetin ulaştığı aşamaya bağlı olarak biçimlendirildiği bir sürece de işaret edilmektedir. Örneğin son

Liberalization in Asia, Post-Socialist Europe, and Brazil, Ed: Lance Taylor, New York: Oxford University Press, p. 421-422.

¹⁸⁰ İşveren çevrelerindeki ilk tartışmalara ilişkin politika önerileri için bkz. TİSK, 1994, **Çalışma Hayatında Esneklik**, Yayın No: 10, Ankara: İnceleme Yayınları; MESS, 1995, **Çalışma Hayatında Esneklik**, Yayın No: 222, İstanbul: Metal Sanayicileri Yayınları.

¹⁸¹ DPT, VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 54.

¹⁸² DPT, VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 8.

¹⁸³ Bryan, Richard D. – Martin, Randy – Rafferty, Mike, 2009. “Financialization and Marx: Giving Labor and Capital a Financial Makeover”. **Review of Radical Political Economics** 41(4): 458-472, p. 461.

yıllarda Avrupa Birliği'nde sıklıkla dillendirilmekte olan “yüksek rekabet gücü” söylemi, temelde emek üzerinde esneklik, istihdam edilebilirlik ve yaşam boyu eğitim gibi politikalarla kurulmuş olan yeni bir kontrol rejiminin varlığına dayanmaktadır ve bu da Avrupa sermayesinin Amerika ve Japonya sermayeleri karşısında rekabet gücünün arttırılmasına dönük ortak bir talebin ifadesir¹⁸⁴. Dolayısıyla günümüzde hem ulusal düzeyde işveren örgütleri ve devletin hem de uluslar arası düzeyde Avrupa Birliği gibi kurumların rekabet gücünün arttırılması dönük politikaları beraberinde emek üzerinde verimliliğin arttırılmasına dönük yeni bir kontrol/denetim sistemini de beraberinde getirmektedir. Bu noktada sermayenin rekabet gücünü arttırmaya dönük ortak çıkarlar etrafında yan yana gelmeleri, devletin ülkedeki genel birikimin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi noktasında sermaye-emek ilişkilerini yeniden düzenlemesini de bir anlamda zorunlu kılmaktadır.

1980 sonrası sermayenin birikim sağlama gerekleri doğrultusunda devreye sokulan en temel mekanizmalarından birinin esnek üretim biçimleri olduğu yukarıda belirtilmişti. Üretim sisteminde esneklik olgusu temel olarak üretim sürecinde emek maliyetinin düşürülerek artı değerin artırılması ile ilgilidir. Bu anlamda esneklik, üretim sürecinin parçalanması ve fabrika dışındaki üretim birimlerine kaydırılması biçiminde ve/veya üretim sürecinde yapılan teknoloji yatırımları ile çalışma koşullarının ve çalışma biçimlerinin esnekleştirilmesi yoluyla uygulanmaktadır. Bunlardan ilki, yani üretim sürecinin parçalanması üretimin belli aşamalarının veya tamamının emeğin ucuz olduğu alanlara kaydırılmasını ifade etmektedir. Üretimin küçük birimler üzerinden gerçekleştirilmesi emek maliyetlerini düşürmesi yanında devletin denetim alanından kaçabilme ve hareket kolaylığı getirmesi bakımından da sermaye açısından oldukça önemlidir. Türkiye’de üretim süreçlerinin parçalandığı ve ucuz emek alanlarının başında küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) gelmektedir. 2014 yılı istatistiklerine göre Türkiye’de toplam istihdamın % 75’inden fazlasını KOBİ’ler oluşturmasına rağmen maaş ve ücretlerin sadece % 54’ünü oluşturuyor olması bu anlamda oldukça önemlidir¹⁸⁵. Sonuç olarak KOBİ’ler hem sabit yatırımların düşük olmasıyla taleplere anında cevap verebilme

¹⁸⁴ Oğuz, Şebnem – Ercan, Fuat. (2010), “Avrupa Birliği’nde Emek Üzerindeki Yeni Kontrol Biçimleri ve Türkiye’deki Sendikaların Tepkileri”, **Emek ve Siyaset**, Haz: Güngören, Ali R. – Ercan, Fuat – Tezçek, Özlem – Biçer, Özgün – Özgün, Yasemin, Dipnot Yayınları, Ankara, s. 10-11.

¹⁸⁵ Küçük ve Orta Büyüklüklerdeki Girişim İstatistikleri, 2014, Erişim Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18521>, Erişim Tarihi: 10.02.2015.

esnekliğine sahip olmaları, hem de az sayıda işçinin istihdam etmeleri nedeniyle sermaye karşısında emeğin güçsüz olmasından kaynaklı olarak üretim süreçlerinde emek maliyeti oldukça düşüktür¹⁸⁶. Üretim sisteminin esnekleşmesinde başvurulan diğer bir yol olan teknoloji yatırımı üretim maliyetlerini arttırmasına rağmen emek verimliliğini de önemli ölçüde arttırarak uzun vadede karlılığı besler. Kayıtlı çalışma ve sendikal üyeliğin olduğu büyük sermaye yeni teknolojik olanaklar çerçevesinde işin gerçekleştirme biçimi, emeğin çalışma hızı, bilgi ve becerilerini kullanma biçimi üzerindeki denetim mekanizmasını devreye sokarak işin yoğunluğunu arttırmayı ve emek verimliliğini yükseltmeyi amaçlayabilmektedir¹⁸⁷. Gerekli fona erişimi olan ve yüksek maliyeti karşılayabilecek donanımına sahip sermayenin katlanabildiği teknoloji yatırımı ile verimliliğin artması, üretim sürecindeki teknolojik yenilikler dolayısıyla standart işgücüne olan talebin düşmesi ve beraberinde işsizliğin de artması anlamına gelmektedir. Bu durum işsiz kesim için temel yaşam ihtiyaçlarını karşılayamaması ve çalışan kesim açısından da ücretlerin üzerinde baskı yaratması dolayısıyla düşük ücretli işlerin yaygınlaşmasının temel nedenidir.

1980 sonrası sürece genel olarak bakıldığında sermaye-emek ilişkilerinde en belirleyici olanın üretim maliyetlerinin düşürülmesi olduğu görülmektedir. Bu ana hedef değişmese de 1980'den itibaren sermaye-emek ilişkileri 1980-1999 döneminde ücretler üzerinden ve 2000'den günümüze kadar da verimlilik artışı üzerinden emek aleyhine eşitsiz gelişmiştir. Yukarıda değinilen sermaye emek ilişkileri taşeronlaşma, kayıt dışı çalışma, kısmi süreli çalışma gibi uygulamalar emeğin bölüşüm sürecinde daha az pay almasına dayanırken 2000'li yıllardan itibaren iş yoğunluğunun arttırılarak (daha az emekle daha çok iş) üretim sürecinde emek verimliliğinin yükseltilmesine dayanmıştır. Yukarıda özetlenmeye çalışılan süreç devlet düzenlemeleri çerçevesinde değerlendirildiğinde, devlet politikalarının sermayenin temel ihtiyaçları ile uyumlu bir biçimde uygulandığı gözlemlenmektedir. Bu konuda sermaye birikiminin değişen gerekleri doğrultusunda devlet konum alışı ve devlet-sermaye-emek ilişkilerindeki dönüşüme izleyen bölümün ilk alt başlığında değinilmektedir.

¹⁸⁶ Müftüoğlu, Özgür. 2003. "Üretim Süreçlerinde Değişim, Çalışma Hayatı ve Sendikalar", Konuşma Metni, **Değişim Sürecinde Kamu Hizmetleri ve Sendikal Politikalar Sempozyumu**, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu 1-2 Şubat 2013, Ankara. Erişim Adresi: <http://ozgurmuftuoglu.blogspot.com.tr/2008/09/retim-srelerinde-deim-alima-hayati-ve.html>, Erişim Tarihi: 10.02.2015.

¹⁸⁷ Aydoğanlı Erkan. 2011. **Fabrikada Emek Denetimi**, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, s. 80.

4. 1999 SONRASI ÜRETKEN SERMAYE YÖNELİMLİ BİRİKİM STRATEJİSİ VE ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE MERKEZİLEŞME EĞİLİMİ

1998 sonrası sermaye birikiminin gerekleri ve değişen ihtiyaçlarının açıklanabilmesi, ekonominin 1994 ve sonrasında 2001 yılında yaşanan krizlerle kendini gösterdiği kırılğan yapısı bağlamında ele alınmaktadır. 1980'den itibaren dış ticaretin ve 1980'lerin sonunda tüm mali sistemin liberalizasyonu ekonomiye kısa süreli üretken olmayan yüksek miktarlarda sermaye girişleri yaratmıştır. Bu sermaye girişleri "...hem cari, hem de kamu açıklarının artmasında, Türk parasının yabancı paralar karşısında değerlendirilmesinde, faiz oranlarının yükselmesinde, para arzının ve kredi stokunun genişlemesinde rol oynayarak makro ekonomik dengesizlikler yaratmakta ya da bunların artmasına"¹⁸⁸ neden olmuştur. İç ve dış finansal serbestleşmeyle ülke içi uluslararası sermaye hareketlerinin önündeki yasal engellerin kaldırılması, 1980 sonrası birikim sağlayabilmenin koşullarını önemli ölçüde değiştirmiştir.

1998 ve sonrası sürecin anlaşılmasında finans sermayenin birikim gereklerini incelemek oldukça önemlidir. Yeniden yapılanma sürecinde ayakta kalanlar finans sermaye büyük ölçüde ekonominin farklı alanlarında birden faaliyet gösteren büyük sermaye gruplarının holdinglerine bağlı olduğundan, finans sermayenin birikim gerekleri bir anlamda üretken sermayenin de birikim gerekleri hakkında önemli ipuçları verecektir. 1990'ların sonunda bu yeniden yapılanma kapsamında gündeme gelen banka reformunun en temel nedenlerinden birisi de üretken sermayenin uluslar arası piyasalarda rekabet gücünün arttırılmasına dönük yatırımların yapılabilmesinde gerekli olan fonu karşılayabilecek bir finans sisteminin oluşturulmasıydı. Dolayısıyla üretken sermayenin birikim gerekleriyle paralel olarak çok sayıda bankaya el konulmuş, bu bankaların tasfiye/birleşme/satış süreci sonunda sektörde artan bir merkezileşme ve yoğunlaşma süreci yaşanmıştır¹⁸⁹. 1999'da 81 olan banka sayısı, 2002 yılının sonlarına doğru 55'e düşmüştür. Türkiye Bankalar Birliği'nin verilerine göre Türkiye'de en büyük 5 bankanın

¹⁸⁸ Yentürk, *age*, s. 114.

¹⁸⁹ Gültekin-Karakaş, *age*, s. 95.

1997 yılında aktif payı % 44, mevduat payı % 47 ve kredi payı % 46'yken, bu oranlar 2001 yılında sırasıyla % 56, % 55 ve % 49'a yükselmiştir¹⁹⁰.

Türkiye'de finansal serbestleşmeyle ortaya çıkan para sermaye girişleri ülke parasının aşırı değerlenmesine kaynaklık etmiştir. Yerli paranın değerlenmesi, ihracata konu olan malların görece fiyatlarını arttırmış ve yurt içinde ithal ürünlerle rekabet eden imalat sanayinin ilgili sektörlerini olumsuz etkilemiştir¹⁹¹. Dolayısıyla rekabet gücünün düşmesi reel yatırımlardan kaçma eğilimini güçlendirmiştir. Reel sektör ve finansal sektör arasındaki yatırım tercihi belirleyen bir diğer unsur faiz oranları olarak karşımıza çıkmaktadır. Faiz oranlarının yüksek olduğu bir ülkede para sermaye reel sektörden getirinin yüksek olduğu finansal sektöre doğru kaçır. Sürecin kamu ekonomisi tarafında da açıkların finansmanında öncelikli olarak kısa vadeli sermaye girişleri üzerinden kapatılması tercihi kısa dönemde borç yükünü hafifletse de uzun vadede sermaye hareketlerindeki istikrarsızlık krizlerle kendini göstermiştir. 1990'ların sonuna gelindiğinde iç borç stokunun artması, bütçe açıklarının genişlemesi ve enflasyonun baskısıyla makroekonomik göstergeler ciddi oranda bozulmuştur. 1990'ların sonunda önce Asya'da ve arkasından tüm dünyada etkisini hissettiren krizin Türkiye'deki temellerinin 1994 kriziyle paralellik gösterdiği görülmektedir. Benzer biçimde kısa vadeli sermaye girişlerinin hızlandırılması stratejisi faiz hadlerini yukarı çekmiş ve buna paralel olarak mali yük artmış, mevcut maliye politikası bu anlamda etkinliğini önemli ölçüde yitirmiştir¹⁹². Genel anlamda 1990'ların sonuna doğru benzer politikalar ekseninde 1995'te Meksika'da, 1998'de Asya ve Rusya'da, 1999'da Brezilya'da, 2001'de Arjantin ve Türkiye'de yaşanan ve finansal kesimde ilk etkisini gösteren krizler, sadece Türkiye ekonomisinin değil bir bütün olarak kapitalizmin ulaştığı aşmaya bağlı olarak ne ölçüde kırılgan ve krizlere açık olduğunun bir göstergesidir. Dolayısıyla Türkiye dâhil dünya ekonomisinin bütününde krizle beraber "hem ihracat, hem de kısa vadeli sermaye girişine

¹⁹⁰ Türkiye Bankalar Birliği'nin verilerinden Aktaran: Köne Aylin Ç. 2003. "Para-Sermayenin Yeniden Yapılandırılması: Türk Özel Bankacılık Sektörü Örneği", **Doğuş Üniversitesi Dergisi** 4(2): 233-246, s. 243.

¹⁹¹ Yentürk, age, s. 9.

¹⁹² Sönmez, Sinan. 2009. "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**, Der: Mütevellioğlu, Nergis – Sönmez, Sinan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 25-75, s. 51.

dayalı büyüme modelinin daha fazla sürdürülmesinin olanaksızlığı”¹⁹³ acil olarak bir yeniden yapılanma sürecini zorunlu kılmıştır¹⁹⁴.

2000'lere gelindiğinde spekülâtif para hareketlerine dayalı birikimin olanakları tıkanması hem sanayileşmeye hem de kamu kesimi ekonomisine ilişkin bir yeniden yapılanma ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu noktada uluslararası piyasalarda rekabetin gerekleri doğrultusunda üretken sermaye donanımını arttırmaya dönük yeni bir sanayi politikası çerçevesinde 2001-2005 dönemini kapsayan VIII. Beş Yıllık Kalkınma planı hazırlanmıştır. Planda hedeflenen *ihracat odaklı, teknoloji yoğun ve katma değeri yüksek bir üretim*¹⁹⁵ yapısının temelinde üretken sermayenin uluslar arası piyasalarda rekabet gücünü arttıracak bir dizi politika değişikliği ihtiyacı yer almıştır. Para sermayenin üretken alana kaydırılmasıyla sermayenin finansman sorununa bir çözüm olarak gerçekleştirilen banka reformuna ek olarak 2001 yılında üretken alan yatırımlarının önündeki bürokratik engellerin kaldırılmasına dönük olarak Yatırım ortamını İyileştirme Programı başlatılmıştır. Yatırım Ortamını İyileştirme Programı üretken sermaye yönelimli birikim stratejisinde şirket kuruluşu, lisanslar, gümrük vergileri gibi birçok üretken sermayenin önündeki engellerin kaldırılmasına dönük değişikliğe kaynaklık etmesinin yanı sıra, devletin bu alandaki yeniden yapılanması ve konumlanmasını anlama noktasında oldukça önemlidir. Dolayısıyla üretken yatırımların kolaylaştırılması, teknoloji yoğun sektörlere kaydırılması gibi politika değişiklikleri aynı zamanda yeniden yapılanma sürecinin sanayi kesimiyle uyumlu olarak kamu kesiminde de gerçekleştirilmesini gerekli ve bir anlamda da zorunlu kılmaktadır. IMF denetiminde 1999'da Enflasyonu Düşürme Programı ile başlayan ve 2001 krizinde tüm makroekonomik göstergelerde bozulma ile hız kazanan ve aynı yıl hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) kamu kesimindeki yeniden yapılanma ihtiyacına dönük uygulanacak olan politikaların temellerini oluşturmaktadır.

¹⁹³ Bağımsız Sosyal Bilimciler 2011. **Ücretli Emek ve Sermaye: Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları**, Yordam Kitap, İstanbul, s. 28.

¹⁹⁴ Finansal alanda yaratılan birikimin üretken alanda bir karşılığının olmaması mevcut birikim tarzının kendisinin varlık koşullarını yine kendinin yok ettiği anlamına gelir. Boyer'e göre hem devletler, firmalar hem de hanehalkları açısından kolay kredi imkanları yaratılan sürecin sonunda reel anlamda birikime dayalı bir iyileşmenin (recovery) yokluğunda Amerika ve Avrupa' örneklerinde bu politikaların sürdürülebilirliği sınırlarına ulaşmış ve olanaksızlaşmıştır. Robert Boyer, 2013. "The Present Crisis: A Trumpet for a Renewed Political Economy", **Review of Political Economics** 25(1), p. 33.

¹⁹⁵ Devlet Planlama Teşkilatı, 2000. Uzun vadeli Strateji ve VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005, Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 17.02.2015.

Bu dönemde, GEGP çerçevesinde hem kamu kesiminin yeniden yapılandırılması hem de büyük sermayenin birikim gerekleri doğrultusunda bir dizi politika hayata geçirilmeye başlanmıştır. Kamu kesiminin yeniden yapılandırılmasına ilişkin olarak sosyal güvelik reformu, özelleştirmelerin devamı, kamu bankalarının yeniden yapılandırılması (görev zararlarının tasfiyesi, görev ve sorumluluk alanlarının daraltılması ve uzun vadede kamu bankalarının elden çıkarılması vb) gibi politikalara ek olarak devlette şeffaflığı artırma ve kamu finansmanı güçlendirmeye dönük düzenlemeler gündeme gelmiştir. GEGP’de sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda ihracatın arttırılmasına dönük bir dizi tedbir alınması öngörülmüştür: Bunlar bütçe ve diğer kaynaklardan sağlanacak finansmanlar çerçevesinde kredi imkânlarının arttırılması, ihracatta katma değer vergisi ödemelerinin hızlandırılması ve desteklerle ilgili olarak bürokratik işlemlerin azaltılması hedeflenmiştir¹⁹⁶. Yine programda faiz dışı kamu harcamalarının azaltılmasıyla kamu borç stokunun kontrol altında tutulması hedeflenmiş ve yüksek “faiz dışı fazla”¹⁹⁷ maliye politikasının temelini oluşturmuştur. GEGP’da belirtilen bütçenin faiz dışı fazla vermesine dayalı izlenen politika 2002 yılında tek parti olarak iktidara gelen AKP döneminde de devam ettirilmiştir. AKP hükümeti bu dönemde bir adım daha ileri giderek yapılan yasal değişikliklerle finansal kazançların vergilendirilmesi ve ekonominin kayıt altına alınması yönündeki atılabilecek adımları engellemiş, bu dönemde de ekonomi kısa vadeli para hareketlerine dayalı bir birikim modeline bağlı olamaya devam etmiştir¹⁹⁸.

Bu dönemde en genel anlamıyla hem kamusal alanda gerçekleştirilen dönüşümler, sermayenin yeni birikim gerekleri doğrultusunda şekillenmiş, hem de bu dönüşümler çalışan kesimi yakından ilgilendiren bir dizi yasal ve kurumsal düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Yeniden yapılanma süreci kamu kesimi ve özel kesimin yanısıra çalışma hayatındaki düzenlememelerle çalışan kesimle de ilgili olmak üzere üç alan üzerinden

¹⁹⁶ Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı, Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 10.12.2014, s. 21.

¹⁹⁷ Faiz dışı fazla, bütçedeki toplam gelirden (vergi ve diğer gelirler) borçların faiz ödemeleri dışında bırakılarak yapılan harcamalar (bütçe giderleri) arasındaki farkı ifade eder. Yani faiz giderlerinin olmadığı bir durumda bütçedeki gelir-gider dengesine bakılır. Bu dengenin açık vermesi durumu, yani giderlerin gelirlerden fazla olması durumu faiz ödemeleri olmasa bile bütçe gelirlerinin yetersiz olduğunu gösterir. Eğer bütçe faiz dışı fazla veriyorsa, bu durum bütçe gelirlerinin faiz dışı giderleri karşılayabildiği ve fazlanın miktarına göre hesaplamının dışında tutulan faiz ödemelerini de karşılayabildiği anlamına gelir. Bu durumda borçlanma ihtiyacı faiz dışı fazlanın karşılayabildiği ölçüde azalır.

¹⁹⁸ Sönmez, 2009, age, s. 61.

yürütülmüştür. Dolayısıyla yeni dönemde yeni birikim olanakları çerçevesinde gerçekleştirilen dönüşümler devlet, sermaye ve emek ilişkilerini de değiştirmiş, yeni güç ilişkileri ekseninde emek aleyhine var olan eşitsizliği de derinleştirmiştir.

4.1. 2001 Krizi Sonrası Değişen Devlet, Sermaye ve Emek İlişkileri

AKP hükümeti döneminde özellikle 2001 kriziyle beraber netleşen ülkedeki yeni birikim modelinin uygulanmasına kesintisiz biçimde devam edildiği gözlemlenmektedir. IMF ile imzalanan Stand-by anlaşmalarında kredi olanaklarına erişim için bütçede verilen faiz dışı fazla merkezli politika ve anti-enflasyonist politika taahhütleri katılarak hayata geçirilmiştir. Sermayenin 2001 krizi sonrası yeni birikim gerekleri doğrultusunda gerçekleştirilen yapısal dönüşümler temelde üç alan üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bunlar üretken sermayenin uluslar arası piyasada rekabetini güçlendirmeye dönük özel kesime ilişkin düzenlemeler, bununla uyumlu devlette ve kamu maliyesinde gerçekleştirilen dönüşüm ve son olarak da sermayenin ülke içindeki genişleyen ölçekte birikimini desteklemeye dönük olan emek üzerindeki yeni denetim ve kontrol biçimleri şeklinde sıralanabilmektedir.

Ülkede sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda zorunlu olan düzenlemeler AKP'nin 2002 yılında çoğunluğunun oyuyla tek parti olarak iktidara gelmesiyle kolaylaşmış ve hız kazanmıştır. Yukarıdaki bölümde de belirtildiği üzere AKP, önceki hükümetlerden devraldığı temel politikaları kesintisiz biçimde sürdürmekle kalmamış, katılaştırarak uygulamaya devam etmiştir. AKP iktidarında finans kapital üzerindeki vergi yükü hafifletilmiş ve ekonominin kayıt altına alınmasını engellemeye dönük düzenlemeler gerçekleştirilmiştir¹⁹⁹. Üretken sermaye alanına dönük ise AKP döneminde gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarıyla önemli ölçüde bir kaynak aktarımı sağlanmıştır. Dönemin birikim ihtiyaçları gereği KİT'lerin ucuz ve yüksek katma değerli ara malı üretememeleri ve bu kurumlarda var olan istihdamın da görece yüksek ücretli ve sendikalı olması nedeniyle dönemin farklı fraksiyonlardan sermaye grupları arasında özelleştirmelere dair ortak bir tavır alınmış, bu durumda da AKP sermayeden gelen talebi bir parti politikası

¹⁹⁹ 4369 Sayılı Kanunun kaldırılması ve ardından getirilen vergi affı gibi düzenlemeler buna örnek olarak verilebilir.

olarak hızla içselleştirmiştir²⁰⁰. AKP iktidarının 2008 krizine kadar olan dönemin ilk yıllarında kısa vadeli sermaye girişlerine dayalı birikim dönemi devam etmişse de özellikle 2004'ün sonundan itibaren doğrudan yabancı sermaye yatırımları artmaya başlamıştır. Burada 2003 yılında yürürlüğe giren 4875 sayılı kanunla yabancı sermayenin yeni şirket kurmak veya şube açmak için izin alma zorunluluğu kaldırılması bu süreci kolaylaştırmıştır. Ülke içindeki yabancı yatırımlar artarken bu dönemde yerli büyük sermaye gruplarının uluslar arası faaliyetlerinde hem mekânsal anlamda hem de sektörel anlamda genişlediği ve çeşitlendiği gözlemlenmektedir²⁰¹. Bu yatırımlar ara malı üretiminden inşaat, ulaştırma/lojistik, haberleşme gibi birçok alanda çeşitlilik göstermektedir. Bu dönemde ülke içinde gerçekleşen yatırımların da anlamlı bir her ne kadar dönemin ileri teknoloji ve yüksek katma değer üreten sanayi vurgusuna rağmen Tüpraş, Telekom, Erdemir, Petkim gibi çok büyük tesislerin özelleştirilmesi gerçekleşmiştir. Burada belirtilmesi gereken yatırımlarda kaydedilen artışların ülkedeki sabit sermayeyi arttırmaya dönük değil, daha çok özelleştirmeler, şirket birleşmeleri ve devralmaları gibi “edinimler ve birleşmeler” kaleminde sınıflandırılan ve ulusal mülkiyetin yabancılara aktarılması anlamına gelen bir el değiştirme niteliğinde olmasıdır²⁰².

Bu dönemde doğrudan yatırımlarda gözlemlenen artışın yukarıda sözü edilen bu niteliği dolayısıyla istihdam yaratma kapasitesinden de uzak oluşu özellikle vurgulanmalıdır. 2002-2006 döneminde Türkiye ekonomisinde kaydedilen ortalama % 7,2 oranında artışa karşılık istihdamın aynı dönemde sadece % 0,8 oranında kalması bu noktada oldukça düşündürücüdür²⁰³. Temelde bir ekonomide reel ücretlerin düşmesi işgücü maliyetini azaltacağı ve üretilen artı değeri arttıracığı için istihdamı da arttırması beklenir.

²⁰⁰ Zaifer, A. 2002. **The Acceleration of Privatization in Turkey: Why in the Last Decade?** Yayınlanmamış Araştırma Önerisi, Londra: SOAS, Londra Üniversitesi; Aktaran: Angın Merih – Bedirhanoglu Pinar. 2012-2013. “AKP Döneminde Türkiye’de Büyük Ölçekli Özelleştirmeler ve Devletin Dönüşümü”, **Praksis**, 30-31(3-1): 75-95, s. 82.

²⁰¹ Öztürk, 2010, age, s. 180.

²⁰² Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2008, age, s. 58; Yeldan, E. 2009. “Finans Çağında Eklemlenme Kalıpları: Neoliberal Küreselleşmenin Çevresel Bir Ekonomisi Olarak Türkiye Örneği”, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Der: N. Mütevellioğlu – S. Sönmez, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 139; Boratav K. 2009. “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Editörler: İ. Uzgel-B. Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi: s. 466.

²⁰³ Mütevellioğlu, Nergis – Işık Sayım. 2009. “Türkiye Emek Piyasalarında Neoliberal Dönüşüm”, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Der: N. Mütevellioğlu – S. Sönmez, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 150.

Bu dönemde Türkiye’de reel ücretlerde gözlemlenen düşüşe karşılık istihdamdaki artışın yok denebilecek kadar düşük bir oranda kalması oldukça dikkati çekicidir. Bu dönemde imalat sanayinde emek üretkenliğinde kaydedilen hızlı artışa rağmen reel ücretlerin aynı düzeyde artmaması, hatta bazı dönemlerde gerileme göstermesi üretken sermayenin karlılığındaki artışların beraberinde ücretlerde gerilemeye ve emek gelirlerinin de bu anlamda yerli ve yabancı sermayeye aktarıldığını da göstermektedir²⁰⁴. Bu dönemde ülke içindeki birikimin yoğunluklu olarak mutlak artı değer artışına dayandırıldığı gözlemlenmektedir. Bu aşamada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, bu süreçte ileri teknoloji gerektiren üretime geçiş eğimli ve buna paralel olarak nispi artı değer üretimine bir yönelimin de varlığıdır. Devletin bu süreci bir taraftan 2003’de yürürlüğe soktuğu İş Kanunu’yla toplu iş ilişkilerini bireyselleştirerek ve esnek çalışma biçimlerini yasal bir zeminde düzenleyerek desteklerken bir taraftan da gelirin yeniden dağılımında sermayeden yana konum alışıyla da pekiştirdiği gözlemlenmektedir. Örneğin hanehalkı, toplam kamu gelirlerinin 2002 ve 2006’da sırasıyla % 71 ve % 61,8’ini öderken şirketler, aynı yıllar için % 26,1 ve % 23,9 oranında ödemişler, kamu harcamalarının dağılımında da 2002 yılında şirketlerin aldığı pay hanehalkının payının iki katından fazla gerçekleşmiş, 2006 yılına gelindiğinde de hanehalkının payının azaldığı görülmüştür²⁰⁵. 2000’lerden itibaren belirginleşen rekabet gücünü arttırmaya yönelik hedefler çerçevesinde devlet bir taraftan toplumsal tüketim harcamalarını kısıp sermayenin maliyetlerini dolaylı olarak düşücü maliye politikalarını devreye sokarken bir taraftan da çalışma hayatında gerçekleştirdiği yasal değişikliklerle özellikle esnek çalışma biçimlerin yaygınlaştırılmasıyla doğrudan artı değer artırımına dönük düzenlemeleri hayata geçirmeye başlamıştır.

2003’te yürürlüğe giren 4857 Sayılı İş Kanunu, ülkenin 2000’li yıllardan itibaren özellikle üretken sermayenin uluslararası alanda rekabet edebilirliğinin arttırmada yeni emek denetim mekanizmalarını içeren ilk kapsamlı düzenlemesi olarak kabul edilebilir. 1980 sonrası Türkiye’de üretken sermayenin birikim gerekleri yoğun olarak mutlak artı değer artışına bağlı olduğundan mevcut yasal düzenlemeler de emeğin kolektif gücünü ve bu anlamda kolektif iş hukuku alanına dönüktü. 2000’li yıllarla beraber sermayenin birikim

²⁰⁴ Yeldan, E. 2009, *age*, s. 151.

²⁰⁵ Gül, Zafer B. 2013. “Mali Uyumun Ekonomi Politikası: Ekonominin Genel Dengesi Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Kriz ve Türkiye: Aşınan Teoriler*, Editörler: H. Balseven – F. Ercan, Ankara: Phoenix Yayınevi, s. 299-300.

gerekleri verimliliğin artmasına yani nispi artı değer artışına dayandığı noktada sermaye cephesinden gelen daha fazla esneklik talepleri²⁰⁶ yeni bir İş Kanunu ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu süreçte kolektif iş hukuku emek verimliliğin arttırılmasında işe yaramadığı ölçüde ikincil bir düzenleme alanı olmuş, emek-sermaye ilişkilerinin düzenlenmesinde asıl normatif düzenleme alanı olarak esnek bir bireysel iş hukuku temel alınmıştır²⁰⁷. Bu yasayla sermaye ve işveren çevrelerinin çalışma hayatında esneklik talepleri düzenlenmiş ve yasal bir zemine oturtulmuştur. Dolayısıyla yeni iş kanunu ile beraber Türkiye’de kurumsal düzeyde esnek bir emek rejimi tam anlamıyla başlamıştır. 4857 sayılı kanunla esnekliğin sayısal (istihdam) veya ücret gibi farklı biçimleri düzenlenirken, emeğin denetim ve kontrolüne ilişkin olarak işverene bazı hakların tanındığı gözlemlenmektedir²⁰⁸. Kanunda yarı zamanlı ve belirli süreli sözleşmeler düzenlenmiş ve 30 işçiden daha az istihdamın söz konusu olduğu işletmeler için bu iş sözleşmesi kapsamındaki işçileri kıdem tazminatı gibi hakların dışında tutmuştur. 2002 yılı İşgücü İstatistikleri (1988-Ocak 2014) verilerine göre istihdam edilenlerin yaklaşık % 73’ünün 25 kişiden daha az işçi çalıştırılan işyerlerinde çalışıyor olmaları ilgili düzenlemeden mağdur olabilecek nüfusun büyüklüğü hakkında da bir fikir verebilmektedir²⁰⁹. Benzer düzenlemeler kamu çalışanlarına da getirilmiş, sözleşmeli personel sayısı arttırılmış ve esnek çalışma biçimleri uygulanmaya başlanmıştır.

2000’li yıllarla beraber genel anlamda devletin hem kamu çalışanlarına hem de özel sektör çalışanlarına dönük yasal düzenlemeleri, emek üzerindeki denetim ve kontrolü önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. 2008 kriziyle beraber sermayenin işgücü maliyetlerinin düşülmesi amacıyla genç ve kadınların istihdamında sosyal güvenlik primleri düşürülmüştür. Bu düzenlemenin ardından 2008’in Ekim ayında açıklanan istihdamı canlandırma paketiyle işverenlerin sosyal güvenlik prim katkıları düşürülmüş ve Hazine ve İşsizlik Sigorta Fonu tarafından üstlenilmiştir. Aynı pakette kadın ve gençlerin istihdamına

²⁰⁶ Bakınız bu çalışma içinde s. 130.

²⁰⁷ Yücesan-Özdemir, G – Özdemir, A. 2008, age, s. 101.

²⁰⁸ Özellikle işyerinin devrinin işçi için sözleşmenin feshinde haklı bir neden oluşturmayacağı (6. Md) ve ödünç iş ilişkisi çerçevesinde işçinin başka bir işveren kiralanaabileceğine dair düzenlemeler (7. Md) emek üzerinde uygulanabilecek yeni denetim alanları yaratmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. 4857 Sayılı İş Kanunu, Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>, Erişim Tarihi: 18.03.2015.

²⁰⁹ 2013 yılı istatistiklerine göre bu oran yaklaşık % 65’dir. Oran “İşyeri Büyüklüğüne göre İstihdam Edilenler” tablosundaki verilerden hareketle hesaplanmıştır. İşgücü İstatistikleri (1988-Ocak 2014), Erişim Adresi: <http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>, Erişim Tarihi: 10.03.2015.

yönelik olarak sosyal güvenlik primlerinde ek indirim uygulanmış, özel işletmelerin spor salonu, revir gibi ek maliyetler getirici ve eski hükümlülerin istihdam edilmesi gibi yükümlülükleri de tamamen kaldırılmıştır²¹⁰. 2009 yılında önceki istihdam paketine ek olarak bir program daha uygulamaya konulmuş, sermayenin yine işgücü maliyetlerini düşürmeye dönük destekler arttırılmıştır. Devletin istihdama ilişkin olarak sermayenin maliyetlerini düşürme çabası, büyük ölçüde uluslararası piyasalarda rekabet gücünü arttırmak için Türkiye sanayisinin ihtiyaç duyduğu yüksek katma değerli yatırım malları ihracatında istenen artışı yakalayamamış olmasıdır. Özellikle 2008’den itibaren dış ticaret istatistiklerinde görülen düşme eğilimi (özellikle sermaye malları kaleminde) bir anlamda devletin sermayeyi maliyetlerin düşürülme noktasında destekleme ve sübvanses etmesi gerektirmiştir. Aşağıdaki tabloda Türkiye’nin ihracata konu olan malların sınıflamasına göre iki yıllık periyotlarla toplam ihracattaki payları (%) gösterilmektedir.

Tablo 12: Mal Gruplarının Toplam İhracattaki Payları (%)

Mal Grupları	Yıllar							
	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014
Sermaye Malları	7	7	10	11	12	10	9	10
Ara Mallar	41	40	41	44	51	49	54	47
Tüketim Malları	50	51	48	44	35	39	36	41

Kaynak: TÜİK’in hazırladığı Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) Göre İhracat Tablosunda yer alan verilerin toplam içindeki payları hesaplanmıştır²¹¹.

Yukarıdaki tabloda Türkiye’nin sermaye malı ihracatı 2008 krizinden sonra düşme eğilimi göstermektedir. Toplam mal gruplarının toplam ihracattaki paylarına bakıldığında Türkiye’nin yüksek katma değerli mallı ihracatçısı olmaktan uzak olduğu ve dünyadaki verili işbölümünde yoğunluklu olarak ara malı ihracatçısı durumunda olduğu görülmektedir. Türkiye sermayesinin bu tarz yüksek katma değerli malların ihracatını yapamıyor oluşunun önemli nedenlerinden biri olarak, 2000’li yıllarda Çin ve Hindistan

²¹⁰ Yeldan, Erinç. 2010. “Küresel Kriz ve Türkiye: Mali Canlandırma Önlemlerinin İstihdam ve İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkilerinin Makroekonomik Değerlendirmesi”, **Kriz ve Türkiye: Kriz Tedbirlerinin Etki Değerlendirmesi** içinde, Der: H. Ercan – E. Taymaz – E. Yeldan, Ankara: Uluslar arası Çalışma Örgütü, s. 20-21. Erişim Adresi: <http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/info/kriz.pdf>, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

²¹¹ Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) Göre İhracat, Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

gibi (daha da) ucuz emek-gücü temeline dayalı üretim yapan ülkelerin dünya ekonomisi ile artan bütünleşmeleri dolayısıyla uluslararası rekabet gücünün korunması/artırılması için sermaye kesimleri ve kamu kurumları el ele vererek yeni sanayi ve istihdam stratejileri belirlemiştir²¹². Sanayi stratejisi bakımından Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi (TSSB) ve istihdam stratejileri bakımından da 2009’da yürürlüğe konan Ulusal İstihdam Strateji Belgesi (UİSB) ile 2012 tarihli 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu oldukça önemli düzenlemelerdir. UİSB’de işverenlere ek yük getirilmemesi üzerinde durulmuş ve hedef “Uygulanacak yeni teşvik politikalarının maliyetleri firmalarca değil genel bütçe ve işsizlik sigortası fon kaynaklarıyla karşılanmalı, böylelikle işletmelerin rekabet gücü gözetilmelidir²¹³” biçiminde ifade edilmiştir. Benzer şekilde TSSB’de dış ticarete rekabet gücünün artırılması sıklıkla vurgulanmış ve özellikle KOBİ’lere ihracat yapan ve yapma potansiyeline sahip olanların desteklenmesi için devlet yardımlarının daha etkin hale getirilmesi hedeflenmiştir²¹⁴. 6356 Sayılı kanunda ise işçinin ayrımcılık eylemlerine karşı korunmasını düzenleyen hükümdeki belirsizlik, sendikaların toplu sözleşme yetkisi kazanabilmelerinde aranan çift kriterin varlığı, yaşamsal hizmetler kapsamına girmeyen bazı sektörlerde grev hakkı kısıtlamalarının ve grev ertelemelerinin devam ettirilmesi gibi boşluklar ve sakıncalı hükümlere yer verilmektedir²¹⁵.

Özellikle 2001 kriziyle başlayan ve 2008 krizinden sonra hayata geçirilen sanayi ve istihdam politikalarına bakıldığında uluslar arası rekabet gücünü artırma hedefi kapsamında emek verimliliğini arttırmak ve istihdamda esneklik vurgusunun öne çıktığı görülmektedir. Kamu sektöründe de gerçekleştirilen eş zamanlı dönüşümle, çalışma hayatında bir taraftan zaman ve mekân anlamında yeni esnek çalışma biçimleri yaygınlaşırken diğer yandan da sosyal güvenlik kapsamı dışında çalışan sayısı artmaktadır. 2013 yılı TÜİK’in hazırladığı işgücü istatistiklerine göre sosyal güvenlik sistemi kapsamı

²¹² Yaman-Öztürk, Melda.- Öztürk, Özgür. 2012. “Türkiye Sanayi Strateji Belgesi ile Ulusal İstihdam Strateji Belgesi’nde ortaya konulan ‘Vizyon’”, Özgürlük Dünyası, Nisan 2012(228), Erişim Adresi: <http://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/244-sayi-228/582-turkiye-sanayi-strateji-belgesi-ile-ulusal-istihdam-strateji-belgesinde-ortaya-konulan-vizyon>, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

²¹³ Ulusal İstihdam Strateji Belgesi, 2009, Erişim Adresi: <http://www.sendika.org/2011/02/ulusal-istihdam-strateji-belgesi-tam-metin/>, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

²¹⁴ Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi (2011-2014), s. 52. Erişim Adresi: http://www.sanayi.gov.tr/Files/Documents/sanayi_stratejisi_belgesi_2011_2014.pdf, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

²¹⁵ Dereli, Toker, 2013. “6356 Sayılı Yeni Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu: Genel Bir Değerlendirme”, **Çalışma ve Toplum** 36(1), s. 41.

dışında çalışan toplam 9379 kişinin % 98'ini 50 kişiden az istihdamın söz konusu olduğu işyerlerinde çalışanlar oluşturmaktadır²¹⁶. Kayıtlı çalışanlar içinse Ekim 2008'den itibaren uygulamaya konulan 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu neoliberal politikalar çerçevesinde birçok dezavantajlı düzenlemeleri içermektedir²¹⁷. Genel anlamda son yıllarda, sermaye açısından devletin maliyetlerin bir bölümünü üstlenme biçiminde getirdiği teşvik sistemiyle ve esnek çalışma biçimlerinin teşviki ve yaygınlaştırılmasına dönük düzenlemelerle birlikte, emeğin hem kendisine hem de işine yabancılaştığı ve sürekli bir işsizlik riskiyle karşı karşıya kaldığı bir durumun varlığından söz edilebilmektedir²¹⁸. Dolayısıyla 2001 kriziyle başlayan ve 2008 kriziyle hızlandırılan yeniden yapılanma sürecinde devlet, sermaye ve emek ilişkileri genel anlamda değerlendirildiğinde, süreç emeğin aleyhine gelişmiştir.

4.2. Rekabet Hukukunun Düzenlenmesi ve Rekabet Kurumu'nun Kuruluşu

Genel anlamda 2000'li yılların başından itibaren sermaye birikiminin gerekleri ve tekelleşme eğilimi sermaye içi ilişkileri derinleştirdiği ölçüde rekabeti de şiddetlendirmiştir. Özellikle holdingler bünyesinde faaliyet gösteren banka gibi fon sağlayan kurumların birikim mekanizmalarının sanayi sektöründeki başka sermayelerin birikim koşullarını da belirlemesi sürecin anlaşılmasını karmaşıklaştırmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de verili olanaklar çerçevesinde finans kapitalin birikim gerekleri doğrultusunda biçimlenen rekabet, sadece kredi gibi doğrudan fon aktarım mekanizmaları üzerinden değil, bağlı olduğu holdingin farklı şirketleri arasındaki iç kaynak aktarım mekanizmaları üzerinden de bir sektördeki sanayi sermayesinin birikim koşullarını ve rekabet edebilirliğini etkilemektedir. Örneğin özelleştirme sürecinin sonucu Uzanlara ait bazı çimento fabrikalarının kendi holdingleri kapsamındaki bankalarına fon sağlayabilmek için maliyetine satışlar yapması, başka sermayelerin ortak pazarda çimento satışlarında ciddi

²¹⁶ Sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılığa ve işyeri büyüklüğün göre istihdam edilenler tablosu oluşturulmuş ve oran hesaplanmıştır. İlgücü İstatistikleri (1988- Ocak 2014), Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007, Erişim Tarihi: 20.03.2015.

²¹⁷ 5510 Sayılı Kanunla getirilen düzenlemelerin değerlendirmesi için bkz. Özdemir, Ali M. 2014. "AKP'li Yıllarda Hukuk Sisteminde Yapılan Değişikliklerden Parçalar: Piyasa Dostu Bir Hukukun Geliştirilmesi ve Yeniden Üretilmesi", **İktidarın Şiddeti: AKP'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar**, Der: Coşar, S. – Yücesan-Özdemir, G. İstanbul: Metis Yayınları: 47-71.

²¹⁸ Alçın, S. 2010. age, s. 148.

sıkıntılar yaratmıştır²¹⁹. Bugün çimento sektöründe faaliyet gösteren büyük sermaye gruplarının bilançolarına bakıldığında gelirlerinin çok büyük bir bölümünü faaliyet dışı karlardan sağladıkları görülmektedir. Örneğin Çimsa'nın esas faaliyetlerinin dışındaki faaliyet gelirleri dönem karının % 48'ini oluştururken, bu oran Nuh Çimento ve Erçimsan (Aşkale) için % 100'in üzerindedir²²⁰. Dolayısıyla 1998 sonrası sermaye birikiminin gerekleri ve tekelleşme eğiliminin anlaşılabilmesinde ülkedeki finans kapitalin birikim koşullarının açıklanması ve sermaye içi ilişkilerin dikkate alınması oldukça önemlidir. Bu noktada Türkiye'de Rekabet Hukuku'nun düzenlenmesi ve Rekabet Kurumunun kurulmasının gereklilik olarak açığa çıkması ülkedeki rekabetin ulaştığı aşamanın anlaşılmasında önemli ipuçları sunmaktadır.

Rekabet Hukuku temelde kapitalizme piyasanın işleyişini ve bu anlamda kuralları belirler. Klasik ve neoklasik iktisatta rekabetin varlığı hem toplumsal refahın sağlanmasında hem de piyasalarda dengenin oluşmasında vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilir. Dolayısıyla bunu tehlikeye düşürebilecek bir durumda devletin düzenleyici rolünün devreye girmesi oldukça önemli ve yaşamsaldır. En genel anlamda kapitalist toplumsal ilişkilerin söz konusu olduğu bir ülkede bu anlamda rekabet hukuku, devletin piyasanın işleyişinin düzenlenmesi ve bu işleyişin devamlılığının sağlanmasında gerçekleştirdiği müdahalenin yasal araçlarından birisi durumundadır. İlgili ülkedeki rekabet hukuku çerçevesinde, Türkiye örneğinde Rekabet Kurumu olarak hayata geçen kurumsallaşmalar da bu anlamda sürecin temel denetleyicisi olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla Türkiye özelinde Rekabet Hukukunun oluşturulması ve ardından kurumsallaşmanın tamamlanıp Rekabet Kurumu olarak hayata geçmesi serbest piyasanın düzenlenmesi sürecinin iki önemli ayağını oluşturmaktadır. Türkiye'de Rekabet Hukukuna dair temel düzenlemelerin yapılması, özelleştirme uygulamalarının yapılabilmesinin yasal bir zemine oturtulmaya çalışıldığı döneme denk gelmektedir. Öncesinde bu alana dönük bir hüküm 1982 Anayasasında "Devlet, para, kredi, sermaye, mal ve hizmet piyasalarının sağlıklı ve düzenli işlemelerini sağlayıcı ve geliştirici tedbirleri alır; piyasalarda fiili veya

²¹⁹ Bolu Çimento'nun ilgili yazısına atf: Rekabet Kurumu Kararı No: 06-29/354-86: s.31, Erişim Adresi: www.rekabet.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.12.2014.

²²⁰ Şirketlerin 2013 yılı mali tablolarında yer alan bilgilerden hareketle hesaplanmıştır.

anlaşma sonucu doğacak tekelleşme ve kartelleşmeyi önler” şeklinde ifade edilmiştir²²¹. Devletin tekelleşme ve kartelleşmeyi önlemesi görevine istinaden 1984 yılında ilk defa Sanayi Bakanlığı, o güne kadar tüketicinin korunması hakkındaki kanun tasarılarında rekabetin düzenlenmesine son vermiş ve rekabetin düzenlenmesi ile tüketicinin korunması konularını ayrı olarak düzenlemiş ve bu anlamda “Rekabeti Sınırlayan Anlaşmalar ve Uygulamalar” başlıklı kanun tasarısını hazırlamıştır. 1992 yılında somut bit metne dönüştürülmüş ve 1994 yılında metne son şekli verilerek Aralık ayında mecliste kabul edilmiştir. “4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun (RKHK)” 1997 yılında Rekabet Kurulunun oluşturulması ve kurumun kurulmasıyla işlerlik kazanmış ve fiilen uygulanmaya başlanmıştır. 2003 yılından bugüne kadar kanun içinde usul hükümlerine ve 2008’de cezai müeyyidelere ilişkin bazı değişiklikler yapılsa da esas itibariyle Avrupa Topluluğu (AT) Anlaşmasının 81. Madde²²² ve anti tröst hükümlerini olduğu gibi içermesiyle AT rekabet hukukunun temel ilkelerini genel anlamda yansıtmaktadır.

RKHK’da öne çıkan temel 4 madde yer almaktadır. Bunlardan ilki rekabeti sınırlayıcı her türlü anlaşma, uyumlu eylem ve alınan kararların düzenlendiği 4. Maddesindedir. 4. Maddede genel olarak “belirli bir mal veya hizmet piyasasında doğrudan veya dolaylı olarak rekabeti engelleme, bozma ya da kısıtlama amacı taşıyan veya bu etkiyi doğuran yahut doğurabilecek nitelikte olan teşebbüsler arası anlaşmalar, uyumlu eylemler ve teşebbüs birliklerinin bu tür karar ve eylemleri hukuka aykırı ve yasaktır” şeklinde düzenlenmiştir²²³. Kanuna göre bu haller;

- a) İlgili mal veya hizmetin fiyatı (buna fiyatı oluşturan maliyet, kar gibi unsurlar da dâhil olmak üzere) ile her türlü alım-satım şartlarının belirlenmesi,
- b) Pazarın, kaynakların ve unsurların kendi aralarında bölüşülmesi veya kontrolü,
- c) Arz ve talep miktarının kontrolü veya bunların piyasa dışında belirlenmesi

²²¹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Md. 167, Adresi: www.tbmm.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.12.2014.

²²² Avrupa Topluluğu Antlaşmasının 81. Maddesi, üye devletler arasında ticarete zarar verebilecek, iç pazar içerisinde rekabeti kısıtlayan, engelleyen veya bozan teşebbüsler arası anlaşmalar, teşebbüs birlikleri kararları ve teşebbüsler arası uyumlu eylemleri (örnekler verilerek) yasaklamaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Article 81 of the EC Treaty, Erişim Adresi: http://ec.europa.eu/competition/legislation/treaties/ec/art81_en.html, Erişim Tarihi: 10.12.2014.

²²³ 4054 Sayılı RKHK: 4. Madde.

- d) Diğer teşebbüslerin faaliyetlerinin zorlaştırılması, kısıtlanması veya boykot edilme gibi davranışlarla piyasanın dışına itilmesi ve yeni girecek olanların bu anlamda engellenmesi,
- e) Münhasır bayilik dışında eşit hak ve yükümlülükler için eşit durumdaki kişilere farklı şartların uygulanması,
- f) “Anlaşmanın niteliği veya ticari teamüllere aykırı olarak, bir mal veya hizmet ile birlikte diğer mal veya hizmetin satın alınmasının zorunlu kılınması veya aracı teşebbüs durumundaki alıcıların talep ettiği bir malın ya da hizmetin diğer bir mal veya hizmetin de alıcı tarafından teşhiri şartına bağlanması ya da arz edilen bir mal veya hizmetin tekrar arzına ilişkin şartların ileri sürülmesi”,

şeklinde nitelenmiştir. Yukarıda belirtilen hallerin ispatlanamadığı durumda ise kurum, fiyat değişmelerinin, arz-talep dengesinin, faaliyet bölgelerinin rekabetin engellendiği, bozulduğu veya kısıtlandığı piyasalarla benzerlik göstermesi halinde bu davranışları “uyumlu eylem” olarak kabul etmektedir. RKHK’da oldukça önemli ikinci madde muafiyet koşullarının düzenlendiği 5. Maddedir. Buna göre;

- a) Malların üretim veya dağıtımı ile hizmetlerin sunulmasında yeni gelişme ve iyileşmelerin ya da ekonomik veya teknik gelişmenin sağlanması,
- b) Tüketicinin bundan yararlanması,
- c) İlgili piyasanın önemli bir bölümünde rekabetin ortadan kalkmaması,
- d) Rakabetin (a) ve (b) bentlerindeki amaçların elde edilmesi için zorunlu olanlardan fazla sınırlanmaması

halinde teşebbüsler arası anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birlikleri kararlarının 4. Madde hükümlerinin uygulanmasından muaf tutulabilecekleri şeklinde düzenlenmiştir²²⁴. Kanunda diğer önemli madde hâkim durumun kötüye kullanılmasını düzenleyen 6. maddedir. Buna göre;

²²⁴ 4054 Sayılı RKHK: 5. Madde.

- a) Ticari faaliyet alanına başka bir teşebbüsün girmesine doğrudan veya dolaylı olarak engel olunması ya da rakiplerin piyasadaki faaliyetlerinin zorlaştırılmasını amaçlayan eylemler,
- b) Eşit durumdaki alıcılara aynı ve eşit hak, yükümlülük ve edimler için farklı şartlar ileri sürerek, doğrudan veya dolaylı olarak ayrımcılık yapılması,
- c) Bir mal veya hizmetle birlikte, diğer mal veya hizmetin satın alınmasını veya aracı teşebbüsler durumundaki alıcıların talep ettiği bir malın veya hizmetin, diğer bir mal veya hizmetin de alıcı tarafından teşhiri şartına bağlanması ya da satın alınan bir malın bir fiyatın altında satılmaması gibi tekrar satış halinde alım satım şartlarına ilişkin sınırlamalar getirilmesi,
- d) Belirli bir piyasadaki hâkimiyetin yaratmış olduğu finansal, teknolojik ve ticari avantajlardan yararlanarak başka bir mal veya hizmet piyasasındaki rekabet koşullarını bozmayı amaçlayan eylemler,
- e) Tüketicinin zararına olarak üretimin, pazarlamanın ya da teknik gelişmenin kısıtlanması, olarak düzenlenmiştir²²⁵.

RKHK'da oldukça önemli ve bu bölümün son alt başlığında incelenecek olan şirket birleşme ve devralmalarının düzenlendiği 7. maddedir. İlgili maddede;

“Bir ya da birden fazla teşebbüsün hakim durum yaratmaya veya hakim durumlarını güçlendirmeye yönelik olarak, ülkenin bütünü yahut bir kısmında herhangi bir mal veya hizmet piyasasındaki rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğuracak şekilde birleşmeleri veya herhangi bir teşebbüsün ya da kişinin diğer bir teşebbüsün ya da kişinin diğer bir teşebbüsün mal varlığını yahut ortaklık paylarının tümünü veya bir kısmını ya da kendisine yönetimde hak sahibi olma yetkisi veren araçları, miras yoluyla iktisap durumu hariç olmak üzere, devralması ...”

hukuka aykırı ve yasak olarak ifade edilmiştir²²⁶. Dolayısıyla herhangi bir şirket birleşmesi veya devralmanın hukuki anlamda geçerli sayılabilmesi için Rekabet Kurulundan incelemesinde geçip iznini alması gerekmektedir.

²²⁵ 4054 Sayılı RKHK: 6. Madde

²²⁶ 4054 Sayılı RKHK: 7. Madde

Bugün RKHK kapsamında, Rekabet Kurulu Kararları (RKK) “norm” niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla kararlara ilişkin olarak yapılan değerlendirmeler benzer olayların değerlendirilme sürecinde hem içtihat niteliğindedir hem de benzer kriterlerin uygulanmasını beraberinde getirir²²⁷. Tüm bunların yanı sıra Türkiye’de rekabetin düzenlenmesi ve bu anlamda denetlenmesinde Rekabet Kurumu oldukça önemli bir görevi üstlenmektedir. Bu anlamda nihai karar organı olarak rekabet kurulu kararları, kurumun piyasadaki rekabetin düzenlenmesindeki rolünden dolayı bağlayıcı niteliğe sahiptir. Rekabet Kurumunun düzenleme, soruşturma açma ve gerektiğinde para cezası verme yetkilerine ek olarak “menfi tespit” yetkisi de vardır. Kurul, bir sektörde bazı sermayelerin, örneğin bir bölgede ortak girişim kurmaları gibi, eylemlerine 4054 sayılı kanuna aykırı olmadığına ilişkin olarak menfi tespit kararı verebilmektedir. Bugün RKK’ların bağlayıcı ve zorlayıcı olması dolayısıyla yargısal gücünün varlığından söz edilebilmektedir. Sonay Bayramoğlu, kurumun “halka hesap verme sorumluluğu bulan organların yapması gereken işlemlere tabi tutulmamış” olmasını kurumun *özgüllüğü* ve kurulda ise sermaye sınıfı temsilcilerinin yer alıyor olmasını yasama sürecinin oldukça *sorunlu* bir alanı olarak tanımlamaktadır²²⁸. Rekabet Kurulunun aşağıda incelenecek olan kararlarının da göstereceği gibi, bir bütün olarak Rekabet Kurumunun temel görevinin kamu yararı ilkesinden çok piyasanın ihtiyaçları çerçevesinde gerçekleştirildiği gözlemlenmektedir.

4.3. Türk Çimento Sanayinde Oligopol

Çimento sektörü oligopolistik yapısı dolayısıyla çok sayıda RK soruşturmalarına konu olmuştur. Sektörde gerçekleştirilen özelleştirmelerle sektördeki mülkiyet yapısının netleştiği ve bu yola merkezleşme eğilimine önemli bir zemin hazırladığı görülmektedir. Sektör, Türkiye genelinde heterojen yapı gösterse de, bölgesel düzeyde bakıldığında özellikle çimentonun dolaşıma sokulabildiği/rekabet edebildiği pazar alanı olarak bakıldığında fabrikaların benzer bir bileşimle üretim yaptıkları görülmektedir. Bu durumda bölgesel düzeyde ortama bileşim düzeyine yakın üretim yapabilmek, pazarda kalabilmenin de koşullarını belirleyecektir. Dolayısıyla sektörde bölgesel düzeyde ortalama bileşimi

²²⁷ Gürzumar, Osman B. 2007. “Rekabet Hukukunun 10 Yılı: Rekabet Kanunundan Rekabet Hukukuna”, **Rekabet Kurumu 10. Yıl Sempozyumu**, 13 Nisan 2007 Ankara: Rekabet Kurumu, 81-112, s. 89.

²²⁸ Bayramoğlu, Sonay. 2005. **Yönetişim Zihniyeti: Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 314-315.

yakalayamayan sermayeler silinmekte veya diğerlerinde satın alınmaktadır. retim özelliklerine bağlı olarak sanayinin kendi içinde söz konusu olan rekabetin aldığı biçimi gösterebilmek amacıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla bu alt başlık çimento sektöründeki farklı büyüklüklerde sermayenin, kendi içindeki rekabetin sürecinin RK kararları üzerinden değerlendirilmesi yapılacaktır. Burada önemli olan merkezileşmenin çok hızlı biçimde yaşanmakta olduğu sektörde, bu durumun rekabete aykırıymış gibi algılanması ve sürece ilişkin olarak da gerçekleşen yaptırımların temelde bu eğilimi oran kaldırmadığıdır. Tam tersine bir anlamda, bu süreç devletin bilinçli müdahaleleriyle de yeniden üretildiği söylenebilmektedir.

Çimento talep esnekliği oldukça düşük²²⁹ ve homojen nitelikte bir üründür. Çimentonun homojen nitelikte olması çok çeşitlendirilememesi anlamına gelir. Üretiminde hata payı oldukça düşüktür ve bu da genel olarak üretimindeki belirlenmiş olan kalite standartlarına farklı büyüklüklerdeki firmaların kolayca uyabileceği anlamına gelmektedir. Bunun bir başka yönü ise herhangi bir üretici tarafından üretilmiş olan çimentonun bir başka üreticinin ürettiği çimentoya kolayca tercih edilebilmesidir. Tüketicinin ihtiyacını başka üreticinin ürünüyle kolayca ikame edebilme esnekliği sektördeki rekabeti belirleyen önemli dinamiklerden birisidir. Tüm bunlara ek olarak sektör içi rekabeti belirleyen bir başka faktör, çimento ürününün değerinin (fiyatı), ağırlığıyla (karşılık gelen miktar) karşılaştırıldığında düşük bir ürün olması dolayısıyla karşımıza çıkar. Çimentonun bu özelliği üretiminde hem yoğun yatırım gerektirmesi hem de ölçek ekonomilerinin varlığının sanayinin diğer sektörlerine göre çok daha önemli ve belirleyici yapması anlamına gelmektedir. Yatırımın yoğunluğu ve büyüklüğünde bir başka belirleyen de çimentonun üretiminden itibaren 3 ay içinde tüketilme zorunluluğudur. Dolayısıyla ürünün stok ömrü oldukça azdır. Üretim sürecinde 1 ton çimento üretmek için yaklaşık olarak 1500 kg'dan fazla hammadde kullanılması dolayısıyla üretim, büyük miktarlarda hammadde stoku gerektirir. Hammaddenin stok sorunu sektördeki tüm üreticiler için oldukça önemli olmakla beraber özellikle küçük ve orta ölçekli üreticiler açısından hem

²²⁹ Talep esnekliği, fiyattaki yüzde değişimin, talep edilen miktarda yol açtığı yüzde değişimi ölçmek için kullanılır. Bir diğer ifadeyle, talep esnekliği, talep miktarındaki yüzde değişimin fiyatında yüzde değişime olan oranıdır. Bu durumda hesaplanan oran ne kadar yüksekse ürünün talep Talep esnekliğinin negatif değer taşıması, talep miktarı ile fiyat arasında ters yönde bir ilişki olduğu anlamına gelir.

mekânsal anlamda hem de katlanılması gereken maliyet anlamında eşitsiz bir durumun varlığına kaynaklık etmektedir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan unsurlardan rekabet üzerinde en belirleyici olan belki de ürünün *dağıtım maliyetleridir*. Çimento çok büyük miktarlarda üretilen ve stok ömrü 3 ayla sınırlı bir ürün olduğundan dağıtımının da hem büyük miktarlarda hem de sınırlı süre zarfında gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu da sektördeki özellikle büyük ölçekli firmaların aracılığıyla devreden çıkararak kendi dağıtım ağlarını kurmalarına ve hatta aralarında anlaşarak kurdukları dağıtım tekellerinin varlığı ile sonuçlanmaktadır. Bu durum dağıtım kanallarına erişememe dolayısıyla yine küçük ve orta ölçekli üreticiler için pazardan silinme gibi oldukça riskli bir durum yaratmaktadır.

Sermayenin kendi içinde homojen bir bütün olmadığı çalışmanın önceki bölümlerinde sıklıkla vurgulanmıştı. Bu anlamda sermaye kendi içinde bir hiyerarşi sergilemekte ve bu hiyerarşi sadece sermayenin farklı büyüklük ve ölçeklerde olmasından ve farklı işlevlerinden doğmamakta, aynı zamanda teknolojik, sektörel, mekânsal vb gibi avantajlara sahip olup olmama üzerinden de yeniden üretilmektedir²³⁰. Çimento sektöründe hem ölçek konusunda hem de pazara yakınlık/taşıma kolaylığı gibi konularda avantajlara sahip olma, ilgili pazardaki piyasa payı üzerinde oldukça belirleyicidir. Çimento sektörü için üretimin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına dönük olarak tekelleşme eğiliminin oldukça baskın bir sektör olduğu söylenebilmektedir. Aşağıdaki tabloda kuruluşundan bu yana Rekabet Kurumunun sektöre ilişkin olarak vermiş olduğu tüm kararlar gösterilmiştir. Rekabet Kurumunun sektöre ilişkin kararları, “İnşaat, Çimento ve Diğer İnşaat Malzemeleri” başlığı altında yer almaktadır. Dolayısıyla kararlar sadece çimento üreticilerini değil, hazır beton vb inşaat malzemeleri üretici ve dağıtımcılarını da kapsamaktadır.

²³⁰ Ataay Faruk. 2001. Türkiye Kapitalizminin Mekânsal Dönüşümü, **Praksis** (2): 53-96, s. 54.

Tablo 12: Çimento Sektörüne İlişkin RKK Sayıları

Karar Konusu	Yıllar					
	1997-1999	2000-2002	2003-2005	2006-2008	2009-2011	2012-2014
Rekabet İhlali	8	8	8	17	22	55
Menfi Tespit ve Muafiyet	11	-	4	1	1	5
Birleşme ve Devralma	14	12	20	43	24	42

Tablo, Rekabet Kurumu Faaliyet Raporlarındaki verilerden hareketle hazırlanmıştır²³¹.

Yukarıdaki tabloda yer alan rekabet ihlalleri, menfi tespit ve muafiyet ve şirket birleşme ve devralma faaliyetleri, temelde sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına dönük faaliyetlerdir. Özellikle birleşme ve devralma kararları incelendiğinde sermayenin genişleyen ölçekte birikim yaratma sürecinin temel eğilimleri olan sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına ek olarak mekânsal yayılma eğilimleri de açıkça gözlemlenebilmektedir. Tablodaki özellikle rekabet ihlalleri ve birleşme ve devralma konusunda yıllara göre giderek artan sayıda karar mevcuttur. Kararlar açılan soruşturma, verilen cezalara ek olarak bu şikâyetlerin reddi gibi tüm kararları kapsıyor olmasına rağmen, ilgili karar sayılarındaki artış çimento sektöründe rekabetin nasıl tekelleşme eğilimi gösterdiğini işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu aşamada belirtilmesi gereken ilerleyen bölümde daha ayrıntılı inceleneceği üzere tabloda yer alan konulara ilişkin olarak verilen bazı RKK'ların özellikle birleşme ve devralmalara ilişkin olarak oldukça çelişki ve düşündürücü olmasıdır.

Türkiye'de çimento sektörü özelinde sadece ilgili konulara ilişkin olan verilen RKK'lar incelendiğinde, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma sürecinin özellikle büyük sermaye grupları açısından hangi yeni birikim yaratma mekanizmalarını devreye soktukları, başka pazarların kontrolü ele geçirebilme adına mekânsal olarak yayılmalarının pazardaki dengeleri ne ölçüde değiştirdiğini ve en genel anlamda sermayenin kendi ilişkilerinin bu süreçte nasıl çelişkili bir hal aldığını göstermesi bakımından belirleyicidir. Bu çelişkili ilişkiler, birleşme ve devralma kararlarında ortak girişim kurmaya dayalı dönemsel ittifaklar biçiminde açığa çıkabilirken, rekabet ihlalleriyle ilgili kararda da bazı

²³¹ Rekabet Kurumu Faaliyet Raporları, Erişim Adresi: [http://www.rekabet.gov.tr/default.aspx?nsw="+xCaWfzD9Oh3MGVfMca1lw==-H7deC+LxBI8=](http://www.rekabet.gov.tr/default.aspx?nsw=), Erişim Tarihi: 18.12.2014.

sermayelerin gerçekleştirdikleri yatay anlaşmaların orta ve küçük ölçekli sermayeleri pazardan dışlamaya dönük eylemler olarak görülebilmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümü, çimento sektöründe hem rekabetin ulaştığı aşamaya bağlı olarak sektördeki tekelleşme eğilimini hem de bu anlamda sermayenin yeni birikim kanalları yaratabilme adına hangi mekanizmaları devreye soktuklarının açıklanmasına ayrılmıştır. Rekabet Kurumunun kurulmasından itibaren kurul kararlarından hareketle, sektörde bu mekanizmaların fiyat anlaşmaları, menfi tespit ve muafiyet, şirket birleşmeleri, devralmaları ve ortak girişim kurma üzerinden biçimlendiği gözlemlenmektedir.

4.3.1. Fiyat Anlaşmaları ve Uyumlu Eylemler

Çalışmanın bu bölümü Türkiye Çimento sanayinde rekabetin ulaştığı aşamaya bağlı olarak, sermayenin kendi içindeki hem derinleşen hem de daha çatışmalı ilişkileri yansıtması bakımından rekabeti engelleyici ve kısıtlayıcı eylemlerin incelenmesine ayrılmıştır. Sektör içindeki farklı büyüklüklerdeki sermaye ve sermaye gruplarının çatışmaları fiyat anlaşmaları, pazar paylaşımları, dağıtım tekelleri kurma gibi birçok faaliyeti içermektedir. Türkiye pazarında yaşanan tüm bu eylemlerin hem bilgilerine ulaşmak hem de ispatlamak da oldukça zordur. Çalışmanın bu bölümünde sektör içi rekabeti kısıtlayıcı haksız eylemler Rekabet Kurumu'na gelen şikâyetler sonucunda açılan soruşturma kararları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla yukarıda sözü geçen çatışmalı ilişkilerin açıklanmasında, konuyla ilgili olarak Rekabet Kurumunun vermiş olduğu tüm kararlar esas alınmıştır.

4054 Sayılı Kanunun 4. Maddesinde düzenlenen rekabet ihlali ana başlığı altında kuruma çok sayıda şikâyet gelmiş, bunlardan birçoğu yeterli delil bulunmaması gerekçesiyle cezasız sonuçlanmıştır. Bazı şikâyetler ise soruşturmaları beraberinde getirmiş ve bu soruşturmalar sonucu birçok şirket rekabeti ihlal gerekçesiyle idari para cezası almıştır. Aşağıdaki tabloda Rekabet Kurumuna rekabet ihlali gerekçesi ile gelen şikâyetler kapsamında yapılan incelemeler sonucu çimento üreticilerine kurum tarafından verilen para cezaları gösterilmektedir. Para cezaları yatay ve dikey anlaşmaların tespiti halinde 4054 Sayılı kanunun 4. Maddesi esas alınarak verilir. Yatay anlaşmalar aynı malın üreticisi olan birbirine rakip teşebbüsler arasındaki fiyat tespiti, pazar paylaşımı gibi ihlalleri içerirken, dikey anlaşmalar ise üretim zincirinin üretim, dağıtım, toptan satış gibi

farklı aşamalarında faaliyet gösteren teşebbüsler arasındaki bayilik, yetkili satıcılık gibi anlaşmaları içermektedir. Bundan muaf olunabilecek belli başlı haller dışında (RK, Tebliğ 2002/2) kanun bunu açık olarak rekabet ihlali olarak tanımlamıştır. Aşağıdaki tabloda yer alan bazı para cezaları tarafların Danıştay'a itirazları sonucunda düzeltilmiş son tutarları yansıtmaktadır. Dolayısıyla Rekabet Kurumu'nun rekabet ihlalleri gerekçesiyle verdiği soruşturma kararları tablodaki tarihlerden daha eski olabilmektedir. Rekabet Kurumu web sayfasında açıklanan karardan kurumun verdiği para cezalarının 2000'lerin başına kadar gittiği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Rekabet Kurumunun Çimento Şirketlerine verdiği para cezaları gösterilmektedir.

Tablo 14: Rekabet Kurumu'nun Verdiği Para Cezaları

Şirket	Ceza Tutarı (TL)	Tarih	Karar No
Elazığ Altınova çimento	1.935.305	19.02.2014	14-07/138-M
Yurt çimento	1.705.303	19.02.2014	14-07/138-M
Denizli çimento	2.824.435	17.09.2013	13-54/756-316
Göлтаş çimento	3.119.921	17.09.2013	13-54/756-316
Konya çimento	3.543.600	17.09.2013	13-54/756-316
Adana çimento	4.959.857	06.04.2012	12-17/499-140
Çimko	3.376.238	06.04.2012	12-17/499-140
Çimsa	7.758.016	06.04.2012	12-17/499-140
Kars çimento	1.120.842	06.04.2012	12-17/499-140
Kçk Kahramanmaraş	2.957.990	06.04.2012	12-17/499-140
Mardin çimento	2.502.165	06.04.2012	12-17/499-140
Aşkale çimento	10.745.776	06.04.2012	12-17/499-140
Limak Çimento	10.283.220	06.04.2012	12-17/499-140
Göлтаş çimento	2.117.033	20.09.2007	07-76/908-346
Denizli çimento	1.766.235	20.09.2007	07-76/908-346
Bursa çimento	1.123.134	02.10.2006	06-68/926-265
Adana çimento	1.80.9312	03.10.2006	06-69/930-267
Çimsa	2.468.005	03.10.2006	06-69/930-267
Akçansa	3.475.642	19.10.2006	06-77/992-287
Batiçim	4.413.154	19.10.2006	06-77/992-287
Batisöke	1.342.119	19.10.2006	06-77/992-287
Çimentaş	2.769.394	19.10.2006	06-77/992-287
Denizli çimento	2.649.64	19.10.2006	06-77/992-287
Çimentaş	184.626	19.10.2006	06-77/992-287
Baştas	186.631	24.04.2006	06-29/354-86
Bolu çimento	410.511	24.04.2006	06-29/354-86
Oysa Niğde	113.802	24.04.2006	06-29/354-86
Afyon çimento	14.866	24.04.2006	06-29/354-86
Set çimento	816.470	24.04.2006	06-29/354-86
YLOAÇ	452.380	24.04.2006	06-29/354-86
Çimsa	585.078	24.04.2006	06-29/354-86
Batiçim	85.048	24.04.2006	06-29/354-86
Adana çimento	594.214	24.04.2006	06-29/354-86
Akçansa	1.065.420	24.04.2006	06-29/354-86
Anadolu çimentoları	24.209	24.04.2006	06-29/354-86
Akçansa	636	26.01.2006	06-04/53-M
Batiçim	636	26.01.2006	06-04/53-M
Batisöke	636	26.01.2006	06-04/53-M

Denizli	580	02.06.2005	05-38/511-121
Konya çimento	32.211	05.12.2005	05-81/1118-320
Adoçim	8.265	05.12.2005	05-81/1118-320
Nuh çimento	74.773	05.12.2005	05-81/1118-320
Lafarge	42.509	05.12.2005	05-81/1118-320
Bursa	227.218	05.12.2005	05-81/1118-320
Çimentaş	4.623.805	01.05.2003	03-28/352-151
Çimentaş (Yönetim Kurulu Üyelerine-9 Kişiyeye Toplam ceza)	4.161.420	01.05.2003	03-28/352-151

Rekabet Kurumu web sayfasında tüm kararlar başlığında yer alan soruşturma kararlarından derlenmiştir²³².

Yukarıdaki tabloda çimento şirketlerine verilen para cezalarından bazıları sektörün kendi içindeki rekabetin ulaştığı aşamayı göstermesi bakımından özellikle incelemeye değerdir. Rekabet Kurumunun 06-29/354-86 No'lu kararına göre toplam 11 şirket para cezası almıştır. Bu karar, 01.02.2002 tarihinde Rekabet Kurumunun 02-06/51-24 No'lu kararını Danıştay'ın iptal etmesi üzerine tekrar inceleme yapılması sonucu verilmiştir. Kararda ceza gerekçeleri fiyat anlaşmaları bölgeler arası ticareti engelleme, pazar paylaşımı ve rekabetçi davranışların koordinasyonu gerekçesiyle verilmiştir. Karara göre Baştaş, Bolu Çimento, Set çimento ve Yibitaş-Lafarge kendi aralarında fiyat anlaşmaları yaptıkları gerekçesiyle toplam 1.314.322 TL tutarında para cezası almışlardır.

İlgili karar incelendiğinde OYSA İskenderun fabrikası dışında soruşturmaya konu olan tüm şirketlerin bölgeler arası ticareti engelledikleri gerekçesiyle para cezası almış oldukları görülmektedir. Bölgeler arası ticareti engellemek, genel olarak ürünün dağıtım süreciyle ilgili konudur. Dağıtım sürecinde sermayelerin kendi bayilik sistemleri oluşturmak suretiyle dağıtım tekelleri kurabileceği gibi bağımsız bayilerin başka bölgelere ticaretini engellemek gibi çok farklı mekanizmaları devreye sokabilmektedirler. İlgili kararda bölgeler arası ticaretin engellenmesinde bazı sermayelerin fabrikaya yaklaşık aynı mesafede bulunan iki bölgeden birinde fiyat seviyesi daha yüksek olduğundan diğer bölge bayilerinin söz konusu bu bölgeye satışının engellenmesi bunun bir yolu olduğu görülmektedir. Karar metninde bunu ikinci bir yolu bayiler aracılığıyla sektöre gelebilecek

²³² Eksik veya yanlış bilgiler yazara aittir. 31.01.2005 tarihinden önce verilen kararlardaki eski para cinsinden belirtilen ceza tutarı günümüz Türk Lirasına çevrilmiştir. Erişim Adresi: www.rekabet.gov.tr, Erişim Tarihi: 12.12.2014 ve 15.12.2014.

rekabetin engellenmesi olmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde şirketlerin bayilerle bir bölge fiyatıyla alınan malın mutlaka o bölgede satılması zorunluluğu getiren bağlayıcı sözleşmeler imzaladığı görülmektedir. Bu rekabete aykırı olduğu gibi bazı şirketlerin de birden fazla bayiyle aynı pazarın tek dağıtıcısı kılan sözleşme şartı getirmeleri ihlalin başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Karar metni ayrıntılı olarak incelendiğinde belli merkezlerde veya alt bölgelerde fabrikanın konumu gibi nedenlerden dolayı rekabet avantajına yani en yüksek pazar payına sahip olan sermayelerin dikey kısıtlamaları bu yerlere yüksek fiyat diğer bölgelere düşük fiyat uygulama gibi farklılaştırmalar gidebilmesine olanak sağladığı görülmektedir. Hatta rakip sermayelerle yapılan pazar paylaşımının uygulanabilmesi de farklı bölgelerden ürün gelmemesine bağlı olduğundan bu sermayeler açısından paralel ticaretin engellenmesi büyük önem taşımaktadır.

Tablo 13’de yer alan rekabet kurumu kararları incelendiğinde çimento sektöründe sermayenin kendi içindeki pazar paylaşımının yaygın şekilde yapıldığı görülmektedir. 4054 sayılı kanuna göre pazar paylaşımı çok açık bir biçimde rekabet ihlali olarak tanımlanmış ve yasaklanmıştır. Bunun nedeni ise pazar paylaşımının sadece bu etkinliğe konu olan sermayelerin genişleyen ölçekte birikimine hizmet etmekle kalmaz aynı zamanda küçük ve orta ölçekli sermayeleri pazardan dışlar ve pazara yeni girecek olan sermayeler açısından da engel oluşturur. Dolayısıyla pazar paylaşımı etkinliği sermayenin tekelleşme eğilimine dönük diğer sermayelerle kurduğu işbirliğine dayalı geçici bir ittifaktır. Örneğin 06-29/354-86 No’lu karara göre OYSA Niğde fabrikası ve Çimsa Kayseri arasında pazar paylaşımı tespit edilmiştir. Özelleştirme sonrası OYAK ve Çimsa ortak kuruluşu olarak faaliyet gösteren Niğde fabrikasının ve Çimsa Kayseri fabrikasının birbirlerinin pazarlarına girmediğine ilişkin belgelere (06-29/354-86: s.85) ek olarak OYAK Adana, Çimsa, OYSA İskenderun ve Niğde fabrikalarının kendi aralarında rekabetçi davranışların koordinasyonu şeklinde çok sayıda rekabet ihlali yaptıkları tespit edilmiştir. Bu kurumlar ayrı sermayelermiş gibi görünse de 1997 ve 2000 yıllarını içeren biçimde dört yıllık idari yapılanmaya bakıldığında yönetim kurulu üyelerinin isimleri ve sektörde faaliyet gösteren diğer teşebbüslerdeki görevleri incelendiğinde, aynı anda bu dört teşebbüsün idari organlarında ortak bazı isimlerin yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu kurumların arasındaki bağa ek olarak üretim, satış ve dağıtım gibi önemli konularda birbirlerinden haberdar oldukları oldukça açıktır. Bu noktada değinilmesi gereken bir başka nokta Çimsa ile yine sektördeki büyük sermayelerden biri olan Akçansa’nın aynı

holdingin iştirakleri olan kurumlar olduğudur. İlgili kararda Akçansa da Çimsa gibi hem bölgesel ticareti engellemekten hem de Set çimento ve Bursa Çimentoyla pazar paylaşımında bulunduğu gerekçesiyle para cezası almıştır.

Çimsa, 2006 yılı Ekim ayında ortak girişimleri bulunan OYAK Adana ile rekabetçi davranışların koordinasyonu ve aralarındaki rekabetin tamamen ortadan kalkması nedeniyle yine para cezası almıştır (RK, Karar No: 06-69/930-267). Bunu yaklaşık iki hafta sonra Akçansa'nın Ege bölgesindeki bazı sermayelerle uyumlu eylem halinde ortak fiyat tespitinden aldığı para cezası takip etmiştir (RK, Karar No: 06-77/992-287). En son Çimsa Ankara'da yapılan gizli bir toplantı sonrası diğer katılımcılarla beraber takip eden yıl farklı illerde ortak fiyat artışına gitme gibi nedenlerle para cezası almıştır (RK, Karar No: 12-17/499-140). 2014 yılı "Sabancı Holding'de Yeni Yapılanma" başlıklı yazıda Akçansa ve Çimsa şirketlerinin Türkiye'de iç pazarın yaklaşık % 20'sine sahip bir konumda oldukları belirtilmiştir²³³. Yukarıdaki tabloda belirtilen kararlar ayrıntılı olarak incelendiğinde, büyük sermaye gruplarının hepsinin aynı Çimsa ve Akçansa şirketleri gibi yatay veya dikey anlaşmaları kullanarak piyasadaki konumunu güçlendirmeye çalıştıkları görülecektir. OYAK grubu bünyesindeki çimento şirketleri bunun çok tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Grup bünyesindeki şirketleri, ayrı isimlerle kurulmuş olduklarından birbirinden bağımsız gibi görülse de ilgili dönemde ceza alan Niğde ve İskenderun fabrikalarında Sabancı Holdingle ortak, Bolu, Adana ve Mardin çimentolarda çoğunluk hissesine sahip Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarından biri durumundadır.

Tabloda 4054 sayılı kanunun 4. Maddesini ihlalden ceza alan şirketlerin büyük bölümünün holdingler bünyesinde veya grup şirketleri bünyesinde yer aldıkları görülmektedir. Dolayısıyla çoğu sermayenin, döneminin Türkiye'deki en büyük 500 sanayi kurumu listesinde yer aldığı düşünüldüğünde, piyasadaki konumlarını koruma ve avantaj sağlayabilmede bazen belli grupların dönemsel olarak geçici ittifaklar kurması, bazen de ilişkilerin daha çatışmalı bir nitelik kazanması rekabetin ulaştığı aşamayı işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Rekabet Kurumu'nun çimento sektör incelemesi başlatılacağına ilişkin olarak web sayfasında yaptığı duyuruda aşağıdaki ifadeleri kullanması oldukça dikkat çekicidir.

²³³ Sabancı Holding'de Yeni Yapılanma, Erişim Adresi: <https://www.sabanci.com/tr/basin/basin-bultenleri/sabanci-holding-de-yeni-yapilanma/i-3413>, Erişim Tarihi: 15.12.2014.

“Çimento üreticisi teşebbüslere yapılan yerinde incelemeler ve verilen idari para cezalarına rağmen bu sektöre yönelik şikâyet sayısında azalma görülmedi, bilakis söz konusu şikâyetlerin son dönemlerde artarak devam ettiği tespit edildi. Şikâyetlerde temel olarak 2013 yılı ve sonrasında oluşan yüksek düzeylerdeki fiyat artışlarına dikkat çekildi. Buna ek olarak, bölge ve müşteri paylaşımı yapıldığı, mal vermenin reddi ve yıkıcı fiyatlama olarak nitelendirilebilecek uygulamaların varlığı iddialar arasında yer aldı”²³⁴.

Rekabet kurumunun bu açıklaması çimento sektöründeki sadece rekabetin ulaştığı aşamayı değil aynı zamanda var olan rekabetin niteliğine ilişkin de bir fikir sunmaktadır. Son dönemde sektöre ilişkin olarak kuruma yansıyan şikâyetlerdeki artış, farklı sermayeler arasındaki ilişkinin çok daha çatışmalı bir nitelik kazanmış olduğunu akıllara getirmektedir. Bunun en büyük nedeni de bazı sermayelerin kendi aralarında yatay ve dikey anlaşmalar yoluyla gerçekleştirdikleri rekabet ihlalleri olmaktadır.

Çalışmanın 3. Bölümünde ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, günümüzde Türkiye çimento sektörünün oligopolistik yapıda olması ve gösterdiği tekelleşme eğilimi, sektördeki rekabeti yıkıcı yatay ve dikey anlaşmaların yapılmasını tetiklemesinin yanı sıra sektörde gözlemlenen birçok birleşme devralma eylemlerinin de temel itici gücünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir sermaye açısından pazarda hâkim duruma gelebilmek adına yapılan tüm yatay ve dikey anlaşmalar birikimini arttırırken, yaratılan bu birikim de üretim sürecine yatırım olarak dönebileceği gibi şirket satın alma, birleşme ve devralma gibi giderek daha az oyuncunun kaldığı ve bu anlamda tekelleşme eğiliminin arttığı oligopolistik bir piyasanın yaratılması ile sonuçlanmaktadır. Çalışmanın bu aşamasında Türk çimento sektöründeki şirket birleşmeleri ve devralmaları rekabetin ulaştığı aşamaya bağlı olarak tekelleşme eğilimi çerçevesinde ele alınacaktır.

²³⁴

Rekabet Kurumu, Duyuru, Erişim Adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/default.aspx?nsw=ZcvWbYOfQTImU8R+euoZ1w==H7deC+LxB18=>, Erişim Tarihi: 15.12.2014.

4.3.2. Şirket Birleşmeleri, Devralmalar ve Ortak Girişimler

Şirket birleşmeleri ve devralmaları, bugüne kadar iktisat disiplinde çok farklı boyut ve yaklaşımlarla ele alınmıştır. Literatürde birleşme pratiklerini etkinlik/verimlilik²³⁵, işlem maliyetleri²³⁶, özel mülkiyet²³⁷, pazar gücü (tekelleşme)²³⁸, rakipler üzerine etkileri²³⁹ gibi boyutlarıyla ele alan çok sayıda çalışma mevcuttur. Temelde şirket birleşme ve devralmaları, ilgili pazarda tekelleşme eğilimini açıklaması bakımında yoğunlaşmanın ölçümünde çok önemli ve belirleyici bir göstergedir. Rekabet Kurumu'nun iznine tabi olan tüm birleşme ve devralmalarda bu yoğunlaşma derecesi kullanılan kriterlerden birisidir.

Önceki alt başlıkta özetlenmeye çalışılan çimentonun özelliklerinden dolayı sektör içi rekabeti belirleyen unsurlar bir anlamda sermayelerin birleşme ve devralma kararları üzerinde de oldukça belirleyicidir. Birleşme iki teşebbüsün bir araya gelerek yeni bir teşebbüs oluşturması anlamına gelir. Birleşme iki ayrı teşebbüsün ortak bir faaliyeti başlatması biçiminde de olabilmektedir. Devralma ise bir teşebbüsün başka bir teşebbüsün kontrolünü veya mal varlıklarını satın alarak ele geçirme sürecini ifade etmektedir. Türkiye'de rekabet hukuku, teşebbüsleri birleşme ve devralma süreçlerinde tek yetkili organ olarak Rekabet Kurumu'nun iznine tabi kılar ve ilgili işlemler, 2010/4 nolu tebliğde düzenlenmiş hükümler çerçevesinde gerçekleştirilir²⁴⁰. Rekabet Kurumu için herhangi bir birleşme ve devralmada en önemli kriter söz konusu pazardaki payıdır, yani birleşme ve devralma sonucunda işletmenin söz konusu pazardaki payının belli bir yüzdeyi geçmemesi

²³⁵ Walker, Mark M. 2000. "Corporate Takeovers, Strategic Objectives, and Acquiring-Firm Shareholder Wealth". *Financial Management* 29(1): 53-66.

²³⁶ Coase Ronald H. 1937. "The Nature of the Firm". *Economica* 4(16): 386-405; WILLIAMSON Oliver E. 1979. "Transaction-Cost Economics: Governance of Contractual Relations". *Journal of Law and Economics* 22(2): 233-261.

²³⁷ Grossman, Sanford J. - Hart Oliver D. 1986. "The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration". *Journal of Political Economy* 84(4): 691-719; HART Oliver D. & Moore, John. 1990. "Property Rights and the Nature of the Firm". *Journal of Political Economy* 98(6): 1119-1158.

²³⁸ Stigler, George J. 1950. "Monopoly and Oligopoly by Merger". *The American Economic Review* 40(2): 23-34; Stigler, George J. 1964. "A Theory of Oligopoly". *The Journal of Political Economy* 72(1): 44-61; Baran Paul A. - Sweezy Paul M. 1968. age.

²³⁹ Shahrur Husayn. 2005. "Industrial Structure and Horizontal Takeovers: Analysis of Wealth Effects on Rivals, Suppliers, and Corporate Customers". *Journal of Financial Economics* 76(1): 61-98.

²⁴⁰ 1/1997 sayılı tebliğ, yeni tebliğin yayınlanmasıyla yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz: <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT/Documents/S%C4%B1k%C3%A7a+Sorulan+Soru/teblig83.pdf>

gerekmektedir²⁴¹. Rekabet Kurumu bu kriteri dikkate alarak ve şirket bilgileri incelenerek karar vermektedir. Pazar payı hesaplanmadan önce pazarın alanı tanımlanır ve çimentonun dağıtımdaki zorluk ve maliyetleri dikkate alınarak bir coğrafi sınır belirlenir. Dolayısıyla coğrafi şartların çimentonun dağıtımını oldukça zorlaştırdığı ve maliyetlerini arttırdığı bir bölgede pazarın alan büyüklüğü ile dağıtımın görece daha hızlı ve kolay gerçekleştirildiği bir bölgedeki pazar büyüklüğü alan olarak birbirinden farklı olabilmektedir. Rekabet Kurumu da şirket birleşmeleri ve devralmalarına ilişkin kararlarda pazar payını belirlerken bu kriterlerden hareket etmektedir.

Türkiye’de şirketlerin ilgili pazardaki payı, gizli bilgi/şirket sırrı olarak kabul edildiğinden birleşme ve devralmalara ilişkin RKK’da yayınlanmamaktadır. Bu da birleşme ve devralma sonrası pazar paylarının incelenmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Bir başka zorluk ise Türkiye’de tekelleşme eğiliminin ölçülmesinde yaygın olarak kullanılan yoğunlaşma endekslerinin (ör. CR4) hesaplanmasına yöneliktir. Çalışmanın III. Bölümünde ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere bazı büyük sermaye gruplarının Türkiye’deki işletmelerini ayrı anonim şirket olarak kurmuş olmaları sektördeki aktör sayısını arttırmaktadır. Örneğin Türkiye’nin en büyük 4 sermayesi arasında yer alan Oyak çimento grubunun altı fabrikası ve bunlara bağlı tesisleri ayrı anonim şirket olarak kurulmuşlardır. 4 büyük sermaye grubunun payının ölçülmesine dair bir başka zorluk Sabancı Holdinge bağlı olarak faaliyet gösteren iki ayrı anonim şirket olmasıdır. Akçansa ve Çimsa işletmeleri her ne kadar aynı holdinge bağlı olsalar da ayrı anonim şirket bünyesinde kurulmuş iki ayrı işletmedir. Buna rağmen Hacı Ömer Sabancı Holding Çimsa’da % 49,12 ve Akçansa’da % 39,72’lik bir paya sahiptir. Bu aşamada belirtilmesi gereken bir başka nokta OYAK çimento grubuna ait Adana Çimento’nun Çimsa’da, Çimsa’nın da Adana çimentoda % 5.11’lik bir paylarının bulunmasının, iki büyük sermaye grubunun aralarındaki bağı açıklama noktasında oldukça önemli bir gösterge olduğudur. Çalışmanın III. Bölümünde sermaye gruplarının aralarındaki bağı Türkiye çimento sanayideki tekelleşme eğilimine etkileri ayrıntılı olarak incelenecektir. Dolayısıyla bu bölümde bazı şirket birleşmeleri ve devralmalarının üretim kapasitesi olarak şirketlerin paylarına etkisi ve en genel anlamda sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşması sürecinde oynadığı role değinilecektir.

²⁴¹ Bazı RKK’larda % 25, bazılarında ise % 30 olarak tanımlanmıştır.

Tablo 14: 1998 ve 2000 Yılları Çimento Şirketlerinin Marmara Bölgesi'ndeki Pazar Payı

Şirket	Pazar payı (%)	
	1998	2000
Akçansa	35,9	31,2
Nuh	21,9	23,6
SET-İtalcementi	15,6	13,0
Darıca (Lafarge)	12,0	16,6
Bursa	14,7	10,3
Rota	-	3,4

1998 ve 2000 yılları Pazar payları verileri sırasıyla 02-06/51-24 No'lu RKK, s.137 ve 01-63/652-174 No'lu RKK, s. 4-5'den derlenmiştir.

Yukarıdaki tabloda Türkiye'de çimento tüketiminin en fazla olduğu Marmara Bölgesine ilişkin olarak ilgili RKK'larda teşebbüslerin satışlarından hareketle belirlenen pazar payları gösterilmektedir. SET grubuna ait üç teşebbüsün pazar payları toplamı (% 15,6) dikkate alındığında Marmara Bölgesi pazarının % 50'sinden fazlasının iki uluslar arası sermaye, (Sabancı Holding ve Heidelbergcement ortaklığı AKÇANSA ve SET (İtalcementi-SCF)) tarafından kontrol edildiği söylenebilmektedir. Yerli büyük sermaye olarak Nuh'un pazar payı eklendiğinde bu oran % 73,4 olmaktadır. 2001 yılı 01-63/652-174 No'lu RKK ile küçük ölçekli sermaye sayılabilecek Marmara Çimento'nun SET grubuna satılmasıyla grubun pazar payı % 16,6'ya yükselmiştir.

Çimentonun yükte oldukça ağır ve dolayısıyla taşımanın maliyetli olması özellikle büyük sermayelerin diğer bölgelere mekânsal olarak yayılma ihtiyacını gündeme getirdiği gibi birleşme ve devralma savaşlarında rekabetin de bölgeler arası düzlemde gerçekleşmesine neden olmaktadır. Örneğin özelleştirmeye Rumeli Holdinge satılan Lâdik çimento fabrikası sonrasında TMSF'ye devredilmiş ve 05-86/1188-340 nolu RKK ile en yüksek teklifi veren Akçansa'ya satışına pazarda hâkim durum yaratılacağı ve rekabetin önemli ölçüde azalacağı gerekçesiyle izin verilmemiştir. Lâdik çimento ihalede en yüksek ikinci teklifi veren Türkerler İnşaata satılmış, iki yıl sonra Lâdik çimento Akçansa tarafından satın alınmıştır. 07-27/252-87 no'lu RKK ile Türker inşaata ait Ladik çimentonun Akçansa'ya satışına "...ilgili pazarda hâkim durum yaratılması veya mevcut hâkim durumun güçlendirilmesi suretiyle rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu

doğuracak nitelikte bir devralma işlemi olmadığı” gerekçesiyle izin verilmiştir²⁴². Bu karara ilişkin olarak belirtilmesi gereken önemli bir nokta kararın OYAK ve Sabancı holding ortak girişimi olan OYSA’nın tasfiye sürecinin tamamlanmasına kadar bekletilmiş olmasıdır. OYSA ortak girişimine ait İskenderun ve Niğde fabrikalarının ve ilgili hisselerin paylaşılması, hem OYAK grubuna ait hem de Akçansa ve Çimsa’ya ait Türkiye’deki tüm fabrikaların satış yaptığı ilgili pazardaki paylarının da değişmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla tasfiye sürecinin ardından Akçansa’nın Lâdik çimento alması ilgili pazardaki aktörlerin pazar payları dikkate alınarak RK açısından rekabeti azaltıcı bir devralma olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Bugün Akçansa ve Çimsa’nın aynı holdinge bağlı kuruluşlar olmasının yanı sıra, OYAK çimento grubu bünyesindeki Adana çimentonun Çimsa’da ve Çimsa’nın da Adana Çimento’da % 5.11’lik hisselerinin olması bu sermayelerin birbirinden tamamen bağımsız olmadıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Yukarıdaki örneğe benzer şekilde RK, 2012 yılında Çimsa’nın Ciments Français’e ait olan Afyon çimento fabrikasını rekabeti bozucu bir eylem olmadığı gerekçesiyle devralmasına izin vermiştir²⁴³. İlgili pazarda devralma işlemi öncesi ikinci sırada yer alan Çimsa, Afyon çimento almasıyla bölgedeki en büyük pazar payına sahip olmaktadır. Devralma sonrası Çimsa’nın pazar payı % 30’u geçmediğinden rekabeti azaltıcı bir eylem olmadığına karar verilmiştir. OYSA’nın tasfiyesiyle hem OYAK çimento grubunun hem de Akçansa ve Çimsa’nın fabrikalarının olduğu bölgelerde Rekabet Kurumunun dikkate aldığı kriterlere göre aktör sayısı ve pazar payları değişmektedir. Yasal anlamda, Çimsa ve OYAK arasındaki bağın ortadan kalkması bu iki sermaye grubunu rakip durumuna getirmektedir. 4054 Sayılı RKHK’nın 4. Maddesi uyarınca bu sermayelerin çok sayıda soruşturmalara taraf olduğu görülmektedir. Tablo 13’te yer alan verilere göre ortak iştirakleri olan OYSA tasfiye edilmeden önce ve sonra bu iki sermaye grubunun pazarda rekabeti bozucu uyumlu eylemde bulunmaları gibi nedenlerle para cezası almış oldukları görülmektedir. En son ceza diğer üreticilerle beraber Çimsa’nın ve OYAK çimento grubuna bağlı Adana ve Mardin Çimentoların Türkiye’nin doğusunda aralarında yaptıkları

²⁴² 07-27/252-87 no’lu RKK, s. 12.

²⁴³ 12-20/503-142 No’lu RKK.

anlaşma yoluyla ilgili kanunun 4. Maddesini ihlalden verilmiştir²⁴⁴. Dolayısıyla hem uyumlu eylemden birçok kez Rekabet Kurulu tarafından mercek altına alınmış olmaları hem de birbirlerinin ortaklık yapısında belli oranda hisse sahibi olmaları nedeniyle birbirlerine rakip olmalarından öte birbirleriyle uyumlu davranacaklarını akla getirmektedir. Yine de Rekabet Kurulu için şirket birleşmeleri devralmalarında önemli ölçüde aktör sayısı ve pazar payları izne tabi olan şirket birleşmeleri ve devralmalarında oldukça belirleyicidir. Burada çimentonun özellikleri dikkate alınarak alt bölgeler belirlenir ve bu pazarlardaki paylarından hareketle yoğunlaşma oranları hesaplanır.

Yoğunlaşma oranı hem bir mal piyasasında hem de ülke ekonomisinin genelinde tekelleşmenin olup olmadığını anlama noktasında yaygın olarak kullanılan temel bir göstergedir. Çalışmanın son bölümünde farklı uygulama teknikleri üzerinden çimento sanayi örneğinde ayrıntılı olarak açıklanacak olmakla birlikte, bu aşamada, hem şirket birleşme ve devralmalarını hem de bunlara ilişkin olarak RKK'ları anlama noktasında kısaca değinmek anlamlı olacaktır. Rekabet Kurulu çimentonun üretim, maliyet, dağıtım gibi özelliklerini dikkate alarak bölgesel düzeyde bir pazar belirler. Bu aşamada ya belli sayıda büyük sermayenin temsil ettiği toplam satışlardaki nispi payını ölçerek (CR4-CR8 gibi) veya tüm sermayelerin pazar paylarının karelerinin toplanmasıyla (Herfindahl-Hirsman Endeksi-HHI) hesaplanan bir yoğunlaşma ölçümünü dikkate alınır. Bu yoğunlaşma ölçümleri, Rekabet Kurulunun şirket birleşmeleri ve devralmaları ve ortak girişim kurma konusundaki kararlarında verili piyasada tekelleşme olup olmadığını anlama noktasında oldukça belirleyicidir. Konuyla ilgili RKK'lar ayrıntılı olarak incelendiğinde aralarından bazılarının oldukça düşündürücü olduğu göze çarpmaktadır. Buna örnek olarak, Rekabet Kurulunun Denizli çimento, Çimentaş İzmir, Batıçim ve Göltaş arasında araştırma-geliştirme ve ihracat alanlarında faaliyet göstermek üzere kurulacak olan ortak girişime izin verilmesi konulu kararı verilebilir²⁴⁵. Kararda ilgili raportörlerin görüşü, ortak girişimin kapsam olarak 4054 Sayılı RKHK'ya ve hem tanım hem de yine kapsam olarak ilgili tebliğ dışında kaldığı ve ayrıca ortak girişim anlaşmasının aynı kanunun 4. Maddesini ihlal ediyor olması nedeniyle menfi tespit ve muafiyet de verilemeyeceği yönünde olmuştur. Kararda, Rekabet Kurulu rekabet ihlali nedeniyle menfi tespit ve muafiyet

²⁴⁴ 12-17/499-140 No'lu RKK

²⁴⁵ 00-19/1888-100 No'lu RKK

vermemişse de raportörlerin aksi yöndeki görüşüne rağmen söz konusu ortak girişim kurulmasının yoğunlaşma doğurucu olmadığı ve bu nedenle Rekabet Kurumunun da iznine tabi olmadığını belirtmiştir. Bir başka örnekte ise Lafarge ve Yibitaş arasında 1994 yılında kurulmuş olan YLOAÇ'ın, yoğunlaşma doğurucu bir işlem olmasına rağmen 05.11.1997 yılından (Rekabet Kurumu Teşkilatının Kurulduğu tarih) önce kurulmuş olması nedeniyle kapsam dışı bırakılması ve izne tabi bir birleşme ve devralma olmadığı yönündeki RKK, yine düşündürücü kararlardan birisi durumundadır²⁴⁶.

Rekabet Kurumunun birleşme ve devralma konularına ilişkin kararları incelendiğinde çimento sektöründe, Marx'ın genel anlamda sermayeyi açıklarken kullandığı sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma, ve sermayenin mekânsal olarak yayılma eğilimleri açıkça görülebilmektedir. Hem uluslar arası hem de yerli büyük sermaye grupları şirket birleşme ve devralmalarıyla hem merkezileşme ve yoğunlaşma sağladıkları hem de diğer bölge pazarlarına girebilme adına mekânsal olarak yayıldıkları gözlemlenmektedir. Bu aşamada süreç incelenirken unutulmaması gereken, her ne kadar çalışmanın uygulama alanı çimento üreticileri olsa da, büyük sermayelerin aynı zamanda kireç, hazır beton gibi yan alanlarda da girişimlerinin olmasından dolayı yan ürün pazarlarının paylaşımında yine aynı çelişkili ilişkilerin rahatça gözlemlenebiliyor olmasıdır. Dolayısıyla çimento üretim, dağıtım ve satışına yönelik pazar kontrolünü ele geçirmeye dönük eylemler kadar ilgili yan ürünlerin pazarında da yaşanan birleşme ve devralmalar, kurulan ortak girişimler çimento piyasasında yaşanan ilişkilerin çok daha derinleşmesi ve çelişkili hale gelmesine neden olmaktadır.

Çalışmanın konusu çimento sektöründe faaliyet gösteren sermayelerin incelenmesine ayrıldığından yan sanayideki birleşme ve devralmalar, rekabet ihlalleri gibi tekelleşmeye dönük eylemler kapsam dışı bırakılmıştır. Yine de en genel düzeyde tüm sektörlerde gerçekleşen birleşme devralmalar, rekabet ihlalleri, menfi tespit ve muafiyet gibi uygulamalar sektörde yaratılan toplam artı değerın bölüşümünde oldukça önemli araçlar olarak tanımlanabilmektedir. Rekabet Kurumu gibi bir kurumsallaşmanın varlığı da bu bölüşüm sürecinde devreye sokulan araçların düzenlenme ihtiyacı dolayımında açığa çıkmıştır. OECD'nin 2002 yılında hazırladığı "Türkiye'de Düzenleyici Reformlar" başlıklı

²⁴⁶ (04-47/611-148 No'lu RKK).

raporunda şirket birleşmelerine ilişkin olarak standartların basitleştirilmesi ve RK'nın yetkilerin artırılmasına yapılan vurgu bu anlamda oldukça önemlidir.

Yukarıda sektör soruşturmaları üzerinden örnek RKK'lara dayanılarak fiyat anlaşmaları, pazar paylaşımları gibi pratiklere değinildi. Bu tip eylemlerin varlığı bir sorun olarak algılanmakta, yasal anlamda da düzenlenmeye çalışılmaktadır. Buradaki sorun, sermaye açısından söz konusu yaptırımların katlanabilir düzeyde olması yanında, çalışmanın son bölümünde açıklanacağı gibi birikim mekanizması dolayımında gerçekleşmekte olan rekabet sürecinin zorunlu bir koşulu olmasıdır. Türkiye çimento sektörü genelinde değil de, çimentonun rekabetinin söz konusu olabildiği Pazar üzerinden bakıldığında bölgesel düzeyde ortalama bir bileşim oranıyla üretim yapıldığı görülecektir. Bu da bizi bölgesel düzeyde sermayenin kendi artı değer yaratımından çok, öncelikle o bölgede ortalama bir kar oranının yaratılmasına dönük konumlandığını gösterir. Burada Marx'ın ifadesiyle tam anlamıyla, bölgesel düzeyde rekabet yoluyla genel kar oranın eşitlenmesine doğru bir hareket vardır. Bu noktada da, bizlerin fiyat anlaşmaları ve her türlü uyumlu eylemler olarak gördüğümüz pratikler sermayenin bölgesel düzeydeki bu eğilimini somutlaştırmakta ve görünür kılmaktadır. Çalışmanın izleyen bölümünde bu eğilimi yaratan, çimentonun birikim sürecinde açığa çıkan rekabet, ve rekabetin bölüşüm ilişkileri sürecine yansımaları tartışılmaktadır.

3. BÖLÜM

TÜRK ÇİMENTO SANAYİNDE BİRİKİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNDE REKABET

1. ÇİMENTO SEKTÖRÜNDE BİRİKİMİN YARATILMA SÜRECİNDE REKABET

Çimento sektörüne ilişkin olarak yapılan akademik çalışmalar üzerinden sektörü anlamak, öncelikle sektörün analizinde kullanılan yöntem, teorik yaklaşım ve sonrasında da sınırlı olan verilerin Türkiye geneli üzerinden toplanması dolayısıyla oldukça zordur. Türkiye’de ilk dönem özelleştirmelerle mülkiye yapısı hızla değiştirildiğinden ve Rekabet Kurumu’nun kuruluşu sonrası çok sayıda soruşturmaya konu olduğundan oldukça ilgi çeken bir sektör olmuştur. Özelleştirme üzerinden sektörü ele alan çalışmalar, yoğunluklu olarak emek verimliliği, üretkenlik gibi konular üzerine odaklanmış ve özelleştirme sonrası dönemle karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Süleyman Özmucur’un 1998-99 döneminde yayınladığı çalışma buna örnek olarak verilebilir¹. Özelleştirme öncesi ve sonrası verimliliklerin karşılaştırıldığı başka bir çalışma Saygılı ve Taymaz tarafından yapılmıştır². Bu çalışmaya benzer biçimde bir başka çalışma da Çakmak ve Zaim³ tarafından yapılmıştır. Çalışmalar genel olarak sektördeki mülkiyet yapısı ve ülke düzeyinde verimlilik konusunda bir fikir verebilse de bugün, sektördeki hem üretim sürecindeki hem de bölüşüm sürecindeki rekabetin hangi ilişkilere kaynaklık ettiği ve sektörde nasıl bir eğilim yarattığı konusunda bir bilgi vermemektedir. Verimlilik, nicel anlamda ne kadar emek gücüyle hangi teknolojik donanımına sahip üretim araçlarının harekete geçirilip, ne kadar zaman içerisinde ne kadar üretim yapıldığıyla ilgili

¹ Özmucur, Süleyman. 1998. “Privatization and Labor Market in Turkey”, in Main Characteristics and Trend of the Turkish Labor Market, Ed: Tuncer Bulutay, State Institute of Statistics, Ankara. Bu çalışma içinde aynı çalışma için Erişim Adresi: <http://economics.sas.upenn.edu/~ozmucur/papers/privatization.pdf>, Erişim Tarihi: 18.08.2015.

² Saygılı, Şeref & Taymaz, Erol. 2001. “Privatization, Ownership, and Technical Efficiency: A Study on Turkish Cement Industry”, *Annals of Public and Cooperative Economics*, 72(4). Bu çalışma içinde aynı çalışma için Erişim Adresi: <http://www.inovasyon.org/pdf/cement.pdf>, Erişim Tarihi: 18.08.2015.

³ Çakmak, Erol H. & Zaim, O. 1992. “Privatization and Compare Efficiency of Public and Private Enterprise in Turkey: The Cement Industry”, *Annals of Public and Cooperative Economics*, 63(2): 271-284.

olduğundan, burada rekabetin analizin dışında tutulması oldukça sorunludur. Çünkü verimlilik artışı sağlama gibi bir zorunluluk, hem üretim sürecinde sermayenin sahip olduğu organik bileşimin düzeyinde hem de sermayenin karşı karşıya geldiği dolaşım sürecinde artı değerın realizasyonda gördüğümüz rekabet tarafından belirlenir.

Sektöre ilişkin olarak Taner Kulaksızoğlu tarafından yapılan bir başka çalışma, yukarıdaki örneklerden farklı olarak rekabet politikasının sektördeki etkinliği üzerine odaklanmıştır⁴. Bu çalışmada hem rekabet olgusunun ele alınışı (dolayısıyla ulaşılan sonuçlar) hem de resmi otorite olarak rekabet kurumunun ele alınışı sorunlu olmakla beraber, çalışmada rekabet politikasının çimento sektörü üzerinden ampirik düzeyde etkinliği ölçme girişimi yöntemsel düzeyin yanı sıra teorik olarak da oldukça hatalıdır. Sektöre ilişkin olarak daha kapsamlı bir ele alışı, Cengiz Ekiz'in doktora tezi olarak yaptığı "Türkiye'de Tekelleşme ve Rekabet Yönetimi: Çimento Sektörü Örneği" çalışmasında görmekteyiz⁵. Çalışmanın teorik çerçevesi tekelleşme kavramı üzerinden kurgulanmış ve bu anlamda rekabetin ele alınışı da sınırlandırılmıştır. Yine'de çalışma, bugünün Türkiye'sinde sektöre ilişkin temel düzenleyici kurum olarak Rekabet Kurumu'nun nasıl bir işlevi olduğu ve özellikle çimento sektörü örneğinde sektördeki tekeli yapının yeniden üretilmesindeki rolünün anlaşılması noktasında oldukça açıklayıcıdır.

Tarihsel anlamda çimento sektörünün gelişim sürecinin anlatıldığı Yıldız Sey'in çalışması, bu aşamada bir ilk olması dolayısıyla, özellikle üzerinde durulmaya değerdir. Türkiye'de ilk kurulan çimento fabrikası olarak Aslan çimentonun gelişim öyküsünün anlatıldığı bir başka tarih çalışması yine önemli bir katkı olmuştur. Çimento sektörüne ilişkin olarak bir literatür çalışması yapıldığında, sektörde birikim sürecinin nasıl gerçekleştiği ve bu süreçte ortaya çıkan rekabetin bölüşüm ilişkilerine nasıl yansıdığını gösteren bir çalışmaya rastlayamamaktayız. Bunda sektöre ilişkin oldukça sınırlı veri paylaşılmasının etkisi olduğu kadar, rekabete ilişkin ele alış tarzının da yoğunlu olarak dolaşım süreciyle ilgiliymiş gibi algılanması ve bölüşüm sürecinin analize dâhil edilmemesinin payı oldukça büyüktür. Çalışmanın bu bölümünde çimento sektöründeki

⁴ Kulaksızoğlu, Taner. 2004. "Measuring the Effectiveness of Competition Policy: Evidence from the Turkish Cement Industry", Munich Personal RePec Archive (MPRA) Paper No. 1092, Erişim adresi: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/357/1/MPRA_paper_357.pdf, Erişim Tarihi: 10.08.2015.

⁵ Ekiz, Cengiz. 2008. "Türkiye'de Tekelleşme ve Rekabet Yönetimi: Çimento Sektörü Örneği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anlra Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erişim Adresi: <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/4066/>, Erişim Tarihi: 18.08.2015.

birikim ve bölüşüm sürecinde ortaya çıkan rekabet süreci somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Özellikle bölüşüm sürecine dair ücret gibi karşılığı ödenen emek zamanı niteleyen ve bu çalışma kapsamında oldukça önemli olan veriler şirketlerce paylaşılmasa da bu çalışmada, birikim sürecindeki rekabetle beraber, nasıl bir bölüşüm sürecinin oluştuğu ve bu süreçteki aktörlerin eğilimleri açıklanmaya çalışılmıştır.

1.1. Birikim Sürecinde Rekabetin Açığa Çıkması

Çalışmanın ilk bölümüne kavramsal düzeyde değinilen sermaye birikimi sürecinin, sektör pratiğinde gözlemlenen süreçle örtüştüğü görülmektedir. Bu anlamda çimento sektöründe sermaye birikimi sürecinde öncelikle rekabet, eldeki para sermaye ile ne kadar emek gücünün ne kadar üretim araçlarını harekete geçirdiği noktada açığa çıkar. İkinci olarak rekabet, üretilen metanın dolaşım alanında realizasyonu aşamasında görünmektedir. Dolayısıyla birikim sürecinin sonunda elde edilen artı değerın volarizasyonu sürecinde çimento sermayelerinin bu artı değeri ne şekilde içerecekleri yine rekabetin somutlaştığı alanlardan biri olmaktadır.

Giriş bölümünde kısaca değinilen çimento ürünün niteliğine ilişkin kısa bir hatırlatma yapmak sürecin anlaşılmasında açıklayıcı olacaktır. Çimento üretimi, ürünün niteli gereği yoğun bir başlangıç yatırımı gerektirir ve bu anlamda ölçek ekonomileri pazarda oldukça belirleyicidir. Bunun en temel nedeni üretilen ürünün fiyatı ile bu fiyata karşılık gelen miktar (ağırlık) karşılaştırıldığında değerinin düşük olmasıdır. Dolayısıyla çimento hem büyük miktarlarda bir üretim gerektirir, hem de ürünün pazara ulaştırılması (dağıtım) oldukça maliyetli bir süreçtir. Çimentonun kullanım ömrü 3 ayla sınırlı olduğundan stok olanağı da bulunmamaktadır. Bu nedenle üretiminden itibaren en geç 3 ay içinde pazara ulaştırılıp tüketilmek zorundadır. Öte yandan çimento üretiminde büyük miktarlarda hammadde kullanılması⁶ hammaddenin stok sorununu da beraberinde getirir. Dolayısıyla çimentonun hem üretimi hem de satış sürecindeki katlanılması gereken maliyetler küçük ve orta ölçekli sermayeler için oldukça dezavantajlı ve riskli bir durum yaratmaktadır. Dolayısıyla ölçek büyüklüğü üretim maliyetini belirleyen temel unsurlardan unsur olmaktadır. Çimento üretiminde maliyetin yaklaşık % 60'ını oluşturan elektrik ve yakıt masrafı ölçekten bağımsız olarak tüm sermayeler için aynıdır. İşçilik gideri ise ölçeğe

⁶ 1 ton çimento üretmek için yaklaşık olarak 1500 ton hammadde kullanılır.

göre değişebilen maliyet kalemlerindedir. Çimento sektöründe üretim maliyetlerin yükselmesi, sermayedar açısından bu maliyet kalemlerin hangisinde kontrol sahibiyse öncelikle orada bir ayarlama yapmasını zorunlu kılar. Çimento üretiminde en yüksek maliyet kalemi yaklaşık % 60 oranında elektrik ve yakıt oluştururken işçilik maliyeti yaklaşık % 9,4'tür⁷. Bu maliyet bileşenlerinin yanı sıra, çimento homojen nitelikte ve üretiminde hata payı oldukça az olan bir üründür. Bu da sektörde tüketici açısından bir üreticinin ürettiği çimentonun bir diğerinkiyle ikame edilmesinin kolay oldu anlamı gelir. Bu bilgiler bize çimentoya ilişkin olarak sermaye birikiminin aşamalarında açığa çıkan rekabet ile ilgili nasıl bir bilgi verebilir?

Yukarıda sıralanan niteliklerle ilgili olarak öncelikli belirtilmesi gereken ve rekabeti de belirleyen, dağıtımının bölgesel düzeyde gerçekleştirilebilmesi ve bu anlamda da Türkiye genelinde yapılacak bir analizin gerçekçi olmayacağıdır⁸. Rekabet ile ilgili yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak fiyatlama yani ürünün değerinin belirlendiği dolaşım sürecine indirildiği daha önce belirtilmişti. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, dolaşım sürecine asıl olarak üretken sermayenin değerinin belirlenmesi kaynaklık etmektedir. Üretken sermayenin değeri ise kapitalistin üretim sürecine başlamadan önce elindeki para sermaye ile karşılayabileceği değişken sermaye (emek gücü) ile değişmez sermaye (üretim araçları)arasındaki oran üzerinden belirlenir. Çimento üretiminde ise bireysel bir kapitalistin elindeki para sermaye ile ne kadar emek gücünün ne kadar üretim araçlarını harekete geçireceğine ilişkin kararı, büyük ölçüde fabrikanın mekânsal anlamda kurulacağı bölgesel pazardaki toplam ortalama bileşim düzeyine bağlıdır. Sektörde bölgesel düzeyde tek tek fabrikaların bileşimleri arasında çok büyük farklılıklar yoktur. Çimentonun dolaşıma girebildiği alanla sınırlanan bölgedeki ortalama bir bileşim oranı vardır. Dolayısıyla rekabet edebilmede öncelikli olarak belirleyici olan kapitalistin elindeki para sermaye ile bu bileşime ne ölçüde yaklaşabileceğidir. Tüm bu süreç, üretimi başlatacak kapitalist için belirleyici olduğu kadar sektörde ayakta kalmak isteyen bir sermaye için de oldukça belirleyicidir. Bu bileşimi yakalamayan bir sermaye pazardan da silinir. Çalışmanın bu bölümünde bölüşüm sürecinde rekabetin açıklandığı başlıkta her ne

⁷ TC Bilim, Teknoloji ve Sanayi Bakanlığı, Çimento Sektör Raporu (2014/1), Erişim Adresi: <http://sanayipolitikalari.sanayi.gov.tr/Public/DownloadSectorReport/1104?pid=58&vid=7>, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

⁸ Bkz. bu çalışma içinde s. 58.

kadar ayrıntılandırılacak olsa da bu aşamada şirket satın almalarının tam da böyle bir süreçte devreye girdiğini belirtmek önemlidir.

Üretilen çimentonun realizasyonunun gerçekleştiği dolaşım sürecindeki rekabeti ilk olarak belirleyen organik bileşim düzeyi olduğu yukarıda belirtilmişti. Burada sermaye açısından en temel belirleyenin üretimde kullanılan emek gücünün değeri ile üretilen değer arasındaki farkın artırılmasıdır. Metanın değeri üretim araçları değeri, emek gücü değeri ve artı değer toplamından oluşur. Üretim araçları bina, makine ve hammadde gibi girdilerin toplamını gösterir. Sermaye açısından değişmez sermaye harcanan masrafin kısa vadede düşürülmesi olanaksızdır. Dolayısıyla burada emek gücünün değeri yani ödenen ücretler, ayarlama yapabileceği ve bu yolla artı değeri arttırabileceği önemli bir olarak öne çıkmaktadır. Çimento sektöründe gözlemlenen temel eğilim sermayelerin, özellikle işgücü maliyetlerinin arttığı dönemlerde taşeron işçi istihdamına yönelmeleridir. Taşeron işçi istihdamı hem düşük ücretle çalışma hem de çalışanlar üzerinde bir denetim mekanizması kurmanın en kolay yollarından birisidir. Taşeron işçi istihdamına ek olarak, sektörde, atık ısı tesislerine yapılan yatırımların yaygınlaştığı görülmektedir. Atık ısı ile enerji üretimi, sektörde uzun vadede üretim araçlarının değerinin düşürülmesinde oldukça önemli bir araçtır. Örneğin Bursa çimentonun 2013 yılında faaliyete geçirdiği tesis, bir yılda elektrikten % 25 tasarruf sağlamaktadır⁹. Sermaye açısından sağlanan bu tasarrufla yedi yıl içinde tesisin kurulumunda kullanılan para sermayenin tekrar geri kazanılacağı düşünüldüğünde, bu sürenin sonunda üretilen çimentonun realizasyonu ile elde edilecek artı değerdeki artış da oldukça fazla olacaktır. Örneğin Akçansa'nın Çanakkale'de toplam 24 milyon dolara kurduğu aynı tesisle yıllık enerji maliyetini 10 milyon dolar azaltacak olması yine rekabet sürecini belirleyecektir¹⁰.

Yukarıda örneklendirilen atık ısı tesislerinin sektörde yaygınlaşmaya başlaması, sektörde yaratılan artı değerlerin son dönemlerde volarizasyonun nasıl gerçekleştirildiğini de somutlaştırmaktadır. Bursa Çimento ve Akçansa'ya ek olarak Çimsa, Nuh Çimento, Aşkale Çimento, OYAK grubu, Batıçim ve Batisöke çimentolarda aynı yatırımlar yapılmaktadır. Sektörde sermayenin elde ettiği artı değerlerin volarizasyonuna karar verme

⁹ Milliyet Gazetesi, 11 Nisan 2015, Erişim Adresi: <http://www.milliyet.com.tr/bursa-cimento-atik-isi-enerjisiyle-elektrik-bursa-yerelhaber-721295/>, Erişim Tarihi: 18.08.2015.

¹⁰ Akşam gazetesi, 29 Eylül 2011 Erişim Adresi: <http://www.aksam.com.tr/ekonomi/akcansa-24-milyon-a-isiyi-elektrige-cevirdi-10-tasarruf-etti--70321h/haber-70321>, Erişim Tarihi: 20.08.2015.

süreci sektör içi ve sektör dışı bir dizi dinamik tarafından belirlenir. Çalışmanın aşağıdaki bölümünde sektörde yaratılan artı değerın volarizasyonunu belirleyen süreçler açıklanmakta ve Sabancı, OYAK ve Limak sermaye grupları örnekleri üzerinden somutlaştırılmaktadır.

1.2. Çimento Sektöründe Artı Değerin Volarizasyonu

Çalışmanın ilk bölümünde firma düzeyinde birikimin üretim sürecinde yaratılan artı değerce belirlendiği belirtilmişti. Yaratılan bu artı değerin tekrar üretim sürecinde içerilmesi gibi bir zorunluluğu vardır. Bu zorunluluk sermaye birikiminin oluşabilmesi için yaratılmış olan artı değerin yine önceki işlemlere (üretim araçları ve emek gücü) yönlendirilmesini gerektirmesinden kaynaklanır. Aynı bileşimle, aynı miktar emek gücü ve üretim araçlarıyla üretim için aynı miktarda para sermayenin içerilmesi durumunu Marx, basit yeniden üretim olarak nitelendirir. Bu basit yeniden üretimin sürekli biçimde tekrarlanmasıyla sermayenin aynı ilişkiler üzerinden artı değer yaratma olanaklarını da ortadan kalkmaya başlar. Tam bu aşamada üretken, ticari veya para sermayenin elde ettiği artı değeri genişlemiş yeni bir artı değer elde etmek için değerlendirmesi gerekir.

Artı değerin volarizasyonu sürecinin çimento sermayesi açısından nasıl gerçekleştirileceği, diğer kesim sermayelerinde olduğu gibi hem sektördeki artı değer yaratma olanaklarına, hem de merkezi otoritenin toplam toplumsal birikim koşullarının gerekleri doğrultusunda gerçekleştirdiği düzenlemeler/müdahalelere bağlıdır. Özelleştirmelerin hız kazandığı dönemde artı değerin volarizasyonu da büyük sermaye grupları açısından şirket ele geçirmeleri ile merkezleşme yönünde değerlendirilmiştir. Çimento sektöründe faaliyet gösteren bir sermayenin merkezleşme süreci, Türkiye genelindeki fabrika sayısından çok ilgili pazarın ne kadarının denetlenebildiği noktasında anlamlıdır. Bu anlamda bölgesel düzeyde merkezleşme sürecini tamamlayan bir çimento sermayesi için Türkiye’de erişimi olmadığı diğer bölge pazarlarına doğru mekânsal anlamda yayılım göstermesi oldukça önemlidir. Dolayısıyla çimentoda artı değerin sektör içindeki volarizasyonu önce yoğunlaşma ve arkasında merkezleşme yönünde gerçekleşmiştir. Bölgesel düzeyde sınırlarına ulaşan bir sermaye açısından artı değerin volarizasyonu mekânsal yayılma biçiminde görülmektedir. İzleyen alt bölümde Limak sermaye grubunun gelişim süreci buna oldukça iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Çimento sektöründe artı değerın volarizasyonunda belli bir doygunluğa ulaşan sermayeler açısından uluslararasılaşmak oldukça önemlidir. Sektörde özellikle büyük sermayeler açısından bu süreçte taşımanın zor ve nakliyenin maliyetli olması nedeniyle limanlara erişimin olması gerekmektedir. Burada üretim merkezinin limana katlanılabilir bir uzaklıkta olması belirleyicidir. Tüm bu koşulları gerçekleştiren bir sermaye açısından diğer bir adım limanda bir yükleme terminalinin kurulmasıdır. İzleyen bölümde Sabancı çimento grubu yatırımlarına bakıldığında, özellikle 2000'lerin ilk yarısında ardarda gelen iki krizle beraber Çimsa'nın ihracata yoğunlaştığı ve artı değeri hem yurt içi hem de yurt dışı liman yatırımları ve uluslararası pazarlama şirketleri kurarak/satın alarak değerlendirdiği görülmektedir. Benzer eğilimi OYAK ve Limak çimento grubu yatırımlarında görmek mümkündür. Limak çimento grubunu açısından sürecin biraz daha farklı geliştiğini belirtmemiz gerekmektedir. Limak çimento birikim sürecine Siirt'te kurulan bir fabrikayla başlamış ve çok hızlı bir mekânsal yayılma göstermiştir. Irak'taki savaş sonrası ülkenin yeniden yapılanma sürecinde artan çimento ihtiyacı, Limak'ın konumlanması dolayısıyla çok büyük birikim yaratabilmesinin de önünü açmıştır. Türkiye'nin Ege ve Trakya Bölgesi pazarlarına yayılımı sonra gerçekleşmiştir.

Burada belli sermaye grupları örneğinden hareketle artı değerın hangi biçimlerde volarizasyonun gerçekleştirildiği, önemli ölçüde hem ülke içindeki hem de ihracatı yapılacak ülkedeki inşaat sektörünün gelişme hızına paralel olarak artan talepleri doğrultusunda olmaktadır. Örneğin Türkiye'de 1985-1986 yılları yurtiçinde genel olarak çimentoya olan talebin fazlasıyla arttığı, bu anlamda çimento firmaların kapasite artırımına gittiği ve yurtiçi talebi karşılayabilmek için çimento ithalatının artışa geçtiği bir dönemi nitelemektedir. Bunun yanı sıra çimento sektöründe 1998 yılına kadar devam eden özelleştirme uygulamaları ve 1989 sonrası finansal serbestleşmeyle başlayan süreç özellikle büyük sermayeler açısından önemli miktarlarda birikim yaratılabilmesinin önünü açmıştır. İzleyen bölümde bugün Türkiye çimento sanayinde gözlemlenen rekabet ve sektörün oligopolistik yapısını anlayabilmek için öncelikle sektörde faaliyet gösteren en büyük üç sermaye grubunun birikim ve yatırım süreçleri incelenmektedir. Belli

holdinglerin/sermaye gruplarının seçiminde İSO'nun 2013 yılı "Türkiye'nin İlk 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" çalışmasındaki sıralama dikkate alınmıştır¹¹.

1.2.1. OYAK Çimento Grubu

OYAK, Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarının yardımlaşma ve emeklilik fonu olarak 1961 yılında 205 Sayılı Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu (OYAKK) ile kurulmuştur¹². 205 sayılı kanunun 33. maddesi "Kurumun Mevcutlarının İşletilmesi ve Kurumun Yapacağı Hizmetler" bölümünde kurumun açık bir şekilde özel sermaye olarak faaliyet göstereceğine ilişkin kapsamı düzenlemektedir¹³. Kanunla OYAK hem kurumlar vergisinden hem de her türlü gelirleri gider vergisinden muaf tutulmuştur¹⁴. Tüm bunlara ek olarak kanunla OYAK'a ait tüm gelir ve alacaklar devlet malı ile eşit sayılmış, bunlara karşı suç işleyenlere de devlet malına karşı suç işleyenlerle aynı yaptırım uygulanacağı belirtilmiştir¹⁵. 205 sayılı kanuna göre hukuki statü olarak OYAK, Milli Savunma Bakanlığına bağlı olan ve hem idari anlamda hem de mali anlamda özerk bir tüzel kişiliktir¹⁶. Bugün OYAK şirketler grubu finans, ticaret, sanayi ve hizmetler alanında faaliyet gösteren Türkiye'nin en büyük holdingleri arasında yer almaktadır.

OYAK'ın bugün Türkiye'nin en büyük holdingleri arasında yer almasının belki de en büyük nedeni 205 sayılı OYAKK ile yasal anlamda güvence altına alınmış ayrıcalıkları ve haklarıdır. OYAK her ne kadar bir sosyal güvenlik kuruluşu olsa da, Türkiye'de diğer sosyal güvenlik kurumlarından farklı olarak fonlarının istediği miktarını gelir amaçlı yatırımlarda değerlendirebilme ayrıcalığına sahiptir. Kurumun gelir kaynaklarına bakıldığında 1961-1974 ara döneminde kurumun toplam bilanço karlarının % 74'ünün

¹¹ İSO'nun gerçekleştirdiği ilk 500 sanayi kuruluşu anketinde çimento sektörü için Sabancı Holding'e bağlı olan Akçansa ve Çimsa firmaları en büyük iki firma olarak görünmektedir. OYAK grubu bünyesinde faaliyet gösteren çimento fabrikaları ayrı anonim şirketler olarak görüldüğünden listede ayrı ayrı yer almaktadır. OYAK'a bağlı çimento fabrikalarının üretimden satışları toplandığında Türkiye çimento sanayindeki en büyük üretici durumunda olduğu saptanmış, dolayısıyla bu çalışmada da en büyük sermaye grubu olarak nitelendirilmektedir.

¹² OYAK Nedir?, Erişim Adresi: <http://www.oyak.com.tr/TR/kurumsal/oyak-nedir.html>, Erişim Tarihi: 31.03.2015.

¹³Bkz. 205 Sayılı OYAKK, 33. Madde. Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.205.pdf>, Erişim Tarihi: 31.03.2015.

¹⁴ Bkz. Md. 35.

¹⁵ Bkz. Md. 37.

¹⁶ Bkz. Md. 1.

iştiraklerden geldiği görülmektedir¹⁷. Yine bu dönemde kurum, ithal ikamesine dayalı birikim rejiminin tüm olanaklarından yararlanmış, öncelikli olarak kalkınma planlarında belirtilen yüksek gümrükler, ithal yasakları, vergi avantajları ve devlet teşviklerinin söz konusu olduğu ve özel kesim yatırımlarının desteklendiği “karlı” alanlara yatırım yaparak büyümüştür. Dolayısıyla OYAK’ın bu dönemde yatırım yaptığı otomotiv ve çimento sektörü bu alanların başında gelmiştir. OYAK’ın üretken sermaye yatırımlarının yanı sıra ticari sermaye olarak gerçekleştirdiği yatırımlar da önemli bir birikim kaynağı olarak rol oynamıştır. 1990’ların başında buna finansal kesime yapılan yatırımların da eklenmesiyle bugün, OYAK holding tam olarak bir finanskapital olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

OYAK’ın çimento sektörüne ilk yatırımı 1986 yılında ismi Adana Çimento Sanayii T.A.Ş. olarak değiştirilecek olan Çukurova Çimento Sanayii T.A.Ş.’ye 1963 yılında ortak olmasıyla başlamaktadır. Bu yatırımı 1969 yılında Türkiye Çimento Sanayii ile ortak olarak gerçekleştirdiği Ünye Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş., Bolu Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve Mardin Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş. (Mardin Çimento) yatırımları izlemiştir. Bu yatırımlar OYAK’ın sadece bir üretici olarak pazara girmesini değil, aynı zamanda dönemin çimento sektöründeki en büyük üretici ve aynı zamanda bir devlet kurumu olan ÇİSAN’la ortak olarak birim sağlayabilmesinde oldukça stratejik kararlar olduğunu göstermektedir. Bugün bu çimento fabrikalarına bakıldığında OYAK’ın önce devletle ortak olarak hem katlanılan maliyetleri düşürdüğü ve sektör seçimi olarak vergi muafiyetleri, gümrükler ve teşviklerle desteklenen alan olmasından kaynaklı avantajlardan sonuna kadar yararlandığı, hem de sonrasında bu fabrikaların tüm kontrolünü ve mülkiyetini ele geçirerek yayıldığı gözlemlenmektedir.

¹⁷ Akça, İsmet, 2013. “Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Der: İnel, A. – Bayramoğlu, A., 5. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 238.

Tablo 16: OYAK-Çisan Ortaklığı Çimento Fabrikalarında OYAK'ın Hisse Payları

	1969	1991	1998	2014
Bolu Çimento	% 25	% 47	% 53	% 49,99
Ünye Çimento	% 40	% 50	% 51	% 51,33
Mardin Çimento	% 40	% 50	% 51	% 54,86

Kaynak: 1991 ve 1998 yılı oranları Taha Parla'nın çalışmasından¹⁸ geri kalan oranlar is ilgili kurumların web sitesindeki tarihçe ve 2014 faaliyet raporlarından derlenmiştir.

Tablo 15'de OYAK-ÇİSAN ortaklığında kurulan çimento fabrikalarında OYAK'ın hisse oranları gösterilmektedir. Buna göre OYAK bu çimento fabrikalarındaki hisselerini yıllar içinde arttırarak çoğunluk hissesine sahip olmuştur. 2014 yılı Bolu çimentodaki hisse oranı oransal olarak azalmayı gösterse de hisselerin geri kalanının halka açık olduğu göz önüne alındığında yine çoğunluk hisse OYAK'a aittir. 1969 yılında Ünye ve Mardin çimento fabrikalarında % 40 olan OYAK hisseleri bugün sırasıyla % 51 ve % 54 oranındadır. 1992'den itibaren çimento alanında bunlara özelleştirme ile alınan Elazığ Çimento, Sabancı ile kurulan OYSA ortak girişimi bünyesinde yine özelleştirmelerle alınan İskenderun ve Niğde çimento fabrikaları eklenmiştir. OYAK 2006 yılında Elazığ çimentoyu satmış ve 2007 yılında OYSA ortak girişimi ayrılarak İskenderun Çimento Fabrikasını satın almıştır. Buna 2009 yılında Lafarge'ın Aslan Çimento fabrikasının satın alınması eklenmiştir. Bu aşamada OYAK ve Sabancı Holdinglerin ortak girişimi olan OYSA şirketi üzerinde durmak oldukça önemlidir.

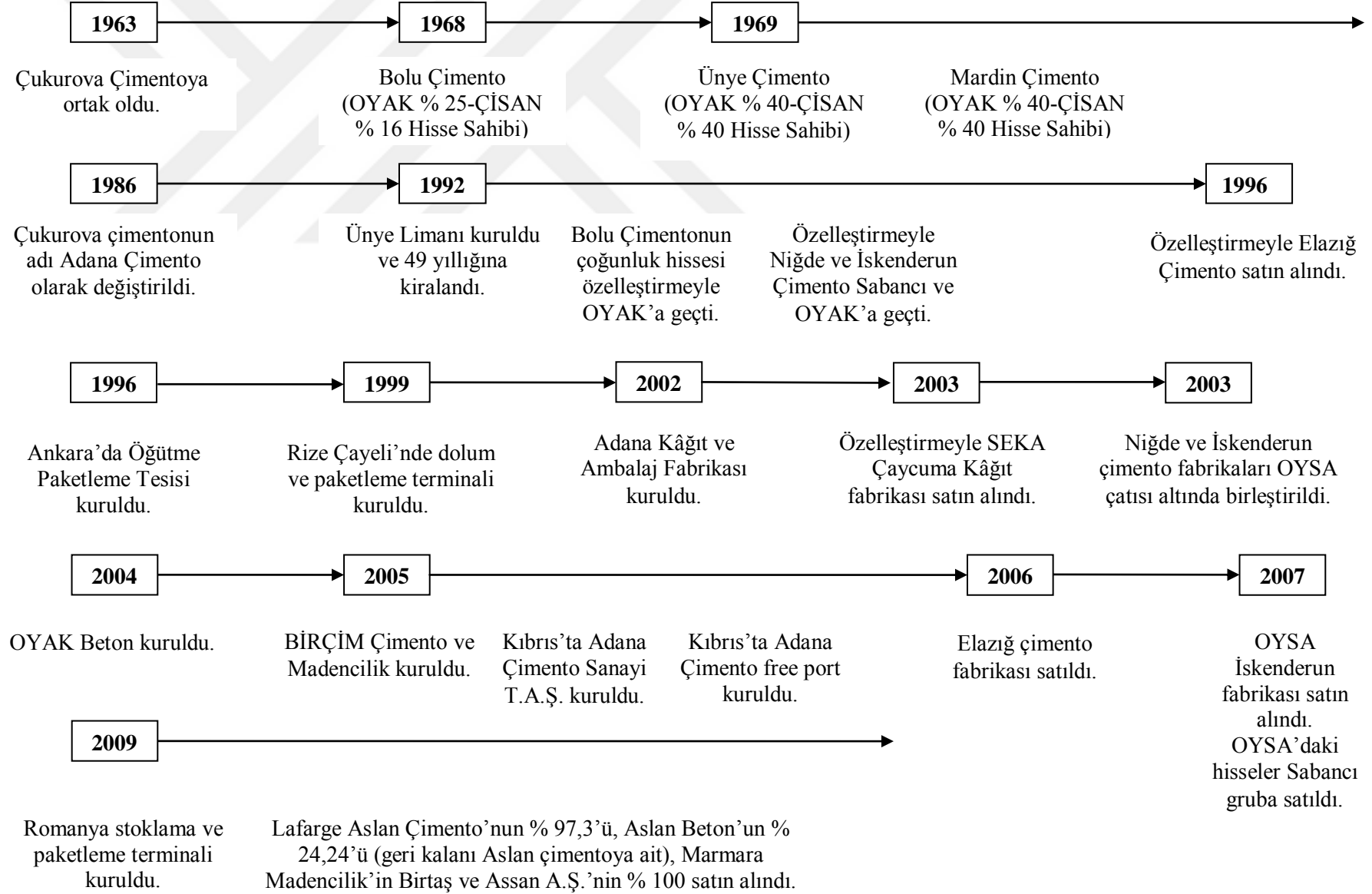
OYSA ortak girişimi ilk olarak özelleştirme sürecinde Niğde ve İskenderun'da bulunan çimento fabrikalarını satın almıştır. Her iki sermaye grubu açısından bu girişim hem masrafları paylaşma hem de İç Anadolu Bölgesindeki pazarda yer alabilme gibi oldukça önemli iki avantaj sağlamıştır. 2002 yılının sonunda iki fabrikanın OYSA Niğde Çimento Sanayii ve Ticaret A.Ş. çatısı altında birleşmesine kadar kâğıt üzerinde ayrı kuruluşlarmış gibi görünse de birleşme sonrası iki sermaye grubunun da toplam hisse paylarında bir değişiklik olmamıştır. OYAK'a bağlı Adana'da da bir çimento fabrikası olduğu düşünüldüğünde, OYAK'ın OYSA ortak girişimi yeni bir pazara girmekten çok

¹⁸ Parla, Taha, 2013. "Türkiye'de Merkantilist Militarizm: 1960-1998", **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu**, Der: İnel, A. – Bayramoğlu, A., 5. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 213.

bölgesel anlamda bir tekel yaratma çabası olarak değerlendirilebilir. Bunun en önemli nedeni de OYAK Adana Çimento, Sabancı Holding'in iki çimento firmasından biri olan Çimsa'nın Mersin'deki fabrikası ve bu iki sermaye grubunun ortak girişimi olan İskenderun ve Niğde Çimento fabrikalarının aynı pazara (Doğu Akdeniz) satış yapıyor olmasıdır. Çalışmanın izleyen bölümünün "Bölüşüm İlişkileri: Sermaye-Sermaye" başlığı altında daha ayrıntılı incelenecek olmasına rağmen, bu aşamada Türkiye'nin en büyük iki çimento üretici olan holdinglerin bu ortak girişimleri temelde bölgesel olarak tekel kurmaya dönük bir işbirliği olarak değerlendirilmelidir.

Bugün OYAK'a ait toplam 5 fabrikayla Türkiye'nin çok büyük bir bölümüne satış yapan en büyük çimento üreticisi durumundadır. İstanbul Sanayi Odası'nın (İSO) hazırladığı Türkiye'nin ilk 500 büyük firması arasında 1993'ten bu yana OYAK bünyesindeki çimento fabrikaları da yer almaktadır. Aşağıdaki şekilde OYAK sermaye grubunun çimento alanındaki yatırımları ve uluslararasılaşma süreci gösterilmektedir.

Şekil 4: OYAK Çimento Grubu İştirak ve Yatırımları

Yukarıdaki şekil OYAK çimento grubunun gelişimini ve uluslararası yatırımlarını göstermektedir. Sadece tarihsel olarak gösterilmiş yatırımlar incelendiğinde OYAK'ın kendi çimento grubunun fabrika yatırımının ardından önceliği Bolu'daki çoğunluk hisselerin özelleştirmeyle ele geçirilmesi almıştır. Aynı yıl OYAK'ın Ordu'ya bağlı Ünye ilçesindeki limanı 49 yıllığına kiralandığı ve liman kurduğu gözlemlenmektedir. Yine aynı yıl Niğde ve İskenderun fabrikalarının özelleştirilmesiyle başlattığı birikim sağlama sürecini Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş.'ye (SEKA) ait Çaycuma Kağıt Fabrikasını satın aldığı görülmektedir. ÖYK, 1998'den itibaren SEKA'ya ait başta İzmit fabrikası ve tüm tesisleri olmak üzere birçok fabrika varlık sözleşmesi yoluyla bir anda elden çıkarılmış ve değerinin de oldukça altında bir miktar karşılığı özelleştirilmiştir. Zonguldak'da bulunan Çaycuma kağıt Fabrikası bu kapsamda özelleştirilen işletmelerden birisidir. Yukarıdaki şekilde OYAK'ın yıllara göre yaptığı yatırımlar incelendiğinde Adana kağıt fabrikasını kurması ile başlayan ve Çaycuma İşletmesinin satın alınmasıyla devam eden yatırımlar, torbalı çimento satışında oldukça stratejik bir kararlardır. Bu fabrikaların yanı sıra öğütme/paketleme tesis yatırımları OYAK'ın satış ve pazarlama maliyetlerini düşürücü önemli yatırımlar olarak öne çıkmaktadır.

2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'ı işgal etmesiyle başlayan süreçte Türkiye'nin Irak'a yaptığı ihracat iki yıl içinde 4 katı kadar artmıştır¹⁹. OYAK'a ait Adana ve Mardin çimento fabrikalarının çimento ihracatı önemli oranda artış göstermiştir. 2007 yılına gelindiğinde sadece Adana ve Mardin Çimento fabrikalarında üretilen çimentonun yaklaşık % 50'si Kuzey Irak'a gönderilmekteydi²⁰. Bunlara ek olarak bu süreçte OYAK'ın Sabancı grubuyla ortak girişimleri olan OYSA bünyesindeki Niğde ve İskenderun fabrikalarından da aynı bölgeye büyük ölçüde ihracat yapıldığı görülmektedir²¹. Kasım ayı 2014 yılı itibariyle OYAK çimento grubunun toplam ihracatında bir önceki yıla göre yaklaşık % 28 oranında bir daralma yaşanmış, bunun temel nedeni ise Irak'a yapılan ihracatın % 44 oranında gerilemesi gösterilmiştir²². İç satışlarda da 2009 yılında OYAK'ın

¹⁹ TÇMB, 2012. **Türkiye Çimento İstatistikleri: 2002-2011**, Erişim Adresi: http://www.oyakcimento.com/uploads/hakkimizda/istatistik_kitabi.pdf, Erişim Tarihi: 21.04.2015.

²⁰ Haberler, 26.10.2007. Erişim Adresi: <http://www.yapikredi.com.tr/yatirimci-kosesi/haberler/701035.aspx>, Erişim Tarihi: 21.04.2015.

²¹ Bkz. Öztürk, age, s. 277.

²² Basında OYAK, 13 Kasım 2014, www.haberler.com, Erişim Adresi: <http://www.oyakcimento.com/tr/haberler/basinda-oyak-cimento-grubu>, Erişim Tarihi: 21.04.2015.

Lafarge ait Aslan çimentoyu satın almasıyla Türkiye Pazar payı % 16'ya ulaşmıştır. OYAK, bugün, Marmaray, 3. Boğaz Köprüsü ve İzmit Körfez Geçisi gibi çok büyük projelerin tedarikçisi olarak Türkiye'nin en büyük çimento üreticileri arasında yer almaktadır.

Genel anlamda, OYAK'ın diğer sermaye gruplarından farklı olarak yasal anlamdaki ayrıcalıkları ve ardından devletle kurduğu yakın ilişkiler üzerinden büyük birikimler sağlayabildiği görülmektedir. OYAK'ın dev bir holdinge dönüşme sürecinde sahip olduğu vergi muafiyetleri, tüm mallarının devlet malları gibi işlem görmesi gibi yasal ayrıcalıklarına ek olarak, üye aidatları kuruma çok önemli bir gelir sağlamakta, bundan daha da önemlisi bu fon kaynağının istikrarlı ve maliyetsiz olması özellikle kriz anlarında OYAK' büyük karlar elde edebilme fırsatı sunmaktadır²³. Diğer sermaye gruplarından farklı olarak kurumun sahip olduğu yasal ayrıcalıklara devletle kurduğu işbirliğine dayalı ilişkiler eklendiğinde, OYAK'ın bugün Türkiye'nin en büyük holdingleri arasında yer alıyor olması büyük ölçüde açıklık kazanmaktadır.

1.2.2. Sabancı Holding Çimento Grubu: AKÇANSA ve ÇİMSA

İstanbul Sanayi Odasının 2013 yılı Türkiye'nin ilk 500 Sanayi Kuruluşu anketine göre çimento sektöründe ilk iki sırada Akçansa ve Çimsa firmaları yer almaktadır. Bu iki firma Sabancı Holdinge bağlı kuruluşlar olduğundan bu bölümde, iki firma bir arada değerlendirilecektir. Sabancı grubunun kurucusu olarak Hacı Ömer Sabancı iş hayatına ilk olarak ticaretle başlamış, bunu daha sonra 1932 yılında bir çırçır fabrikasının kurucu ortağı olması izlemiştir. Sonrasında yağ ve un fabrikalarına yapılan yatırımlar, müteahhit ve inşaat işleriyle eşanlı devam etmiş ve 1940'lı yılların sonunda çok ortaklı Akbank'ın ortaklarından biri olarak yer almıştır. Çoğunlukla bölgesel düzeyde bir sermaye grubu olarak Sabancı, 1960'ların sonunda Akbank'ın denetimini ele geçirmesi ve bir taraftan sanayi tesislerinin hem sektörel olarak hem de mekânsal anlamda çeşitlenmesiyle gerçek anlamda bir finans kapital niteliği kazanmıştır²⁴. 1970'li yıllara gelindiğinde Akbank, hem Türkiye'nin en büyük bankalarından biriydi, hem de Sabancı grubunun birçok yatırımına ortak olmasıyla yatırımları kolaylaştırıyordu.

²³ Akça, age, s. 249-250.

²⁴ Öztürk, age, s. 244.

İthal ikamesine dayalı birikim sürecinde Sabancı grubu, tekstil ve finans yatırımları yanı sıra sınaî üretiminde yoğunlukla inşaat, otomotiv gibi diğer sektörlerde ara malı sağlayan alanlarda faaliyet göstermiştir. Dolayısıyla bu süreçte grubun çimento yatırımlarının bu ara malları sağlayan temel işkollarından biri olarak arttığı ve çeşitlendiği gözlemlenmektedir. Sabancı grubunun çimento alanındaki ilk yatırımı 1967 yılında Akçimento bünyesinde İstanbul Büyükçekmece’de çimento fabrikasının kurulmasıyla başlamaktadır. Bunu 1972’de Çimsa’nın kurulması, 1974’de kurulmuş olan Çanakkale çimento ile Akçimento’nun 1996 yılında birleşmesiyle yabancı ortaklı Akçansa’nın kurulması izlemiştir. Aşağıdaki tabloda Sabancı Holding’in Çimsa ve Akçansa şirketleri üzerinden çimento sektöründe gerçekleştirdiği yatırımlar ve iştirakleri zaman sıralaması temelinde sunulmaktadır.

Tablo 17: Sabancı Çimento Grubu İştirak ve Yatırımları

Yıl	Yatırım/İştirak	Açıklama
1967	Akçimento Çimento Fabrikası (Büyükçekmece/İstanbul)	Çimento Üretimi
1972	Çimsa Kuruldu. (Mersin Çimento Fabrikası)	Çimento Üretimi
1976	Betonsa kuruldu.	Hazır beton üretimi
1988	Adana Hazır Beton Tesisi üretime başladı.	Hazır beton üretimi
1991	Akçansa Taşımacılık ve Tic. A.Ş.	Lojistik
1991	Batı Akdeniz Liman İşletmeleri	Liman
1992	Akçimento Kayseri Çimento Fabrikası kuruldu.	Çimento üretimi
1992	Sabancı-OYAK ortaklığında İskenderun Çimento Fabrikası satın alındı.	Çimento Üretimi
1992	Sabancı-OYAK ortaklığında Niğde Çimento Fabrikası satın alındı.	Çimento Üretimi
1992	İzmir Aliağa'da çimento terminali kuruldu.	Liman
1994	İstanbul Ambarlı'da çimento terminali kuruldu.	Liman
1995	Çimsa, Akçimento'dan Kayseri Çimento Fabrikasını satın aldı.	Çimento Üretimi
1995	Cementos Espana Sevilla'da çimento terminali kuruldu.	Liman-Çimento Pazarlama
1996	Çanakkale çimento fabrikası ile Akçimento birleşerek Akçansa kuruldu.	Çimento Üretimi
1996	Karçimsa kuruldu (Karabük).	Çimento Üretimi
1996	Malatya Çimento Öğütme ve Paketleme Tesisi kuruldu.	Çimento Üretimi
1998	Agregasa kuruldu (İstanbul).	Agrega (beton hammaddesi) Üretimi
1998	Betonsa Akçansa ile birleşti.	Hazır beton üretimi
2000	Yalova Çimento terminali kuruldu.	
2000	Heidelberger Zement CBR'yi satın alarak Akçansa'ya ortak oldu.	Çimento Üretimi
2000	CSN Cement Sales North CmbH Hamburg çimento terminali kuruldu.	Liman-Çimento Pazarlama
2002	Ankara/Lalahan Çimento öğütme ve Paketleme tesisi kuruldu.	Çimento Üretimi
2002	Agregasa Akçansa bünyesine alındı.	Agrega (beton hammaddesi) Üretimi
2003	OYSA İskenderun Çimento Fabrikası OYSA Niğde ile birleşti.	Çimento Üretimi
2005	TMSF'den Ankara Çimento öğütme ve paketleme tesisi satın alındı (Çimsa).	Çimento Üretimi
2005	TMSF'den Eskişehir Çimento Fabrikası satın alındı (Çimsa).	Çimento Üretimi
2005	TMSF'den Samsun Lâdik Çimento Fabrikası satın alındı (Akçansa).	Çimento Üretimi
2005	Erçim Çimento Sanayi Ltd satın alındı (Çimsa). Kıbrıs Gazi Mağusa Çimento terminali kuruldu (Çimsa Cement Free Zone).	Liman-Çimento Pazarlama
2006	CIMSAROM Marketing Distributive S.R.L. bünyesinde Köstence/Romanya'da çimento terminali kuruldu.	Liman-Çimento Pazarlama
2007	Sabancı-OYAK ortak girişimi olan OYSA ayrıldı. Niğde Çimento	Çimento Üretimi

	fabrikası Çimsa'ya geçti.	
2008	Malatya Çimento Paketleme ve Depolama Tesisi (Çimsa)	Depolama
2008	Marmara Çimento Paketleme ve Depolama Tesisi (Kocaeli-Çimsa)	Depolama
2008	Kocaeli Yarımca Körfezi Rota Limanında çimento öğütme ve paketleme tesisi kiralandı (Çimsa).	Çimento Üretimi
2008	Ooo Çimsa Rus CTK bünyesinde Novorossiysk'de çimento terminali kuruldu.	Liman-Çimento Pazarlama
2008	Çimsa Cementos, diğer bir grup şirketi olan Universal Trading'den Regent Place Limited satın aldı.	Liman-Çimento Pazarlama
2010	Hopa Çimento terminali kuruldu.	Liman
2010	Çimsa, Trieste/İtalya'da çimento terminali bulunan MED.CON şirketinin çoğunluk hislerini satın aldı.	Liman-Çimento Pazarlama
2011	Çimsa Cementos Espana Bünyesinde Alicante'de çimento terminali kuruldu.	Liman-Çimento Pazarlama
2012	Afyon Çimentonun çoğunluk hisseleri satın alındı (Çimsa).	Çimento Üretimi

Kaynak: Aynı yıl gerçekleşen yatırım ve iştirakler zaman sıralamasından bağımsız olarak sunulmaktadır. Tabloda yer alan bilgiler ilgili kurumların web siteleri ve yıllık faaliyet raporları incelenerek derlenmiştir.

Sabancı Grubu, bünyesinde hem ticari hem üretken hem de para sermayesini barındıran holding biçiminde örgütlenmiş, Türkiye'nin en büyük yerli sermayelerinden birisidir. Çimento grup şirketleri de (Akçansa ve Çimsa) sermaye olarak büyüme sürecinde hem özelleştirmeler yoluyla devletin kaynak aktarımından faydalanabilmiş hem de şirket birleşmeleri/devralmaları ile mekânsal düzeyde yayılabilmiştir. Sabancı grubu ilk olarak İstanbul'daki Akçimento yatırımı ile Çanakkale fabrikasının birleşmesi ile ilgili pazarda önemli bir aktör olmuştur. Bu birleşme Rekabet Kurulunun oluşturulmasından önce gerçekleştiğinden çimento üretiminde bölgesel düzeyde bir güç olmanın avantajlarını da kullanabilmiştir. Yukarıdaki tabloda 1990'lı yıllardaki Akçansa yatırım ve iştiraklerine bakıldığında Büyükçekmece (Akçansa) ve Mersin'deki (Çimsa) fabrikalardaki birikimin gerekleri doğrultusunda lojistik alanında taşımacılık şirketinin ve ihracat dolayısıyla da liman işletmesinin kurulduğu görülmektedir. Bu yatırımlar çimento alanında yaratılmış birikimin hem iç pazarlar hem de dış pazarlara erişimi noktasında oldukça önemlidir.

1990'lı yılların başında devletin sunduğu ve kuruluş yasası gereği hiçbir sermayenin sahip olmadığı düzeyde ayrıcalıkları bulunan OYAK çimento grubuyla kurduğu ortak girişim (OYSA) yine Sabancı çimento grubunun yarattığı birikimde oldukça belirleyicidir. Bu süreçte kurulan İzmir ve İstanbul'daki çimento terminallerini, çimento üretiminde hem yurt içi yatırımları hem de ihracatta yurt dışın yatırımları izlemiştir. Çimento yatırımlarına bakıldığında Türkiye'nin iç bölgelerinde Kayseri, Niğde ve Malatya

üzerinden rekabeti bölgesel düzeyde gerçekleştirilen çimento pazarında güçlü bir konuma ulaştığı görülebilmektedir. Genel olarak Türkiye çimento pazarının en büyük iki sermayesinden biri olarak Sabancı grubu 2002’de TMSF’ye devri gerçekleştirilen Rumeli Holding’e ait iki çimento fabrikası ve bir öğütme tesisini 2005 yılında alarak Türkiye’de pazar payını % 17’den % 20’ye çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda bu yatırımlarla bölgesel düzeyde de yayılım göstermiştir. Yukarıdaki tabloya göre 2000’li yıllarda Sabancı grubunun yoğun olarak yurt dışında çimento terminalleri ve liman işletmeleri kurduğu görülmektedir. Bu da grubun, 2000’li yıllarda özellikle ihracatı artırma yönelimli yatırımlarını yoğunlaştırdığı anlamına gelmektedir. İSO verilerine göre Akçansa ve Çimsa kuruluşlarının ihracatının sektördeki toplam ihracat içindeki payı 2005 yılında % 20’den 2012’de % 34’e yükselmiştir.

Genel olarak Sabancı grubunun çimento alandaki yatırımlarına bakıldığında 1990’lı yıllardan 2000’lerin ortalarına kadar ağırlık olarak iç pazarda fabrika yatırımları ve ortak girişimler üzerinden bölgesel düzeyde yayılım gösterdiği görülmektedir. Çimentonun taşıma ve nakliyesinin oldukça masraflı olması ve stoklanamaması hem üretimiyle beraber kısa süre içinde satılmasını hem de uzaklık konusunda belli pazarlara satılabilmesi gibi kısıtlar taşır. Dolayısıyla sektörde faaliyet gösteren bir sermayenin yeni pazarlara açılabilmesi büyük ölçüde fabrika kurması ile olanaklıdır. Çimentonun büyük ölçekli ve oldukça maliyetli bir yatırım gerektirmesi dolayısıyla sermayelerin ortak girişim kurmaları bu maliyetleri katlanılabilir kılmaktadır. OYSA örneğinde ortak girişim, her iki sermaye grubuna da sadece maliyetleri paylaşma olanağı değil, aynı zamanda bölgesel düzeyde de pazar alanını genişletmek gibi stratejik olarak önemli avantajlar sağlamıştır. Sabancı grubu ortak girişim sayesinde bölgesel düzeyde hinterlandını genişletmiştir. Sermayenin Türkiye pazarında belli bir aşamaya ulaştıktan sonra uluslararasılaşma yönünde bir seçim yaptığı ve ihracata arttırmaya dönük yatırımlar yaptığı görülmektedir. Bu anlamda grubun hem bölgesel hem de uluslararası piyasalarda yayılım tercihleri ulaştığı birikimin hakkında da önemli bir ipucu sunmaktadır. İSO verilerine göre Sabancı çimento grubunun yarattığı brüt katma değer 2013’te sektör toplamının % 45’inden fazlasını oluşturmaktadır. 2000 yılında bu oran yaklaşık % 13 olduğu düşünüldüğünde grubun birikiminin genişlemiş ölçekte yeniden üretimi de oldukça hızlı olmuştur.

1.2.1. Limak Holding Çimento Grubu

Limak Holding çimento faaliyetlerini "Limak Çimento San. ve Tic. A.Ş." ve "Limak Batı Çimento San. ve Tic. A.Ş." isimli iki kuruluş üzerinden yürütmektedir. Limak Holding çimento sektöründe yeni sayılabilecek sermaye gruplarından birisi durumundadır. Grubun ilk yatırımı, 1998 yılında özelleştirme süreci başlatılan Siirt Çimento fabrikasının 2000 yılında grubun bünyesine alınmasıyla başlamış ve 5 yıl içinde Siirt'te kurulan Siirt Kurtalan çimento fabrikasıyla İSO'nun hazırladığı 2005 yılı Türkiye'nin ilk 500 Sanayi Kuruluşu listesine girerek Türkiye'nin en büyük çimento üreticilerinden biri olmuştur. 2005'ten itibaren 7 yıl içinde Limak Holdingin çimento grubu, aynı listede, OYAK ve Sabancı Holding çimento gruplarının ardından üçüncü büyük sermaye grubu olarak yer almaktadır.

Limak holding ilk olarak 1976 yılında inşaat sektörü yatırımlarıyla başlamış, zamanla turizm, çimento, enerji, gıda ve havacılık sektörü yatırımları eklenerek hızla büyümüştür. Limak Holding'in çimento sektörü yatırımları incelendiğinde grubun ilk olarak güneydoğu bölgesi yatırımları ile bölgesel bir tekel kurma çabaları öne çıkmaktadır. Bu noktada Limak Holdingin, Siirt, Diyarbakır, Şanlıurfa, Bitlis ve Mardin yatırımları pazar anlamında bir hinterlant belirlemede oldukça stratejik kararlar olarak öne çıkmaktadır. Daha öncesinde TMSF bünyesinde yer alan Ergani (Diyarbakır) ve Gaziantep Çimento fabrikalarının paylaşım savaşından tüm varlıklarının da satın alınmasıyla galip çıkmış ve bunlara Bitlis ve Mardin yatırımlarını ekleyerek hızlı bir birikim sağlayabilmiştir. Mardin Çimento iç piyasada Mardin, Şırnak, Diyarbakır ve Urfa illeri, dış piyasada ise Irak ve Suriye ülkelerinden gelen çimento talebini karşılamak amacıyla Derik-Mardin karayolunda konumlandırılmış²⁵ ve özellikle yeniden inşa sürecindeki Irak'a en büyük ikinci çimento ihracatçısı durumundadır. Çoğu özelleştirmeyle alınan fabrikalarda ilk olarak kapasite artımına gidilmiş ve bu anlamda birçok yatırım yapılmıştır.

²⁵ <http://www.limak.com.tr/sectorler/cimento/fabrikalar/limak-mardin-cimento-fabrikasi>. Erişim Tarihi: 28.04.2015.

Limak Holdingin çimento sektöründeki ilk yatırımını takiben hızla bir birikim sağlayabilmesinde grubun başta NATO ihaleleri olmak üzere özellikle askeri ihalelerle büyümüş olması²⁶, bölgede bu anlamda resmi otorite ile kurduğu yakın ilişkiler bu birikimin sağlanabilmesinde belirleyici olmuştur. Yapılan bir haberde “Limak'ın uzun yıllardır askerlerle kurduğu yakın ilişki, Güneydoğu Anadolu bölgesinde ve Irak'ta "risk" almasını kolaylaştırırken, NATO hizmetleri de ihracat anlamında da Irak pazarında iddialı olmasını sağladı”denilmektedir²⁷. Tüm bunlara ek olarak Limak Holding'in bir kaynak aktarım mekanizması olarak özelleştirmeyi alım-satım yapmak üzere birikim yaratım mekanizması olarak kullanmış olması da belirtilmesi gereken önemli bir noktadır. Örneğin özelleştirme sürecinde bir konsorsiyumla Tekel'in alkollü içeceklerini alması ve kısa bir süre içerisinde bunu satın aldığı tutarın yaklaşık üç katına satması (2,77-810 milyon dolar) oldukça tipik bir örnektir²⁸. Çimento dışında genel anlamda Limak bölgedeki birçok özelleştirilen kurumların alıcısı olmuştur. Bunlardan stratejik anlamda öne çıkan, 2010 yılında İskenderun Limanının 36 yıl süre ile işletme hakkının Limak tarafından ele geçirilmesi olmuştur. İskenderun limanı, Limak Holding'in faaliyetlerinin merkezi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve daha önemlisi savaş sonrası yeniden yapılanma sürecinde olan Irak pazarına erişimde oldukça stratejik öneme sahiptir. Limak'ın İskenderun Limanını kiralaması Irakla beraber birçok Ortadoğu ülkesine ve bu ülkeler üzerinden de dış pazarlara yayılım göstermesinde oldukça belirleyici olmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri'nin işgali sonrasında özellikle inşaat alanında yeniden yapılanma sürecine girmesi özellikle Doğu Akdeniz Bölgesi Güneydoğu Anadolu Bölgesinde konumlanmış çimento sermayeleri için büyük bir Pazar yaratmıştır. Limak Çimento'nun bugün Türkiye'deki en büyük çimento üreticileri arasında yer alabilmesini sağlayan birikim de TMSF'ye devredilen Rumeli Holdingin yakın bölgelerdeki çimento fabrikalarını ele geçirmesiyle sağlamıştır. 2002'de TMSF'ye devredilen ve 2005 yılında da

²⁶ Balıkesir Havaalanı F-16 Milli Tesisleri İnşaatı, İncirlik Havaalanı Kanalizasyon Arıtma Tesisi İnşaatı ve İncirlik Havaalanı Akaryakıt Tesisi İnşaatı buna örnek olarak verilebilir.

²⁷ 29.09.2010, Sol, Ekonomi. Erişim Adresi: <http://haber.sol.org.tr/ekonomi/stratejik-iskenderun-limani-limakin-haberi-33871>, Erişim Tarihi: 29.04.2015.

²⁸ Nurol-Limak-Özaltın-Tütsab şirketlerinin oluşturduğu konsorsiyum, 292 milyar dolara satın almıştı. Erişim Adresi: <http://arsiv.ntv.com.tr/news/243122.asp#BODY>, Erişim Tarihi: 28.04.2015. Mey'in % 90'ı 810 milyar dolara Texas Pacific Group'a satıldı. 02.06.2006, Referans, Erişim Adresi: <http://www.limak.com.tr/basin-odasi/basinda-limak/2006/meyin-yuzde-90i-810-milyon-dolara-texas-pasificin>, Erişim Tarihi: 28.04.2015.

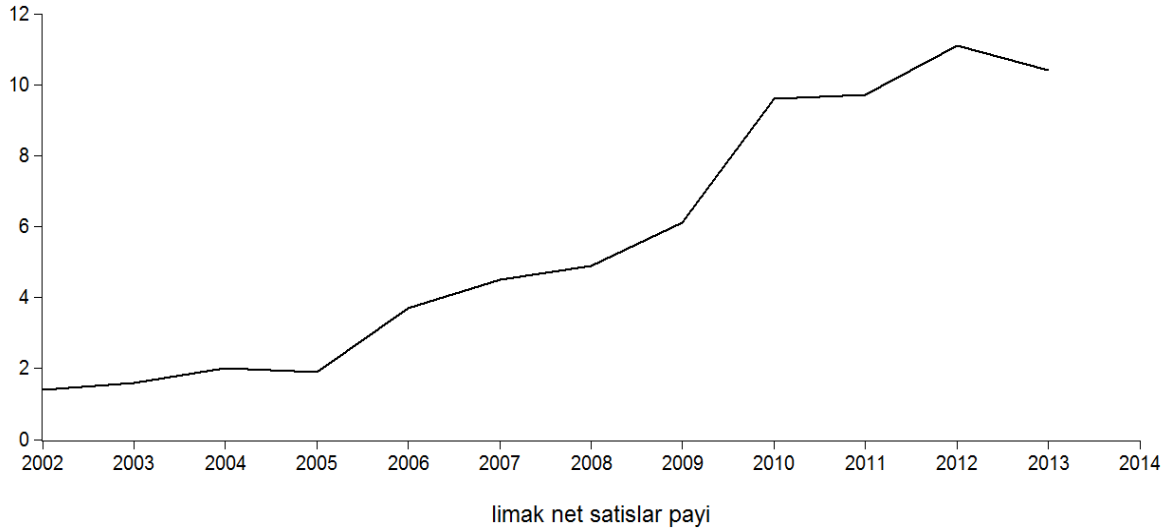
satışa çıkarılan Uzan Ailesine ait Rumeli holding'e bağlı fabrikalardan Ergani ve Van çimento fabrikalarını satın alarak sadece kaynak aktarımı sağlamamış, aynı zamanda rekabeti bölgesel düzeyde gerçekleşen bir pazarda konumunu da güçlendirmiştir. Bu fabrikaların satın alınmasıyla Limak çimentonun pazar payı Doğu Anadolu Bölgesinde % 40'ın üzerine, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde de % 24'e çıkmıştır. Türkiye genelinde pazar payı ise % 4' yükselmiştir²⁹. Limak çimento bu yatırım ile önemli bir birikim yaratma olanağına sahip olmuş, daha da önemlisi takip eden 6 yıl içinde 4 çimento fabrikası ve 12 hazır beton tesisini toplu alacak bir güce kavuşmuştur. Limak Holdingin çimento sektöründe çok önemli bir diğer büyümeyi, 2011 yılında Italcementi'nin Türkiye faaliyetlerini yürüttüğü Set Çimento'dan Ankara, Balıkesir, Trakya, Ambarlı çimento fabrikaları ve bağlı 12 hazır beton tesisini satın alarak hinterlandını genişleterek sağlamıştır. Sadece iç satış anlamında değil, dış ticarete Balıkesir ve ambarlı tesislerinin yine Balıkesir ve Ambarlı limanlarında tesislerinin olması oldukça avantajlı bir durum yaratmıştır. Dolayısıyla bu satın almayla Limak Holding hem Türkiye'nin Batı pazarında yayılma olanağı bulmuş hem de cirosunu yaklaşık olarak iki katına çıkarmıştır³⁰.

Çimento sektöründe sermaye olarak Limak'ın gelişimi ve büyümesi oldukça hızlı olmuştur. İSO'nun hazırladığı Türkiye'nin ilk ve ikinci 500 sanayi kuruluşu sıralamasında çimento üreticileri arasında Limak'ın ihracatının sektör toplamındaki payı sıfıra yakınken (% 0,01) 5 yıl içinde yaklaşık % 10 olmuştur. Limak Çimentonun net satışlarının sektör toplamındaki payına bakıldığında özellikle 2005 ve sonrası oldukça hızlı bir biçimde arttığı görülmektedir. Aşağıdaki grafiğe göre 2005'te Rumeli Holdinge bağlı 2 çimento fabrikasının satın alınmasıyla net satışlarının toplamdaki payı % 3,7'ye (2006 yılı) ve 2011'de Set Çimentonun 4 fabrikasını satın almasıyla da % 11'e yükselmiştir. Dolayısıyla Limak için özelleştirmelerle şirket ele geçirmeleri önemli bir kaynak aktarımı ve birikim olanağı sağlamıştır.

²⁹ <http://www.dunyainsaat.com.tr/dergioku.php?haberid=729>

³⁰ 26.02.2011, Hürriyet, Ekonomi, Erişim Adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/17125710.asp>, Erişim Tarihi: 29.04.2015.

Grafik 1: Limak Çimento Net Satışlarının Toplam Payı

Limak ve bağlı sermaye grupları, özellikle AKP tek parti iktidarı döneminde önemli bir büyüme sağlamıştır. Bu süreçte Limak çimento grubu ve grubun bağlı bulunduğu Holdingin bazı kuruluşlarının yürüttükleri devlet ihalelerinde yolsuzluk iddialarıyla açılan davalar da söz konusu olmuştur. Örneğin “Cumhurbaşkalığı Muhafız Alayı Komutanlığı” inşaat ihalesinde yolsuzluk iddiasıyla 2004’de Limak yöneticilerine dava açılmıştır³¹. Başka bir iddia Mavi Hat Operasyonu ile gündeme gelen BOTAŞ ihalelerindeki yolsuzluk iddiasıdır. Bu kapsamda aynı zamanda Limak yöneticisi olan Nihat Özdemir’e 30 yıla kadar hapis istemiyle dava açılmıştır³². Grubun bir diğer tartışmalı faaliyeti devletten 49 yıllığına kiralanın Uzunçayır’daki (Tunceli) hidroelektrik santralının (HES) üretim lisansının iptali istemiyle açılan davayla gündeme gelmiştir. Dava sonucu elektrik üretim lisansının devamına karar verilmiş ve ardından İdare Mahkemesine yürütmenin durdurulması talebiyle başvurulmuştur. Ankara 13. İdare Mahkemesi lisansın yürütmesinin durdurulmasına rağmen HES’te elektrik üretimi devam etmiştir³³.

³¹ 09 Mart 2004, <http://www.gazetevatan.com>, Erişim Tarihi: 11.06.2015.

³² 05 Şubat 2008, <http://www.haberturk.com>, Erişim Tarihi: 11.06.2015.

³³ 22 Nisan 2010, <http://www.posta.com.tr>, Erişim Tarihi: 11.06.2015.

Genel anlamda holdingin özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinde resmi otorite ile kurduğu yakın ilişkiler dolayısıyla aldığı askeri ihalelerle özellikle inşaat alanında önemli bir birikim sağlamasını olanaklı hale getirmiştir. Ara malı olarak inşaat alanında çimento satışlarındaki artışın yanı sıra, holding'in çimento grubu 2005'de gerçekleştirilen özelleştirme süreciyle önemli bir kaynak aktarımı sağlamıştır. Son olarak 2011'de Set çimento grubunun fabrikaları ve bunlara bağlı tesislerinin alınmasıyla da Türkiye'nin Batı pazarına yayılma olanağı bulmuş ve bugün sektörün en büyük çimento üreticilerinden birisi olmuştur. Dolayısıyla sektörde yaratılan toplam artı değerın bölüşüm sürecinde de önemli bir aktör durumundadır.

2. Çimento Sektöründe Bölüşüm Süreci ve Rekabet

Çalışmanın “Çimento Sektörüne Artı Değerin Volarizasyonu” başlığında bazı büyük sermaye örneklerinden hareketle genel eğilim somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Burada unutulmaması gereken sermayenin bu süreçte organik bileşimi düşük bir sektöre ve/veya artı değer yaratma olanaklarına bağlı olarak farklı bir kesime yönelebileceğidir. Dolayısıyla burada devletin toplam toplumsal sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda hangi düzenlemelere gitti sermayedarın bu kararında belirleyici olmaktadır. Değişen birikim gerekleri doğrultusunda, üretimin her bir çevriminde yaratılan artı değerın üretim sürecinde tekrar yatırım olarak değerlendirilmesinin fabrika kurmak biçimde gerçekleşmeyebilir. Sermayedar açısından yaratılan birikim, dönemin genel anlamda sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda şirket birleşmeleri ve devralmalar, yurt için dağıtım ağları ve/veya dış ticaret gibi konularda başka sermayelerle ortak girişim kurma veya özelleştirmelerden pay alma biçimde gerçekleşebileceği çok sayıda mekanizma devreye girebilmektedir.

Üretken, ticari ve para sermayelerin artı değerın kesintisiz volarizasyonu ile sağladıkları birikim toplamda toplumsal birikimi oluşturur. Devlet, bazı dönemlerde toplam toplumsal sermaye birikiminin genişlemiş ölçekte yeniden üretiminde farklı işlevler üstlenen sermaye kesimlerine müdahale edebilir. Örneğin çimento sektörü örneğinde bu özelleştirmeler üzerinden sektörde devlet eliyle merkezileşmenin sağlanması olarak açığa çıkmıştır. Çünkü 1980'lerin ikinci yarısında artan inşaat sektöründe artan çimento talebinin karşılanması gibi gereklilikler doğrultusunda, çimento sektöründe gerekli olan üretimin ve

dolayısıyla birikimin yaratılabilmesinin kaynağı merkezileşmeden geçmiştir. Türkiye çimento sanayi örneğinde 1985-1986 dönemi, gerçekleştirilen düzenlemeler bağlamında özel olarak bir önem taşımaktadır. 1985'ten itibaren DB ve DPT tarafından Morgan Guaranty Bank'a hazırlatılan rapor, DB koordinatörlüğünde Sema-Metra Conseil şirketinin iki raporu ve nihayetinde 1986 yılında 3291 Sayılı kanunla getirilen düzenlemelerle çimento sektöründeki özelleştirme süreci başlatılmıştır³⁴. Sektörde, özelleştirmelerle Uzanlar'a ait olan Rumeli Holding, çimento sektöründe daha önce hiçbir etkinlikte bulunmamış bir sermaye grubu olarak Karadeniz kıyı şeridi ve ülkenin doğusunda bulunan çimento fabrikaları ele geçirmede oldukça saldırgan davranmıştır³⁵. Özelleştirmenin bu süreçte başlı başına bir kaynak aktarım mekanizması olarak işlev görmesinin yanı sıra fabrikaların blok satışlar yöntemiyle elden çıkarılması, Rumeli Holding'e ek olarak OYAK ve Sabancı Holdinglerinin işbirliği (OYSA) ve Set Holding açısından da bölgesel anlamda tekel kurmalarına zemin hazırlamıştır³⁶. Dolayısıyla bu aşamada özellikle 2000'lerden sonra Türkiye çimento sanayinde gözlemlenen bölgesel düzeyde tekel kurma çabalarına dönük olarak gerçekleştirilen eylemlerde, bir anlamda merkezi otoritenin uygulamaları ve müdahaleleri doğrudan bu eylemleri belirlemese bile süreci kolaylaştırdığı söylenebilmektedir.

Devlet, özelleştirmeye sağlanacak merkezileşme öncesi bir takım düzenlemelerle, sonrasında sektörde yaratılacak oligopolistik yapının oluşması için uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu dönemde devletin sektöre ilişkin olarak getirdiği yeni düzenlemelerin sermayeler açısından yeni birikim alanları yaratmış olması bu aşamada özellikle vurgulanmalıdır. 06.12.1985 tarihinden itibaren çimento sektöründe pazar ve fiyatlar belirleme yetkisi kamudan alınmış ve maliyetleri ve rekabet koşullarına göre çimento fabrikalarının inisiyatifine bırakılmıştır³⁷. Bu da hem özelleştirmelerden pay alma sürecini

³⁴ Morgan Guaranty Bank'ın Mayıs 1986'da hazırlayıp hükümete sunduğu Master Plan'da Çitosan öncelikli olarak satılabilir KİT olarak gösterilmiştir. 1985 ve 1986 yıllarında DB koordinatörlüğünde Sama-Metra Conseil Çitosan'ın düzenlenmesini ve sektördeki özelleştirmelerle ilgili olarak iki rapor hazırlamıştır. 1986 yılında ise özelleştirme anlamında atılan ilk somut adım olarak 3291 Sayılı kanun yürürlüğe girmiş ve böylece çimento sektöründeki özelleştirme uygulamaları olanaklı hale gelmiştir.

³⁵ Saygılı, Seref – Taymaz, Erol. 2001. "Privatization, Ownership, and Technical Efficiency: A Study on Turkish Cement Industry", **Annals of Public and Cooperative Economics**, 72(4): pp. 581-605, p. 587.

³⁶ Saygılı – Taymaz, age, p. 587.

³⁷ "... çimento üreticileri fabrikalarının ürettiği çimentonun iç satış fiyatlarını maliyet girdileri ve Pazar koşulları içerisinde tesbit etmektedirler. Fabrikanın hammadde ocaklarına yakınlığı, yakıt, kraft kağıdı torba

etkilemiş hem de sektördeki rekabeti ve dolayısıyla sermayeler arası ilişkileri belirlemiştir. Her şeyden önemlisi fiyatların rekabet koşullarına göre belirlenecek biçimde serbest bırakılmasına dair bu düzenleme, arkasından başlayacak olan özelleştirme sürecinden pay almak isteyen sermaye gruplarının bölgesel anlamda tekele zemin hazırlayan fabrika seçimlerinde oldukça önemli bir kriter olmuştur. Ülkede henüz tam anlamıyla bir rekabet hukuku ve rekabeti düzenleyici bir organ olmadan fiyatların rekabet koşullarınca belirlenecek biçimde özel sermayenin tasarrufuna bırakılmış olması, 1990'ların sonuna kadar sektörde pazar paylaşımı ve fiyat anlaşmalarının mümkün olabildiğini/olabileceğini göstermektedir. Bu süreçte gerçekleştirilen ilgili düzenleme, günümüzde çimento sektöründe gözlemlenen tekelleşme eğilimlerine dönük birçok girişime, arkasından başlayacak olan özelleştirme süreci ile zemin hazırlamış olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

Çimento örneğinde olduğu gibi ekonominin belli sektörlerinde bilinçli bir takım müdahalelerle merkezileşme ile sağlanacak birikim, toplamda toplumsal birikimin kaynağını oluşturur. Ekonominin farklı kesimlerinde farklı işlevleri olan sermayelerin kendi birikim sağlama süreçleri, toplam toplumsal sermaye birikimi sürecinde emek gücünün metalaşması üzerinden birbirine bağlanır. Bunun nedeni ancak emek gücü süreçte içerildiğinde bir değer yaratılabilir. Dolayısıyla toplam toplumsal sermaye birikimi döngüsünün sağlanabilmesinde para, meta ve emek arasındaki ilişkinin devamlılığı tüm sermaye biçimleri için çok önemlidir. Toplam toplumsal birikim de ücretlerden oluşan karşılığı ödenen emek zaman ve toplumsal artı değerın kaynağını oluşturan karşılığı ödenmeyen emek zaman toplamından oluşur. Dolayısıyla toplumsal birikimi sağlamaya dönük her türlü müdahale, bu toplamda karşılığı ödenen emek zaman ile karşılığı ödenmeyen emek zamanın birbirine oranını değiştirebilir. Somutlaştırmak gerekirse çimento sektöründe merkezileşmenin sağlanması ve bunun korunmasında gerekli olan müdahaleler, sektörde yaratılan toplam değerden emeğin aldığı payı belirler. Bölüşüm sürecinin toplumsal düzeyde bir sorun olmasının temelinde de böyle bir dengenin varlığı yer almaktadır.

temininde dağıtım merkezlerine mesafesi vs gibi unsurlar maliyetlerde farklılık getirmektedir" (DPT, 2000, age, s.54).

Bölüşüm sorununu bir sektör üzerinden incelemek yöntemsel anlamda araştırmacı açısından birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bölüşüm sorunu nitelenmesi, sınıfsal dinamikler açısından söz konusu sınıfların yaşam şartlarında mutlak ve göreceli olarak ortaya çıkan değişimleri ve dönüşümlere referansla kullanılabilirdiği ölçüde açıklayıcı olabilmektedir. Yine de yöntemsel açıdan sektör örneği üzerinden birikim ilişkilerini tüm belirleyenlerin sürece etkilerini değerlendirerek incelemek oldukça zordur. Örneğin çimento sektörü örneğinde ithal ikameci dönemde ücretlerin görece belli bir düzeyin üzerinde olduğu ve sendikalaşmanın yüksek olduğu bir süreç ile 2000'li yıllarda işsizliğin çalışanlar açısından bir baskı oluşturduğu, düşük ücret politikası ve enformel çalışma biçimlerinin yaygınlaştığı bir süreç, bölüşüm ilişkilerinde emek ve sermaye açısından bambaşka konumlanışları işaret etmektedir.

Çalışmanın bu aşamasında sektörde yaratılan toplam değerın bölüşümünde hem emek ve sermayenin hem de sermayenin kendi içinde nasıl konumlandığı somutlaştırılmaya çalışılacaktır. Buna da öncelikle Türk çimento sektöründe var olan oligopolistik yapının nasıl korunduğu ve bu süreçte rekabetin açığa çıkma biçiminin açıklanmasıyla başlanacaktır. Çünkü sektörde rekabetle merkezileşme eğiliminin güçlenmesi ve sonunda oligopol olarak gördüğümüz bir piyasa yapısının korunması ve yeniden üretiminde bölüşüm ilişkileri oldukça belirleyicidir.

2.1. Türk Çimento Sektöründe Oligopolistik Yapının Korunma Sürecinde Rekabet

Türk çimento sektörü, hem birikim hem de birikime bağlı olarak bölüşüm ilişkilerinin incelenmesinde örnek olarak seçilmiştir. Çimento sektörünün öncelikli olarak tercih edilmesinin en önemli nedenlerinden birisi, devletin en büyük üretici olarak tam anlamıyla yasal zemin oluşturulmamışken kendi işletmelerini özelleştirmelerle hızla elden çıkarması olmuştur. Özelleştirmesi tamamlanan fabrikaların büyük bölümü toplam 3 sermayenin elinde toplanmış ve sektördeki aktörler 1990'ların ortasından itibaren birkaç yıl içinde değişmiştir. Bu durum hem çimento sektöründe sermayelerin kendi aralarındaki ilişkileri belirlemiş hem de genel anlamda sektörde birikim yaratabilmenin koşullarını tamamen değiştirmiştir.

Temelde birikim yaratabilmenin koşulu bir sermayenin söz konusu sektördeki varlık koşullarını belirler. Bir başka ifadeyle, bir sermayenin ilgili sektörde var olabilmesi genişlemiş ölçekte birikim yaratabilmesine ve daha önemlisi bu birikim yaratım sürecini sürekli hale getirebilmesiyle ilgilidir. Söz konusu çimento sektörü olunca, bu da sektörde bölgesel düzeyde ortalama bileşime yakın bir düzeyde üretim yapabilmek ve böylece realizasyon sürecinde gerekli olan ittifakların kurulduğu sürece eklemlenebilme anlamına gelir. Sektörde ağırlıklı fiyat anlaşmaları, pazar paylaşımları, uyumlu eylemler gibi konularda kurulan ittifaklar, temelde bölgesel düzeyde rekabetle kar oranlarının eşitlenmesine doğru güçlü bir eğilimin varlığına işaret etmektedir. Bu çalışma açısından, bahsedilen bu eğilimlerin sektörde oldukça açık bir biçimde gözlemlenebilmesine rağmen ampirik düzeyde desteklenememesi sınırlardan birisini oluşturmaktadır. Bir diğeri ise sektörde gözlemlediğimiz sürecin hem neoklasiklerin piyasa kurgusuna, hem de Marksistlerin artı değer yasasına ilişkin önkabullerine uygun bir mantıkta işlememesidir.

Türk çimento sektörünün oligopolistik yapısı bu çalışmanın hem en güçlü tarafını hem de en zayıf noktasını oluşturmaktadır. Çalışmadaki örnek sektör seçilirken çimento sektöründe merkezileşmeye dönük oldukça güçlü bir eğilim dikkati çektiğinden ve bu sektörde şirket birleşmeleri ve devralmaları sıklıkla gerçekleştiğinden 1990'lı yıllarla beraber tekelleşmenin artacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla temel hipotez de tekelleşme eğiliminin giderek artması dolayısıyla bölüşüm sürecinin emek aleyhine gelişeceği ön kabulüne dayandırılmıştır. Çalışmanın zayıf noktalarından birisi, sektöre ilişkin detaylı okuma ve incelemeler tamamlandığında sektörün giderek (yıllar itibariyle) tekelleşmediği, şirket birleşmeleri/devralmaları ve ele geçirmeleri ile (TMSF'nin devraldığı fabrikaların bölüşülmesi) bu yapının aynı kaldığı, en önemlisi sektörün zaten bu yapıyı koruduğu görülmüştür. Çalışmanın diğer zayıf noktasını tekelleşme eğiliminin ölçülmesi ile ilgili yöntemsel sorunlar oluşturmaktadır. Yöntemsel anlamda bu sorunlar, çalışmanın izleyen alt başlığında detaylı bir biçimde anlatılmaktadır. Bu aşamada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, sektörde görülen şirket birleşmeleri/devralmaları, ele geçirmeleri, ortak girişim kurma gibi etkinliklerle bile değişmeyen yapının bu çalışmanın aynı zamanda en güçlü yanını oluşturmasıdır. Çimento sektöründe devreye sokulan çeşitli mekanizmalara rağmen bu yapının nasıl korunduğu çalışmanın yazarı açısından cevaplanması gereken önemli bir soru olmasının yanı sıra yeni bir çalışma alanı da yaratmıştır. Rekabet kurumuna yapılan şikâyetler, açılan soruşturmalar ve verilen kararların yanı sıra Türkiye Çimento

Mühtahsilleri Birliği (TÇMB) ve İstanbul Sanayi Odası (İSO) gibi kurumların sektöre ilişkin olarak yayınladığı istatistikler incelenmiştir. Sektördeki verili yapının nasıl korunduğunu açıklayabilmede ana akım iktisadın sağladığı yöntemsel olanaklar önemli ölçüde yetersiz kalmıştır. Örneğin tekelleşme oranlarının ölçülmesine dayanan ampirik bir çalışma sadece açığa çıkmış ve ölçülebilir ve/veya gözlemlenebilir olaylar dizininin varlığını gösterir. Bu aşamada araştırmacı açısından sorun gözlemlenebilir bu olaylar dizininin hangi mekanizmalarca ne şekilde açığa çıktığı ve hangi ilişkiler çerçevesinde yeniden üretildiğinin açıklanabilmesi olmuştur.

Çalışmanın odak noktası Türk çimento sektörünün oligopolistik yapısının, krizlere oldukça duyarlı bir ekonomide nasıl korunabildiğinin açıklanmasına dayanmaktadır. Teorik olarak emek gücünün yoğun olarak kullanıldığı sektörlerde krizle beraber üretim maliyetleri yükseldiğinde sermayedarın üretim sürecinde belli mekanizmaları devreye sokması birikimin sürekliliğın sağlanmasında oldukça önemlidir. Bu sektörlerde krize cevap olarak sermayedar açısından yoğunlukla başvuru olan yol, ücretleri ve istihdamı düşürerek emek üzerinde yeni denetim mekanizmalarının kurulması olmaktadır. Sermayedar açısından üzerinde ayarlama yapabileceği unsur işgücü maliyetlerini düşürmek olmaktadır. İşgücü maliyetlerini düşürmek için sektörde yoğunlukla gözlemlenen uygulamalar alt sözleşme ilişkilerinin yaygınlaşması, istihdamı oranını düşürme ve ücret düzeylerinin geri çekilmesidir. Türkiye çimento sektöründe faaliyet gösteren sermayelerin özelleştirme sürecinin tamamlanmasından itibaren verili oligopolistik pozisyonunu korunmasında bu mekanizmaların hızla devreye sokulduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın temel hipotezi “*sermayenin pazardaki verili pozisyonunun korunması büyük ölçüde bölüşüm sürecinin emek aleyhine eşitsiz gelişimiyle sağlanmaktadır*” biçiminde ifade edilmiştir.

Hipotezin geçerliliğini ölçmek amacıyla İSO'nun yıllık olarak hazırladığı Türkiye'nin ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu sıralamasında yer alan çimento üreticilerinin verileri kullanılmıştır. Veri seti 1997 yılına kadar gitse de bu çalışmada 2004-2013 yılları arası veriler kullanılmıştır³⁸. Bunun nedeni 2004 yılından itibaren şirketlerin

³⁸ Birinci büyük 500 sanayi kuruluşlarına ilişkin toplanan istatistikler, İSO tarafından 1993 yılından başlamak üzere yayınlanmaktadır. İkinci 500 sanayi kuruluşlarının istatistikleri ise 1997 yılından itibaren başlanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.iso.org.tr/projeler/arastirmalar/turkiyenin-500-buyuk-sanayi-kurulusu/>

İSO'yla paylaştığı verilerin enflasyon muhasebesi tekniği ile hazırlanmış olmasıdır. Dolayısıyla 2003 ve öncesi ile 2004 sonrası arasında İSO tarafından yayınlanan veri seti farklı tekniklere göre hazırlandığından bu çalışmada 2004 ve sonrası kullanılmıştır. İlk ve ikinci 500 sıralamasında yer alan şirketlere dair istatistiklerin tüm sektörü yansıtmayı yansıtmadığı önemli bir soru olarak öne çıkmış, bunu ölçmek amacıyla İSO sıralamasındaki sermayelerin belli istatistikleri³⁹, TÇMB'nin yıllık olarak yayınlanan istatistikleriyle karşılaştırılmıştır. TÇMB istatistiklerinin referans olarak alınmasının temel nedeni ise Türkiye'deki çimento üreticilerinin % 98'inin TÇMB üyesi olmaları dolayısıyla TÇMB'nin Türkiye Çimento sanayini temsiliyeti olduğu düşünülmüştür. Çalışmanın izleyen bölümünde İSO çimento şirket bilgilerinin sektördeki eğilimi ne ölçüde yansıttığına ilişkin örnekler detaylandırılmaktadır.

Çalışmanın temel hipotezi çerçevesinde öncelikle İSO verilerinden hareketle sektördeki tekelleşme oranı hesaplanmıştır. Bu tekeli yapının bugüne kadar korunmasının emek-sermaye arasındaki bölüşüm süreciyle yakından ilgili olduğu düşünülmüştür. Bu ilişkiyi görebilmek için öncelikle TİSK'in her yıl yayınladığı "Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyeti" başlıklı çalışmasında yer alan çimento sektörü yıllık ortalama saat başına işgücü maliyeti verileri, TÜİK'in her yıl için ortalama çimento üfe verisi üzerinden güncellenmiştir. Sektörde faaliyet gösteren sermayelerin ücret ve işgücü maliyetleri verileri şirket sırrı olarak nitelendirildiği ve kamuoyuyla paylaşılması dolayısıyla çimento sektörü için yıllık ortalama olarak hesaplanan TİSK'in işgücü maliyeti verisi esas alınmıştır. Bölüşüm ilişkilerinde emekle ilgili olarak İSO sıralamasındaki şirketlerin istihdam verileri hem endeks değerleriyle hem de istihdamın artış oranı endeks değerleriyle kullanılmıştır. Hem sektördeki istihdam verileri hem de işgücü maliyetleri sermayenin yarattığı birikime dair bir fikir oluşturabilecek yıllık brüt katma değer, satış hâsılatları gibi verilerle karşılaştırılmıştır.

Çalışmada Türk çimento sektöründeki verili yapının korunması hem emek-sermaye arasındaki bölüşüm ilişkileri üzerinden hem de sermayenin kendi içindeki bölüşüm sürecini belirleyen ilişkiler üzerinden sağlandığı düşünülmektedir. 2008 yılında yaşanan

³⁹ TÇMB yayınları istatistikler çerçevesinde İSO sıralamasında çimento şirketlerinin istatistikleri karşılaştırılmıştır. Örneğin İSO şirketlerinin yıllık kişi başına düşen katma değer endeks değerleri, TÇMB istatistiklerinde kişi başına düşen üretim miktarlarının endeks değeri yıllar itibarıyla karşılaştırılmıştır. Aynı eğilimi yansıttığı görülmüştür.

krizin çimento üretim maliyetlerini büyük ölçüde yükseltmesi dolayısıyla sektörde sadece üretim miktarları düşmekle kalmamış, aynı zamanda satışların değeri de azalmıştır. Dolayısıyla 2008 kriziyle birlikte sektördeki sermaye ve sermaye gruplarının pazardaki verili pozisyonlarını korumak adına hangi mekanizmaları devreye soktuğu, bu çalışmada açıklanması gereken önemli bir soru olmuştur. Bu açıklamayı kolaylaştırabileceği düşünülen, çimento şirketlerinin İSO sıralamasında yayınlanan bazı verileri endeks değerlerine çevrilmiş ve grafik yardımıyla gösterilmiştir. Grafikler EViews (İstatistik Paket Programı) programında hazırlanmıştır.

Çalışmanın izleyen bölümünde öncelikle çimento sektöründeki yapı açıklanmaktadır. İkinci alt başlık ise bu yapının korunmasında belirleyici olan bölüşüm ilişkilerinin açıklanmasına ayrılmıştır. Bu başlıkta, aynı zamanda ampirik olarak ispat edilmesi oldukça güç olan sermaye-sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerini belirleyen temel ilişki ve mekanizmalara da değinilmeye çalışılmıştır. Sermaye-sermaye arasında bazı ilişkilerin ve dönemsel anlamda devreye giren mekanizmaların sermayelerin birikim sürecine etkisi ölçülemez de bu çalışma bağlamında üzerinde durulması özellikle tercih edilmiştir.

2.1.1. Çimento Sektöründe Merkezileşme Eğilimi: Yoğunlaşma Oranları

Çalışmada İSO'nun 1995 ve 2013 yılları arasında gerçekleştirdiği ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu listesindeki çimento üreticilerine ait veriler seçilerek bir veri seti oluşturulmuştur. Sektördeki tekelleşme eğilimini ölçmek için hesaplanan CR4, CR8 ve HHI⁴⁰ endekslerinde şirketlerin net satış hâsılatları esas alınmıştır. Net satış hâsılatı kalemi, listede yer alan şirketlerin üretimden satışlarına ek olarak “ek satış gelirlerini” de kapsamaktadır. Örneğin kendi dağıtım ağı veya bayilik sistemi olan bir üretici diğer bir üreticinin ürününü dağıtabilir ve/veya paketleyebilir. Bu durumda bazı üreticilerin net satışları üretimden satışlardan büyük olacaktır. Dolayısıyla İSO listesinde yer alan çimento sermayelerinin ek satış olanaklarına sahip olabilmeleri dolayısıyla net satış kalemlerinin, Türkiye pazarındaki paylarını daha iyi yansıttığı düşünülmüştür.

⁴⁰ Hirschman Herfindahl Index

Veri seti derlenirken öncelikle aynı holding bünyesinde faaliyet gösteren çimento üreticilerinin verileri aynı başlık altında toplanmıştır. Örneğin Sabancı Holding'e bağlı olan Çimsa ve Akçansa'nın net satışları toplanmış ve "Sabancı Çimento Grubu" başlığında hesaplamaya katılmıştır. Verilerde bazı çimento üreticilerinin ortak girişimler kurdukları belirlenmiş, bu ortak girişimlerin verileri ise hisse paylarına göre girişimi oluşturan sermayelere bölüştürülmüştür. Örneğin 1995-2006 yılları arasında Çimsa ve OYAK çimento grubu ortak girişimi olan OYSA'nın net satış hâsılatları, eşit hisseli olduğundan her bir yıla göre ikiye bölünmüş, Sabancı Holding Çimento Grubu ve OYAK Çimento Grubu net satış hâsılatlarına eklenmiştir. Sonuç olarak İSO listesinde yer alan şirketlerin (çimento üreticilerinin) sayısındaki azalma, çalışma da tekelleşme eğilimini (yoğunlaşma oranları) belirlemek için kullanılan endeksleri oldukça etkilemiştir. Çimento sektöründe tekelleşme eğilimi olup olmadığını belirlemek için 1997'ten 2013'e kadar her yıl için CR4, CR8 ve HHI endeksleri hesaplanmıştır.

Tablo 18: Türk Çimento Sanayinde CR4, CR8 ve HHI Oranları

Yıl	CR4	CR8	HHI
1997	56,64	79,1	0,111
1998	56,18	78,6	0,1135
1999	57,94	79,6	0,1214
2000	57,51	78,9	0,119
2001	57,08	78,5	0,1197
2002	56,59	78,3	0,1159
2003	59,07	80,09	0,1244
2004	56,59	78,01	0,1165
2005	54,68	77,2	0,1109
2006	51,81	74,9	0,1038
2007	50,73	74,11	0,1
2008	52,47	73,76	0,1057
2009	51,03	73,6	0,1011
2010	52,69	75,41	0,1
2011	52,83	74,7	0,102
2012	53,49	75,00	0,1021
2013	52,22	74,75	0,0996

HHI endeksi sektördeki firmaların pazar paylarının karelerinin toplanmasıyla hesaplanır. Aşağıdaki formülde n firma sayısını, S_i ise pazar payını göstermektedir.

$$HHI = \sum_{i=1}^n S_i^2 \quad HHI = S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2$$

Buna göre değerin 0-0,2 arasında olması yoğun olmayan (rekabetçi) piyasayı, 0,2-0,4 arası orta yoğunluklu piyasayı ve 0,4-1 arası yoğunlaşmanın fazla olduğu oligopolcü bir piyasayı işaret etmektedir. Çimento sektörü için Türkiye tek bir pazar olarak düşünüldüğünde firmaların net satışlarından hareketle hesaplanan HHI, her yıl için yoğun olmayan ve rekabetçi bir piyasayı göstermektedir. Çimento sektöründe rekabet, bölgesel düzeyde yapıldığından ülke çapında hesaplanan HHI doğru bilgiyi göstermemektedir. Rekabet Kurulu, şirket birleşmeleri ve devralmaları incelemesinde her bir fabrikanın 250-300 km'lik bir alana satış yaptığı ön kabulünden hareketle bir pazar alanı belirler. Belirlenen bu pazar alanı satın alan firma açısından hâkimiyet yaratmıyorsa bu birleşme/devralmaya izin verir. Dolayısıyla kurumun pazar belirleme kriterleri dikkate alınarak hesaplanacak HHI oldukça farklı bir sonuç verecektir. Örneğin Rekabet Kurulu 02-06/51-24 ve 01-63/652-174 no'lu kararlarında ilgili pazarın Marmara Bölgesi olarak tanımlanmasından hareketle hesaplanan HHI indeksleri 1998 yılı için 0,2056 ve 2000 yılı için 0,2095 olduğundan Marmara Bölgesi için orta yoğunluklu bir piyasa nitelmesi yapılabilmektedir⁴¹. Edirne'den başlayarak Türkiye'nin doğu sınırına kadar 250 veya 300 km'lik pazar çemberleri belirlendiğinde her bir çemberin başka bir çemberle kesişim noktası olacaktır. Dolayısıyla HHI indeksini hesaplamak için pazar çemberleri belirlemek oldukça zordur. Bu zorluk çimento firmalarının erişime açtıkları bilgilerin oldukça sınırlı olmasından kaynaklanmadır. Örneğin Akçansa'nın İstanbul fabrikası ile Çanakkale fabrikasının hangi pazarlara ne kadar satış yaptıkları bilinmemektedir. Dolayısıyla erişilebilen firma bilgileri çerçevesinde bu çalışmada Türkiye tek bir pazar olarak düşünülmüş ve sektörün CR4 ve CR8 oranları hesaplanmıştır.

CR4 ve CR8 oranları sırasıyla bir sektörde yer alan ilk dört ve ilk sekiz firmanın toplamdaki paylarını oransal olarak gösterir. Aşağıdaki formülde ilgili sektördeki N

⁴¹ Marmara Bölgesindeki çimento firmalarının pazar payları için bkz. bu çalışma içinde Tablo 14.

sayıdaki sermaye arasında payı en büyük olan n sayıdaki sermayenin oranıdır. Burada S değeri örneğin yoğunlaşma satış hâsılatı üzerinden hesaplanıyorsa tüm sermayelerin satış hâsılatı toplamını göstermektedir.

$$CR_N = \frac{1}{S} \sum_{i=1}^n S_i \quad CR4 = (S_1 + \dots + S_n) / S$$

Buna göre CR4 ve CR8 için yoğunlaşma düzeyleri; düşük derecede yoğunlaşma $CR_N < 30$, orta derecede yoğunlaşma $30 \leq CR_N < 50$, yüksek derecede yoğunlaşma $50 \leq CR_N < 70$, çok yüksek derecede yoğunlaşma $CR_N \geq 70$ şekilde belirlenmiştir. Çalışmada İSO ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu sıralamasında yer alan çimento üreticilerinin sırasıyla CR4 ve CR8 değerleri yıllara göre hesaplanmıştır. Yukarıdaki tabloya göre CR4 oranları 1997-2013 yılları arası $50 \leq CR4 < 70$ aralığında olduğunda sektörde yüksek derecede yoğunlaşmadan (tekelleşme) söz edilebilmektedir. Sektördeki CR8 oranlarına bakıldığında yüksek dereceli yoğunlaşma yani tekeli bir yapının oluşmuş olduğu görülmektedir.

Çimento sermayeleri arasında rekabet bölgesel düzeyde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla aynı HHI endeksinde olduğu gibi CR4 ve CR8 oranları bölgesel olarak hesaplanabildiğinde büyük oranda değişecek ve bazı bölgelerde tekellerin olduğu görülecektir. Aşağıda TÇMB'nin hazırlamış olduğu Türkiye'deki tüm çimento fabrikalarının konumlarını gösteren harita sunulmaktadır.

Harita 1: Türkiye’de Çimento Fabrikalarının Konumları

Kaynak: Harita TÇMB web sayfasından alınmıştır. Erişim Adresi: <http://www.tema.org.tr/index.php?page=icerikgoster&cntID=204>, Erişim Tarihi: 02.06.2015.

Yukarıdaki haritadan hareketle Aşkale Trabzon çimento fabrikasının bulunduğu konum merkeze alınarak çizilecek 300 km'lik çemberden oluşan bir pazar düşünüldüğünde⁴², bu pazarın batısında Ünye çimento (OYAK Grubu), güney ve doğusunda diğer Aşkale çimento grubu fabrikaları dışında bir fabrika yer almamaktadır. Dolayısıyla bu çemberin pazar olduğu düşünüldüğünde, pazarın sadece iki sermaye tarafından kontrol edildiği görülecektir. Bu iki sermayenin ilgili pazara yaptığı satışlardan hareketle hesaplanacak yoğunlaşma oranı da oldukça yüksek çıkacaktır. Çimento fabrikalarının bölgesel düzeyde, il düzeyinde ve/veya ilgili pazara yaptığı satışlar bilinmediğinden yoğunlaşma oranı da hesaplanamamaktadır.

Çimento satışında Türkiye sınırları tek bir pazar olarak düşünüldüğünde ve buradan hareketle hesaplanan CR8 yoğunlaşma oranına göre 1997 yılından 2013 yılına kadar sektörde yüksek derecede bir oligopolistik yapının söz konusu olduğu söylenebilmektedir. Dolayısıyla bu aşamada bu yapının kriz zamanları dâhil olmak üzere nasıl korunabildiği önemli bir soru olarak öne çıkmaktadır. Bu aşamada da bölüşüm sürecinde emek emek-sermaye arasındaki hem de sermaye-sermaye arasındaki ilişkileri belirleyen rekabet süreci önem kazanmaktadır.

2.2. Bölüşüm İlişkilerinde Rekabet

Çalışma, Türk çimento sektöründeki tekeli yapının korunma dinamikleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Sektörde yıllar itibariyle ciddi oranda bir tekelleşme tespit edilmiş ve bu yapının korunduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu yapının yıllar itibariyle nasıl korunduğuna ilişkin olarak sektördeki bölüşüm ilişkilerine odaklanılmıştır. Bölüşüm ilişkileri ampirik düzeyde çalışılması oldukça zor olmasına rağmen, bu çalışmada hem yöntemsel anlamda araştırmayı kolaylaştırmak için hem de anlaşılabilir kılmak için bölüşüm alanı emek-sermaye ilişkileri ve sermaye-sermaye ilişkileri olmak üzere iki temel alan olarak tanımlanmıştır.

⁴² Rekabet Kurulu, şirket birleşmeleri ve devralmalarında devralınacak şirketi merkez olarak 250-300 km'lik bir çember çizerek bir çimento pazarı belirler. Dolayısıyla satın alacak çimento şirketinin satın alma durumunda bu pazarda tekel oluşturup oluşturmadığını belirleyerek birleşme/devralma işlemine izin verir.

Ulaşılabilen şirket bilgileri çerçevesinde bölüşüm alanı, emek-sermaye ilişkilerini belirleyen bazı veriler üzerinden araştırılmıştır. Örneğin sektörde yıllara göre değişen üretici fiyatları ile işgücü maliyetlerinin (saat başına düşen ücret-TL) arasındaki ilişki, sadece bölüşüm sürecinin emek aleyhine gelişmesine değil, aynı zamanda sermaye tarafından devreye sokulan mekanizmalara ilişkin olarak da önemli bir bilgi sağlamaktadır. Benzer biçimde sektördeki istihdam sayısı ile işgücü maliyetleri arasındaki ilişki yine emek üzerinden kurulan denetim mekanizmalarına dair önemli bir bilgi sunmaktadır. Sektördeki istihdamın sayısal anlamda büyüklüğü kadar istihdamın türü de üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır. Bu anlamda sektördeki alt sözleşme ilişkileri çerçevesinde istihdam edilenlerin sayısal anlamda büyüklüğü ve bunun işgücü maliyetleri ile olan ilişkisinin gösterilmesi emek-sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerinin anlaşılmasında oldukça önemlidir. Emek-sermaye ilişkilerinin diğer bir boyunu da sektördeki iş sağlığı ve güvenliği konusu oluşturmaktadır. Dolayısıyla sektörde iş sağlığı ve güvenliği, yaşanan iş kazaları dolayısıyla önemli bir sorun alanını oluşturmaktadır.

Çalışmada sektördeki oligopolistik yapının korunma dinamiklerinden bir diğeri sermaye-sermaye arasındaki bölüşüm ilişkileri sürecinde açığa çıkmaktadır. Bu alan, sektörde faaliyet gösteren sermayelerin oldukça sınırlı bilgi paylaşımları dolayısıyla rakamsal düzeyde gösterilmesi çok zor, dolayısıyla yöntemsel anlamda da sorunlu bir alandır. Bu zorluk büyük ölçüde sektördeki farklı anonim şirket bünyesinde kurulmuş olan sermayelerin aralarındaki ilişkinin gösterilmesinde ortaya çıkmaktadır. Benzer biçimde, bir başka zorluk özellikle büyük sermayelerin birbirleriyle kurduğu işbirliğine dayalı ilişkilerin birikim süreçlerine etkisinin ortaya konmasında söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bazı dönemlerde sermayelerin ortak girişim kurmaları, çimentoda bölgesel anlamda dağıtım tekelleri oluşturmaları ve/veya aralarında fiyat anlaşmaları yapmaları gibi yasal olan veya olmayan eylemler sonrasında yaratılan artı değer miktarındaki artış bilinmemektedir. Yine de çalışmada ulaşılabilen bilgiler çerçevesinde bu ilişkiler tanımlanmaya çalışılmış ve devreye sokulan mekanizmalar gösterilmiştir. Ampirik düzeyde çalışması oldukça zor olan bu alan, sektördeki genişlemiş ölçekte birikimin sağlanabilmesi ve daha da önemlisi sektörde tekeli yapının korunabilmesinde oldukça belirleyici olduğu düşünülmüştür.

Genel anlamda Türk çimento sektöründeki tekелci yapının korunması büyük ölçüde bölüşüm ilişkileri alanında kurulan ilişkilere dayanmaktadır. Bu ilişkiler emek-sermaye arasındaki ilişki düzeyinde emek aleyhine eşitsiz gelişirken, sermaye-sermaye ilişkilerinde de bazen ortak girişim kurma gibi işbirliğine dayalı bazen de Rekabet Kurumu'na yapılan şikâyetler gibi çatışmacı ilişki pratiklerini açığa çıkarabilmektedir.

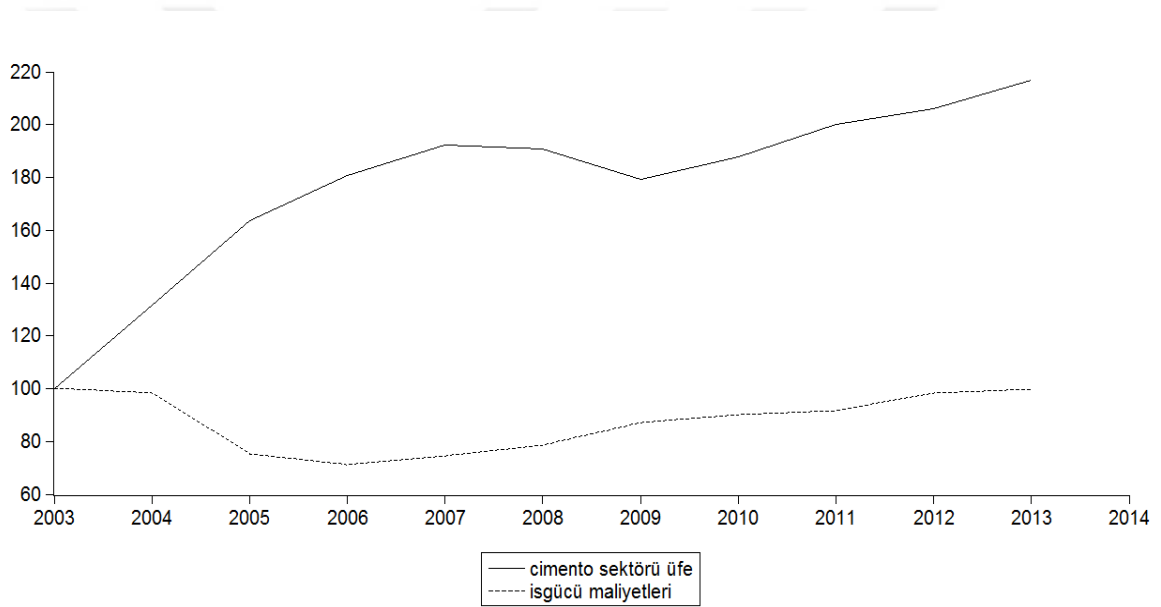
2.2.1. Bölüşüm Sürecinde Emek-Sermaye İlişkileri

Bir sanayi veya sektör örneği üzerinden bölüşüm ilişkilerini emek-sermaye düzeyinde ele almak, öncelikle ilgili alandaki çalışma pratiklerini ve emek üzerindeki denetim mekanizmalarının kurgulanma süreçlerini açıklamayı bir anlamda zorunlu kılar. Bu zorunluluk, basit üretim sürecinin sonundaki bölüşüm etkinliğinin temelde üretimin örgütlenmesi ve bu anlamda artı değeri arttırmak için devreye sokulan denetim mekanizmalarınca belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, bir işyerinde üretkenlik ve/veya verimlilik artışı ile sonuçlanan her yeni düzenleme emek ve sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerini de belirlemektedir. Bölüşüm ilişkilerinin gerçekleşme biçimi ise emek açısından kendi yeniden üretim süreci ile doğrudan ilgiliyken sermayedar açısından ise birikim süreci (özellikle genişlemiş ölçekte yeniden üretim süreci) için yaşamsal önem taşımaktadır.

Bölüşüm ilişkilerinde yaşanan emek ve sermaye arasında eşitsizlik, her bir krizle beraber yeni mekanizmaların devreye girmesiyle üretilir ve/veya yeniden üretilir. Bunun temelinde de krizin sermayenin varlık koşullarını değiştirmesi yer almaktadır. En basit anlamda sermayedar açısından kriz dolayısıyla üretim maliyetlerinin artması, öncelikli olarak işgücü maliyetlerinin düşürülmesiyle giderilmeye çalışılır. İşgücü maliyeti çıplak ücret, hafta ve genel tatil ücretleri, izin ücretleri, ikramiye/prim, sosyal ödemeler ve diğer ödemeler toplamından oluşmaktadır. 2012 yılı verilerine göre çıplak ücretin toplam işgücü maliyetlerindeki oranı % 35,8'di. Bu oranın 2008 kriziyle beraber % 33,2 oranında olması, sermayedarın üretim maliyetlerindeki artışı öncelikle ücret düzeyini aşağı çekerek ayarlamaya çalıştığını işaret etmektedir. Genel olarak, üretim maliyetleri kaleminde özellikle işgücü maliyetleri yani ücretler üzerinden yapılacak bir ayarlama sermaye açısından hem masrafsız hem de en hızlı yoldur. İşgücü maliyetleri bu anlamda önemlidir, bunun en temel nedeni de sermayedarın yakıt, elektrik maliyet artışlarında kontrolünün

olmamasıdır. Buna karşın ücret artışları, yasal sınırlar içerisinde sermayedar açısından bir ölçüye kadar ayarlama yapabildiği bir maliyet kalemi oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir üretim sürecinde sektördeki üretici fiyatları ile işgücü maliyetleri arasında bir ilişki kesinlikle vardır ve bu ilişki sektörde emek gücünün kullanılma oranına göre değişmektedir. Bunu çimento sektörü örneği üzerinden görmek için aşağıdaki grafikte 2003-2013 yılları arası sektörde TÜİK'in hazırladığı çimento üretici fiyatları endeksi (ÜFE) ile TİSK'in yayınladığı yıllık ortalama işgücü maliyetleri karşılaştırılmıştır. İşgücü maliyetleri yıllık ÜFE'ye göre güncellenmiş ve endekse çevrilmiştir.

Grafik 2: 2003-2013 Çimento Sektörü ÜFE ve İşgücü Maliyeti Endeksleri⁴³

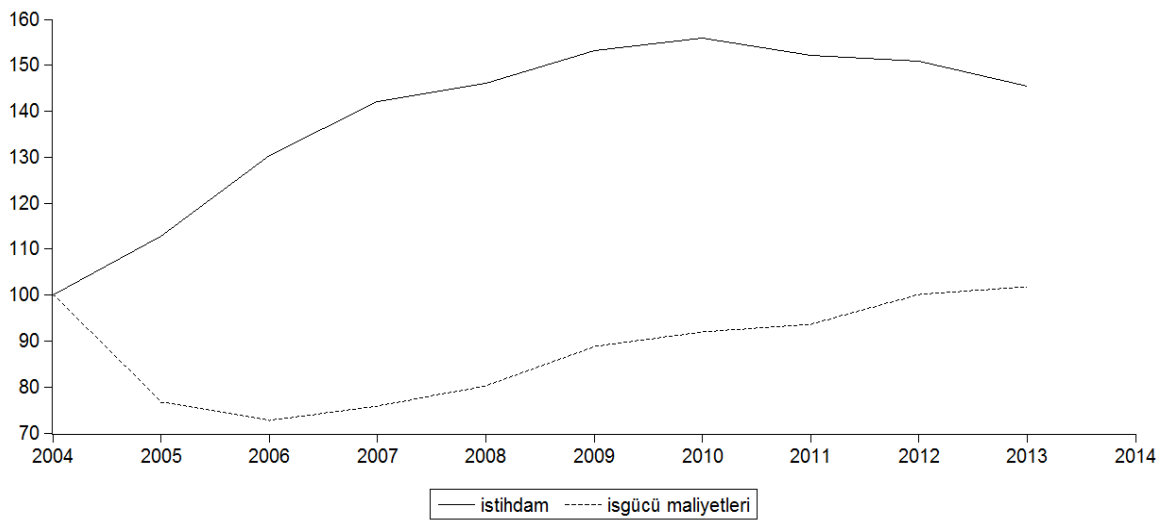
Grafikte üretici fiyat endeksinin yükselmesiyle işgücü maliyetlerinin düştüğü görülmektedir. 2008 krizinde sonra görülen işgücü maliyetlerindeki artışlar ise büyük

⁴³ Çimento sektörü üfe verileri için 265 kodlu “Çimento, kireç ve sıva alçısı” sınıflamasındaki veriler temel alınmıştır. Veriler için bkz. TÜİK, İstatistiksel Tablolar, Üretici Fiyat Endeksi-Kısım, Bölüm ve Gruplar (2003=100) NACE Rev.1, Erişim Adresi: www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 28.05.2015. Grafikte yer alan işgücü maliyeti endeksleri, ÇEİS'in yayınladığı çimento sektöründeki ortalama saat başına ücret maliyetlerinden hareketle hesaplanmıştır. Yıllık ortalama saat başına ücret o yılın çimento üfe'si üzerinden güncellenmiş ve endekse çevrilmiştir. Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyeti 2007, 2008, 2009 2010, 2011 ve 2012 yayınları için bkz. Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyeti, Erişim Adresi: <http://www.ceis.org.tr/1/kategori/22/diger-yayinlar.html>, Erişim Tarihi: 29.04.2015. Diğer yıllar sendikadan bilgi talebi üzerine temin edilmiştir.

ölçüde azalan oranlı gerçekleşmiştir. Sermayedar açısından üretici fiyatlarının yükselişe geçtiği dönemlerde ücretteki düşme veya azalan oranlı artışlar sadece maliyetlerinin düşmesine değil, ücret yoluyla emek üzerinde başlı başına bir denetim mekanizmasının kurulabildiğine işaret etmektedir. Her ne kadar sermayedar açısından işgücü maliyetleri, ayarlama yapabileceği bir maliyet kalemi de olsa bu ayarlamamın yasal sınırlar çerçevesinde olanaklı olması önemli bir durumdur. Dolayısıyla bu aşamada devletin ücret politikaları oldukça belirleyicidir. Örneğin grafikte üretim maliyetlerinin yükselişe geçtiği 2007 yılına kadar işgücü maliyetlerinin düşük düzeyde seyretmesi, devletin belirlediği yasal sınırlar içinde söz konusu olabildiği. Dolayısıyla yükselen üretim fiyatlarına devletin de yardımıyla ücretlerin belli bir düzeyde tutulabilmesiyle katlanılabildiği söylenebilmektedir.

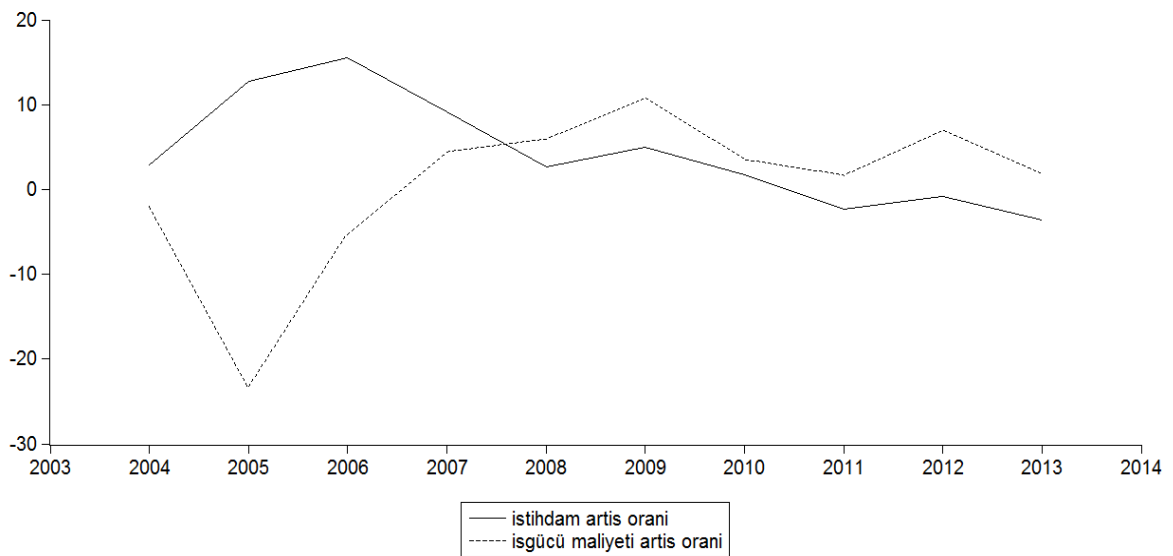
Ücret politikasının kendi başına bir denetim mekanizması olarak varlığı, beraberinde sektördeki istihdamı da büyük ölçüde belirlemektedir. İşgücü maliyetlerinin arttığı dönemlerde sektördeki istihdamın azaldığı görülmektedir. Sektördeki bu eğilimi görebilmek amacıyla, 2003-2013 yılları arası İSO'nun hazırladığı ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu sıralamasında yer alan büyük çimento üreticilerinin istihdam ettiği personel sayıları ile aynı yıllar arası işgücü maliyetleri endekse çevrilmiş ve karşılaştırılmıştır.

Grafik 3: Çimento Sektörü Toplam İstihdam ve İşgücü Maliyetleri

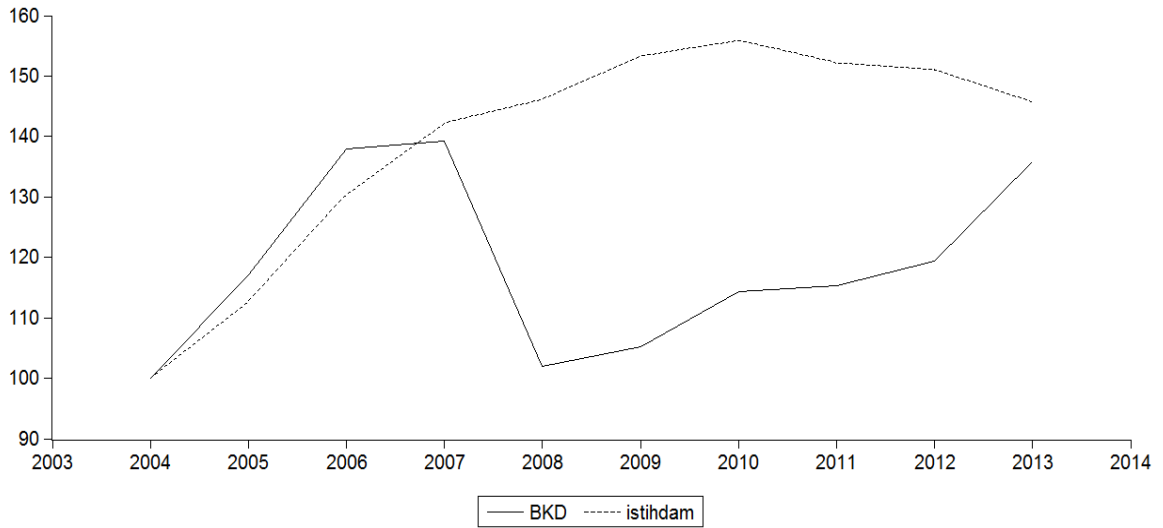
Grafikten anlaşılacağı üzere ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu sıralamasında yer alan ve genel anlamda Türk çimento sektörünün büyük bir kısmını temsil eden üreticilerin işgücü maliyetlerinin artışa geçtiği dönemde toplam istihdamı azalarak arttırdıkları, işgücü maliyetlerindeki artışın süreklilik kazanmasıyla istihdam oranlarını düşürdükleri görülmektedir. Dolayısıyla sektördeki istihdamı belirleyen sadece işgücü maliyetlerinin düzeyi değil, bu maliyetlerin artış ve azalış hızları da belirleyici olmaktadır. İstihdam ve işgücü maliyetleri bir önceki yıla göre artış oranları hesaplanıp grafiğe yansıtıldığında bu etki çok daha açık bir biçimde görülebilmektedir. Bu iki verinin artış oranlarının yansıtıldığı aşağıdaki grafikte işgücü maliyetinin hızlı bir yükselişe geçtiği dönemlerde istihdamda da hızlı bir düşüş gözlemlenmektedir. 2007 ile beraber işgücü maliyetlerinin artış hızına bağlı olarak istihdam rakamlarında hızlı bir düşüş görülmektedir. 2008 kriziyle beraber işgücü maliyetlerinin en yüksek oranla arttığı dönemden 2013 yılına kadar istihdam yine hızlı bir biçimde düşmüştür. Dolayısıyla veriler kapsamında yansıtılan Türk çimento sanayinin büyük bölümünde işgücü maliyetlerinin yükselmesine verilen tepki istihdam oranlarını düşürmek olarak açığa çıkmaktadır. Şirketlerin toplam personel sayılarında (beyaz ve mavi yakalılar) görünen düşüşün ne kadarı emekliye ayrılan ve ne kadarı işten çıkarılanlar olduğu bilinmediğinden istihdamın yükselen işgücü maliyetlerine tepki olarak ne yolla düşürüldüğü hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır.

Grafik 4: Çimento Sektörü İstihdam ve İşgücü Maliyetleri Artış Oranları

Türk çimento sektöründe tekelci yapının korunmasında belirleyici olan bir diğer değişken kişi başına düşen brüt katma miktardır. Brüt katma değer (BKD)⁴⁴ net katma değer, yıl için ayrılan amortismanlar ve dolaylı vergiler toplamından sübvansiyonların düşülmesi ile hesaplanmaktadır⁴⁵. Bu toplamda net katma değer ise maaş/ücretler, ödenen faizler ve milli gelir anlamındaki kar⁴⁶ toplamını ifade etmektedir. Dolayısıyla en genel anlamda BKD, kullanılan tüm üretim faktörlerinin ürettiği değeri göstermesi bakımından önemli bir değişkendir. Sektördeki firmaların ürettikleri BKD'ye bakıldığında 2007'den itibaren çok ciddi bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Aşağıdaki grafikte çimento firmalarının BKD miktarlarının endeks değerleri istihdamın endeks değeriyle karşılaştırılmaktadır.

Grafik 5: Çimento Firmalarının Yıllık BKD ve İstihdam Endeksleri

Grafikte özellikle 2010 yılından sonra BKD'deki hızlı artışın istihdamın düşmesine rağmen sağlanabildiği oldukça önemli bir göstergedir. Dolayısıyla çimento üreticileri açısından

⁴⁴ İSO ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu sıralamasında esas alınan brüt katma değer hesaplanması kuruma yapılan bilgi talebi üzerine tarafımıza gönderilmiştir.

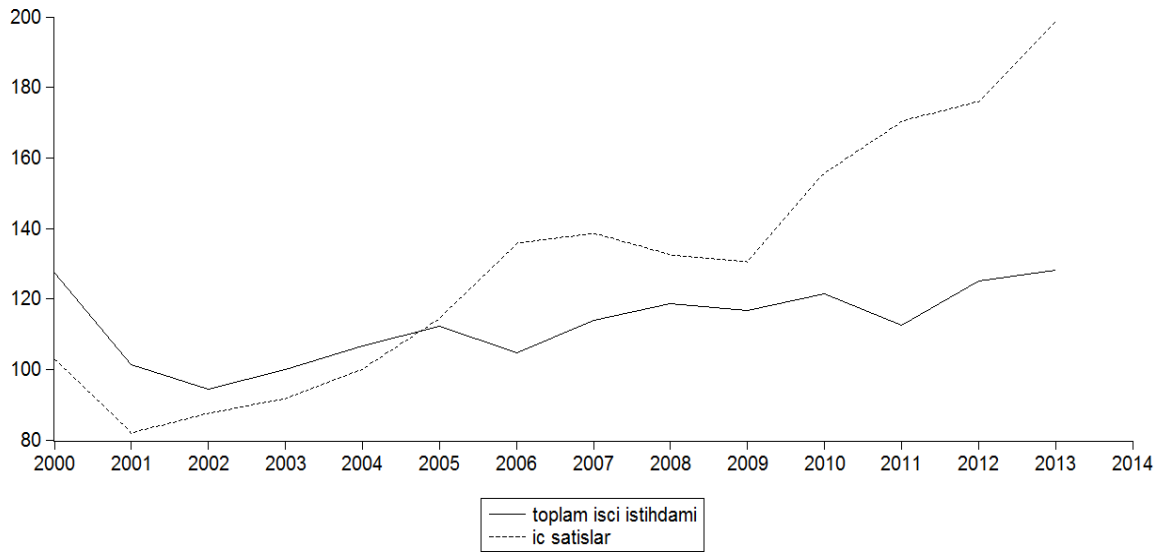
⁴⁵ 15 Mayıs 2015 tarihinde tarafımızdan İSO'ya yapılan bilgi talebine cevaben aynı tarihte gönderilen e-mail'deki formül temel alınmıştır.

⁴⁶ **Milli gelir anlamındaki kar** = Vergi öncesi dönem karı + ayrılan karşılıklar (kardan indirilen serbest karşılıklar, özel fonlar gibi yedek akçe benzeri karşılıklar ve gider yazılan kıdem tazminatı karşılıkları) – üretim faaliyeti ile ilgili olmayan diğer net gelirler.

istihdam oranlarının düşmesine rağmen BKD artışının önemli ölçüde verimlilik artışına dayandırıldığı yorumu yapılabilmektedir.

İSO'nun ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu istatistiklerinde üretim miktarları belirtilmediğinden sektördeki üreticilerin verimlilik artışına gidip gitmedikleri TÇMB'nin istihdam ve yıllık iş satış miktarları ile kontrol edilmiştir. Buna göre 2009 yılından sonra iç satış miktarlarında gözlemlenen hızlı artışın istihdam artışıyla sağlanmadığı görülmüştür. Dolayısıyla TÇMB verilerinden hareketle iç satışların miktar olarak hızla yükseldiği 2009 yılıyla beraber sektördeki istihdamda azalmalar olmakla beraber genel olarak istihdam belli bir düzeyde tutulmuştur. 2012 yılı istihdamda yaşanan artış da toplam yurt içi satış miktarındaki artışa karşılaştırıldığında oldukça düşük kalmaktadır.

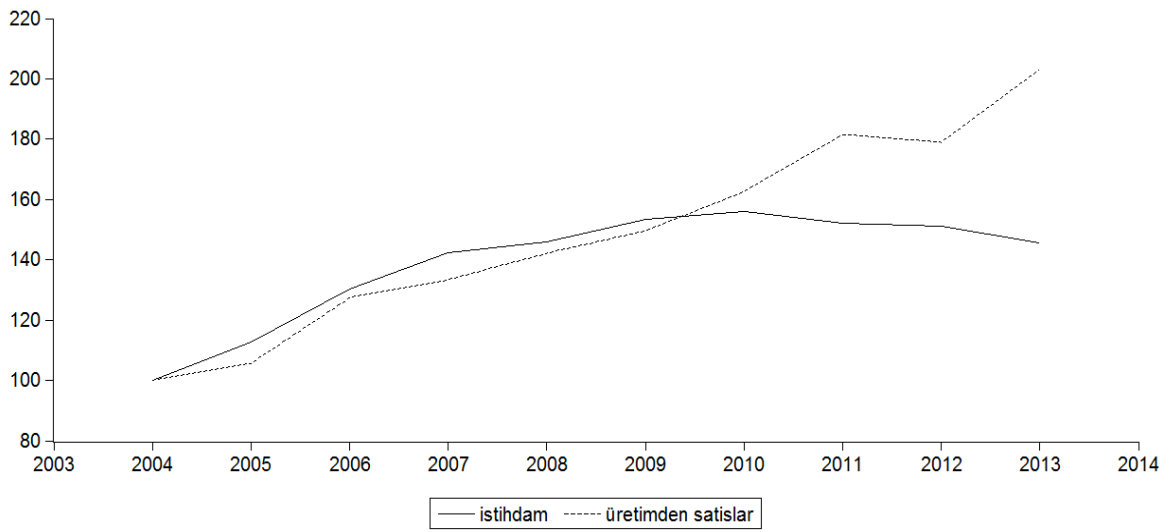
Grafik 6: TÇMB Üyeleri Toplam İç Satış Miktarları ve İstihdamın Endeks Değerleri

Sektörde gözlemlenen verimlilik artışının nasıl sağlandığına ilişkin bir bilgi paylaşılmadığından bu artışta kapasite artırımı, teknoloji yatırımı veya çalışma saatlerinin arttırılması vb gibi mekanizmalardan hangisinin belirleyici olduğu hakkında da bir yorum yapılamamaktadır. Çalışmada TÇMB üyeleri verilerinde görülen üretim miktarları ve istihdam arasındaki ilişki, İSO listesinde yer alan şirketlerin üretimden satışlar (TL) ve istihdam (tüm personel) verileri kullanılarak aynı eğilimin olup olmadığına bakılmıştır.

Her iki veri de endekse çevrilmiş ve sonuç aşağıdaki grafikte sunulmuştur. Buna göre 2009 yılı ve sonrası süreçte istihdamın her yıl azaldığı buna rağmen üretimden gerçekleştirilen satışların hızla arttırıldığı görülmüştür. Kullanılan veri üretim miktarı olmadığından verimliliğe dair bir bilgi sunmasa da satışlarda kaydedilen artışlarla istihdam arasındaki 2009 sonrası ters yönlü ilişkiyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Grafik 7: İstihdam ve Üretimden Satışlar (İSO)

Sermayedar açısından üretim miktarını arttırmak ve/veya üretim maliyetlerini düşürmek için üretim sürecinde devreye sokulan mekanizmalar sürecin bir yönünü işaret ederken, var olan bölüşüm ilişkilerinin sürekliliğin sağlanması noktasında devlet düzenlemelerine ek olarak işyerindeki denetim mekanizmalarının varlığı da sürecin diğer bir yönünü göstermektedir. Kısacası, emek üzerindeki kurulan/uygulanan denetim mekanizmaları sadece üretim sürecinde açığa çıkmaz. Sermaye kendi lehine gelişen bölüşüm sürecinin sürekliliğinin sağlanabilmesinde yeni denetim mekanizmalarına ihtiyaç duyduğu ölçüde yenilerini uygular ve yasal sınırlar çerçevesinde bunları çeşitlendirir. Sonuç olarak emek-sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerini hem üretim sürecinde hem de bölüşüm sürecinde uygulanan denetim mekanizmaları belirler. Örneğin, muhalif bir sendikaya üye olanların işten çıkarılmaları veya işe girişte doğrudan işverenle uyumlu hareket eden bir sendikaya üyeliğinin yapılması gibi uygulamalar var olan bölüşüm

ilişkilerinin sürdürülebilmesinde uygulanan denetim mekanizmalarına örnek olarak verilebilmektedir. Türkiye çimento sanayinde işverenler açısından uzlaşmacı olarak nitelenebilecek TİSK'e bağlı Çimse-İş sendikası örgütlü olduğundan bu alanda çatışma yoğun olarak yaşanmamaktadır. Türkiye çimento sanayinde var olan işletmelerin % 87'sinde Çimse-İş sendikası örgütlü durumdadır⁴⁷. Dolayısıyla işverenler/sermaye açısından bölüşüm ilişkilerinin sürekliliği konusunda sendika üyeliğini ilgilendiren bir mekanizma da sıklıkla devreye sokulmamaktadır.

Çimento sektörü örneğinde genel anlamda en ağırlıkla devreye sokulan mekanizma üretim süreçlerinde enformel biçimlerin yaygınlaştırılması olarak görünmektedir. Bunda da kurulan asıl işveren ve alt işveren ilişkileri özellikle işin maliyetlerini düşürmede oldukça belirleyici mekanizmalar olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla çimento sektörü örneği üzerinden birikim sağlayabilmede asıl olarak başvuru mekanizma üretim maliyetlerini azaltıcı ve/veya üretkenlik artırıcı çözümler olup daha çok üretim sürecinin örgütlenmesi ile ilgili olarak açığa çıkmaktadır.

2.2.1.1. Çimento Sektöründe Alt İşveren Uygulamaları

4857 sayılı İş Kanununda asıl işveren ve alt işveren ilişkileri, söz konusu işin mal ve hizmet üretimine ilişkin *yardımcı iş veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren iş* olması koşulu üzerinden tanımlanmıştır⁴⁸. Kanuna göre bu ilişkide asıl iş veren, alt işverenin işçilerine karşı iş sözleşmesi, veya alt işverenin taraf olduğu toplu iş sözleşmesinde kaynaklı yükümlülüklerden eşit ölçüde sorumlu tutulmuştur. Türkiye çimento sektöründe asıl iş veren-alt işveren ilişkilerinin yoğun olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Çimento ürünün niteliği gereği dökme çimento ve torbalı çimento olarak dağıtılır ve satışı gerçekleştirilir. Türkiye'de iç satışı gerçekleştirilen çimentonun yaklaşık % 80'i dökme çimento olarak pazarlanırken yaklaşık % 20'si ise torbalı çimento olarak

⁴⁷ Çimse-İş Sendikası Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası (ÇEİS)'e üye olan tüm işyerlerinde örgütlüdür. 04.05.2015 tarihinde ÇEİS yetkilisi Özgür Acar'la yapılan telefon görüşmesinde ÇEİS'in ilgili sektördeki işverenler arasında % 87 civarında bir temsiliyeti olduğu tarafımıza bildirilmiştir.

⁴⁸ Madde 2, 4857 Sayılı İş Kanunu. Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.aspx?MevzuatKod=1.5.4857&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch&Tur=1&Tertip=5&No=4857>, Erişim Tarihi: 05.05.2015.

pazarlanmaktadır⁴⁹. İhracatta ise torbalı çimentonun oranı yaklaşık % 32 ve dölme çimentonun oranı da yaklaşık % 21'dir. Torbalı çimentonun hazırlanması öğütülme ve paketleme süreçlerini kapsamaktadır. Dolayısıyla çimento sektöründe alt işveren ilişkilerinin kurulması da torbalı çimentonun hazırlanması için kurulmaktadır. Bugün çimento sektöründe faaliyet gösteren tesislerin çok büyük bir bölümünde (tamamına yakınında) torbalı ve paketleme bölümlerinde çalışan işçilerin alt işveren adına çalıştıkları görülmektedir⁵⁰. Aşağıdaki tabloda TÇMB verilerinden hareketle sektördeki asıl işveren- alt işveren ilişkileri kapsamı da dâhil olmak üzere istihdam edilenler gösterilmektedir.

Tablo 19: Çimento Sektöründe Asıl İşveren-Alt İşveren İstihdamı

	Asıl işveren	Alt işveren	Toplam İşçi	Alt/Asıl*
1997	8390		5487	
1998	8684		5403	
1999	8530		5391	
2000	9708	5771	5950	59,45%
2001	7736	4594	4869	59,38%
2002	7252	4236	4648	58,41%
2003	7799	4370	4802	56,03%
2004	8398	4571	5251	54,43%
2005	9125	4542	5707	49,78%
2006	8638	4098	5707	47,44%
2007	9683	4178	6537	43,15%
2008	10285	4151	7040	40,36%
2009	9841	4371	6819	44,42%
2010	10074	4707	7088	46,72%
2011	9918	3772	6907	38,03%
2012	10325	4878	7140	47,24%
2013	10725	4885	7497	45,55%
2014	11335	5401	7929	47,65%

*Alt/Asıl Verileri alt işveren üzerinden istihdam edilenlerin asıl işveren dâhilinde istihdam edilenlere oranını göstermektedir. Tabloda yer alan veriler TÇMB'nin web sayfasındaki "İstatistikler" bölümündeki istihdama ilişkin verilerinden hareketle oluşturulmuştur. Erişim Adresi: <http://www.tcmb.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=41>, Erişim Tarihi: 05.05.2015.

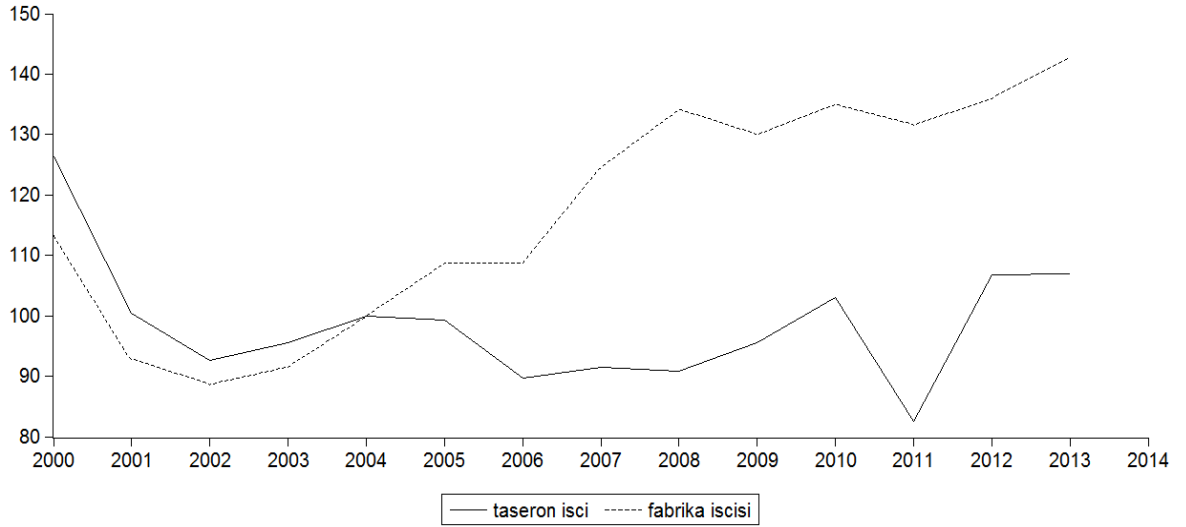
⁴⁹ TÇMB, İstatistikler "Ambalaj" Verileri, Erişim Adresi: <http://www.tcmb.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=37>, Erişim Tarihi: 05.05.2015.

⁵⁰ İş Teftiş Kurulu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2006. **Çimento Fabrikalarında İş Sağlığı ve Güvenliği Denetim Projesi Genel Değerlendirme Raporu**, Yayın No: 12, Ankara, s. 74.

Yukarıdaki tabloda 1997 yılından 2014 yılına kadar olan süreçte Türkiye’de çimento sektöründe istihdam edilenlerin asıl işveren ve alt işveren ilişkileri kapsamında dağılımı gösterilmektedir⁵¹. Özellikle alt işveren kapsamında istihdam edilenlerin (taşeron işçi) asıl işveren kapsamında istihdam edilenlere oranına bakıldığında 2000’den 2008 yılına kadar önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. 2008’de bu oran yaklaşık % 40’dan 2014’e gelindiğinde % 47’nin üzeri çıkmıştır. Bu artışın temel nedeni ise 2008 yılındaki krizle birlikte daralan iç talep karşısında maliyetleri düşürebilmek için üreticiler alt işveren uygulamalarını devreye sokmuşlardır. Dolayısıyla, 2008 yılından itibaren krizin etkisi istihdamda taşeron işçi sayısındaki artış ve buna paralel olarak asıl işverene bağlı çalışan işçi sayısındaki azalma olarak ortaya çıkmaktadır. Çimento sektöründe üretici fiyatlarının arttığı dönemlerde bu eğilim güçlenmektedir. Bunun nedeni de **GRAFİK (üfe ve işgücü mal.end)** gösterildiği üzere üretici açısından üretim maliyetlerinin artmasına öncelikli olarak verilen tepki saat başına ödenen ücretlerdeki düşme olmaktadır. Dolayısıyla işgücü maliyetlerinin arttığı dönemlerde asıl işverene bağlı olarak çalışan işçi sayısında düşme veya azalan oranlı bir artma, ayrıca istihdam edilen taşeron işçi sayısında da bir artış eğiliminden söz edilebilmektedir. Aşağıdaki grafikte Türkiye çimento sanayinde çalışan taşeron işçiler ve asıl işverene bağlı çalışan işçi sayılarından hareketle hesaplanan endeks değerleri gösterilmektedir.

⁵¹ Asıl işveren ve alt işveren kapsamında istihdam edilenlere ilişkin veriler TÇMB istatistiklerinden derlenmiştir. 2014 sonu itibarıyla TÇMB Türk çimento sanayinde faaliyet gösteren işletmelerin yaklaşık % 98’ini temsil etmektedir.

Grafik 8: Alt işveren ve Asıl işveren işçileri 2000-2013

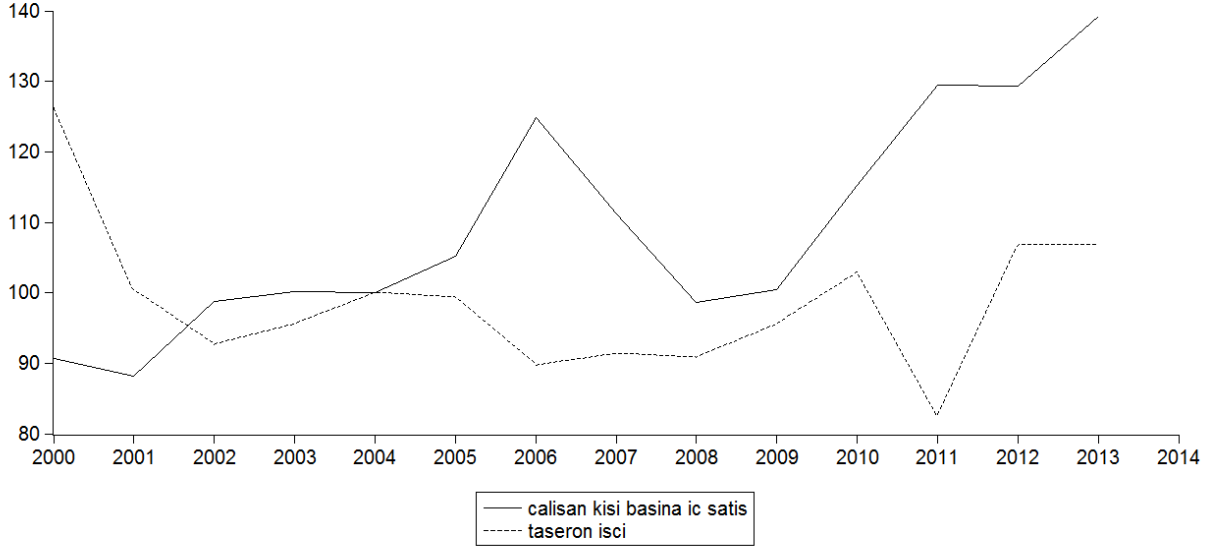

Grafığe bakıldığında 2000 ve 2003 arası 4 yılda taşeron işçi ve fabrika işçileri sayılarının benzer eğilimde olduğu görülmektedir. 2004 yılıyla beraber grafikteki iki eğrinin arasının giderek açılması, aralarında ters orantılı bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle, asıl işverene bağlı olarak çalışan işçi sayısı azaldıkça taşeron işçi istihdamında artış söz konusu olmaktadır. Taşeron işçi istihdamının arttığı dönemler yoğunlukla sermaye açısından üretim maliyetlerinin de arttığı dönemlerde gerçekleşir. Buna çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı biçimde değinilmektedir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, kriz zamanlarında bu eğilimin güçlendiğidir. Yukarıdaki grafikte 2008 yılından itibaren taşeron işçi istihdamındaki artış ve buna paralel olarak asıl işveren kapsamında istihdam edilen işçi sayısında düşüş gözlemlenmektedir.

Çimento üretiminde maliyetlerin önemli bir kısmı elektrik ve yakıttan oluştuğundan, kriz ertesindeki fiyat oynamaları sektörü oldukça etkilemektedir. Çalışmanın izleyen bölümünde bu konuya detaylı biçimde değinilecek olmasına rağmen yine kriz zamanlarında işgücü maliyetlerinin de düşmesi eklendiğinde üretici açısından satışların önemli ölçüde düşmesi özellikle belirtilmesi önemli bir konudur. Dolayısıyla bu durumda sektörde işçi başına düşen toplam satış miktarının önemli ölçüde düşmesi ile taşeron işçi istihdamında ters oranlı bir ilişki beklenmektedir. Aşağıdaki grafikte TÇMB'nin istatistiklerin de yer alan toplam satış miktarları ve istihdam verilerinden hareketle, işçi

(asıl işveren) başına düşen satış miktarlarıyla taşeron işçi istihdamı arasındaki ters oranlı ilişki gösterilmektedir.

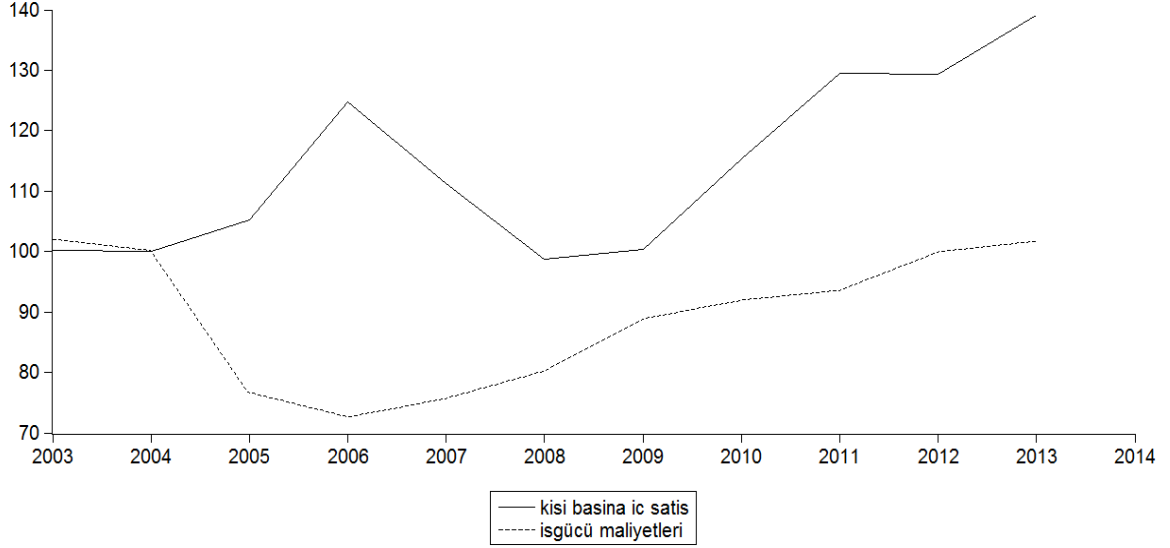
Grafik 9: İşçi Başına Düşen Satış Miktarı ve İstihdam Edilen Taşeron İşçiler

Bu grafikte iki eğri arasındaki ters yönlü ilişki açıkça görülebilmektedir. Buna göre özellikle 2005 yılı ile beraber kişi başına düzen satış miktarlarındaki hızlı artışla taşeron işçi istihdamı düşürülmüştür. 2008 krizi ile birlikte işçi başına düşen toplam satışın hızla düştüğü eğilimine geçmesi sektörde taşeron işçi istihdamını beraberinde getirmiştir. Yukarıdaki grafikte aynı dönemde taşeron işçi istihdamının artışa geçtiği görülmektedir. Özellikle 2010'dan sonra kişi başına düşen satış miktarlarında görülen hızlı artışla beraber taşeron işçilerin hızla işten çıkarıldığı görülmektedir.

Bu aşamada belirtilmesi gerekli önemli bir nokta işçi başına düşen satış miktarındaki düşmenin işgücü maliyetlerindeki artışla da yakından ilgili olduğudur. İşgücü maliyetlerinin düşük olduğu dönemlerde işçi başına düşen toplam satış miktarı da yüksek olmaktadır. İşgücü maliyetlerinin yükselişe geçtiği dönemlerde de bu oran azalmaktadır. Aşağıdaki grafikte TİSK'in hazırladığı çimento sektöründe yıllık ortalama işgücü maliyetleri ile TCMB verilerinden hareketle hesaplanan işçi başına düşen toplam satış miktarları arasındaki ilişki gösterilmektedir.

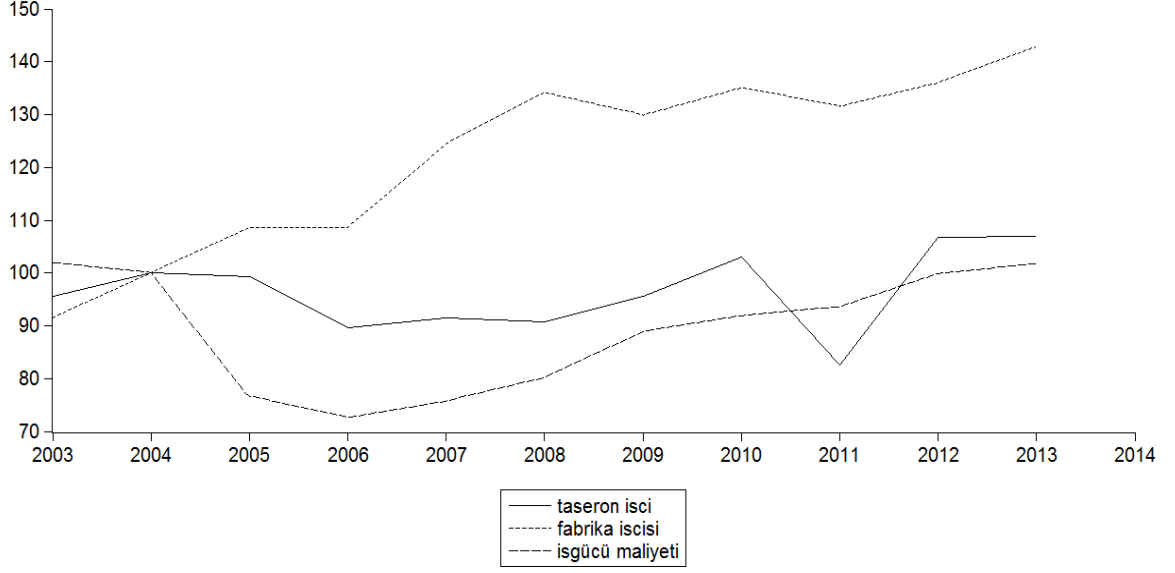
Grafik 10: İşgücü maliyetleri ve İşçi Başına Düşen Satış Miktarı

Yukarıdaki grafiğe göre işgücü maliyetlerinin düşük seyrettiği 2006 yılına kadar işçi başına düşen toplan satış miktarının hızla arttığı görülmektedir. 2007 ile beraber işgücü maliyetlerinin artışa geçmesi ile bu oran hızla düşmüştür. 2010 ile beraber işgücü maliyetlerindeki artışın görece yavaşlaması yine işçi başına düşen satış miktarlarını artışa geçirmektedir. Dolayısıyla taşeron işçi istihdamı, sermayeye düşük maliyetli olmasının ötesinde işten çıkarılması da kolay olduğundan özellikle kriz zamanlarında üzerinde ayarlama yapabilmesi dolayısıyla önemli bir esneklik kazandırmaktadır.

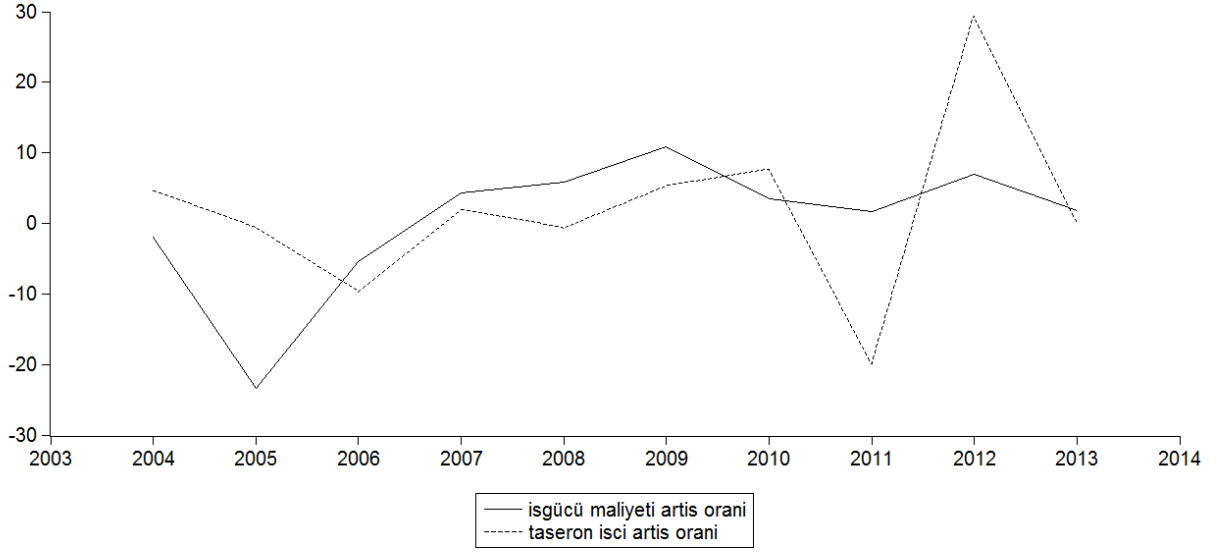
Aşağıdaki grafikte asıl ve alt işveren işçi istihdamları ile işgücü maliyetleri arasındaki ilişki gösterilmektedir. Buna göre işgücü maliyetlerinin düşük seyrettiği dönemlerde asıl işveren ilişkileri çerçevesinde istihdam edilenlerin sayıları artarken taşeron işçi istihdamında düşme görülmektedir. İşgücü maliyetlerinin yükseldiği dönemlerde de asıl işveren işçi istihdamının zaman zaman düşürüldüğü ve genel anlamda belli bir düzeyde tutulmasına karşılık olarak taşeron işçi istihdamının artması söz konusudur. Dolayısıyla işgücü maliyetlerinin düzeyine bağlı olarak sektörde uygulanan istihdam politikası, yani asıl işveren işçisinin taşeron işçi ile ikamesinin uygulanmakta olan istihdama ilişkin bir denetim mekanizmasının varlığını da göstermektedir.

Grafik 11: 2003-2013 Ara Dönemi Asıl ve Alt İşveren İşçi İstihdamı ve İşgücü Maliyetleri

Sermayedar açısından işgücü maliyetlerinin yükseldiği dönemlerde alt sözleşme ilişkileri çerçevesinde taşeron işçi istihdamına gitmek, düşük maliyetli ve gerektiğinde işten çıkarılması daha kolay olduğundan özellikle emek yoğun sektörlerde yoğunluklu olarak tercih edilmektedir. Çimento sektörü örneği üzerinden TÇMB'nin istihdam istatistikleri ve işgücü maliyetleri karşılaştırıldığında aynı eğilimin varlığından söz edilebilmektedir. Yukarıdaki grafikte işgücü maliyetlerinin artışa geçtiği dönemlerde taşeron işçi istihdamının arttığı ve asıl işveren kapsamında çalışan işçi istihdamının azaldığı görülmektedir. İşgücü maliyetlerinin düştüğü dönemlerde de asıl işveren işçi istihdamı artarken taşeron işçi istihdamında gerileme söz konusu olmaktadır. Genel anlamda 2008 krizinin ilk etkilerinin görülmeye başladığı 2007 yılından itibaren asıl işveren kapsamında çalışan işçi istihdamının yaklaşık olarak sabitlenmeye çalışıldığı görülmektedir. 2007'den itibaren 2010 yılına kadar taşeron işçi istidamı önemli ölçüde artmıştır. 2010-2011 yıllarında işgücü maliyetlerindeki azalan oranlı artışın süreklilik göstermesi dolayısıyla işten çıkarılması görece kolay olan taşeron işçi istihdamının düştüğü görülmektedir. Bu eğilim taşeron işçi istihdam hızı ve işgücü maliyeti artış hızı ile karşılaştırıldığında daha açık bir biçimde görülebilmektedir. Aşağıdaki grafikte alt sözleşme ilişkileri kapsamında istihdam edilenlerin (taşeron işçiler) artış hızı ile işgücü maliyetlerinin artış hızı karşılaştırılmaktadır.

Grafik 11: Alt İşveren İşçi İstihdamı ve İşgücü Maliyetleri Artış Oranı

Grafığe genel olarak bakıldığında taşeron işçi istihdam hızı ile işgücü maliyetleri artış hızı önemli ölçüde paralellik göstermektedir. 2008 kriziyle beraber işgücü maliyetlerinde gözlemlenen hızlı artış özellikle 2009'a kadar taşeron işçi istihdamını arttırmış, 2009 sonrası işgücü maliyetlerinin düşmesiyle taşeron işçi sayısında da oldukça hızlı bir düşüş yaşanmıştır. Alt sözleşme ilişkileri çerçevesinde gerçekleşen taşeron işçi istihdamı asıl işveren açısından maliyetleri düşürebilmek adına önemli hareket alanı yaratırken, istihdam edilen emek açısından da iş güvencesi gibi önemli bir sorunun varlığını göstermektedir.

Çimento sektörü örneğinde alt işveren ilişkilerinin yaygın olarak kullanılması bir yönüyle genişlemiş ölçekte yeniden üretimin sürekliliğinin sağlanmasında maliyetleri düşürmesi dolayısıyla sermayeye bir avantaj sağlarken, diğer yönüyle alt işveren dâhilinde istihdam edilen emek için düşük ücret, asıl işverene bağlı çalışanlarla aynı haklardan yararlanamamaları gibi birçok eşitsizliği de işaret etmektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın (ÇSGB) sektöre ilişkin yürüttüğü bir proje kapsamında hazırlanan değerlendirme raporunda bu eşitsizlik aşağıdaki cümlelerle ifade edilmiştir:

“Paketleme bölümünde çalışan işçilerin asıl işveren toplam işçi sayısına dahil edilmemesine ve dolayısıyla 4857 sayılı İş Kanununun da işçi sayısını temel alan iş sağlığı ve güvenliği kurulunun oluşturulması, sağlık biriminin kurulması ve işyeri hekiminin görevlendirilmesi, iş sağlığı ve güvenliği uzmanının istihdam edilmesi gibi iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili uygulamalarının yerine getirilmemesine neden olmaktadır”⁵².

Dolayısıyla alt işverene bağlı çalışanlar açısından yaşanan eşitsizlik söz konusu iş sağlığı ve güvenliği olduğunda yaşamsal bir boyut kazanmaktadır. Örneğin aynı raporda üretimin belli aşamalarında uzuv kaybıyla ve hatta ölümlerle sonuçlanan iş kazalarına genellikle paketleme bölümünde çalışan alt işveren işçilerinin maruz kaldığına ilişkin yapılan vurgu, bu anlamda oldukça önemlidir.

2.2.1.2. Çimento Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği

Çimento üretimi iş kazalarının sıklıkla yaşandığı bir üretim alanıdır. Üretim sürecinin niteliği gereği bazı aşamalarında meydana gelen iş kazaları ölümlerle sonuçlanmaktadır. ÇSGB'nin “İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin Tehlike Sınıfları” tebliğine göre çimento üretimi, öğütülmesi ve paketlenmesi tehlikeli işler olarak tanımlanmıştır⁵³. Dolayısıyla öncelikle çimentonun üretim sürecine değinmek iş kazalarının anlaşılmasında oldukça önemlidir. Genel anlamda çimento üretimi hammadde hazırlama,, klinker üretimi, çimento öğütme ve paketleme olmak üzere toplam 4 aşamadan oluşmaktadır⁵⁴.

Hammadde Hazırlama: Kalker, kil ve marn çeneli kırıcı denilen bir makineyle boyutları 25x25 mm'ye düşürülür ve çeşitlerine göre stoklanır. Bu hammaddeler değirmende öğütülerek farin haline getirilir.

Klinker Üretimi: Önce farin ön ısıtıcıda 1000 C'ye kadar ısıtılır, sonrasında buradan gelen farin döner fırında 1500 C'de pişirilerek granüle (tanecik) hale getirilir. Son aşamada klinker soğutularak 100 C'ye düşürülür.

⁵² İş Teftiş Kurulu, ÇSGB, 2006. **age**, s. 74.

⁵³ ÇSGB, İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin Tehlike Sınıfları Listesi Tebliği, **Resmi Gazete**, 25 Kasım 2009, Sayı No: 27417. Erişim Adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/11/20091125-10.htm>, Erişim Tarihi: 17.06.2015.

⁵⁴ TÇMB'nin hazırladığı animasyonlu anlatım özetlenerek hazırlanmıştır. Erişim Adresi: <http://www.tcmb.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=54>, Erişim Tarihi: 05.06.2015.

Çimento Öğütme: Alçı ve tras gibi maddelerle birlikte öğütme değirmenine gönderilerek öğütülür. Bu çimentonun son halidir.

Paketleme: Silolardan alınan çimento ya silobaslarla⁵⁵ ya da paketleme makinelerinde torbalanarak piyasaya dağıtılır.

Yukarıdaki özetlenen çimentonun üretim sürecinin hepsinde iş kazaları yaşanmaktadır. ÇSGB'nin 2006 yılında hazırladığı fabrikalarında iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin değerlendirme raporuna⁵⁶ göre son 5 yılda sektördeki iş kazalarının imalat bölümüne göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 20: İş Kazalarının İmalat Bölümüne göre dağılımı

İmalat	Kaza Sayısı	Oran (%)
Kırıcı	28	4,26
Farin	102	15,53
Fırın	232	35,31
Kömür	56	8,52
Çimento	114	17,35
Paketleme	34	5,18
Katkı Kurutma	1	0,15
Toplam	657	100

Bu tabloya göre en yüksek oranlı iş kazalarının özellikle klinkerin üretilme sürecinde yoğunlaştığı görülmektedir. Aynı raporda 55 işyerinde yapılan incelemede bu işyerlerin % 85'inde üretim sürecindeki patlayıcı ortamlar belirlenip sınıflandırılarak patlamadan korunma dokümanı hazırlanmadığı belirlenmiştir⁵⁷. Bu ek olarak işyerlerinin yaklaşık % 31'inde kullanılan kimyasal maddelerin içeriği konusunda ilgili çalışanların bilgilendirilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Konuyla ilgili olarak işyerindeki sağlık birimlerinin % 43'inin kimyasal maddeler ve bunların etkileriyle ilgili olarak risk çalışması

⁵⁵ Silobas, ağırlığı yaklaşık 2,5 tona kadar olan malzeme yığınlarının (toz halinden fındık büyüklüğüne kadar) taşınmasında ve tahliyesinde kullanılan araçtır. Bkz. <http://www.metsansilobas.com.tr/anasayfa.html>.

⁵⁶ İş Teftiş Kurulu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2006. age, s. 36.

⁵⁷ İş Teftiş Kurulu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2006. age, s. 43.

yapmadığı görülmüştür⁵⁸. Bu verilerle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir nokta, tabloda belirtilen iş kazası sayılarının ÇSGB'nin projesi kapsamında 55 işyerini kapsıyor olmasıdır.

Türkiye'de gerçekleşen iş kazaları istatistikleri ana sektör düzeyinde yayınlanmaktadır. İşkollarına göre iş kazaları ve meslek hastalıklarına dair düzenli bir çalışma söz konusu olmadığından çimento sektöründe gerçekleşen iş kazalarına dair bir istatistik de bulunmamaktadır. Çimento üretimi, ekonomik faaliyet sınıflaması NACE Rev.2'ye göre 23 Kodlu “Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünlerin İmalatı” başlığı altında yer almaktadır⁵⁹. İş kazaları meslek hastalıklarına ilişkin olarak görece en kapsamlı istatistikler SGK tarafından yayınlanmaktadır. SGK'nın İstatistik Yıllığı çalışmasında çimento üretimini kapsayan 23 kodlu ekonomik faaliyet sınıflaması 2011'den başlamaktadır. Bunun içerisinde çimento üretimi faaliyetine ilişkin bilgi ise sadece 2013 İstatistik Yıllığında yayınlanmıştır. Buna göre diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatında gerçekleşen 9213 iş kazasının 424'ü çimento üretimi sürecinde gerçekleşmiştir⁶⁰.

İş kazaları ile ilgili olarak Çimse-İş'in şubelerine bilgi başvurusunda bulunmuş ve Çimse-İş Hereke Şubesinden bilgi alınabilmiştir⁶¹. Bu bilgi kapsamında da 2014 yılında bir fabrikada toplam 57 iş kazası gerçekleşmiştir⁶². Bu kazaların 21 tanesini taşeron işçilerin geçirdikleri iş kazaları oluşturmaktadır. 18 Haziran 2015 tarihine kadar da toplam 36 iş kazası gerçekleşmiştir. Çalışma kapsamında 2008 sonrası sektörde istihdamın azalmasına rağmen iş satışlarda kaydedilen artış, üretim süreçlerinde verimliliğin artırılması yönelimli bir tercihin söz konusu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla özellikle sektörde 2008 öncesi ve 2008 sonrası yıllarda gerçekleşen iş kazaları bilgisi üretimin verimlilik artışı konusunda nasıl örgütlendiğine dair önemli bir bilgi sunacaktır. Sonuç olarak TÇMB ve ÇEİS işveren örgütlerinden ve sektörün çok büyük bölümünde örgütlü olan Çimse-İş işçi

⁵⁸ İş Teftiş Kurulu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2006. age, s. 45.

⁵⁹ 23 Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünlerin İmalatı: 23.5 Çimento, Kireç ve Alçı İmalatı: 23.5.1. Çimento İmalatı. Sınıflamaya ilişkin olarak detaylı bilgi için bkz. TÜİK, 2015. NACE Rev.2-Altılı Ekonomik Faaliyet Sınıflaması, Ankara: TÜİK Matbaası, s. 68.

⁶⁰ Tablo 3.1., İstatistik Yıllığı 2013, SGK. Erişim Adresi: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler/sgk_istatistik_yilliklari, Erişim Tarihi: 17.06.2015.

⁶¹ Çimse-İş yetkilileri, fabrika isminin saklı kalması koşuluyla iş kazaları istatistiklerini paylaşmıştır.

⁶² 18.06.2015 Tarihinde önceki bilgi talebi çerçevesinde Çimse-İş Hereke Şubesi yetkililerince e-mail üzerinden gönderilen detaylı iş kazası bilgilerine tarafımızdan ulaşılabilir.

örgütünden konuya ilişkin hiçbir bilgi alınmamış olması dolayısıyla bu konuyla ilgili bir bilgi de çalışma kapsamında sunulamamıştır.

2.2.2. Bölüşüm Sürecinde Sermaye-Sermaye İlişkileri

Türk çimento sektöründe sermayenin kendi içindeki bölüşüm ilişkileri oldukça önemli bir inceleme alanıdır. Bölüşüm düzeyindeki nicel eşitsizlik (yaratılan birikimin miktar olarak farklılığı) arttıkça sermayenin kendi içindeki ilişkileri de çok daha çelişkili bir hal almaktadır. Burada büyük sermaye açısından pazarda daha da güçlenebilme veya en azından verili pozisyonunu koruyabilme adına diğer büyük sermaye ve/veya sermayelerle ilişkilerde işbirliği gündeme gelebilirken, bu işbirliği dolayısıyla daha küçük ölçekli sermayeler açısından ilişkiler daha çatışmacı bir nitelik kazanabilmektedir. Bu ilişkilerin incelenmesinden öncelikle yöntemsel anlamda belirtilmesi gereken önemli bir nokta büyük, orta ve küçük ölçekli sermaye olma konusunda net bir ayrımın bulunmaması sorunudur.

Büyük sermayeyi ayırt etmek amacıyla sermayelerin bilanço ve mali tablolarında yer alan bilgilere göre yapılacak niceliksel bir sınıflama son derece yanlış olacaktır. Benzer şekilde ölçek büyüklüğünden hareketle de bir sınıflama yapılamaz. Ölçeği aynı olan iki sermayenin gelirleri arasında çok büyük farklar olabilir. Örneğin bir sermayenin örgütlendiği holding bünyesinde banka sermayesine erişimi olabilmesi üretim sürecini genişletme ve/veya mekânsal anlamda yayılmasını önemli ölçüde kolaylaştırır. Benzer şekilde sermayelerin gelirleri de bir sınıflama aracı olarak kullanılamaz. Gelirleri birbirine yakın olan iki şirketin toplam varlıkları arasında büyük bir fark bulunabilir. Başka bir durumda toplam varlıkları birbirine yakın olan iki sermayenin üretim sürecinin her bir çevriminden elde ettiği kar ve yarattığı birikim birbirinden oldukça farklı olacaktır. Bu çalışmada büyük sermaye nitelemesiyle en temelde ölçek büyüklüğü, istihdam sayısı gibi niceliksel bir sınıflamadan çok, verili bölüşüm ilişkilerinde konum alışları ve sahip olunan avantajlar gibi ölçülmesi ampirik olarak olanaksız olan, bir anlamda subjektif bir değerlendirme yapılmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde çimento sektöründeki sermayelerin, erişilebilen bilgiler çerçevesinde bölüşüm ilişkilerindeki konumlanışlarına ilişkin ipuçları gösterilmeye çalışılmıştır. Bunda da çoğunlukla sermayelerin bölüşümden paylarına düşen miktarı etkileyebilecek unsurlar açıklanmaktadır. Bu açıklamanın izleyen

bölümde yapılan ampirik çalışmada kullanılan verilerin neden seçildiğinin ortaya konmasında belirleyici olacağı düşünülmüştür.

Ampirik düzeyde, sermayeler arasında bölüşüm ilişkilerindeki eşitsizliği gösterebilecek değişkenlerden biri, ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşu anketindeki firmaların net satışlarıyla üretimden satışları arasındaki farktır. Üretimden satışlar kalemi, bir firmanın kendi üretiminden gerçekleştirdiği satışlar üzerinden elde ettiği hâsılatı gösterir. Net satış hâsılatı kalemi ise firmanın üretimden satışları dâhil olmak üzere satılan başka ticari mallardan elde ettiği hâsılatı da içerir. Dolayısıyla firmaların net satışlar hâsılatları ile üretimden satışlar hâsılatı arasındaki fark büyüdükçe sermayenin kendi içindeki bölüşüm sürecine dair eşitsizlik de artmaktadır. Çimento üretiminde ürünün niteliği gereği yükte ağır ve pahada hafif bir ürün olduğu çalışmanın önceki bölümlerinde değinilmişti. Dolayısıyla çimento üretiminde ürünün pazara erişimi (nakliyesi-dağıtım) önemli bir maliyet unsuru olarak öne çıkmaktadır. Kendi bayilikleri ve/veya dağıtım ağlarına sahip büyük sermaye üretimden satışlarına ek olarak başka sermayelerin ürünlerinin nakliyesini veya dağıtımını kendi bayilikleri üzerinden gerçekleştirdiğinde ek bir gelir kazanır. Buna benzer bir süreç çimentonun öğütülme veya paketleme süreçleri için de geçerli olabilmektedir. Çimento sektöründe bir sermaye için dağıtım ağı, bayilik sistemi, kendine ait kâğıt fabrikası, çimento limanı ve/veya çimento öğütme ve paketleme tesisinin olması sadece maliyet düşürücü bir unsur değil aynı zamanda ek gelir kaynağına sahip olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu olanaklara sahip bir sermayenin net satışları ile üretimden satışları arasında önemli bir fark olacaktır. Aşağıdaki tabloda İSO 2013 Türkiye'nin ilk ve ikinci 500 büyük sanayi kuruluşları sıralamasında yer alan çimento sermayelerinin net satışları ile üretimden satışları ve aralarındaki fark gösterilmektedir. Sıralamada yer alan aynı grup veya holding bünyesinde yer alan sermayelerin rakamları toplanmış ve grup adı altında gösterilmiştir. Sermayelerin net satışlarını niteleyen alt kalemlerin belirtilmemesi dolayısıyla üretimden satışlar düşüldüğünde ortaya çıkan farkın kaynağı da (hangi faaliyetlerden elde edildiği) bilinmemektedir.

Tablo 21: 2013 Yılı Çimento Sermayeleri Çimento Üretimi Satışları ve Toplam Satışları

Sermaye/Sermaye Grubu	Üretimden satışlar	Net satışlar	Net ve Üretimden Satış Farkı
Sabancı Çimento Grubu	2.048.559.845	2.069.689.714	21.129.869
Oyak Grubu	1.237.091.075	1.244.103.896	7.012.821
Limak Grubu	1.015.479.079	1.030.012.713	14.533.634
As ve Adoçim	658.383.765	664.672.782	6.289.017
Çimko ve Bartın Çimento Grubu	624.159.561	626.484.936	2.325.375
Nuh Çimento	562.447.082	566.381.938	3.934.856
Aşkale Grubu	516.837.788	539.418.321	22.580.533
Votorantim ve Yozgat Yibitaş Grubu	478.744.099	483.233.354	4.489.255
Baştaş ve Konya Çimento Grubu	465.429.942	469.449.832	4.019.890
Çimentaş ve Elazığ ve Kars Grubu	439.898.334	460.694.129	20.795.795
Batıçim ve Batisöke Grubu	431.351.684	450.821.345	19.469.661
Göлтаş Göller Bölgesi	243.202.444	249.290.406	6.087.962
KÇS Kahramanmaraş Çimento	235.386.189	235.696.709	310.520
Denizli Çimenro	216.278.585	216.291.229	12.644
Traçim Çimento	212.060.920	212.145.373	84.453
Bursa Çimento	183.731.955	188.981.516	5.249.561
Yurt Çimento	120.302.082	128.549.231	8.247.149

Tabloda yer alan tüm tutarlar TL cinsindedir.

Yukarıdaki tabloya göre Nuh çimento İSO sıralamasında Aşkale çimento grubunun üzerinde yer almaktadır. Nuh çimento'nun Aşkale grubundan üretimden satışları yaklaşık olarak 45 milyon TL'den daha fazladır. Aynı karşılaştırma net satışlar üzerinden yapıldığında bu fazlalık yaklaşık olarak 27 milyon TL'ye inmektedir. Yine tabloda yer alan bilgilere göre Baştaş grubunun üretimden satışları Çimentaş Grubundan 25 milyon TL'den daha fazla olmasına rağmen net satışları arasındaki fark yaklaşık olarak 9 milyon TL kadardır. Net satışlara ilişkin örnekler çoğaltılabilmesine rağmen bu veri, ancak verili durumu açıklamak için kullanılabilir.

Türk çimento sektöründe hem mekânsal anlamda hem de yaratılan değer anlamında pay alma önemli bir mücadele alanı olmaktadır. Bu mücadele sürecinde sermaye-sermaye ilişkileri bazı dönemlerde işbirliği temelinde örgütlenirken bazı dönemlerde de çatışmalı

bir nitelik kazanabilmektedir. Şirketlerce paylaşılan bilgiler çerçevesinde bu ilişkileri nitelemek ve ilişkilerin ilgili tarafların birikimine etkilerini göstermek oldukça zordur. Bu zorluk en temel anlamda, sektörde faaliyet gösteren sermayelerin kendi aralarında “organik bir bağ”⁶³ bulunup bulunmadığına dair yapılan bir araştırma sürecinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin İSO ilk 500 ve ikinci 500 sıralamasında yer alan As çimento⁶⁴ (Burdur) ve Adoçim çimento⁶⁵ (Antalya) anonim şirket statüsünde kurulmuş iki ayrı kuruluştur. Adoçim çimento, As çimentonun yan kuruluşudur⁶⁶. Adoçim ortaklarından olan Cem SAK, aynı zamanda 2008 yılında Muş’ta kurulmuş olan Yurt Çimentonun da sahibidir. 05.06.2015 tarihinde bu bilginin doğrulanması amacıyla Adoçim ile yapılan telefon görüşmesinde Adoçim ile Yurt çimentonun ayrı iki şirket olduğu ama Yurt çimento sahibi ve Adoçim ortaklarından olan Cem SAK’ın iki kuruluşun da yönetim kurulu başkanı olduğu tarafımıza iletilmiştir. Aynı görüşmede Adoçim’in As Çimentoyla ilgisi sorulmuş ve aralarında bir ilişki olmadığı, iki kuruluşun birbirinden ayrı olduğu söylenmiştir. Bunun üzerine aynı tarihte As Çimento ile telefon görüşmesi yapılmış ve Adoçim’in As Çimento’yla olan ilişkisi sorulmuştur. İlgili çalışan Adoçim’in As Çimento’nun yan kuruluşu olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine yan kuruluşun neyi ifade ettiği sorulmuş ve “örneğin ikisinin yöneticileri ayrı ama Adoçim bizim yan kuruluşumuz” gibi bir ifade kullanılmıştır.

Yukarıda Adoçim, As ve Yurt Çimento kuruluşları arasında ilişkinin net biçimde ortaya konulamaması sektördeki yoğunlaşma oranlarının ölçümlerinde farklılık yaratmaktadır. Örneğin 2011 yılı için yapılacak yoğunlaşma ölçümünde üç kuruluş ayrı kabul edildiğinde CR8 oranı yaklaşık % 71 olmaktadır. Fakat üç kuruluş arasında bağ dolayısıyla net satışları toplandığı durumda sektörde ilk 8 büyük kuruluş arasında yer almalarından dolayı CR8 oranı % 74,7’ye yükselmektedir. 2011 yılı için listede ayrı anonim şirket olarak yer alan tüm kuruluşlar için CR8 hesaplandığında oran % 52

⁶³ Organik bir bağ nitelemesi, sermayelerin arasında iş birliği ve/veya çıkar ilişkisi sonunda karşılıklı anlamda ortak yarara dayanan ilişki kastedilmektedir.

⁶⁴ 1997 yılında Antalya’da kurulmuş ve 2003 yılında Burdur’da yatırıma başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.ascimento.com.tr/v1/tr/kurumsal/about-us.html>, Erişim Tarihi: 03.06.2015.

⁶⁵ İlk olarak 1995 yılında Antalya’da çimento öğütme ve paketleme tesisi ile sektörde faaliyete başlamıştır. Antalya fabrikası 1996’da, Marmara fabrikası 2006’da ve Tokat fabrikası 2007’de faaliyete geçmiştir. Bilgi için Bkz. <http://www.adocim.com/web/>, Erişim Tarihi: 03.06.2015.

⁶⁶ Aş çimeno ile yapılan telefon görüşmesinde Santral görevlisi Adoçim’le As çimentonun ayrı iki kuruluş olduğunu, fakat Adoçim’in As Çimento’nun yan kuruluşunu olduğunu belirtmiştir.

olmaktadır. Aynı gruba bağlı kuruluşların net satışlarının toplanmasıyla yeni bir liste oluşturulduğunda hesaplanan CR8 oranı 2011 yılı için yukarıda belirtildiği üzere % 74,7'dir. Benzer sorun sektördeki büyük sermaye gruplarının ortak girişim kurduğu dönemler için de geçerli olmaktadır. Örneğin 1992 yılında İskenderun ve Niğde çimento fabrikalarının Sabancı ve OYAK gruplarınca (ortaklaşa) satın alınmasıyla OYSA ortak girişimi kurulmuştur. Bu çalışmada yoğunlaşma ölçümlerinde kapsanan 1997-2013 arasında 2006 yılı dâhil olmak üzere ilk 10 yıl OYSA girişimi İSO listesinde yer almaktadır. Bu yıllar için yapılan yoğunlaşma oranı ölçümlerinde OYSA'nın net satışları ikiye bölünmüş ve Sabancı ve OYAK gruplarına eklenerek hesaplanmıştır. Aynı durum Lafarge Aslan Çimento ile Yibitaş Yozgat İşçi Birliği ortak girişimi olan YLOAÇ⁶⁷ için de yapılmıştır.

Ortak girişimler ilgili yıllara ilişkin olarak sektördeki yoğunlaşma oranlarını etkilemesinin ötesinde sermaye-sermaye ilişkisine dair önemli bir bilgi de vermektedir. Sektörde kurulan ortak girişimler, birikim sürecinde dönemselsel olarak sermayenin kendi aralarındaki ilişkilerin işbirliği temelinde gerçekleştiğinin göstergesidir. OYSA (1992-2007) ve YLOAÇ (1994-2006) ortak girişimleri Rekabet Kurumundan önce kurulduğu için faaliyette bulunduğu yıllarda ilgili pazarlarda önemli ölçüde avantaj sahibi olmaları birikim süreçlerini de etkilemiştir. Hem ortak girişimlerin hem de bu girişimlere taraf olan sermayelerin paylaştıkları sınırlı bilgiler dolayısıyla aralarındaki işbirliğine dayalı ilişkilerin birikim süreçlerini ne ölçüde etkilediği bilinmemektedir. Yine de bazı sermaye grupları arasında kurulan ortak girişim, ilgili taraflar açısından bölgesel anlamda yayılma ve bu süreçte masrafları paylaşma olanağı yaratırken, aynı pazara satış yapan sermayeler açısından da konumlarını koruyabilmek adına yeni ilişkilerin örgütlendiği bir mücadele alanı yaratmaktadır. Sermaye-sermaye alanı bölüşüm ilişkilerinde bir mücadele alanı olarak ortaya çıktığı ölçüde dönemselsel olarak aktörlerin bu alanda konumlanışları da değişmektedir. Örneğin Rekabet Kurumunun Şubat 2002 tarihli bir soruşturması⁶⁸ kapsamında yapılan incelemeye göre İç Anadolu Bölgesinde Konya Çimento'nun Batı'da Afyon Çimento'yla (SET Grup) ve Doğu'da Niğde Çimento'yla (OYSA) kesişen ortak pazarlarda farklı fiyat politikası uyguladığı tespit edilmiştir. Aynı kararda İç Anadolu Bölgesi'ndeki birçok çimento üreticisinin benzer şekilde farklı fiyat uyguladığı

⁶⁷ Yibitaş Lafarge Orta Anadolu Çimento Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi

⁶⁸ 02-06/51-24 No'lu RKK.

saptanmıştır. Bunun ötesinde fabrikaların aynı pazara satış yaptığı rakip fabrikalarla ilgili olarak tam bilgiye sahip olduğu belirlenmiştir. Set Afyon fabrikasının hazırladığı incelemede Denizli ve Göltaş Çimento fabrikalarının üretim kapasitelerinin yüksek olması dolayısıyla avantaj sahibi olmaları, Denizli Çimentonun 1999'dan itibaren kendi elektriğini üreteceği ve bunun da üretim maliyetlerini düşüreceği kendileri için bir tehdit olarak gösterilmiştir⁶⁹. Benzer bir incelemeyi Set Çimento grubunun Ankara fabrikası da yapmıştır. İncelemede, Yozgat ve Bolu çimentolar için ucuz hammadde olanağının olması, ayrıca Bolu'nun enerji santrali kurma planları ve Baştaş'ın hammadde kaynaklarına yakınlığı, ucuz maliyet ve enerji girdisinde önemli olan ithal kömürü ucuza temin etmesi dolayısıyla daha düşük üretim maliyetleri avantajından söz edilmiştir⁷⁰. 1996 yılında Lafarge ve Yibitaş ortak girişimi olan YLOAÇ 1996-2006 arası için uzun vadeli bir plan hazırlamış ve rakiplerinin kapasite, performans ve maliyetlerine göre ayrıntılı bir inceleme yapmıştır⁷¹. Yine Haziran 1998'de Lafarge bir çalışma hazırlamış ve çalışmada Bolu ve Konya çimentoların üretim maliyetlerinin oldukça düşük olması nedeniyle, bu maliyetlere taşıma maliyetleri eklendiği durumda bile Ankara'daki oyunculara yakın bir dağıtım maliyetine sahip oldukları belirtilmiştir⁷².

Yukarıda örnek olarak verilen ilgili RKK'dan hareketle, çalışma kapsamında rakip üreticilerin birbirlerinin maliyetleri ile ilgili olarak tam bilgiye sahip olmalarının rekabetin dönemsel olarak ortaya çıkardığı bir gereklilik olup olmadığı sorusundan hareketle diğer RKK'lar taranmıştır. Örneğin 2011 yılında RK'ya yapılan başvuru kapsamında Cimpor'un Ankara tesislerinde gerçekleştirilen incelemede Set, Baştaş, Bolu, Çimsa ve Limak çimento şirketlerine ait tesislerin ayrıntılı biçimde takip edildiğine ilişkin belgelere ulaşılmıştır⁷³. Bir başka karar örneğinde ise üreticilerin sıklıkla bir araya gelerek ve/veya yazışmalarla bilgi paylaşımında bulunduğu ve yatay anlaşmalar yaptıkları görülmüştür⁷⁴. Genel olarak rakip üreticilerin birbiriyle ilgili olarak araştırma yapmaları ve paylaşımında

⁶⁹ 02-06/51-24 No'lu RKK. s. 9-10.

⁷⁰ 02-06/51-24 No'lu RKK. s. 10.

⁷¹ Örneğin bu çalışmada, Set Ankara fabrikasının toplam üretim maliyetleri ton başına 23 Dolar, Baştaş Çimentonun 23,8 Dolar ve Bolu Çimentonun 20,1 Dolar olduğu belirtilmiştir. YLOAÇ 19.07.1996, **YLOAÇ Fabrikalarının Uzun Vadeli Planı 1996-2006**'dan Aktaran RK, 02-06/51-24 No'lu RKK. s. 12.

⁷² 02-06/51-24 No'lu RKK. s. 13.

⁷³ 11-44/979-329 No'lu RKK. s.9.

⁷⁴ İlgili olarak birçok RKK söz konusudur. Örnek karar için bkz 06-68/926-265 No'lu RKK.

bulunarak maliyet gibi stratejik konularda önemli bilgilere sahip olmaları, sektörde verili pozisyonu koruyabilmede bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır.

Bir sermaye açısından rakiplerin tüm üretim maliyetlerine ilişkin tam bilgiye sahip olması özellikle ortak pazara satışı yapılan çimentonun fiyatlandırılmasında oldukça büyük bir avantaj sağlamaktadır. Sektörde çimentonun fiyatlandırılması sermayenin kendi üretim maliyetleri dışında ilgili pazardaki rakiplerin maliyetleri, satışları, pazar payları gibi birçok değişken göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. Bunun da ötesinde ürünün fiyatlanma süreci sermayeler arasında yasal olmayan işbirliklerini gerektirecek kadar önemli bir mücadele alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte sermayeler arasındaki yasal olmayan işbirlikleri RKK'lara yansıdığı biçimiyle fiyat anlaşmaları olarak görünmektedir. Tablo 13'te rekabet ihlali gerekçesiyle verilen para cezalarına ilişkin olarak ilgili RKK'lar incelendiğinde bu işbirliğine dayalı ilişkilerin aktörleri açısından fiyat anlaşmaları ve uyumlu eylemler olmasının dışında bu ilişkilerden dışlananlar/dışarıda kalanlar açısından şikâyet mekanizması gibi çatışmacı ilişki biçimlerinin açığa çıkması söz konusudur. Örneğin 07-76/908-346 no'lu RKK'da şikâyet eden taraf olan Özgür Çimento'nun çimento üreticisi firmaların hâkim durumlarını mamul madde (hazır beton) pazarında arz boykotu, pazar paylaşımı, müşteriler arasında ayrımcılık yapma, sabit fiyat belirleme ve yıkıcı fiyatlama gibi eylemlerle kötüye kullanmaları sonucunda zarar gördüğü iddia edilmiştir⁷⁵. Açılan soruşturmada Göлтаş çimentonun Özgür Çimentonun 300 tonluk klinker ihtiyacına karşılık 100 ton sevkiyat gerçekleştirdiği ve bir ay içerisinde de fiyatı 26,68 dolardan 29 dolara yükselttiği görülmüştür. Özgür Çimento klinker ihtiyacını karşılayamadığından dökme çimento satın almak için Göлтаş'a bağlı bir satış bayisine başvurmuş ve dökme çimentonun fiyatı Özgür Çimento için 60 milyon TL'den 65 milyon TL'ye yükseltilmiştir. Özgür çimento gibi Adoçim de ürün temin edememiş ve bu iki firma daha pahalı olmasına rağmen ithal etmek zorunda kalmışlardır. Kararda açıkça Göлтаş ve Denizli çimentoların aralarındaki uyumlu eylem dolayısıyla bu teşebbüslerin Adoçim ve Özgür çimentoyu çimento ve hazır beton pazarının dışına çıkarma amacıyla hareket ettikleri belirtilmiştir⁷⁶.

⁷⁵ Bkz. İddiaların Özeti, 07-76/908-346 No'lu RKK.

⁷⁶ 07-76/908-346 No'lu RKK, s. 36.

Yukarıda fiyat anlaşmaları ve uyumlu eyleme örnek olarak verilen RKK'ya bakıldığında Denizli ve Göltaş çimentoların ödediği para cezasının her iki sermaye açısından da katlanılabilir ve bu anlamda göze alınabilir bir düzeyde olduğu görülmektedir. Göltaş net satışlarının % 3'ü ve Denizli çimento ise % 2'si kadar bir para cezasına çarptırılmıştır. Özellikle Özgür çimentonun 2008 yılında iflas ettiği⁷⁷ ve dolayısıyla ilgili pazarda bir aktörün azaldığı düşünüldüğünde ödenen cezalar da net satışlarındaki artışa göre anlamını kaybetmektedir. Sermayeler arası uyumlu eylemler ve fiyat anlaşmaları gibi dönemsel olarak işbirliğine dayalı ilişkilerin varlığı tekelleşme eğiliminin bir göstergesidir. RKK'nın bu konuya ilişkin olarak çimento sektörü özelinde verdiği karar metinleri incelendiğinde bu eğilim açıkça görülebilmektedir. Bu kararlara ilişkin olarak oldukça önemli bir diğer bilgi ise kararların büyük bölümünde şikâyet eden tarafın gizlilik talebi bulunması dolayısıyla unvanının geçmemesi durumudur. Burada şikâyet eden diğer çimento firmaları olabileceği gibi müteahhitler ve bağımsız hazır beton firmaları da olabilmektedir. Sektörde faaliyet gösteren büyük çimento firmalarının aynı zamanda kendi grupları bünyesinde faaliyet gösteren hazır beton firmaları da vardır. Bu firmalar da doğal olarak kendilerinin en önemli çimento müşterisi olmaktadır. Dolayısıyla bağımsız bir hazır beton firmasına çimento tedarik etmemesi, çimento pazarında kendi pozisyonunu belirleyecek kadar önemli bir eylem olmasa da aynı gruba bağlı hazır beton firmasının pazar payı için oldukça stratejik bir karardır. Konuyla ilgili olarak verilen bir RKK'da Detaş Beton Sanayi A.Ş. (Detaş Beton) birçok kez Nuh Çimentodan (İstanbul, Anadolu yakası) çimento talebinde bulunmasına karşılık Nuh çimentonun tedarikte bulunmadığı ve kendi grup firmalarının çimento taleplerini karşıladığı iddia edilmiştir. Detaş Beton, Nuh çimentoya yakınlığı dolayısıyla ulaşım maliyetlerini düşünerek çimento talep etmiş ve bu talep karşılanmayınca daha uzak mesafede bulunan Akçansa'dan (İstanbul, Avrupa yakası) tedarik etmek zorunda kalmıştır. Kararın değerlendirilmesinde "Hâkim durumdaki bir teşebbüs, tekelleşme amacı olmaması durumunda, kimlerle iş yapacağını özgürce seçme hakkına sahiptir"⁷⁸ denilmektedir. Bu anlamda RKK açısından Detaş'ın ulaşım maliyetlerini azaltma gerekçesi sözleşme yapma yükümlülüğü getirilmesi için gerekli olan hukuki standardı karşılamamaktadır. Dolayısıyla Detaş'ın çimento ihtiyacını

⁷⁷ Antalya 1. Asliye Ticaret Mahkemesinin 24.10.2008 tarih ve 2008/530 Esas 2008/589 Karar sayılı ilamı ile iflasına karar verilmiştir. Erişim Adresi: http://www.akdenizgercek.com/haber_detay.asp?haberID=3324, Erişim Tarihi: 18.06.2015.

⁷⁸ 10-34/541 No'lu RKK, s. 2.

karşılatabildiği ve faaliyetine devam edebildiği göz önüne alındığında, çimento arzının zorunlu bir unsur olmadığı ve Nuh çimentonun bu anlamda hâkim durumu kötüye kullanarak 4054 sayılı kanunu ihlal etmediği kararına varılmıştır⁷⁹.

RKK'nın verdiği tüm karar örneklerine bakıldığında hem soruşturma açılmasına gerek olmaması örnekleri hem de soruşturma sonucu verilen cezalar, sektördeki sermayelerin birikimi artırma ve yaratılan değer paylaşımında devreye sokulan mekanizmalar üzerinde çok belirleyiciliğinin olmadığına işaret etmektedir. Bazı karar örneklerinde para cezası ile sonuçlanan kararların sermaye açısından caydırıcılığı bulunmamaktadır. Sektörde buna ek olarak sermayeler arasında hem bölgesel anlamda hem de yıllara göre devreye sokulan ve sermayelerin elde ettiği artı değerde oldukça belirleyici olduğunu düşündüren çok önemli bir mekanizma daha söz konusudur. Bu mekanizma sermayelerin üretim yapılan fabrika merkezlerine satış yapmamaları biçiminde kendini gösteren birbirleriyle uyumlu eylemlerinin varlığıdır. Bu mekanizmanın nasıl geliştiği, bölgesel ve dönemsel anlamda tüm sektör için söz konusu olup olmadığı hakkında bir genelleme yapmak oldukça zordur. Bu mekanizmayla ilgili bilgi, Rekabet Kurulunun soruşturma ve incelemeleri doğrultusunda verdiği kararlardan elde edilmiştir. Rekabet Kurulu'nun atıf yaptığı "Lafarge Turkey Central Anatolia Strategy Review Extension" çalışması bu duruma ilişkin olarak oldukça ilginç bir örnektir⁸⁰. Bu çalışmada YLOAÇ rakiplerini fiyat savaşı ile tehdit etmiş ve bu yolla Ankara'da kendisine bir pazar payı bırakılmıştır. Konya ve Bolu gibi aktörlerin Ankara pazarına girdikleri takdirde % 23'lük olan pazar payında hak iddia etmelerinden korunabilmek, Konya ve Bolu pazarlarına girmemesine bağlı olarak gösterilmiştir. Aynı durum o dönemde İç Anadolu Bölgesinde faaliyet gösteren diğer sermayeler için de geçerli olduğu ve taşıma dâhil maliyetleri daha düşük olsa bile rakip fabrika merkezlerine satış yapmadıkları ilgili kararda belirtilmiştir.

Bu aşama özellikle TÇMB görevlerine ve bu süreçte üstlendiği role değinmek oldukça önemlidir. Birliğin internet sayfasında sektör sözcülüğü, üyeler arasında iletişim sağlamak gibi görevler tanımlanmıştır⁸¹. Bazı RKK'lardan hareketle üyeler arası iletişim

⁷⁹ 10-34/541 No'lu RKK, s. 3.

⁸⁰ **Lafarge Turkey Central Anatolia Strategy Review Extension**'dan Aktaran RK, 02-06/51-24 No'lu RKK, s. 16.

⁸¹ <http://www.tcma.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=46>

sağlanması noktasında birliğin sektörde bazı anlaşmaların yapılmasına zemin hazırladığı görülmüştür. TÇMB, Ege bölgesine ilişkin çimento soruşturması kapsamında yapılan bazı savunmalarda sermayeler arası anlaşmalara öncülük ettiği belirtilmiş ve aşağıdaki biçimde ifade edilmiştir:

“... Türkiye Çimento Müstahsilleri Birliği (TÇMB) öncülüğünde yapılan bu anlaşmaların amacı, pazarda oluşan kapasite fazlasının ve dengesizliklerinin giderilebilmesi için teşebbüslerin ihracat, bölge içi ve dışı satış miktarlarının belirlenmesidir. Bu sayede teşebbüslerin çıkarları ortak bir noktada birleştirilmekte ve nihai tahlilde, fiyatın yapay bir şekilde oluşmasına neden olmaktadır”⁸².

Dolayısıyla bir örgüt olarak TÇMB'nin varlığı, ilgili RKK'da örneklendirildiği üzere çimento piyasasında verili yapının korunabilmesinde bir önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Türk çimento sektöründe özelleştirmelerle başlayan ve birikim sağlanmasında oldukça belirleyici olan şirket ele geçirmeleri oldukça yaygın olarak gerçekleşmektedir. İlk dönem özelleştirmelerin 1998'de sona ermesinin ardından Rumeli Holding çimento fabrikalarının TMSF'ye devri sonrası 2005 gerçekleşen satış süreci, özellikle büyük sermayelerin kaynak aktarımından pay kapma savaşına dönmüştür. Bu süreçte Sabancı Çimento grubu Standart Çimento ve Lâdik Çimento fabrikalarını satın alarak pazar payında OYAK çimento grubunun önüne geçmiştir. Bu süreçte yabancı sermayeli Set çimento Edirne'deki Lalapaşa çimento fabrikasını satın alarak pazar payını % 6'nın üzerine çıkarmıştır⁸³. Fona devredilen fabrikaların özelleştirmesi süreci daha önce Siirt'te fabrikası bulunan Limak Kurtalan çimentonun oldukça hızlı bir biçimde Türkiye'nin en büyük üreticileri arasında yer almasını sağlamıştır. Limak çimento'nun Ergani ve Van çimento fabrikalarını satın almasıyla Güney Anadolu'daki pazar payı % 40'ın üzerine, Doğu Anadolu'daki pazar payı ise % 24'e çıkmıştır⁸⁴. Dolayısıyla TMSF'ye devredilen çimento fabrikalarının satışı ile Sabancı Çimento grubu için sektördeki pazar payını güçlendirirken, Limak çimento için de sektördeki konumlanışını pazar payını arttırabildiği ölçüde değiştirmiştir. Dolayısıyla özelleştirmeler üzerinden devletin kaynak aktarımı

⁸² 02-06/51-24 No'lu RKK. s. 18.

⁸³ <http://www.dunyainsaat.com.tr/dergioku.php?haberid=729>

⁸⁴ <http://www.dunyainsaat.com.tr/dergioku.php?haberid=729>

sürecinden pay alabilme birikimi arttırmanın yanı sıra pazar da hâkim duruma gelebilmede oldukça belirleyicidir.

Devlet-yasal sınırlar içinde devreye sokulan mekanizmalar, özelleştirmelerle şirket ele geçirmeleri, şirket birleşmeleri/devralmaları, ortak girişim kurma gibi eylemler üzerinden biçimlenmektedir. Bunlara ek olarak devreye sokulan mekanizmalar ise pazar paylaşımı, fiyat anlaşmaları (satış fiyatlarının ve şartlarının tespit edilmesi), arz miktarının kontrolü ve iç piyasadaki dengeyi belirlemesi dolayısıyla ihracat alanına yönelik arz düzenlemelerinin yapılması gibi pratikler üzerinden görünür kılınmaktadır. Tüm bunların varlığı sermayelerin bölgesel düzeyde ortalama bir kar oranını sağlamaya dönük hareketinin bir ifadesidir.

Türkiye genelinde sektöre bakıldığında çok farklı büyüklükte sermayelerden bahsedilebilse de bu farklılık, bölgesel düzeyde çimento rekabetinin söz konusu olduğu alan üzerinden değerlendirildiğinde anlamını kaybetmektedir. Bugün bölgesel düzeyde rekabet eden üreticileri, aynı veya birbirine yakın bir bileşimle üretim yapmaktadır. Örneğin sektör genelinden hareket edilerek Yurt çimento ve Limak grubunun arasındaki toplamdaki büyüklük farkı üzerinden düşünüldüğünde Bitlis ile Muş arasındaki pazarda Yurt çimentonun rekabet edememesi gerekirdi. Dolayısıyla sermayenin rekabeti incelenirken ürünün mekânsal anlamdaki pazarının belirleyiciliğini de unutmamak gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında, sermaye birikimi mekanizmalarının aşamalarında açığa çıkan rekabeti, Rekabet Kurulu kararlarında belirtilen pazar belirleme kriterlerine göre değerlendirdiğimizde, bazı bölgelerde merkezileşmenin son aşaması olarak tekelin var olduğundan söz edebilmekteyiz. Daha fazla üreticinin söz konusu olduğu bölgelerde ise sermayeler arası rekabetin, temelde sermayeler açısından tek tek kendi artı değer yaratım süreçlerin çok, öncelikle bölgesel düzeyde genel bir kar oranının sağlanmasına dönük ve işbirliği içinde hareket ettikleri gözlemlenmektedir. Bu noktada, sektöre ilişkin olarak bizlerin fiyat anlaşmaları ve pazar paylaşımı yollara sıklıkla başvurmaları, çatışma üzerinden değil biçimlenmemektedir. Bu eylemlerin varlığı rekabet yoluyla bölgesel düzeyde genel kar oranının eşitlenmesine doğru bir eğilim taşıdıkları ve bu anlamda bu işbirliğine de ihtiyaçları olduğunun bir göstergesidir.

SONUÇ

Doktora tezi olarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Türkiye’de çimento sektöründe sermaye birikimi sürecinde rekabet ve bu rekabetin birikim ve bölüşüm ilişkilerindeki belirleyiciliğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Sektördeki sermaye birikimi mekanizmasına bağlı olarak gerçekleşen rekabet süreci, sektördeki sermayeler açısından, sürekli anlamda yoğunlaşmanın arttırılması ve özellikle çimentonun alt pazarlarında merkezileşmenin gerçekleştirilmesi gibi bir eğilim yaratmaktadır. Rekabet Kurumunun getirdiği sınırlar çerçevesinde bölgesel düzeyde merkezileşmenin sınırına ulaşan sermayelerin mekânsal anlamda yayılım gösterdikleri görülmektedir.

Çalışmada rekabet analiz edilirken, öncelikle bireysel anlamda bir sermayenin tüm hareketi temel alınmıştır. Bu hareketi takip etmek, rekabetin sadece ürünün fiyatlanma sürecinden ortaya çıkmadığı, üretim sürecinde, dolaşım sürecinde ve elde edilen artı değer değerlendirilme sürecinde de oldukça belirleyici olduğu gözlemlenmiştir. Rekabet, üretim sürecinde eldeki para sermaye ile nicel anlamda ne kadar emek gücünün ne kadar üretim araçlarını harekete geçirerek üretimin yapılacağı ile ilgili verilen önemli bir kararda başlamaktadır. Bu karar verme süreci aslında, çimentonun rekabet edebildiği, dolaşıma girebildiği alt bölgelere göre değişmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bölgesel düzeyde aynı pazara dönük üretim yapan sermayelerin birbirine yakın bir ortalama bileşimle üretim yapmaları, çalışma açısından oldukça önemli bir gözlem olmuştur. Sektöre girişin oldukça zor olmasının temelinde bölgesel düzeyde ortalama bir bileşim oranının varlığı yer almaktadır. Elindeki para sermaye ile bu ortalama yakalamayan sermaye bu alana girmeyecek, bu bileşimle aynı veya buna yakın düzeye üretim yapamayan ise süreçten elenecektir. Aslında bu süreç, rekabetin nasıl işlediğini de göstermektedir.

Çimento sektöründe rekabeti bölgesel düzeyde incelediğimizde, sermayelerin kendi artı değer yaratım sürecinden çok bölgesel düzeyde yaratılacak bir ortalama kar oranının sağlanmasına dönük hareket ettikleri gözlemlenmektedir. Dolayısıyla hem akademik yazında hem de hukuksal alanda rekabete karşı olarak kurgulanan pazar paylaşımları ve fiyat anlaşmaları gibi eylemler, temelde rekabetin gerektirdiği bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Burada rekabet, bölgesel düzeyde genel kar oranının eşitlenmesine doğru oldukça güçlü bir eğilimi yaratır. Dolayısıyla sermayenin kendi arasındaki pazar paylaşımları ve fiyat anlaşmaları bölgesel düzeyde verili bir ortalamanın korunabilmesine

dönük hareketlerdir. İlgili Rekabet Kurulu kararlarından anlaşılacağı üzere, sermayelerin fiyatları aynı dönemlerde birbiriyle uyumlu ve eşit oranlı arttırmaları ortalama bir kar oranının sağlanmasında sıklıkla başvurulmaktadır. Yine çalışmada gösterildiği üzere sektörde fabrikaları birbirlerinin üretim merkezlerine kesinlikle satış yapmamaları gibi yaygın bir eğilim vardır. Sektörde, dolaşım alanında rekabet edebilmede belirleyici olan üreticinin üretim maliyetleri dışında rakiplerinin maliyeti, pazar payları, toplam satışları gibi birçok değişken göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. Çimentoda rekabet ürünün niteliği gereği bölgesel düzeyde yapıldığından sermayelerin aynı pazarın farklı bölgelerine farklı fiyattan satış yapmaları yaygın uygulamalardan bir tanesidir. Bu durum genel olarak pazarın diğer üreticiyle kesiştiği bölgelerinde uyumlu fiyat politikaları (fiyatları birlikte arttırma) olarak görünmektedir. Bunun da ötesinde belli sermayelerin uyumlu eylem içinde diğer ürecilere özel yıkıcı fiyat uygulamaları ve/veya ürün tedarikinde bulunmamaları yine yaygın uygulamalardandır. Sektörde genel olarak rekabet sürecinde devreye sokulan mekanizmalar pazar paylaşımı, fiyat anlaşmaları (satış fiyatlarının ve şartlarının tespit edilmesi), arz miktarının kontrolü ve iç piyasadaki dengeyi belirlemesi dolayısıyla ihracat alanına yönelik arz düzenlemelerinin yapılması gibi pratikler üzerinden görünür kılınmaktadır. Bu mekanizmaların sıklıkla devreye girmesi bazı üreticilerin pazardan silinmesine neden olurken diğerlerinin de pazardaki konumlanışlarını güçlendirmelerini sağlamıştır. Burada, bu çalışma açısından oldukça önemli bir tespit, ortalama bileşime yakın düzeyde üretim yapamayan sermayelerin fiyat anlaşmaları ve pazar paylaşımlarının yapıldığı sürece eklemememesi ve piyasadan da dışlanmasıdır. Sonuçta bu sermayelerin piyasadan silinmesi, diğerlerince satın alınmaları yanında sektöre giriş engellerinin varlığı, sektörde merkezileşme eğiliminin oldukça güçlü olduğunu göstermektedir.

Rekabet yoluyla merkezileşme eğiliminin varlığı, sektöre dönük devlet politikalarının ve düzenlemelerine ilişkin bir değerlendirmeyi de gerektirmektedir. Bugün Türk çimento sektöründe birikimin yaratılabilme koşullarının büyük ölçüde özelleştirme sürecinin tamamlanmasıyla biçimlen(di)diği gözlemlenmiştir. Bu süreçte öne çıkan en belirleyici mekanizmalardan birisi, verili mülkiyet yapısının çimento sektöründeki özelleştirmelerle yeniden tanımlanması olmuştur. Dolayısıyla hem sermaye birikiminin arttırılmasında hem de pazarda hâkim durum yaratılmasında devlet eliyle devreye sokulan en temel mekanizmalardan birisi özelleştirmelerle kaynak aktarımının sağlanması olarak tanımlanmıştır. Bu yolla bilinçli bir devlet müdahalesiyle sektörde merkezileşmeye uygun

bir zemin hazırlanmıştır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren sektörde çok sayıda şirket ele geçirmeleri, birleşme/devralmalar ve ortak girişim kurma gibi eylemler, yine birikimin sağlanabilmesinde oldukça belirleyici pratikler olarak öne çıkmaktadır. Burada vurgulanmak istenen dönemin gelişen inşaat sektörünün artan talebine cevap verebilme gibi bir ihtiyaç da göz önüne alındığında, genel olarak toplam toplumsal birikimin arttırılabilmesinin kaynağı bir anlamda merkezileşme olmuştur. Bu pratiklerin yaygınlığı dönemsel olarak aktörleri değiştirirse de sektördeki birikimi belirleyen aktör sayısı aynı kalmıştır. Bir başka ifadeyle, Türk çimento sanayinde özelleştirmelerin ardından oligopolistik bir yapı oluşmuş ve dönemsel olarak aktörler değişse de pazar payı anlamında kontrol sahibi olan sermaye sayısında bir değişiklik olmamıştır. Çalışmada sektörde yıllık olarak gerçekleştirilen net satışlarda ilk dört ve ilk sekiz firmanın payları hesaplanarak tekelleşme (yoğunlaşma) oranları ortaya konulmuştur. Türk çimento sektöründeki tekeli yapının 1990'lardan bu yana aynı kaldığı görülmüştür. Dolayısıyla sektördeki bu tekeli yapının korunabilmesinde devlet politikalarının yanı sıra hangi mekanizmaların devreye sokulduğu cevaplanması gereken önemli bir sorudur.

Çalışma kapsamında ülkedeki birikimin gerekleri doğrultusunda yapılan yasal düzenlemeler çerçevesinde devreye sokulan bir diğer mekanizma, genel anlamda ülkedeki holdingleşme sürecine paralel olarak çimento sektöründe faaliyet gösteren büyük sermayelerin benzer biçimde örgütlenme yoluna gitmeleri olarak nitelenmiştir. Günümüzde sektörde faaliyet gösteren çimento sermayelerin çok büyük bir kısmı ya holding bünyesinde ya da grup şirketi bünyesinde örgütlenmişlerdir. Dolayısıyla sektörde ölçek ekonomisinin üretim miktarında belirleyiciliği düşünüldüğünde banka sermayesine erişimi olan holding ve grup bünyesindeki sermayelerin kapasite artırımı, şirket ele geçirmeleri, birleşme/devralmalar ve ortak girişim kurma gibi fon gerektiren faaliyetlerde oldukça avantaj sahibi olmaları birikim sürecinde de oldukça önemlidir. Buna ek olarak 1989'la beraber ülkedeki finansal serbestleşmeyle üretici sermayenin birikim yaratabilme olanaklarını hem kolaylaştırmış hem de önemli ölçüde çeşitlenmiştir. Finansal serbestleşme ülkedeki sadece sermaye birikimini yaratımı koşullarını önemli ölçüde değiştirmekle kalmamış aynı zamanda ekonominin ticaret, sanayi ve finans kesiminde faaliyet gösteren sermayelerin konumlanışlarını da değiştirmiştir. Bunun sektörel düzeydeki yansıması ise holding bünyesinde örgütlenen sermayelerle diğerleri arasında eşitsizlik olmuştur. Çalışma kapsamında bazı büyük çimento sermayelerinin mali tabloları

incelenmiş ve önemli ölçüde faaliyet dışı karlar elde ettikleri görülmüştür. Bazı sermayelerin ise faaliyet dışı karlarının olmaması ve bazılarının da çok az olması, ülkedeki sermaye birikimi sürecinde devlet eliyle uygulanan politikaların sektörel düzeyde sermayelerin konumlanışlarında kesin bir belirleyiciliğe sahiptir. Bu gözlem, bize rekabetin sadece sektörel düzeyde gerçekleşmediğini, devletin toplumsal birikimin ihtiyaçları doğrultusunda bir kesime müdahalesiyle artı değer yaratımını kolaylaştırmasının ardından ekonominin farklı kesimlerindeki sermayelerin bu süreçten pay alma konusunda da bir rekabet sürecine gireceklerini göstermektedir.

Çimento sektöründe faaliyet gösteren sermaye ve sermaye grupları arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin emek sürecine yansımaları çalışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır. Genel anlamda aynı sektördeki sermaye grupları arasında ve toplam sermayenin döngüsel hareketinde farklı sermaye kesimleri arasındaki rekabet, emek sürecini önemli ölçüde etkiler. Sermaye içi ve sermayeler arası ilişkileri belirleyen rekabet ve rekabetin dolayımında açığa çıkan merkezileşme eğilimleri sadece sermayenin kendi iç ilişkilerini değil, aynı zamanda emek-sermaye ilişkilerini ve birikimin gereklerine göre farklılaşan çıkarlar ve talepler doğrultusunda devletle kurdukları ilişkileri de önemli ölçüde belirlemektedir. Bu durum en belirgin biçimde hem sektörel düzeyde yaratılan değer sermayeler arası paylaşımında hem de emek-sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerinde açığa çıkmaktadır. Dolayısıyla çalışma çerçevesinde rekabet, emek-sermaye ve sermaye-sermaye arasındaki bölüşüm ilişkileri sürecinde devreye sokulan mekanizmalar, bu ilişkilerin gerçekleşme biçiminin yanı sıra merkezileşme eğiliminin açıklanmasında belirleyici olarak görülmüştür.

Bir sektör örneğinde gerçekleşen hem emek-sermaye arasındaki hem de sermayenin kendi içindeki bölüşüm ilişkileri sektörel düzeyde birikimi belirlediği ölçüde ülkedeki verili sermaye birikimi sürecinde devreye sokulan mekanizmalarca da belirlenmektedir. Bu mekanizmalar ülkedeki birikimin gerekleri doğrultusunda devlet ile sermaye, sermaye ile sermaye ve son olarak emek ile sermaye arasındaki ilişkileri belirler. Dolayısıyla Türkiye’de sermaye birikimi sürecinde devreye sokulan mekanizmalar genel anlamda toplumsal sınıfların bölüşüm sürecindeki konumlanışlarını belirlerken, sektör düzeyinde de birikimin koşullarını biçimlendirmektedir. Çalışmada, öncelikle devlet eliyle devreye sokulan mekanizmalar, sektördeki birikimde ve sermayelerin konumlanışlarındaki belirleyici etkileri üzerinden tanımlanmıştır. Bu mekanizmalar *özelleştirmeler, finansal*

serbestleşme, bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması, ücret ve istihdam politikalarıdır. Bu politikalar sektörel düzeyde birikimin yaratılma koşullarını belirlediği ölçüde, toplamda toplumsal sermaye birikiminin genişlemiş ölçekte yeniden üretiminin sağlanmasında sermayeler arası değişen işbölümünü göstermektedir. Bunun da ötesinde bu politikalar, dönemin yaratılan toplam değerın bölüşümünde sınıfların nasıl konumlandığını da göstermektedir.

Çalışmada, emek-sermaye alanına ilişkin olarak öncelikle devreye sokulan denetim mekanizmaları tanımlanmıştır. Bu denetim mekanizmalarının da öncelikle ücretlerde aşağı yönlü bir baskı oluşturması ve özellikle kriz zamanlarında istihdamın düşürülmesi üzerinden gerçekleştirildiği görülmüştür. Dolayısıyla dönemsel olarak sermayenin üretim maliyetlerinin artması beraberinde düşük ücret ve düşük istihdam politikasını da getirmektedir. Bir başka ifadeyle, Türk çimento sektöründe üretim maliyetlerinin yükselmesi düşük ücret politikasını gündeme getirmekte ve aynı dönemde istihdam düşmekte ve/veya azalarak artmaktadır. Dolayısıyla sermayenin devreye soktuğu mekanizmalar büyük ölçüde artı değer yaratımında belirleyici olan üretici fiyatlarıyla belirlenmektedir. Emek-sermaye alanında bir diğer mekanizma sermayenin üretim maliyetlerini düşürmek için devreye soktuğu alt sözleşme ilişkileri biçimde açığa çıkmaktadır. Türk çimento sektörü örneğinde üretim maliyetleri arttıkça alt sözleşme ilişkileri kapsamında istihdam edilen taşeron işçi sayısı da belirgin biçimde artmaktadır. Bir başka ifadeyle, asıl işveren ilişkileri çerçevesinde gerçekleşen fabrika işçisi istihdamı ile taşeron işçi istihdamı arasındaki ters oranlı ilişki düşünüldüğünde, belli dönemlerde fabrika işçisinin taşeron işçi ile ikamesi söz konusu olmaktadır. Üretim maliyetlerinin sermaye açısından katlanılabilir bir düzeye inmesiyle taşeron işçi sayısı da azalmaktadır. Dolayısıyla taşeron işçi istihdamı düşüm maliyetleri ve işten çıkarması kolay olduğu için özellikle kriz zamanlarda sermayenin devreye soktuğu en temel mekanizmalardan biri olmaktadır. Bu aşamada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, emek-sermaye düzeyinde devreye sokulan bu mekanizmaların yasal sınırlar içinde olanaklı olması ve daha da önemlisi devletin genel anlamda ülkede uyguladığı ücret ve istihdam politikaları ile uyumlu örtüşmesidir.

Sektördeki oligopolistik yapının korunmasında ve sürekliliğinin sağlanmasında belirleyici olan bir diğer bölüşüm alanı sektördeki farklı sermaye ve sermaye grupları arasında gerçekleşmektedir. Sermaye-sermaye ilişkilerinde, merkezi otorite tarafından

yasal sınırlar içinde devreye sokulan mekanizmalar sektör düzeyinde yaratılan değer in sermayeler arası bölüşümünde ve dolayısıyla sermayelerinin ayrı ayrı birikim süreçlerinde belirleyici olmaktadır. Bu mekanizmalar çimento sektörü örneğinde büyük ölçüde özelleştirmelerle şirket ele geçirmeleri, şirket birleşmeleri/devralmaları, ortak girişim kurma gibi eylemler üzerinden biçimlenmektedir. Burada devletin özelleştirmeler aracılığıyla önemli bir kaynak aktarımı gerçekleştirdiği görülmektedir. Özelleştirmeler yoluyla büyük sermaye gruplarının pazardaki konumlarını güçlendirmesi, bölgesel düzeyde faaliyet gösteren sermayelerin de mekânsal olarak yayılması olanaklı hale getirilmiştir. Türkiye'nin büyük üreticileri arasında yer alan Uzanlar'a ait Rumeli Holding çimento fabrikalarının TMSF'ye devrinin ardından satılması sonrasında sermayelerin pazardaki değişen konumları buna bir örnek olarak verilebilir. Benzer biçimde şirket birleşmeleri/devralmaları da sermayelerinin konumlanışlarını önemli ölçüde belirlemektedir. Set çimento grubunu satın almasıyla Limak Türkiye'nin en büyük çimento sermayelerinden biri konumuna yükselmiştir. Bu aşamada belirtilmesi gereken önemli bir nokta şirket ele geçirmeleri, birleşme/devralmalar ve sermayelerin bir araya gelerek ortak girişim kurma gibi etkinlikleri pazar paylarını arttırmalarının ötesinde mekânsal olarak da yayılma olanağı yaratıyor olmasıdır. Bu da rekabetin büyük ölçüde bölgesel düzeyde gerçekleştiği çimento sektöründe birikimin yaratılabilmesinde oldukça önemli bir mekanizma olarak rol oynamaktadır.

Rekabet sürecinde ilişkin olarak Rekabet Kurulu'nun açtığı soruşturmalar ve verdiği para cezalarının caydırıcı olmaması devletin bu alandaki konumlanışını oldukça tartışmalı bir hale getirmektedir. Benzer bir durum merkezileşmeye ilişkin olarak, Rekabet Kurulu'nun onay verdiği şirket birleşmeleri/devralma kararlarında da görülebilmektedir. Sektöre ilişkin birçok Rekabet Kurulu Kararı incelendiğinde, kurumun sektördeki yapının düzeltilmesinden çok, bu yapının verili haliyle düzenlenmesi işlevi taşıdığı görülmektedir. Rekabet Kurulunun işlevleri üzerinden devletin bu süreçteki konumlanışı bu nedenle oldukça tartışmalı ve sorunludur. Rekabet yönetsel olarak araştırılması oldukça sorunlu bir alan olması dışında, açığa çıkardığı ilişkiler bağlamında insani olarak çalışma ve yaşama standartlarını/koşullarını olumsuz yönde etkileyen bir süreçtir. Bu anlamd rekabetin varlığı bir sektörde merkezileşme eğilimini açığa çıkardığı ölçüde kısa süreli/güvencesiz ve esnek çalışma biçimlerini yaygınlaştıracak gibi emeğin yeniden üretimini (geçimini) sağladığı ücretlerde aşağı yönlü bir baskı oluşturacaktır. Dolayısıyla

devletin bu süreçte tüm kurumlarıyla birlikte sadece piyasanın düzenleyicisi olmaktan çok kamu yararı gibi oldukça yaşamsal bir konum alışı bir gereklilik olmasının yanı sıra bir zorunluluk olarak öne çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER (2011), **Ücretli Emek ve Sermaye: Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları**, Yordam Kitap, İstanbul.

AKÇA, İsmet, 2013. "Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu**, Der: İnel, A. – Bayramoğlu, A., 5. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.

AKÇAY Ümit, (2007), **Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul

AKSOY Şinasi A. (1994), "**Türkiye'de Özelleştirme**", Özelleştirme Tartışmaları. Editör: Aykut Polatoğlu, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

ALÇIN Sinan, (2010). "Teknoloji ile Değişen Üretim İlişkileri", **Emek ve Siyaset**, Haz: Güngören, Ali R. – Ercan, Fuat – Tezcek, Özlem – Biçer, Özgün – Özgün, Yasemin, Dipnot Yayınları, Ankara: 115-152.

ALTVATER Elmar, (1997). "Financial Crises on the Threshold of the 21st Century", in **Ruthless Criticism of All That Exists**. Editor: Panitch, Leo, London: The Merlin Press, 49-67.

ANAVATAN PARTİSİ, 1983. **ANAP Hükümet Programı**. 1983. Erişim Adresi: <http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/> Erişim Tarihi: 25.09.2014.

ANGIN Merih – BEDİRHANOĞLU Pınar. 2012-2013. "AKP Döneminde Türkiye'de Büyük Ölçekli Özelleştirmeler ve Devletin Dönüşümü", **Praksis**, 30-31(3-1): 75-95, s. 82.

ARAT Yeşim, 1991. "Politics and Big Business in Turkey: Janus Faced Link to the State" in Metin Heper (ed.), **The Strong State and Economic Interest Groups: The Post 1980 Turkish Experience**, Berlin, N.Y: Walter de Gruyter: 135-148.

ARCHER Margaret S. 1995. **Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach**, New York: Cambridge University Press.

ARIN, Tülay, “Refah Devleti: Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu”, **Neoliberalizmin Tahribatı: 2000’li Yıllarda Türkiye**, Haz: Balkan, N-Savran, S., İstanbul: Metis Yayınları, s. 78.

ARIN Tülay. 2007. “Türkiye’de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Birbirinden Kopması”, **Korkut Boratav’a Armağan, Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, Der: Köse, Ahmet H - Şenses, Fikret – Yeldan, Erinç. 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları: 455-487.

ATAAY Faruk. 2003. “Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?”. **Praksis** 9(1): 221-246.

ATAAY Faruk. 2001. Türkiye Kapitalizminin Mekânsal Dönüşümü, **Praksis** (2): 53-96.

AYDOĞANOĞLU Erkan. 2011. **Fabrikada Emek Denetimi**, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

BARAN Paul A. 1962, **The political Economy of Growth**, Penguin Books.

BARAN Paul A. - SWEEZY Paul M. 1968. **Monopoly Capital: an Essay on the American Economic and Social Order**, New York: Monthly Review Press.

BAŞARAN Tunç - TURUNÇ Nuray. 1995. Türkiye’de Çimento Sektörünün Durumu, Erişim Adresi: <http://www.e-kutuphane.imo.org.tr/pdf/12312.pdf> Erişim Tarihi: 10.09.2014.

BAYRAMOĞLU Sonay. 2005. **Yönetişim Zihniyeti: Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü**, İstanbul: İletişim Yayınları.

BEAUD Michel. 2003. **Kapitalizmin Tarihi**. Çev. Başkaya, F. Ankara: Dost Kitabevi.

BEDİRHANOĞLU Pınar - YALMAN Galip. 2009. “Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’den İzlenimler”, **Praksis** 19(1): 241-266.

BEDİRHANOĞLU Pınar - YALMAN Galip. 2010. "State, Class and the Discourse: Reflections on the Neoliberal Transformation in Turkey" in **Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries: Policy, Dilemmas, Economic Crises, Forms of Resistance**. Edited by Saad-Filho, A. New York: Routledge.

BENNETT Anthony. 1997. "The Measurement of Privatization and Related Issues" in **How does Privatization Work? Essays on Privatization in Honour of Professor V.V. Ramanadham**. Edited by Bennett, Anthony. New York: Routledge.

BERBEROĞLU Berch. 2008. **Sınıfsal Yapı ve Toplumsal Dönüşüm**, İstanbul: Kawa Yayınları.

BERKSOY Turgay. 1994. "Türkiye'de Bütçe Açıkları ve Bu Açıkların Finansmanı", **X. Türkiye Maliye Sempozyumu** 14-18 Mayıs 1994, Kemer, Antalya. Erişim Adresi: <http://www.maliyesempozyumu.sakarya.edu.tr/sites/maliyesempozyumu/file/1372112586-9m-2-3-pdf.pdf> Erişim Tarihi: 01.12.2014.

BHASKAR Roy. 1998. "Philosophy of Scientific Realism" in **Critical Realism: Essential Readings**. Edited by Archer, M. and others. Pp: 16-47. New York: Routledge.

——— 1998. **Possibility of Naturalism**, New York: Routledge.

——— 2008. **A Realist Theory of Science**, New York: Routledge.

BORATAV Korkut. 1996. **Türkiye İktisat Tarihi**. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

——— 1997. **Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi**. Ankara: KİGEM.

——— 1998. "İktisat Tarihi (1981-2002)". **Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-2003**. Editörler: Tanör, B., Boratav, B., ve Akşin, S., 8. Basım, s: 187-245, İstanbul: Cem Yayınevi

——— 2005. **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**. 2. Basım. Ankara: İmge Kitabevi.

——— 2009. “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Editörler: İ. Uzel-B. Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi: 463-472.

BORATAV Korkut - Yeldan, Erinc, 2006. “1980-2000 Financial Liberalization, Macroeconomic (In)Stability, and Patterns of Distribution. In **External Liberalization in Asia, Post-Socialist Europe, and Brazil**, Ed: Lance Taylor, New York: Oxford University Press, p. 417-455.

Boyer, Robert. 2013. “The Present Crisis: A Trumplt for a Renewed Political Economy”, **Review of Political Economics** 25(1): 1-38.

BRAVERMAN Harry. 1998. **Labor and Monopoly Capital: The Degragation of Work in the Twentieth Century**. New York: Monthly Review Press.

BRYAN Dick - RAFFERTY Michael, 2006. Capitalism with Derrivatives: A Political Economy of Financial Derrivatives, **Capital and Class**, New York: Palgrave Macmillan.

BRYAN Richard D. 1985. “Monopoly in Marxist Method”. **Capital & Class** 26(1): 72-92.

BRYAN Richard D. - MARTIN Randy - RAFFERTY Mike, 2009. “Financialization and Marx: Giving Labor and Capital a Financial Makeover”. **Review of Radical Political Economics** 41(4): 458-472.

BUĞRA Ayşe. 2007. **Devlet ve İşadamları**. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

BURKETT Paul, 1986, “A Note on Competition under Capitalism”, **Capital & Class** 30(1): 192-208.

CARTELIER Lysiane, 1982. “**The State and Wage Labour**”. Translated by Millwood, T., **Capital & Class** 18(1): 39-54.

CASLIN Terry (1993). “Devlet ve Ekonomi”, Çev: Akgün M, **Liberalizm, Refah Devleti, Eleştirileri**, Der: Saybaşılı K., İstanbul: Bağlam: 290-316.

- CELASUN Merih – Aysıt Tansel, 1993. “Distributional Effects and Saving Investment Behavior in a Liberalizing Economy: The Case of Turkey”, **METU Studies in Development**, 20 (3): 269-298.
- CELASUN Merih - RODRIK Dani. 1989. “Debt, Adjustment and Growth: Turkey”. In **Developing Country Debt and Economic Performance, Volume 3: Country Studies-Indonesia, Korea, Philippines, Turkey**. Editors: Sachs, J. D. & Collins, S. M. Chicago and London: University of Chicago.
- CELASUN Merih 2002. “2001 Krizi, Öncesi ve Sonrası: Makroekonomik ve Mali Bir Değerlendirme”, **Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum, (7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi)**, Ed: Alpay Dikmen, Ankara: İmaj Kitabevi: 27-102.
- CHOSSUDUVSKY Michel. 1997. **The Globalisation of Poverty: Impacts of IMF and World Bank Reforms**. London: Zed Books & Third World Network.
- CLARKE Simon. 2001. “The Globalisation of Capital, Crisis and Class Struggle”. **Capital & Class** 75(1): 93-101.
- 1991. **The State Debate**, New York: St. Martin’s Press.
- CLIFTON, James A. 1977. “Competition and Evolution of the Capitalist Mode of Production”, **Cambridge Journal of Economics**, 1(2): 137-151
- CLIFTON, James A, 1987. “Competitive Market Processes”, **The New Palgrave: A Dictionary of Economics**, New York: Palgrave, pp. 553-556.
- COASE Ronald H. 1937. “The Nature of the Firm”. **Economica** 4(16): 386-405.
- COLLIER Andrew, 1994. **Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar’s Philosophy**, New York: Verso.
- COURNOT, Augustin. 1897. **Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth**, New York: Macmillan Company.

DANERMARK Berth and others, 2002. **Explaining society: Critical Realism in Social Sciences**, London: Routledge.

DEDEOĞLU Saniye. 2012. "Equality, Protection or Discrimination? Gender Equality Policies in Turkey". **Social Policy** 19(2): 269-290.

DERELİ Toker, 2013. "[6356 Sayılı Yeni Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu: Genel Bir Değerlendirme](#)", **Çalışma ve Toplum** 36(1): 41-64.

DİNLER, Zeynel. 2014. **KPSS İktisat**, Cilt 1, 10. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi.

DÖLEN Emre-KORALTÜRK Murat. 2004. **İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü: 1910-2004**. İstanbul: Türk Tarih Vakfı-Lafarge Aslan Çimento Ortak Yayını.

DUNN Bill. 2009. **Global Political Economy: A Marxist Critique**. London: Pluto Press.

ERCAN, F. 2006. "Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi", **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi İçinde**, Der: Demet Yılmaz vd. Ankara: Dipnot Yayınevi.

——— 1998. Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Bir Çerçeve Denemesi, **İktisat Dergisi**, Sayı 378: 25-51.

——— 2002. "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi I: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması için Marksist Bir Çerçeve Denemesi". **Praksis** 5(1): 25-75.

——— 2004. "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış". **Neoliberalizmin Tahribatı: 2000'li Yıllarda Türkiye 2**. Editörler: Balkan, Neşecan ve Savran, Sungur. İstanbul: Metis Yayınları.

——— 2008. "Türkiye'yi Anlamak: Bir Çerçeve Denemesi". **Toplum ve Hekim Dergisi** 23(5): 354-364.

————— 2009. “Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler”, **Praksis** 19(1): 09-53.

ERGİL Doğu. 1975. “Class Conflict and Turkish Transformation”. **Studia Islamica** 41: 137-161.

ERGÜNEŞ Nuray. 2009. “Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf İçi Çatışmaları Anlamak”. **Praksis** 19(1): 133-156.

FALAY Nihat. 1994. “Özelleştirme Yöntemleri ve Sorunları”. **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

FINE Ben – SAAD-FILHO Alfredo, 2006, **Marx’ın Kapital’i**, Çeviren: Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap.

FLEETWOOD Steve. 2012. “Laws and Tendencies in Marxist Political Economy”. **Capital & Class** 36(2): 235-262.

FOSTER John B. 2008. **Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz**. Çeviren: Çiğdem Çıdamlı. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

————— 1986, **The Theory of Monopoly Capitalism: An Elaboration of Marxian Political Economy**, New York: Monthly Review Press.

FRIEDMAN James W. 1983. **Oligopoly Theory**, New York: Cambridge University Press, p. 1.

GAUGHAN Patrick A. 2011. **Mergers, Acquisitions and Corporate Restructurings**. Fifth Edition. New Jersey: John Wiley and Sons Inc.

GOUGH Jamie, 2004. “Changing Scale as Changing Class Relations: Variety and Contradiction in the Politics of Scale”, **Political Geography** 23 (2): 185-211.

GOUVERNOUR Jacques. 2007. **Kapitalist Ekonominin Temelleri: Çağdaş Kapitalizmin Marksist Ekonomik Tahliline Giriş**, Ankara, İmge Kitabevi.

GÖLBAŞI Şükran. 2011. “Küresel İş Sisteminin Türkiye’de Örgütlenmesinde Yörünge Bağımlı Değişim”, **2000’li Yıllarda Türkiye’de İktisat ve Siyaset Rüzgarları**, Der: Birler Ö.-Coşar S-Mihci H.-Yücesan-Özdemir G. Ankara: Efil Yayınevi. 107-130.

GRAMSCI Antonio. 1992. **Selections from the Prison Notebooks**, edited by Doare, Q. Smith, G. N., New York: International Publishers.

GROSSMAN, Sanford J. - HART Oliver D. 1986. “The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration”. **Journal of Political Economy** 84(4): 691-719.

GÜL, Zafer B. 2013. “Mali Uyumun Ekonomi Politikası: Ekonominin Genel Dengesi Üzerinden Bir Değerlendirme”, **Kriz ve Türkiye: Aşınan Teoriler**, Editörler: H. Balseven – F. Ercan, Ankara: Phoenix Yayınevi, s. 269-311.

GÜLTEKİN-KARAKAŞ Derya – ERCAN Fuat. 2008. “Türkiye’de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Strateji Tercihini”, **İktisat, İşletme ve Finans**, 23(262): 35-55

GÜLTEKİN-KARAKAŞ Derya. (2009). “Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-içi Yeniden Yapılanma”, **Praksis**, 2009(1): 95-131.

——— (2009). **Hem Hasımız, Hem Hısımız: Türkiye Finans Kapitalin Dönüşümü ve Banka Reformu**, İstanbul: İletişim Yayınları.

GÜRZUMAR, Osman B. (2007). “Rekabet Hukukunun 10 Yılı: Rekabet Kanunundan Rekabet Hukukuna”, **Rekabet Kurumu 10. Yıl Sempozyumu**, Ankara: Rekabet Kurumu, 81-112.

HILFERDING Rudolf. 1981. **Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development**. translated by Watnick, M and Gordon, S., Boston: Routledge & Kegan Paul.

HART Oliver D. & Moore, John. 1990. “Property Rights and the Nature of the Firm”. **Journal of Political Economy** 98(6): 1119-1158.

HARVEY David. 2007. **A Brief History of Neoliberalism**, New York: Oxford University Press.

_____ 2010. **Enigma of Capital**, New York: Oxford University Press.

HILFERDING Rudolf. 1981. **Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development**, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

HUNT E., K. & Sherman, H. J. 1990. **Economics: An Introduction to Traditional and Radical Views**, Sixth Edition. New York: Harper & Row Publishers.

HUNT E., K. 2002. **History of Economic Thought: A Critical Perspective**, New York: M. E. Sharpe

IKEDA Yukihiro. 2006. "Leon Walras and the English Classical School: Walras's Production Theory Revisited" in **From Walras to Pareto**. Edited by Backhaus J. G. & Hans Maks, J. A. New York: Springer.

İş Teftiş Kurulu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2006. **Çimento Fabrikalarında İş Sağlığı ve Güvenliği Denetim Projesi Genel Değerlendirme Raporu**, Yayın No: 12, Ankara, s. 74.

JEHLE, Geoffrey A. & RENY, Philip J. 2000. **Advanced Microeconomic Theory**, Second Edition, New Jersey: Prentice Hall.

JESSOP Bop. 2007. **The Future of Capitalist State**. Malden: Polity Press.

JOLINK Albert. 1996. **The Evolutionist Economics of Leon Walras**. New York: Routledge.

JOSEPH Jonathan, 1998. "In Defence of Critical Realism", **Capital & Class** 22(2): 73-106.

_____ 2002. **Hegemony: A Realist Analysis**, New York, Routledge.

KARAHANOĞULLARI Yiğit, 2009. “Türkiye’de “Devletin Mali Krizleri””, **Praksis** 2009 (9): 247-276.

KAZGAN Gülten. 1988. **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**. 2. Baskı, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

KEYDER Çağlar. 1993. **Ulusal Kalkınmacılığın İflası**. İstanbul: Metis Yayınları.

——— 2003. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 9. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

KEYMAN Fuat & Koyuncu, Berrin. 2005. “Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey”, **Review of International Political Economy** 12(1): 105-128.

KİT Genel Raporu 1984, (1987). TC. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Ankara Çizelge 29: s. 97.

KİT Genel Raporu 1987, (1989). TC. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Ankara Çizelge 20: s. 56.

KİT Genel Raporu 1991, (1993). TC. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Ankara Çizelge 23: s. 93.

KOTZ David M. (2003), “Neoliberalism and the Social Structure of Accumulation Theory of Long-Run Capital Occumulation”, **Review of Radical Political Economics** 35(3): 263-270.

KÖNE Aylin Ç. (2003). “Para-Sermayenin Yeniden Yapılandırılması: Türk Özel Bankacılık Sektörü Örneği”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi** 4(2): 233-246.

KÖSE Ahmet H. - ÖNCÜ Ahmet. 2006. **Tahsildarlar ve Borçlular: Karşı-İktisat Gözüyle Dünya Kapitalizmi ve Türkiye**. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

——— 2000. “İşgücü Piyasaları ve Uluslar arası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 sonrası dönemde Türkiye İmalat Sanayii”. **Toplum ve Bilim**. Güz (86): 72-90.

KÖSE, Ahmet H. & YELDAN, Erinç. 1998. “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997”. **Toplum ve Bilim**. Sayı 77: 45-68.

KÖYMEN Oya. 2007. **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**. 2. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

LAWSON Tony. 2003. **Reorienting Economics**. New York: Routledge.

——— 1997. **Economics and Reality**. New York: Routledge.

LEWIS Paul. 2003. “Naturalism and Economics” in **Critical Realism: The Difference that It Makes**, edited by Cruickshank, New York: Routledge, pp. 181-196.

MACEWAN Arthur. 2008. “Neoliberalizm ve Demokrasi: Piyasa İktidarına Karşı Demokratik İktidar”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Derleyen: Saad-Filho, A. & Johnson, D., Çev.: Başlı, Ş. & Öncel, T. Yordam Kitap, İstanbul 282-292.

MALBON Justin. 1998. “Gaining Balance on the Regulatory Tightrope” in **Who Benefits from Privatisation**, Edited by Hossain, Moazzem & Malbon, Justin. New York: Routledge.

MARX Karl, 1990. **Capital**: Volume I, New York, Penguin Books.

——— 1991. **Capital**: Volume III, New York, Penguin Books

——— 1993. **Grundrisse**, New York, Penguin Books.

MEAD Walter J., 1969. “Instantaneous Merger Profit as a Conglomerate Merger Motive”. **Economic Inquiry** 7(4): 295-306.

MERGERSTAT REVIEW. 1989. Merrill Lynch Bussiness Brokerage.

MESS, 1995, **Çalışma Hayatında Esneklik**, Yayın No: 222, İstanbul: Metal Sanayicileri Yayınları.

MÜTEVELLİOĞLU Nergis – IŞIK Sayım. 2009. “Türkiye Emek Piyasalarında Neoliberal Dönüşüm”, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Der: N. Mütevellioğlu – S. Sönmez, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 159-204.

NELSON Ralph L. 1959. **Merger Movements in American Industry 1895-1956**, Princeton: Princeton University Press.

NITZAN Jonathan. 2001. “Regimes of Differential Accumulation: Mergers, Stagflation and the Logic of Globalization”. **Review of International Political Economy**. 8(2): 226-274.

O’CONNOR James. 1973. **The Fiscal Crisis of the State**, New York: St. Martin’s Press.

OĞUZ Şebnem – ERCAN Fuat, (2010), “Avrupa Birliği’nde Emek Üzerindeki Yeni Kontrol Biçimleri ve Türkiye’deki Sendikaların Tepkileri”, **Emek ve Siyaset**, Haz: Güngören, Ali R. – Ercan, Fuat – Tezcek, Özlem – Biçer, Özgün – Özgün, Yasemin, Dipnot Yayınları, Ankara: 115-152.

OĞUZ Şebnem, 2013. “Krizi Fırsata Dönüştürmek: Türkiye’de Devletin 2008 Krizine Yönelik Tepkileri”, **Kriz ve Türkiye: Aşınan Teoriler İçinde**, Der: Balseven, H.- Ercan, F., Ankara: Siyasal Kitabevi, ss. 135-173.

ONARAN Özlem, 2002, “Katı Emek Piyasası Söyleminin İdeolojisi”, **Küreselleşme, Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum (7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi)**, Ed: Alpay Dikmen, Ankara: İmaj Kitabevi: 271-303.

——— 2004. “Emek Piyasasına Dayalı Yapısal Uyum: Katılık Miti”. **Neoliberalizmin Tahribatı: 2000’li Yıllarda Türkiye 2**. Editörler: Balkan, Neşecan ve Savran, Sungur. İstanbul: Metis Yayınları.

——— 2009. “Wage Share, Globalization and Crisis: The Case of the Manufacturing Industry in Korea, Mexico and Turkey”, **International Review of Applied Economics** 23(2): 113-134)

ÖLMEZOĞULLARI Nalân. 2008. **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm**, 5. Baskı. Bursa: Ezgi Kitabevi.

ÖNDER İzzettin, (2007), “Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye’de Devletin Yeri ve İşlevi”, **Korkut Boratav’a Armağan: Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, Der: Köse, Ahmet H. – Şenses, Fikret – Yeldan, Erinç, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 201-230.

ÖNİŞ Ziya - KIRKPATRICK Colin. 1998. “Turkey and the World Bank” in **State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective**, Edited by Öniş, Ziya. İstanbul: Boğaziçi University Press.

ÖNİŞ Ziya – RUBIN Barry. (2003). **The Turkish Economy in Crisis**. London & Portland: Frank Cass & Co. Ltd.

ÖNİŞ Ziya. 1991. “The Evaluation of Privatization in Turkey: The Institutional Context of Public-Enterprise Reform”, **International Journal of Middle East Studies** 23(2): 162-176.

——— 1998. **State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective**. İstanbul: Boğaziçi University Press.

——— 1998. “Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy” in **State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective**, Edited by Öniş, Ziya. İstanbul: Boğaziçi University Press.

ÖZDEMİR Ali M. 2014. “AKP’li Yıllarda Hukuk Sisteminde Yapılan Değişikliklerden Parçalar: Piyasa Dostu Bir Hukukun Geliştirilmesi ve Yeniden Üretilmesi”, **İktidarın Şiddeti: AKP’li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar**, Der: Coşar, S. – Yücesan-Özdemir, G. İstanbul: Metis Yayınları: 47-71.

ÖZMUCUR Süleyman. 1987. **Milli Gelirin 3 Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması**. Yayın No: 1987-1. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

ÖZTÜRK Özgür. 2010. **Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

PATOMAKI, Heikki. 2002. **After International Relations: Critical Realism and the (Re)construction of World Politics**, New York: Routhledge.

- PATOMAKI Heikki. 2003. "A Critical Realist Approach to Global Political Economy", in **Critical Realism: The Difference that It Makes**, edited by Cruickshank, New York: Routledge, pp. 197-220.
- PALERMO Guilio. 2007. The Ontology of Economic Power in Capitalism: Mainstream Economics and Marx, **Cambridge Journal of Economics** 31(4): 539-561.
- PARLA Taha, 2013. "Türkiye'de Merkantilist Militarizm: 1960-1998", **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu**, Der: İnel, A. – Bayramoğlu, A., 5. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.
- POULANTZAS Nicos. 1975. *Classes in Contemporary Capitalism*, London: NLB.
- POWER Marilyn. 2004. "Social Provisioning as a Starting Point for Feminist Economics". **Feminist Economics** 10(4): 3-19.
- RAMANADHAM V.V. 1995. "The Impacts of Privatization on Distributional Equity" in **Privatization and Equity**. Edited by Ramanadham, V.V. New York: Routledge.
- RESNICK Stephan A- WOLFF, Richard D. 2006. **New Departures in Marxian Theory**, New York: Routledge.
- ROTHSCHILD Kurt W. 1947. "Price Theory and Oligopoly", **The Economic Journal**, 57(227): 299-320.
- SUNGUR Savran, 2008. **Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm**, İstanbul: Yordam Kitap.
- SAVRAN Sungur. (2002). İkinci Düyun-i Umumiye Dönemi, **İşçi Mücadelesi**, Ocak/Şubat 1: 29-46.
- SAYBAŞILI Kemali. 1994. "Mali Bunalım, İktisat Siyaseti ve Özelleştirme". **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

SAYER Andrew, 1992. **Method in Social Sciences: A Realist Approach**, 2nd Eddition, New York, Routledge.

——— 2005. **The Moral Significance of Class**. New York: Cambridge University Press.

SAYGILI Seref – TAYMAZ, Erol. 2001. “Privatization, Ownership, and Technical Efficiency: A Study on Turkish Cement Industry”, **Annals of Public and Cooperative Economics**, 72(4): pp. 581-605.

SCHUTZ Eric A. 2011. **Inequality and Power: The Economics of Class**. New York: Routledge.

SCHWARZMANTEL John, 2015. **The Routledge Guidebook to Gramsci’s Prison Notebooks**, New York: Routledge.

SEKINE Thomas, T., 1997. **An Outline of the Dialectic of Capital**, Volume I, New York, St. Martin’s Press, Inc.

SEMMLER Willi, 1982. “Theories of Competition and Monopoly”. **Capital & Class** 18(1): 91-116.

——— 1984. **Competition, Monopoly, And Differential Profit Rates**, New York: Columbia University Press.

——— 1987. “Competition: Marxian Conceptions”, **The New Palgrave: A Dictionary of Economics**, New York: Palgrave, pp. 540-542.

SEY Yıldız. 2003. **Türkiye Çimento Tarihi**. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

SHAHRUR Husayn. 2005. “Industrial Structure and Horizontal Takeovers: Analysis of Wealth Effects on Rivals, Suppliers, and Corporate Customers”. **Journal of Financial Economics** 76(1): 61-98.

SHAIKH Anwar. 1980. "Marxian Competition versus Perfect Competition: Further Comments on the So-Called Choice of Technique", **Cambridge Journal of Economics** 4(1): 75-83.

——— 1982. "Neo-Ricardian Economics: a Wealth of Algebra, A Poverty of Theory", **Radical Political Economics**, 14 (2): 67-83

——— 2005. "The Economic Mythology of Neoliberalism" in **Neoliberalism: A Critical Reader**, Edited by Saad-Filho, A. & Johnston, D., London: Pluto Press.

SÖNMEZ Sinan, 2009. "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**, Der: Mütevellioğlu Nergis – Sönmez Sinan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 25-75.

——— 1994. "Kriz, Devlet Müdahalesi ve Özelleştirme". **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

——— 1998. **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye**. Ankara: İmge Kitabevi.

STEINDL Joseph, 1952. **Maturity and Stagnation in American Capitalism**, Monthly Review Press: New York/London.

STIGLER, George J. 1950. "Monopoly and Oligopoly by Merger". *The American Economic Review* 40(2): 23-34.

——— 1964. "A Theory of Oligopoly". *The Journal of Political Economy* 72(1): 44-61.

SMITH Adam, 2003. **Wealth of Nations**, New York: Bantam Dell.

SWEEZY Paul. 1962. **The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy**. London: Denis Dobson.

——— 1995. “Economic Reminscenes”. *Monthly Review*. May 47(1): 1-11.

TALAS, Cahit. 1997. **Toplumsal Ekonomi**. Ankara: İmge Yayınevi.

TANYILMAZ, Kurtar “Aslan mı Kağıttan Kaplan mı?: KOBİ’lere Dayalı Kalkınma Yaklaşımının Eleştirisi, **Ekonomik Yaklaşım**, 17 (60-61): 27-47.

TEKELİ, İlhan – MENTEŞ, Gökhan. 1982. “Türkiye’de Holdingleşme ve Holding Sistemlerinin Mekanda Örgütlenmesi” **Türkiye’de Kentleşme Yazıları**, Ankara: Turhan Kitabevi, 261-297.

TİSK, 1994, **Çalışma Hayatında Esneklik**, Yayın No: 10, Ankara: İnceleme Yayınları.

TÜİK, 2015. **NACE Rev.2-Altılı Ekonomik Faaliyet Sınıflaması, 2015: Güncellenmiş 2015 Baskısı**, Ankara: TÜİK Matbaası.

TÜRKAY Mehmet, 2009. **Sermaye Birikimi, Kalkınma, Az gelişmişlik: Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

VATAN GAZETESİ, 30.11.2005.

VELTMEYER, Henry - PETRAS James. 2005. “Foreign Aid, Neoliberalism and US Imperialism” in **Neoliberalism: A Critical Reader**, Edited by Saad-Filho, A. & Johnston, D., London: Pluto Press.

WALKER, Mark M. 2000. “Corporate Takeovers, Strategic Objectives, and Acquiring-Firm Shareholder Wealth”. *Financial Management* 29(1): 53-66.

WALRAS Leon. 1977. **Elements of Pure Economics or the Theory of Social Wealth**, translated by William, Jaffe. Fairfield: Augustus M. Kelley Publishers.

WEEKS John. 1981. **Capital and Exploitation**. New Jersey: Princeton University Press.

WHEELOCK Jane. 1983. “Competition in the Marxist Tradition”. *Capital & Class* 21(1): 18-47.

WILLIAMSON Oliver E. 1979. "Transaction-Cost Economics: Governance of Contractual Relations". *Journal of Law and Economics* 22(2): 233-261.

WOLFSON Martin H. 1994. "The Financial System and the Social Structure of Accumulation" in **Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis**. Edited by Kotz, D. .m, McDonough, T & Reich, M., New York: Cambridge University Press.

YAMAN-ÖZTÜRK Melda. 2008. **Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

YAMAN-ÖZTÜRK Melda - ERCAN Fuat. 2009. "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler". *Praksis* 19(1): 55-93.

YELDAN Erinç. 2008. **Küreselleşme Kim için?** İstanbul: Yordam Kitap.

——— 2008. **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**. 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

——— 2009. Finans Çağında Eklemlenme Kalıpları: Neoliberal Küreselleşmenin Çevresel Bir Ekonomisi Olarak Türkiye Örneği", **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**, Der: N. Mütevellioğlu – S. Sönmez, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 129-158.

——— 2012. "Kapitalizmin 1980 Dönüşümü ve Sonrası", **Görüş Şubat (72)**: 8-15.

YENTÜRK Nurhan. 2003. **Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 sonrası Krizler**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

YILMAZ Zafer. 2003. "Günümüz Türkiye'sinde Devlet ve Hâkim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi". **Praksis** 9(1): 55-92.

YÜCESAN-ÖZDEMİR Gamze ve ÖZDEMİR Ali M. 2008: **Sermayenin Adaleti: Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika**, Ankara: Dipnot Yayınları.

ZAIFFER A. 2002. **The Acceleration of Privatization in Turkey: Why in the Last Decade?** Yayınlanmamış Araştırma Önerisi, Londra: SOAS, Londra Üniversitesi.

ZAİM Osman & Çakmak, Erol H. 1994. “Kamu Sektörü, Özelleştirme ve Etkinlik”. **Özelleştirme Tartışmaları**. Editör: Aykut Polatoğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

ZONINSEIN Jonas. 1990. **Monopoly-Capital Theory: Hilferding and Twentieth-Century Capitalism**. London: Greenwood Press.

İnternet Kaynakları

1982 Anayasası, Erişim Adresi: http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf, Erişim Tarihi: 17.12.2014.

2010/4 No’lu Rekabet Kurumundan İzin Alınması Gereken Birleşme ve Devralmalar Hakkındaki Tebliğ, Erişim Adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT/Documents/S%C4%B1k%C3%A7a+Sorulan+Soru/teblig83.pdf>, Erişim Tarihi: 22.12.2014.

205 Sayılı OYAKK, 33. Madde. Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.205.pdf>, Erişim Tarihi: 31.03.2015.

26.02.2011, Hürriyet, Ekonomi, Erişim Adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/17125710.asp>, Erişim Tarihi: 29.04.2015.

29.09.2010, Sol, Ekonomi. Erişim Adresi: <http://haber.sol.org.tr/ekonomi/stratejik-iskenderun-limani-limakin-haberi-33871>, Erişim Tarihi: 29.04.2015.

4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun, Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4054.pdf>, Erişim Tarihi: 12.12.2014.

56. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Bankacılık Sistemi İstatistikleri, Erişim Adresi: [http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-\(1958'den-itibaren\)-/1271](http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/--2013---turkiye%60de-bankacilik-sistemi-(1958'den-itibaren)-/1271), Erişim Tarihi: 03.03.2015.

ADALET PARTİSİ, 1951. **Adalet Partisi Hükümet Programı 1951**. Erişim Adresi: <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm>. Erişim Tarihi: 10.10.2014.

Arkitekt Dergisi, “Çimento Durumu”. Mimarlar Odası, 1951 (229-230). Erişim Adresi: <http://dergi.mo.org.tr/search.php> Erişim Tarihi: 18.09.2014.

AYMAN-GÜLER Birgül. (2005). “Sosyal Devlet ve Yerelleşme”, **Yasal Değişim Sürecinde İnsan, Toplum, Çevre, Kent ve Mimarlık Sempozyumu**, 21-22 Nisan 2005, TMMOB Mimarlar Odası, Konuşma Metni. Erişim Adresi: <http://www.yayed.org/uploads/yuklemeler/msy-2-3.pdf>, Erişim Tarihi: 25.12.2014.

Basında OYAK, 13 Kasım 2014, www.haberler.com, Erişim Adresi: <http://www.oyakcimento.com/tr/haberler/basinda-oyak-cimento-grubu>, Erişim Tarihi: 21.04.2015.

Boratav, Korkut - Yeldan, Erinç – Köse, Ahmet H. 2000. “Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998, **CEPA Working Paper**, No: 20., p. 3 Erişim Adresi: <http://core.ac.uk/download/pdf/6363400.pdf>, Erişim Tarihi: 20.02.2015.

Çalışma İstatistikleri ve İşgücü Maliyeti, Erişim Adresi: <http://www.ceis.org.tr/1/kategori/22/diger-yayinlar.html>, Erişim Tarihi: 29.04.2015.

Çimento Üretimi, TÇMB, Erişim Adresi: <http://www.tcma.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=54>, Erişim Tarihi: 05.06.2015.

Devlet Planlama Teşkilatı. 1963. **I. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-67**. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/9/plan1.pdf>, Erişim Tarihi: 19.09.2014.

Devlet Planlama Teşkilatı. 1968. II. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-72 Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 19.09.2014.

Devlet Planlama Teşkilatı. 1985. V. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 12.11.2014.

Devlet Planlama Teşkilatı. 1985. VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 17.02.2015.

Devlet Planlama Teşkilatı. 2000. Taşa ve Toprağa Dayalı Ürünler Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, No: 525, Ankara. Erişim Adresi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/zel%20htisas%20Komisyonu%20Raporlar/Attachments/160/oik525.pdf>, Erişim Tarihi: 30.12.2014.

Ekiz, Cengiz. 2008. “Türkiye’de Tekelleşme ve Rekabet Yönetimi: Çimento Sektörü Örneği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erişim Adresi: <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/4066/>, Erişim Tarihi: 18.08.2015.

ERCAN Fuat. 1997. “Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”. **95-96 Petrol-İş Yılığ**: 661-693. Erişim Adresi: http://fuatercan.files.wordpress.com/2007/06/esneklik_petrol_is2.pdf, Erişim Tarihi: 05.04.2003.

Eşiyok, Ali. 2001. “Türkiye Ekonomisinde Sabit Sermaye Yatırımlarının Gelişimi ve İhracatın Yapısı”, **Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. İktisadi Araştırmalar**, GA-01-5-10, s. 5, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası, Erişim Adresi: http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2001-GA/GA-01-05-10_Turkiyede_SSYlarinin_Gelisimi_ve_Ihracat.pdf, Erişim Tarihi: 23.02.2015.

Faruk Aydın, 2002, “Türkiye’de Kamu Kesimi İç Borçlanmasının Bankacılık Sektörü Bilançolarına ve Risklerine Olan Etkileri, **Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Araştırma Genel Müdürlüğü Çalışma Tebliğ** No: 13, Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Arastirma+Yayinlari/Calisma+Tebliğleri>, Erişim Tarihi: 23.02.2015.

Genel Tanıtım, Erişim Adresi: <http://www.sgk.gov.tr>, Erişim Tarihi: 23.01.2015.

Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) Göre İhracat, Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

Haberler, 26.10.2007. Erişim Adresi: <http://www.yapikredi.com.tr/yatirimci-kosesi/haberler/701035.aspx>, Erişim Tarihi: 21.04.2015.

I. Menderes Hükümeti Programı 1950, Erişim Adresi: <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm>, Erişim Tarihi: 21.01.2015.

İstatistikler, İstihdam Erişim Adresi: <http://www.tcma.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=41>, Erişim Tarihi: 05.05.2015.

İstatistik Yıllığı 2013, SGK. Erişim Adresi: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler/sgk_istatistik_yilliklari, Erişim Tarihi: 17.06.2015.

Kamu İşletmeleri 1999 Genel Raporu, Erişim Adresi: <http://www.sayistay.gov.tr/rapor/rapor2.asp?id=19991>, Erişim Tarihi: 08.10.2014.

Kulaksızoğlu, Tamer. 2004. “Measuring the Effectiveness of Competition Policy: Evidence from the turkish Cement Industry”, Munich Personal RePec Archive (MPRA) Paper No. 1092, Erişim adresi: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/357/1/MPRA_paper_357.pdf, Erişim Tarihi: 10.08.2015.

Küçük ve Orta Büyüklüklerdeki Girişim İstatistikleri, 2014, Erişim Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18521>, Erişim Tarihi: 10.02.2015.

Madde 2, 4857 Sayılı İş Kanunu. Erişim Adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.Aspx?MevzuatKod=1.5.4857&MevzuatIlski=0&sourceXmlSearch&Tur=1&Tertip=5&No=4857>, Erişim Tarihi: 05.05.2015.

MÜFTÜOĞLU Özgür. 2003. “Üretim Süreçlerinde Değişim, Çalışma Hayatı ve Sendikalar”, Konuşma Metni, **Değişim Sürecinde Kamu Hizmetleri ve Sendikal Politikalar Sempozyumu**, [Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu](http://ozgurmuftuoglu.blogspot.com.tr/2008/09/retim-srelerinde-deiim-alima-hayati-ve.html) 1-2 Şubat 2013, Ankara. Erişim Adresi: <http://ozgurmuftuoglu.blogspot.com.tr/2008/09/retim-srelerinde-deiim-alima-hayati-ve.html>, Erişim Tarihi: 10.02.2015.

OYAK Nedir?, Erişim Adresi: <http://www.oyak.com.tr/TR/kurumsal/oyak-nedir.html>, Erişim Tarihi: 31.03.2015.

Rekabet Kurumu Faaliyet Raporları, Erişim Adresi: [http://www.rekabet.gov.tr/default.aspx?nsw="+xCaWfzD9Oh3MGVfMca1Iw==H7deC+LxBI8](http://www.rekabet.gov.tr/default.aspx?nsw=), Erişim Tarihi: 18.12.2014.

Rekabet Kurumu Kararları, Erişim Adresi: www.rekabet.gov.tr, Erişim Tarihi: 16.12.2014.

Rekabet Kurumu, Duyuru, Erişim Adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/default.aspx?nsw=ZcvWbYOfQTimU8R+euoZ1w==H7deC+LxBI8>, Erişim Tarihi: 15.12.2014.

Rekabet Kurumu, Tebliğ 2002/2, Erişim Adresi: <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT/Documents/Ba%C5%9Fvuru+Rehberi/teblig35.pdf>, Erişim Tarihi: 16.12.2014.

Sabancı Holding’de Yeni Yapılanma, Erişim Adresi: <https://www.sabanci.com.tr/basin/basin-bultenleri/sabanci-holding-de-yeni-yapilanma/i-3413>, Erişim Tarihi: 15.12.2014.

TC Bilim, Teknoloji ve Sanayi Bakanlığı, Çimento Sektör Raporu (2014/1), Erişim Adresi: <http://sanayipolitikalari.sanayi.gov.tr/Public/DownloadSectorReport/1104?pid=58&yid=7>, Erişim Tarihi: 01.06.2015.

TÇMB, 2012. **Türkiye Çimento İstatistikleri: 2002-2011**, Erişim Adresi: http://www.oyakcimento.com/uploads/hakkimizda/istatistik_kitabi.pdf, Erişim Tarihi: 21.04.2015.

- TÇMB, İstatistikler “Ambalaj” Verileri, Erişim Adresi: <http://www.tcma.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=37>, Erişim Tarihi: 05.05.2015.
- TÜİK, Dış Ticaret, Yıllara Göre Dış Ticaret, Erişim Adresi: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, Erişim Tarihi: 23.02.2015.
- TÜİK, Hane Halkı İşgücü İstatistikleri, Eski Seri-Temel İşgücü Göstergeleri. Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007, Erişim Tarihi: 12.11.2014.
- TÜİK, İstistiksel Tablolar, Üretici Fiyat Endeksi-Kısım, Bölüm ve Gruplar (2003=100) NACE Rev.1, Erişim Adresi: www.tuik.gov.tr. Erişim Tarihi: 28.05.2015.
- TÜİK, İşgücü İstatistikleri: 1988-Ocak 2014. Erişim Adresi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007. Erişim Tarihi: 14.10.2014.
- Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar, Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Bottom+Menu/Banka-Hakkında/Kanun+ve+Mevzuat/Kambiyo>, Erişim Tarihi: 24.02.2015.
- TÜRKİYE’NİN GÜÇLÜ EKONOMİYE GEÇİŞ PROGRAMI, Erişim Adresi: <http://www.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 10.12.2014.
- WOLFF Richard D. & Resnick, Stephen A. 1996. “Power, Property, and Class”. V. Lippit, ed., Radical Political Economy, Armonk, N.Y. and London: M.E. Sharpe, 1996, 140-162. Erişim Tarihi: http://www.academia.edu/808383/Power_property_and_class, Erişim Tarihi: 06.03.2013
- World Bank, Title: Economy & Growth, GDP growth (annual %), Erişim Adresi: <http://data.worldbank.org/indicator>, Erişim Tarihi: 25.02.2015.
- World Bank. 1982. Turkey’s Structural Adjustment: A Program Performance Audit Report”, Operation Evaluation Department, Report No: 4015. Erişim Adresi:

<http://documents.worldbank.org/curated/en/1982/06/725646/turkey-structural-adjustment-loan-projects>, Erişim Tarihi: 04.05.2012

Yaman-Öztürk, M.- Öztürk, Ö. “Türkiye Sanayi Strateji Belgesi ile Ulusal İstihdam Strateji Belgesi’nde ortaya konulan ‘Vizyon’”, **Özgürlük Dünyası**, Erişim Adresi: <http://www.ozgurlukdunyasi.org/arsiv/244-sayi-228/582-turkiye-sanayi-strateji-belgesi-ile-ulusal-istihdam-strateji-belgesinde-ortaya-konulan-vizyon>, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

YELDAN Erinç. 2010. “Küresel Kriz ve Türkiye: Mali Canlandırma Önlemlerinin İstihdam ve İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkilerinin Makroekonomik Değerlendirmesi”, **Kriz ve Türkiye: Kriz Tedbirlerinin Etki Değerlendirmesi** içinde, Der: H. Ercan – E. Taymaz – E. Yeldan, Ankara: Uluslar arası Çalışma Örgütü: ss. 9-41. Erişim Adresi: <http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/info/kriz.pdf>, Erişim Tarihi: 19.03.2015.

<http://arsiv.ntv.com.tr/news/243122.asp#BODY>

<http://www.adocim.com/web/>

<http://www.aksam.com.tr/ekonomi/akcansa-24-milyon-a-isiyi-elektrige-cevirdi-10-tasarruf-etti--70321h/haber-70321>.

<http://www.ascimento.com.tr/v1/tr/kurumsal/about-us.html>

<http://www.gazetevatan.com>

<http://www.haberturk.com>

<http://www.iso.org.tr/projeler/arastirmalar/turkiyenin-500-buyuk-sanayi-kurulusu/>

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>.

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>.

<http://www.limak.com.tr/basin-odasi/basinda-limak/2006/meyin-yuzde-90i-810-milyon-dolara-texas-pasificin>.

<http://www.limak.com.tr/sektorler/cimento/fabrikalar/limak-mardin-cimento-fabrikasi>.

<http://www.metsansilobas.com.tr/anasayfa.html>.

<http://www.milliyet.com.tr/bursa-cimento-atik-isi-enerjisiyle-elektrik-bursa-yerelhaber-721295/>.

<http://www.posta.com.tr>

<http://www.tcma.org.tr/index.php?page=icerikgoster&cntID=204>

<http://www.tcma.org.tr/index.php?page=icerikgoster&menuID=46>

<http://www.toki.gov.tr>.

<http://www.tusiad.org.tr/tusiad/tarihce/tusiad-retro/>.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER		
Doğum Yeri ve Yılı	Antakya/18.10.1977		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İngilizce Çok İyi		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1989	1995	Samsun Anadolu Lisesi
Lisans	1995	2000	İstanbul Üniversitesi/Siyasal Bilgiler Fakültesi/İktisat Bölümü
Yüksek Lisans	2002	2005	Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2005	2015	Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
Uludağ Üniversitesi	2002	Uludağ Üniversitesi

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar

Yayınlar:

Yılmaz-ERTUĞRUL, I. Ulaş, "Unequal Division of Unpaid Work in Turkey: Evidence from Time-Use Survey", to be published in **International Journal of Social Inquiry** in 2016.

Yılmaz-ERTUĞRUL, I. Ulaş, "Kadınlara Yönelik Sosyal Politikalar", **Sosyal Politika**, Ed: A. Tokol ve Y. Alper, Dora Yayınları, Bursa, 2011.

Ertuğrul, I. Ulaş, Enformel İlişki Ağları ve İşportacılıkta Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: Bursa Örneği, **Praksis**, Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 19, İstanbul, 2007.

"Unequal Division of Unpaid Work in Turkey: Evidence from Time-Use Survey, 2006," 2012 IAFFE Annual Conference Barcelona, Spain June 27-29, 2012.

Is There any Difference among Muslim States in terms of their Impact on Gender Inequality in the Labor Market, 2011 IAFFE Annual Conference, Hangzhou, China, June 24-26, 2011

Ertuğrul, I. Ulaş, Yıldız, A., The Impasse of Women Labor in Turkish Trade Unions: Influences of Women's Participation and Representation", **IREC 2007: "New Europe-New Challenges: The Changing Contours of Industrial Relations & Negotiations"**, Athens University of Economics and Business, 26-28 July 2007, Athens, Greece.

Ertuğrul, I. Ulaş, Enformel Ticaretin Formelleşmesi: Dolaşım İlişkilerinde Sömürü Zinciri: Oriflame Örneği", **10. Ulusal Sosyal**

Bilimler Kongresi, TSBD, 28-30 Kasım 2007, ODTÜ, Ankara.

Ertuğrul, I. Ulaş, 1980 Sonrası Kadının Sınıfsal Yapının Yeniden Üretilmesindeki Rolü, **7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi**, TSBD, 21-23 Kasım 2001, ODTÜ, Ankara.

Uluslararası Atıf: Nicolina Kamenou, (2008) "Reflections on gender, equality and migration in a new Europe", **Equal Opportunities International**, Vol. 27 Iss: 5, pp.474 - 476

Diğer:

Awarded as Visiting Scholar, 2009-2010, Department of Economics, University of UTAH.

TÜBİTAK, 2214 Yurt Dışı Doktora Araştırma Burs Programı (Tam Burs).

İletişim (e-posta):

ulas@uludag.edu.tr

Tarih

07.07.2014

İmza

Adı Soyadı

Işın Ulaş ERTUĞRUL YILMAZER